

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HZ. PEYGAMBER'İN
EHL-İ KİTAP'LA İLİŞKİLERİ
(MEDİNE DÖNEMİ)

(DOKTORA TEZİ)

42377

HAZIRLAYAN
OSMAN GÜNER

DANIŞMAN
PROF.DR.SADIK CİHAN

SAMSUN-1995

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda
DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Sadık Cihan

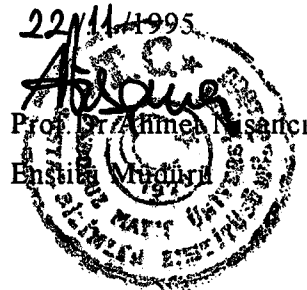
Üye: Prof. Dr. G. Kemal Sandıkgı

Üye: Doç. Dr. Muhsin Koçak

Uluoğlu

ONAY:

Yukardaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ:	1
İSLAM'IN İNSANA BAKIŞI	2
I.BÖLÜM	
EHL-İ KİTAP VE ARAP YARIMADASINDAKİ DURUMU	10
A- EHL-İ KİTAP KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ	11
1- "ehl" ve "el-Kitâb" Kavramlarının Lügat Anlamı	11
2- Kur'an'da "el-Kitâb" Kelimesi	13
3- İslâmî Literatürde "Ehl-i Kitap" Kavramı	19
a) Kur'an ve Sünnet'te "Ehl-i Kitap" Kavramı	20
b) "Ehl-i Kitap" Kavramı Hakkındaki Geleneksel Yaklaşımlar	24
c) Genel Değerlendirme	37
B- EHL-İ KİTAP'IN ARAP YARIMADASINDAKİ DURUMU	40
1- Yahudilik ve Hıristiyanlığın Kısaca Tarihi Gelişimi	40
a) Yahudiliğin Kısaca Tarihi Gelişimi	40
b) Hıristiyanlığın Kısaca Tarihi Gelişimi	53
2- Arap Yarımadasında Yaşayan Yahudi ve Hıristiyan Nufûsuna Genel Bakış	63
a) Yarımada Yaşayan Yahudiler	64
b) Yarımada Yaşayan Hıristiyanlar	69
3- Medine ve Ehl-i Kitap	72
a) Medine'nin Tarihi ve Coğrafi Durumu	72
b) İslâm Öncesi Medine'de Sosyal Hayat	74
c) Medine'de Yahudi ve Hıristiyan Varlığı	77
II.BÖLÜM:	
HZ.PEYGAMBER'İN@ EHL-İ KİTAP'LA DİNİ İLİŞKİLERİ	82
A- İSLAM DAVETİNİN EVRENSEL KARAKTERİ	83
1- İslâm'ın Fıtrat Dini Oluşu	83
2- İslâm Davetinin Bütün İnsanlığa Yönelik Olması	88
3- Hz.Muhammed'in Risaletinin Tevrat ve İncil'de Bildirilmesi	95

a) Tarihi Olaylar	96
b) Kur'an'ın İşareti	98
c) Tevrat'taki İşaretler	100
d) İncillerdeki İşaretler	104
e) Barnaba İncilindeki İşaretler.	110
B- Hz. PEYGAMBER'İN EHL-İ KİTAB'A BAKIŞI	112
1- Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap Hakkındaki Bilgisi	112
2- Kur'an'da Ehl-i Kitap'ın Genel Karakteri	117
3- Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'a Karşı Genel Tutumu	121
4- Hz. Peygamber'in İtikadî Konulardaki Tutumu	124
a) Ulûhiyet İnancı	125
b) Peygamberlik İnancı	139
c) Kutsal Kitap İnancı	150
5- Hz. Peygamber'in İbadetle İlgili Tutumu	165
a) Temizlik (Taharet)le İlgili Uygulamalar	166
b) Namaz İbadeti	168
c) Kible Seçimi	172
d) Cuma Günü	177
e) Oruç İbadeti	179
6- Genel Değerlendirme	184

III. BÖLÜM:

HZ. PEYGAMBER'İN EHL-İ KİTAB'LA SOSYO-KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ	187
A- EHL-İ KİTAB'LA HUKUKİ-SİYASİ İLİŞKİLER	188
1- Medine Anayasası ve Ehl-i Kitap	189
a) Medine Vesikasının Anayasal Hükümleri	192
b) Vesikanın Yahudilerle Olan Maddelerinin Tahlili	199
2- Ehl-i Kitap'a Tanınan Haklar ve Yükümlülükler	204
a) Zimmîlik (Yabancı Vatandaşlık) Statüsü	204
b) Cizye (Baş Vergisi) Yükümlülüğü	207
c) İnanç ve İbadet Özgürlüğü	211
d) Hukukî Serbestiyet (Özerklik)	216
B- EHL-İ KİTAB'LA ASKERİ-DİPLOMATİK İLİŞKİLER	222
1- İslam'a Göre Savaş ve Barış	222
2- Hz. Peygamber Döneminde Savaş	225
a) Savaşın Sebep ve Amaçları	226

<i>b)</i> Savaş Hukuku (Kanunları)	235
3- Ehl-i Kitap'la Diplomatik İlişkiler	243
<i>a)</i> Diplomatik Temsilciler (Elçiler)	244
<i>b)</i> Diplomatik Yazışmalar (Mektuplar)	250
C- EHL-İ KİTAP'LA SOSYAL İLİŞKİLER	256
1- Ehl-i Kitap'la Selamlaşma	256
2- Ehl-i Kitap'ın Yiyeceğinden Yemek-İçmek	259
3- Ehl-i Kitap Kadınlarıyla Evlenmek	263
4- Ehl-i Kitap'la Ticarî İlişkiler	268
SONUÇ	273
BİBLİYOGRAFYA	277

ÖNSÖZ

Allah'ın insanlığa gönderdiği bütün elçileri, her ne kadar farklı bir takım yasal düzenlemeler (şariatler) getirmiş olsalar da esasen onların en temel ve en kutsal görevi, başta tevhîd ilkesi olmak üzere, aynı inanç esaslarını insanlığa sunmak olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, kendinden önceki kutsal vahiylerin doğrulayıcısı ve kemâle ermiş son halkası olan İslâm'ın, çeşitli uygarlık ve düşünce sistemleriyle temas kurması, tabii ve hatta kaçınılmaz bir durumdur. İslam uygarlığının ana kaynağını oluşturan Kur'an ve Sünnet'e baktığımızda, bu ilişkinin ne derece ileri bir düzeyde olduğunu kolayca anlamak mümkündür.

Bütün insanlığa bir rahmet ve hidayet rehberi olarak gönderilen ve özellikle bir müslüman için bir peygamber, bir davetçi, bir lider, bir komutan, bir hakim, bir tüccar ve bir aile reisi olarak, kısaca hayatın maddî ve manevî her alanında eşsiz bir kılavuz olma vasfını taşıyan Hz.Muhammed'in @, Ehl-i Kitap diye tanımladığımız Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişkilerini ve hayatın her alanda onlara karşı takındığı tavrı belirlemek, son derece önemli bir konu olarak dikkati çekmektedir. Ülkemizde bu alanda yapılmış araştırmaların sınırlı sayı ve muhtevada olması, bununla birlikte Batı'da İslamiyet üzerine yapılan araştırmaların özellikle bu konularda yoğunlaşması ve hatta bu araştırmalarda, batılıların çoğu kez İslam ve Hz.Muhammed @ hakkında ön yargılı tavırlar sergilemiş olmaları, bizi böyle bir araştırmaya sevkeden en önemli etkenlerdendir. Ayrıca son yıllarda müslüman kamuoyunda Ehl-i Kitap ve inanç esasları hakkındaki değerlendirme ve tartışma konularının dikkat çekici boyutlara ulaşması da bir başka önemli etkidir. Bu nedenle Hz.Peygamber'in Ehl-i Kitap'a karşı takındığı tavır ve yaklaşımlarının doğru bir şekilde tesbit edilmesi, konuyla ilgili problemlerin çözümünde son derece önemli bir durum arz etmektedir.

Bu araştırma, giriş ve üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Girişte genel olarak İslam'ın insana bakışı; birinci bölümde Ehl-i Kitap kavramı, Yahudilik ve Hıristiyanlığın kısaca tarihî gelişimi ve Arap Yarımadası'ndaki dinî ve sosyo-kültürel durumları; ikinci bölümde İslam davetinin evrensel nitelikleri ve Hz.Peygamber'in dinî konularda Ehl-i Kitap'a bakışı; üçüncü bölümde ise Ehl-i Kitap'la aralarında geçen hukukî, siyasî, askerî ve sosyal ilişkilere dair tutumu gibi konular yer almaktadır.

Bu çalışmada yararlandığımız temel kaynaklar arasında Kur'an ve sahih hadis kaynakları ilk sırada yer almakla birlikte, bunları çeşitli sahalarda yazılmış yerli ve yabancı diğer eserler izlemektedir. Kaynaklardan yararlanırken, öncelikle ilk elden olmalarına özen gösterdik. Ancak bu kaynaklarda yer almakla birlikte, gerek haber, gerekse fikrî yönden hatalı, eksik ve tutarsız bulduğumuz görüşleri eleştirmekten de kaçınmadık. Kur'an ayetlerinden alıntılar yaparken, bir kaç meâli karşılaştırmak suretiyle yorum ve ifade güzelliği bulduğumuz meâlleri kullandık. Hadis kaynaklarını dipnotta müelliflerinin adıyla gösterdik ve ayrıca bu eserlerde yer alan kitap (bölüm) adı, bâb numarası ve parantez içerisinde yaygın baskıların cilt ve sayfa numaralarına işaret ettik. Yazımda kolaylık sağlaması açısından tercüme eserlerin mütercimlerine metindeki dipnotta değil de, bibliyografya kısmında değindik.

Son olarak konuyla ilgili böyle bir araştırma yapmanın zorunluluğuna inanmanın yanısıra yaptığımız bu araştırmanın ne ilk ne de son olduğu kanısındayız. Araştırmanın bu aşamaya gelmesinde, gerek muhteva ve gerekse teknik yönden yaptığı yapıcı uyarı ve eleştirileriyle önemli katkılarda bulunan değerli hocam Prof.Dr. Sadık Cihan'a, Dinler Tarihi alanındaki yabancı kaynaklardan yararlanmamda büyük emeği geçen Yrd.Doç.Dr.Şinasi Gündüz'e ve ayrıca başta Araş.Gör.Yavuz Ünal olmak üzere görüş ve düşüncelerinden faydalandığım diğer arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmak bizden başarı Allah'tandır.

KISALTMALAR

- @ : Aleyhi's-selâm
a.e : Aynı eser
a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.md. : Adı geçen madde
a.g.mk. : Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.D. : Ankara Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.İ.F.D. : Atatürk Üniv. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi
a.y. : Aynı yer
b. : İbn
bkz. : Bakınız
Der. : Dergisi
DİA. : Diyanet Ansiklopedisi
H. : Hicrî
Hz. : Hazreti
krş. : Karşılaştırınız
M. : Miladî
M.E.B.İ.A. : Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
mlf. : Müellif
md. : Maddesi
r.a. : Radıyallahu anhu
s. : Sayfa
T.D.V.İ.A. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
trc. : Tercüme eden
trz. : Tarihsiz
v. : Vefatı
vd. : Ve diğerleri
y.y. : Basım yeri yok

GİRİŞ

İSLAM'IN İNSANA BAKIŞI

İnsanoğlu, fitratı gereği hemcinsleriyle bir arada yaşama özelliğine sahip medenî ve sosyal bir varlıktır. Birlikte yaşama arzu ve isteğine sahip olarak doğan insanoğlu, tarih boyunca varlığını bu şekilde sürdürmüştür¹. Bu nedenle ünsiyet, medenî bir varlık olarak insanın en önemli hususiyetlerinden biri sayılır. Bu, aynı zamanda insanın ancak bir toplum içerisinde kendisi gibi başka varlıklarla bir arada yaşayarak hayatını sürdürebileceği gerçeğine işaret etmektedir².

Böyle bir fitrata sahip insanoğlu, tarihin her döneminde kendi düşünce dünyasına çizdiği dar görüşlülüğün etkisi altında kalmaktan kurtulamamıştır. Bütün insanlığı bir tarafa bırakarak ırk, renk, dil, din ve milliyet taassubunu ön planda tutup, hemcinslerini bu dar çerçevede yargılayabilmiştir. Kimi zaman bu tutucu ve ayrımcı tavır, kendinden olanlara daha fazla hoşgörü, yardımlaşma ve onları üstün görme imkanı sağlarken, karşı tarafta olanlara da o ölçüde kin, nefret, aşağılama ve saldırganlık duygularını geliştirmiş ve hatta zaman zaman bu duygular zulme varan boyutlara ulaşmıştır. Nitekim dün olduğu gibi bugün de, dünyanın bir çok yerinde hayatî bir önem arzeden bu kısır ayrımcılık, varlığını halâ hissettirmektedir³.

Halbuki, çağdaş antropologların ve genetik uzmanlarının yaptığı gözlemler ve araştırmalar, bütün insanların tek bir biyolojik ailenin üyesi olduklarını göstermektedir. Her ne kadar yeryüzündeki insanların büyük bir çoğunluğu fizikî açıdan birbirlerinden farklı görünüşte olsalar da, bu görünüşteki biçimsel farklılıkların sayısı ve önemi, görünen ve görünmeyen benzerliklerin sayı ve öneminden çok daha

¹ Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, İstanbul, 1984, s.25.

² Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *el-Mukaddime*, Beyrut, 1984, s.41-2.

³ Ebu'l-A'lâ el-Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İstanbul, 1991, V/459.

değersizdir. Zira içinde bulunduğumuz çağda gelişen antropometri bilimi, fizikî özelliklerin farklı toplumlardaki dağılım yüzdesini incelemiş ve bu özelliklerin hiç bir toplum ya da ırkın tekelinde olmadığı sonucuna varmıştır⁴.

Bilimsel araştırmaların ortaya koyduğu bu yargı, insanlığın tek bir kaynaktan geldiği tezini savunan İslamî düşüncenin yaratılış fikrini doğrulamaktadır. İslam, temel bir prensip olarak insanlığın aslının *bir* ve temelde *tek bir ümmetin*⁵ var olduğu düşüncesini savunmaktadır. Zira Kur'an, insanların tek bir nefisten yaratıldıklarını belirtirken, aynı zamanda onları tek bir ümmet olarak da kabul etmektedir:

"Ey insanlar, *sizi bir tek nefisten yaratan*, ondan da eşini var eden ve ikisinden de pek çok erkek ve kadın üreten Rabb'inize karşı gelmekten sakının!.."6.

"İnsanlar *tek bir ümmetti*, sonra ayrılığa düştüler.."7

H.z.Peygamber de bu gerçeği şöyle dile getirir:

"*İnsanlar Adem'in çocuklarıdır*lar; Adem ise, topraktanır..."8

Ayrıca *H.z.Muhammed'in@*, son peygamber olarak *bütün insanlığa* gönderilmiş olması da, İslam'a göre insanlığın tek bir ümmet olduğu fikrini güçlendirmektedir:

"De ki: 'Ey inananlar, doğrusu ben, Allah'ın *hepinize* (gönderdiği) Elçiyim"⁹.

"Biz seni ancak, *bütün insanlara* müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik.."10.

İslam, aynı ana ve babadan yaratılma¹¹, tek bir ümmet olma¹², davetin bütün insanlara yönelik olması¹³ ve en geniş ve güzel şekliyle hoşgörünün bulunması¹⁴ gibi

⁴ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul, 1984, s.30-1.

⁵ *Ümmet* deyimi burada, dini, dili, sosyal ve kültürel yaşantısı aynı olan bir insan topluluğu anlamına gelmektedir.

⁶ Nisâ, 3/1.

⁷ Yûnus, 10/19; ayrıca bkz. Bakara, 2/213.

⁸ Ebû İsa Muhammed b.İsa et-Tirmizî, *es-Sünen (el-Câmi)*, İstanbul, 1981, Tefsîr, sûre50, 5 (V/389); Ebû Dâvud Süleyman b.el-Eş'âs es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul, 1981, Edeb, 120 (V/340); Ebû Abdullah Muhammed b.Yezid İbn Mâce, *es-Sünen*, İstanbul, 1981, Menâsik, 84 (II/1024-5); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul, 1981, II/361, 524, III/410, V/30, 282, 412.

⁹ A'râf, 7/158.

¹⁰ Sebe', 34/28; ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/107; Müslim b.Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahih*, İstanbul, 1981, Mesâcid, 5 (I/371).

¹¹ Bkz. Nisâ, 3/1; Hucurât, 49/13; En'âm, 6/98; A'râf, 7/189; Zümer, 39/6.

prensiplere dayanarak *yaratılış itibariyle* bütün insanların *eşit ve kardeş* olması gerektiğini savunan bir dindir¹⁵. İslam'a göre rengi, dili, dini, ırkı, vatani ve sosyal durumu ne olursa olsun, insan önce sırf insan olduğu için saygıya layık bir varlıktır. Bu kural, insanlar arası her türlü ilişkinin temelini oluşturur¹⁶. Kur'an'da insanoğluna verilen meziyetlerden bahsedilirken şöyle buyrulur:

"Andolsun ki, Biz Ademoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde taşınmasını sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık ve yarattıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık.."17.

Burada üstünlük konusunda herhangi bir ayrıma gidilmeden, genel olarak bütün insanları kapsamına alacak şekilde *Ademoğulları* deyiminin kullanılmış olması, bu konuda bütün insanların eşit yaratılışa olduklarına işaret etmektedir¹⁸. İslam'a göre, hangi sınıf ya da gruptan olursa olsun bütün insanlar eşit konumdadır. Toplumda değer ölçüsü tekdir; buna göre, beyaz-siyah, yöneten-yönetilen, zengin-fakir, kadın-erkek, hür-köle hepsi birer insandır ve Hz. Peygamber'in deyimiyile¹⁹ "*bir tarağın dişleri gibi hepsinin eşit olması*" gerekir²⁰.

İnsanlar arasındaki bu eşitlik, aynı zamanda kulluk ve sorumluluk konusunda da varlığını hissettirir. Hiç kimse bir başkasından daha az ya da daha çok sorumlu değildir. Sorumluluk tamamen eşit ve kişiseldir²¹. Bu anlamda İslam, bazı dinî sistemlerde olduğu gibi, insanın doğuştan suçlu olduğu ilkesini kesin olarak reddetmektedir. İslam, bu mutlak eşitliği ve evrenselliği tevhidin (ilahî birlik ve

¹² Bkz. Bakara, 2/231; Yûnus, 10/19.

¹³ Bkz. Yûsuf, 12/104; İnfitâr, 82/27; Sebe', 34/28; Enbiyâ, 21/107.

¹⁴ Bkz. Bakara, 2/62, 256; Mâide, 5/69; Âl-i İmrân, 3/64.

¹⁵ Mevdûdî, *Tefhîm*, V/460; Muhammed Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, Ankara, 1979, s.89-93.

¹⁶ Hamidullah, *a.g.e.*, s.92-3.

¹⁷ İsrâ, 17/70; ayrıca bkz. A'râf, 7/11,172; Tâhâ, 20/55; Teğâbün, 64/3; Tin, 95/1-5.

¹⁸ Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr ed-Dımeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Kahire, 1988, III/51. İnsanı diğer yaratıklardan ayıran üstün yönleri için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b.Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988, X/190-1.

¹⁹ *Ahmed b.Hanbel*, V/411

²⁰ Yusuf el-Kardavî, *el-Hasâisu'l-Âmme li'l-İslam*, Beyrut, 1985, s.94-5.

²¹ Zümer, 39/70; Mü'min, 40/17.

aşkınlığın) doğrudan bir ifadesi olarak görür. Bunun aksini düşünerek, Allah katında insanların doğuştan suçlu olduğu ve eşit yaratılışa olmadığı söylenecek olursa, bu durum, O'nun mutlak birlik (tevhîd) ilkesini tehdit anlamına gelecektir. Zira insanlar bu şekilde yaratılmış olsalardı, yaratıcılarının da birden fazla olması gerekirdi; ya da en azından, yaratıcının adalet ilkesini ihlal ettiği düşünülürdü. O halde İslam inancına göre, adalet vasfının en kamil manada zatında tecelli ettiği yüce Allah hakkında bunlar doğru olmadığına göre, bütün insanların *bir ve eşit* yaratılışa olduğu anlaşılmaktadır²².

İslam'a göre insanlar her ne kadar yaratılış itibarıyla *bir ve eşit* olsalar da, daha sonra ortaya çıkan dinî ve kültürel farklılığın göz ardı edilmemesi gerekir. Önceden de ifade ettiğimiz gibi, aslında insanlar tek bir ümmet olarak yaratılmışlar fakat, daha sonra ayrılmışlardır²³. Kur'an, "*Dillerinizin ve renklerinizin farklı olması O'nun ayetlerindedir*"²⁴ derken bu tabii karakteristiğe işaret etmektedir²⁵. İnsanın dünyaya geldiği soy ya da millet içinde gelişim göstermesi ve sosyalleşmesi, Yaratıcı'nın takdir ettiği bir husustur. Zira neslin çoğalmasıyla birlikte sayısız ailelerin, soyların ve milletlerin oluşması kaçınılmaz bir durumdur²⁶. Kur'an'da sık sık vurgulanan "*Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet (toplum) yapardı*"²⁷ şeklindeki ifadeler de bu kısmî farklılığın ne kadar doğal olduğunu göstermektedir²⁸.

Ancak yaratılıştan gelen bu farklılıklar, insanlar arasında alt-üst, soylu-soysuz, efendi-köle gibi sunî bölünmelere ve bir ırkın diğer bir ırka ya da bir grubun diğer bir gruba üstünlük sağlayıp ayrıcalıklı bir konuma gelmesine haklılık kazandırmaz. Yaratıcı'nın insan topluluklarını milletler, soylar ve kabileler şeklinde

²² Mahmud Awan, "*İslam'ın Bakış Açısından İnanç Toplumu ve Dünya Düzeni*", *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, İstanbul, 1993, s.144.

²³ Yûnus, 10/19; Bakara, 2/213.

²⁴ Rûm, 30/22.

²⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, XIV/13.

²⁶ İsmail Farukî, "*İslam Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen*", *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, s.99.

²⁷ Mâide, 5/48; Hûd, 11/118; Nahl, 16/93; Şûrâ, 42/8.

²⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Beyrut, 1967, II/148.

düzenlemesinin asıl hedefi, tanışma, karşılıklı yardımlaşma ve hoşgörünün ancak bu şekilde sağlanabilmesidir²⁹:

"Ey insanlar, hakikat biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz Allah katında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır.." ³⁰

İslam, insanî birlikteliği ve karşılıklı hoşgörüyü sağlamak için millet, halk veya etnik grup yerine evrensel bir insan topluluğu (ümme) modeli getirmiştir. Bu topluluk, bütün insanların doğuştan üye olduğu ve dinî tercihleri dolayısıyla özgürce bir dinin mensubu olabildiği çoğulcu ve evrensel bir toplumdur³¹. Bu toplumun temel ilham kaynağı, Hz. Muhammed @ tarafından Medine'de kurulan ilk İslam devletinin anayasasında mevcuttur³². Buna göre, ümmeti oluşturan toplumlar, barış içinde bir arada yaşayacaklar, fertlerinin yaşantısını kendi dinlerine göre düzenleyecekler, hem kendi kurumlarına ve kanunlarına, hem de bunlara işlerlik kazandıracak ve tatbik edecek güce sahip olacaklardır³³. İslam'ın bu hoşgörü modeli, tarih boyunca da varlığını etkin bir şekilde hissettirmiştir. Şayet bunun aksi olmuş olsaydı, İslam'ın, nüfuz ettiği yüzlerce etnik gruba karşı amansız bir savaşı başlatmış olması gerekirdi. İslam, asla böyle bir savaşa girmemiş, Allah'ın bahşettiği etnik karakteristiklerin varlığına, devam ettikleri sürece, müsamaha göstermiştir³⁴. Ayrıca belirtmek gerekirse, İslam'ın insanlar arası ilişkilerde takındığı bu tavır, Kur'an ve Sünnet'te *sevgi* (مودة)³⁵, *yardımlaşma* تعاون³⁶, *nezaket* الاحسان³⁷ ve *ilgi* نصيحة³⁸ gibi kavramlarla defalarca vurgulanmıştır.

²⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, XVI/223; Mevdûdî, *Tefhîm.*, V/460; Kutub, *a.g.e.*, XXVI/143.

³⁰ Hucurât, 49/13.

³¹ Ali Bulaç, "*Bir Arada Yaşamın Mümkün Projesi: Medine Vesikası*", *Bilgi ve Hikmet Der.*, Kış/1994, 5.sayı, s.13; Eyüp Köktaş, "*Medine Vesikası: İslam'ın Çoğulculuk Referansı*", *Bilgi ve Hikmet Der.*, Kış/1994, 5. sayı, s.58-9.

³² Medine Anayasasıyla ilgili ayrıntılı açıklamalar, "*Hukukî İlişkiler*" bölümünde verilecektir.

³³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul, 1980, I/208-13; Farukî, *a.g.mk.*, s.108.

³⁴ Farukî, *a.g.mk.*, s.99.

³⁵ Bkz. Mâide, 5/82; Rûm, 30/21; Mümtehhine, 60/7.

³⁶ Bkz. Mâide, 5/2; Müslim, Zikr, 37,38 (III/2074); Ebû Dâvud, Edeb, 60 (V/235); Tirmizî, Hudûd, 3 (IV/34) vd..

İslam, her ne kadar, yaratılış itibariyle insanların tek bir esasa dayandığı ve bu yüzden eşit olmaları gerektiği şeklinde temel bir ilkeye sahip olsa da, varlığı inanç ve din birliği esasına dayandığından, insanları kendi inancını paylaşanlar ve paylaşmayı reddedenler diye iki ayrı grupta mütalaa eder. Bunun kaçınılmaz olduğu ortadadır; zira, belli bir ideolojiye sahip her sistemde, resmî ideolojiyi benimsemeyen insan toplulukları şu ya da bu isim altında her zaman var olmuştur. Ancak İslam'ın buradaki ayırıcı özelliği şudur: İslam, bütün insanları her türlü şart ve ortamda kucaklayacak genellikte ve kesin kavramlı bir yapıdadır; dolayısıyla İslam adına hiç bir otoritenin, Şâri'nin insanlar arası ilişkilerde koyduğu adalet, eşitlik, barış ve hoşgörü gibi temel ilkelerin uygulanmasını engelleme hakkı ve yetkisi yoktur³⁹.

İslam'ın, kendi müntesipleri için koyduğu özel ilke ve esasların yanında, genelde bütün insanları ilgilendiren evrensel prensipleri de vardır. *Adaletle davranmak, iyilik yapmak, ahde vefa göstermek* gibi evrensel ilkeler, bütün insanlar içindir. Örneğin, bunlardan adalet ve adil davranma ilkesi, bütün insanlara uygulanması gereken genel bir ilkedir. Buna göre müslüman, ister müslüman olsun isterse yahudi, hıristiyan veya budist olsun, hiç bir din ve ırk ayrımı gözetmeden âdil davranmak zorundadır⁴⁰. Kur'an bunu şöyle ifade eder:

Ey inananlar, Allah için hakkı ayakta tutan adaletle şahitlik eden (kimse)ler olun. Bir kavme olan kininiz sizi adaletten saptırmasın. Adil davranın, (zira) takvaya uygun olan da budur..⁴¹

Ancak İslam dini, kendi inancını kabul edenler hakkında da bir takım özel hüküm ve prensipler koymuştur. Bu durum ilk bakışta evrensellik ilkesiyle çatışır gibi görünse de, gerçekte böyle olmadığı açıktır. Bir örnek vermek gerekirse, müslüman

³⁷ Bkz. Nahl, 16/125; Bakara, 2/83,195; Nisâ, 4/40.

³⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, İstanbul, 1981, İmân, 42 (I/20); *Müslim*, İmân, 95 (I/74); *Ebû Dâvud*, Edeb, 67 (V/233); *Tirmizî*, Birr, 17 (IV/324) vd..

³⁹ Mevdûdî, *Hukûku Ehli'z-Zimme*, Kahire, trz., s.5.

⁴⁰ Hüseyin Atay, *İslam Hukuk Felsefesi*'nin Giriş Bölümü, (mlf. Abdulvahhab Hallaf) Ankara, 1987, s.21-2.

⁴¹ Mâide, 5/8; ayrıca bkz. Nisâ, 4/58, 135; Mâide, 5/42 vd..

olmayanları dine davet edip, onlarla cihad etmek, müslümanlara bazı durumlarda daha fazla yetki ve sorumluluk yüklemek evrenselliğe aykırı gibi görünebilir. Ancak İslam'ın evrensel ilkeleri yanında, müslümanları bir insan topluluğu olarak ele alıp yalnızca onlara hitaben vaz'edilen hüküm ve ilkeler, onları diğer din ve ideolojilerin baskı ve hücumlarından koruma amacına yöneliktir. Ayrıca İslam dini, her ne kadar Allah tarafından bütün insanların iman etmesi için gönderilmiş ise de, yüce Allah, insana irade hürriyeti de tanımıştır⁴². O'nun gönderdiği din, insanı zorunlu olarak inanmaya sevkeden bir din değildir. O yalnızca insanların, Allah'ın rızasına uygun bir şekilde daha iyi yaşamalarını sağlamak amacıyla, İslam davetinin bütün insanlara etkin bir şekilde ulaştırılmasını gaye edinmiştir⁴³. Bu nedenle, hidayetini hiç kimsenin tekelinde olmadığı ve yalnızca Allah'a ait olduğu⁴⁴ temel ilkesiyle de, *dinde zorlamanın olamayacağı* hükmünü güven altına almıştır.

İslam'a göre insanlar, Allah'ın bütün insanlar için son peygamber olarak gönderdiği⁴⁵ Hz. Muhammed'in @ getirmiş olduğu dinî esaslara iman edip etmemelerine göre temelde iki gruba ayrılmaktadır: *Müslümanlar*, *Müslüman olmayanlar*. Bu ayrımı bizzat Kur'an'ın kendisi yapmaktadır:

"Allah, *inkar edip* kendisinin yoluna engel olanların işlerini boşa çıkarmıştır. *İman edip* yararlı işler yapanların ve Rab'leri tarafından *Muhammed'e indirilene iman edenlerin* de günahlarını örtmüş ve hallerini düzeltmiştir."⁴⁶

"*İnanıp* yararlı işler yapanları, Rab'leri rahmetine sokar. İşte apaçık başarı budur. *İnkar edenlere* gelince, (onlara şöyle denilecek:) 'Karşınızda ayetlerim dururken büyüklük taslayanlar, günahkarlar güruhu sizler değil miydiniz?'"⁴⁷

⁴² Bakara, 2/256; Tegâbün, 64/2.

⁴³ Atay, *a.g.e.*, s. 23. Kur'an'daki bazı örnek hükümler için bkz. Şûrâ, 42/40; Mâide, 5/32, 33; Furkân, 25/68-69; Bakara, 2/178 vd.

⁴⁴ Bakara, 2/213, 272; En'âm, 6/88; Yûnus, 10/25; Ra'd, 13/27 vd..

⁴⁵ Ahzâb, 33/40; A'râf, 7/158; Sebe', 34/28.

⁴⁶ Muhammed, 47/1-2.

⁴⁷ Câsiye, 45/30-31.

Sizi yaratan O'dur. Böyle iken kiminiz *kafir* (oluyor), kiminiz de *mü'min*. Allah yaptıklarınızı görmektedir."⁴⁸

Bu ve benzer ayetler⁴⁹, tüm açıklığıyla göstermektedir ki, insanlar inançları itibariyle mutlaka bu iki gruptan birine aittirler. Dolayısıyla ya İslam risaletine iman edip *müslüman*, ya da inkar edip *gayr-i müslim* vasfını alırlar. İnsanların bu şekilde ikiye ayrılması, yalnızca teorik bir ayırım olmayıp, aynı zamanda bunun, dünyada ve ebedî hayatta son derece önemli sonuçları da vardır. Ahirette insanları bekleyen âkıbet açısından aralarında önemli bir fark bulunmamakla birlikte, dünya hayatında ve özellikle hukukî ilişkilerde bütün gayr-i müslimler birbirlerine eşit değildirler⁵⁰.

Gayr-i Müslimler, tarih boyunca İslam alimleri tarafından çeşitli isimler altında gruplara ayrılmış olmakla birlikte, temelde ilahî menşeli bir kitâb sahibi olup olmamalarına göre *Kitap Ehli Olanlar* ve *Kitap Ehli Olmayanlar* diye ikiye ayrılmışlardır⁵¹. Ancak Hz.Peygamber'in vefatını mütakip, İslam alimleri arasında her ne kadar *Yahudî ve Hıristiyanların Ehl-i Kitap oldukları konusunda görüş birliği olsa* da, bunların dışında Ehl-i Kitap vasfını alanların bulunup bulunmadığı, Ehl-i Kitap olmanın ne gibi bir ölçüsünün bulunduğu ve Ehl-i Kitap'ın nasıl bir dinî ve hukukî statüye sahip olduğu gibi konular, dün olduğu gibi bu gün de çeşitli tartışmalara neden olmaktadır. Bu nedenle Hz.Peygamber'le ilişkilerine geçmeden önce, *Ehl-i Kitap* kavramını çeşitli yönleriyle tahlil ederek, Kur'an ve Sünnet perspektifinde ne anlam içerdiğini ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

⁴⁸ Tegâbün, 64/2.

⁴⁹ Bkz. Zümer, 39/71-73; Gâfir (Mü'min), 40/7-10, 58; Şûrâ, 42/22; Beyyine, 93/6-7; En'âm, 6/50; Ra'd, 13/16; Fâtır, 35/19-22 vd.

⁵⁰ Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'minîn fi Dâri'l-İslâm*, y.y., 1963, s. 10-1; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, 1987, III/229-30.

⁵¹ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim eş-Şchristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975, I/208.

I.BÖLÜM

EHL-İ KİTAB VE ARAB YARIMADASINDAKİ
DURUMU

A) EHL-İ KİTAP KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ

1- "Ehl" ve "el-Kitâb" Kavramlarının Lügat Anlamı

Filolojide bir kelimenin ya da bir kavramın semantik tahlili yapılırken, kelimenin bir *gerçek*, bir de *izafî* olmak üzere iki ayrı manasının bulunduğunu dikkate almak gerekir. Bunlardan ilkinin manası gayet açıktır, yani her kelimenin kendine özgü bir manası vardır ve bulunduğu bağlamın dışında bile mütalaa edilse, kelime yine o manayı taşır. Söz gelimi, *kitap* kelimesi buna göre düşünüldüğünde, gerek Kur'an'da gerekse Kur'an dışında *sürekli kullanılan manası*, onun *gerçek manasıdır*.

Ancak kelimenin *izafî* denilen ve içinde bulunduğu sistem veya bağlamda farklılık arzeden bir manası daha vardır ki, buna göre *kitap* kelimesi, Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde *ilahî vahiy fikriyle yakından alakalı* bir anlam kazanır ve bu bağlamda Allah, vahiy, tenzîl, nebî ve ehl-i kitap gibi kelimelerle yakın bir ilişki ağı kurar. Bu nedenle Kur'an'da bu kelime geçtiğinde, ilgili olduğu bağlam içerisinde anlaşılmalıdır. Bu bağlam, *kitap* kelimesine özel ve çok karmaşık semantik bir anlam kazandırır¹.

Buna göre, Ehl-i Kitap kavramının izahına geçmeden önce, bu kavramın daha iyi anlaşılabilmesi için, "*ehl*" ve "*kitâb*" kelimelerinin kısaca filolojik anlamlarına temas etmek istiyoruz.

¹ Toshihiko Izitsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Ankara, 1975, s.21-2.

Arapça bir kelime olan "*ehl*" kelimesi, lügatta "*aile, yakın akraba, halk ve mezheb*" gibi anlamlara gelir² ve çoğu kez bir ismin ön takısı olarak kullanılır. Bu durumda "*sahip, mâlik, uzman, usta, becerikli, layık ve karı-koca*" gibi anlamlar kazanır³.

İslamî literatürde de çok sık kullanılan bu kelime, başta "*ehl-i kitap*" olmak üzere Kur'an'ın pek çok yerinde "*ümme/din⁴, topluluk⁵, âile, eş(karı-koca), çocuklar ve yakınlar⁶, uzman, bilgili ve layık kişi⁷*" gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Kur'an'da ve Hadis kaynaklarında *ehl* kelimesinin kullanıldığı en yaygın kavramlar arasında *ehlü'l-incil⁸, ehlü'z-zikr⁹, ehlü'l-qurâ¹⁰, ehlü'l-kur'ân¹¹, ehlü'l-islâm¹² ve ehlü's-sünne¹³* gibi kavramlar yer alır.

"*el-Kitâb*" kelimesi ise, lügatta, "*yazmak, eklemek, toplamak, bağlamak, nikah kıymak, dikmek, gerekli ve farz kılmak*" gibi anlamlara gelen كُتِبَ fiilinden üretilen bir mastardır¹⁴. Dil bilimciler, *kitab*'ın mutlak kitap anlamına gelmeden önce, "*yazılı bir şey*" anlamına geldiğini¹⁵, daha sonra ise örfte, "*mektup*" anlamında isim olarak kullanıldığını belirtirler. Esasen *kitab*'ın, bizzat yazıya ve ibare dediğimiz *lafza* ait olmak üzere iki ayrı anlamı vardır. Birincisinde *kitab*, bir yere yazılmış olan yazının tamamını; ikincisinde ise, yazılan yazı ile anlatılan ibareyi (metni) ifade eder.

² Muhammed b.Mükrim İbn Manzûr el-Mısırî, *Lisânu'l-Arabî'l-Muhît*, Beyrut, 1970, I/124; M Muhammed Mürtezâ el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Kahire, trz., VII/ 217; Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b.Muhammed Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Mısır, trz., s.28-9.

³ İsfehânî, *a.g.e.*, s.28.

⁴ Hûd, 11/45-46.

⁵ Bakara, 2/126; ayrıca bkz. A'râf, 7/96,97,98; Meryem,19/55; Tûr, 52/26; Haşr, 59/7 vd..

⁶ Hûd, 11/73; Ahzâb, 33/33; Bakara, 2/196; Âl-i İmrân, 3/121; Nisâ, 4/35,92 vd..

⁷ Nisâ, 4/58.

⁸ Mâide, 5/47.

⁹ Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7.

¹⁰ Yûsuf, 12/109;

¹¹ Ahmed b.Hanbel, III/128,242.

¹² Buhârî, Enbiyâ, 6 (IV/108), Tevhîd, 23 (VIII/178); Müslim, Zekât, 143 (I/741-2).

¹³ Müslim, Mukaddime, 7 (I/15).

¹⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/216; Zebidî, *a.g.e.*, I/444.

¹⁵ F.Krenkow, "*Kitap*" md., *M.E.B.İ.A.*, s.829.

Söz gelimi, "*Falan kitap benim kütüphanemde var*" denildiğinde birincisini; "*Falan kitap ezberimdedir*" denildiğinde ise, ikincisini kasetmiş oluruz¹⁶. Kaynaklarda *kitab*'ın terim olarak çeşitli şekillerde tanımı yapılmıştır. Mesela kitap, "*ciltli ya da ciltsiz olarak bir araya getirilmiş, basılı veya yazılı sayfalar bütünü*" diye de tanımlanmıştır¹⁷.

2- Kur'an'da "*el-Kitâb*" Kelimesi

Kitap kelimesi, başta Kur'an ve hadislerde olmak üzere İslamî literatürde çok sık ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. Terim olarak kullanılan mutlak anlamına geçmeden önce, bazı lügat anlamlarına şöyle işaret edebiliriz:

"Eğer sana kağıt üzerinde yazılı bir *kitab* indirmiş olsaydık da onu elleriyle tutsalardı, yine inkar ederlerdi..."¹⁸

ayetinde "*sahîfe*" anlamına gelirken;

"*Kitap*, (ortaya) konulmuştur. Suçluların onun içindekilerden korkarak: 'Vah bize, bu *kitab*'a da ne oluyor, ne küçük ne de büyük hiç bir şey bırakmıyor, her (yaptığımız) şeyi sayıp döküyor' dediklerini görürsün..."¹⁹

"Ne yerde ne de kendi nefislerinde meydana gelen hiçbir musibet (âfet ve hastalık) yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir *kitab*'ta (yazılmış, ezeli bilgimizle tesbit edilmiş) olmasın..."²⁰

ayetlerinde ise, kulların amellerinin tesbit edildiği bir *kitab*²¹, *levh-i mahfûz ve takdir* gibi anlamlara gelmektedir²². Ayrıca, *hüküm*²³, *farz*²⁴, *mektup*²⁵, *delil*²⁶, ve *zaman*²⁷ gibi anlamlara da gelmektedir.

¹⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1971, I/162-3.

¹⁷ *Ana Britannica*, "*Kitap*" md., İstanbul, 1989, XIII/371.

¹⁸ En'âm, 6/7; ayrıca bkz. Nisâ, 4/153, 159; İsrâ, 17/93; İsfehânî, *a.g.e.*, s.435.

¹⁹ Kehf, 18/49; ayrıca bkz. Sebe', 34/3; Saffât, 39/69; Mutaffifîn, 89/7, 9, 18, 20; İsrâ, 17/13, 14 vd.

²⁰ Hadid, 57/22; ayrıca bkz. En'âm, 6/38, 59; Yûnus, 10/61; Ra'd, 13/39; İsrâ, 17/58; Tâhâ, 20/52.

²¹ İsfehânî, *a.g.e.*, s.436.

²² *A.y.*

²³ Enfâl, 8/75; Nisâ, 4/24; Ahzâb, 33/6; Mücâdele, 58/22; Beyyine 98/3.

²⁴ Mâide 5/45; Bakara, 2/180; Nisâ, 4/77; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman ed-Dârimî, *es-Sü-nen*, İstanbul, 1981, Salât, 307 (s.307) İsfehânî, *a.g.e.*, s.435.

²⁵ Neml, 27/28, 29; İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/216.

²⁶ Saffât, 37/157; Fâtır, 35/40.

²⁷ Bakara, 2/235.

"Kitap" kelimesi, eski Arab literatüründe *uzaktaki bir kimseye yazılan mektup veya pusula* anlamında kullanılmakla birlikte, genellikle eski Arab şiirlerinde *ilahî vahiy* anlamına gelmektedir²⁸.

Arab kültürünün *kutsal kitap* kavramına yabancı kalmadığı böyle bir kültürel ortamda, toplumun kolayca anlayabileceği "*Arapça bir kitap olarak indirilen Kur'an*"²⁹, yüce Allah'ın zaman zaman tebliğciler ve peygamberler gönderdiğini³⁰ ve onlara vahiy yoluyla emirler, nehiyeler, kanunlar ve kitaplar indirdiğini³¹ belirtmektedir. Ayrıca Kur'an, Hz.Nûh'a, İbrahim'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve oğullarına, Eyyûb'a, Yûnus'a, Hârûn'a ve Süleyman'a @ *vahyedildiğinden*³², Hz.Mûsâ'ya *Tevrat'ın verildiğinden*³³, Hz.Dâvud'a *Zebûr'un indirildiğinden*³⁴ ve nihayet Hz. İsâ'ya da *İncil'in gönderildiğinden*³⁵ açıkça bahsetmektedir.

Kur'an'da *ilahî vahiy*lere işaret eden bu tür açık ifadeler bulunmakla birlikte, yine aynı manaya gelmek üzere *el-Kitâb*, *ez-Zikr*, *el-İlim*, *es-Suhuf* ve *ez-Zubur* gibi kavramlar da kullanılmaktadır³⁶.

Bunlardan *kutsal kitaplar* anlamında en fazla kullanılanı, *el-Kitâb* kelimesidir³⁷. Mekke'de nâzil olan Kur'an ayetleri dikkate alındığında bu kelimenin o

²⁸ Krenkow, *a.g.md.*, s.829.

²⁹ Yûsuf, 12/2; Tâhâ, 20/113; Zümer, 39/28; Fussilet, 41/3, 44; Şûrâ, 42/7; Zuhruf, 43/3.

³⁰ İsrâ, 17/15; Yûsuf 12/109; Zuhruf, 43/6; Hadîd, 57/25.

³¹ Fâtır, 35/25; Ankebût, 29/27; Hûd, 11/17; İbrahim, 14/1; Bakara, 2/87; Âl-i İmrân, 3/79.

³² Nisâ, 4/163; En'âm, 6/84-89; Hadîd, 57/26 vd..

³³ "Biz Mûsâ'ya Kitâb verdik ve onu İsrâil oğullarına 'Benden başka bir vekil tutmayın' diye bir kılavuz yaptık" (İsrâ, 17/2); ayrıca bkz. Gâfir 40/53; Bakara, 2/53, 87; En'âm, 6/91 vd..

³⁴ "Andolsun ki biz, peygamberlerin kimini kimine üstün kıldık, Dâvud'a da Zebûr'u verdik." (İsrâ, 17/55); ayrıca bkz. Nisâ, 4/163; Neml, 27/15.

³⁵ "Sonra bunların peşinden ardarda elçilerimizi gönderdik. Meryem oğlu İsâ'yı da onların ardına kattık; ona İncil'i verdik ve ona uyanların kalplerine şefkat ve merhamet koyduk.." (Hadîd, 57/27); ayrıca bkz. Mâide, 5/46; Meryem, 19/30.

³⁶ Bkz. *el-Kitâb* için: Âl-i İmrân, 3/78-81; Nisâ, 4/54,136; En'âm, 6/157 vd.; *ez-Zikr* için: A'râf, 7/63, 68; Kamer, 54/25 vd.; *el-İlim* için: Bakara, 2/145; Âl-i İmrân, 3/19, 61 vd.; *es-Suhuf* için: Necm, 53/36; A'lâ, 87/19 Beyyine 98/2; *ez-Zubur* için: Âl-i İmrân, 3/184; Nahl, 16/44; Fâtır,35/25.

³⁷ Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, *el-Kitâb* kelimesi Kur'an'da Tevrat, İncil, Kur'an ve genel olarak "Allah'ın gönderdiği kitap" anlamında 140 kez kullanılmıştır, bkz. Muhammed Fuad Abdulbâki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul, 1982, s.592-5.

dönemde, *Kur'an'ın bir müjdecisi olarak Mûsâ'nın Kitabı'na*³⁸ işaret etmek üzere kullanıldığı görülmektedir³⁹. Ancak Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde, esasen *kitap* kelimesi, herhangi bir kutsal kitaba has değil de, başta Kur'an olmak üzere, bulunduğu bağlam içerisinde farklı kutsal kitaplara işaret etmektedir.

Çok açık referanslar dikkate alınarak *kitap* kelimesinin geçtiği Kur'an ayetleri hakkında basit bir istatistikî değerlendirme yaptığımızda, Kur'an'a işaret eden ayetlerin diğer kitapların geçtiği ayetlere oranla, 70 gibi yüksek bir rakama ulaştığını görürüz⁴⁰. Oysa Tevrat ve İncil'in her ikisi için, *kitap* kelimesinin kullanıldığı rakam sadece 39'dur. Ancak burada şunu da hemen kaydetmek gerekir ki, müfessirler yer yer *kitap* kelimesinin hangi kutsal kitaba işaret ettiği konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Örneğin Bakara sûresi(2/2)inde geçen **ذَٰلِكَ الْكِتَابُ** ifadesi, bazı müfessirlerce "*o kitap*" şeklinde değerlendirilerek Tevrat diye yorumlanmış⁴¹; çoğu müfessirlerce de "*bu kitap*" şeklinde yorumlanarak, Kur'an'a atfedilmiştir⁴².

Kur'an'da doğrudan Hz. Muhammed'e @ hitab edilerek:

(**إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ ...**)

(Doğrusu biz *sana Kitabı*, insanlar arasında Allah'ın gösterdiği şekilde hükmetmen için hak olarak indirdik)⁴³

(**كِتَابَ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ .**)

(Bu, insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarman için *sana indirdiğimiz Kitab'tır..*)⁴⁴

(**وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ هُدًى**)

(**وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ**)

³⁸ Ahkâf, 46/12; Hûd, 11/17.

³⁹ Fazlur Rahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara, 1987, s.272.

⁴⁰ Abdalbâkî, *a.g.e.*, 592-5.

⁴¹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1988, 1/98.

⁴² Kurtubî, *a.g.e.*, 1/110; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, 1/37.

⁴³ Nisâ, 4/105; ayrıca bkz. Mâide, 5/48; Ra'd, 13/1.

⁴⁴ İbrahim, 14/1.

(Biz *sana (bu) Kitab'ı* ancak, hakkında ihtilaf ettikleri şeyi onlara açıkça anlatasın diye ve inanan bir kavim için yol gösterici ve rahmet olarak gönderdik.)⁴⁵

şeklinde buyrulmaktadır. Bu ve benzer ayetler⁴⁶, Kur'an'da *kitap* kelimesiyle Kur'an'ın bizzat kendisine çok açık referanslarla atıfta bulunulduğunu göstermektedir.

Kitap kelimesinin Kur'an'da açıkça, Tevrat ve İncil'e işaret etmek üzere kullanıldığını da görüyoruz:

(أن تقولوا إنما أنزل الكتاب على الطائفتين من قبلنا ...)

(Onu size indirdik ki,) '*Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa (Yahudi ve Hıristiyanlara) indirildi..*' demeyesiniz.)⁴⁷

(فإن كنت في شك مما أنزلنا إليك فستل الذين يقرؤون الكتاب من قبلك ...)

(Eğer sen, sana indirdiğimizden şüphede isen, *senden önce Kitabı okuyanlara sor..*)⁴⁸

Bu ayetlerden, *kitap* kelimesinin Tevrat ve İncil'den her ikisi için ortak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar hakkında ayrı ayrı kullanıldığı yerler de vardır:

(وإن آتينا موسى الكتاب والفرقان لعلمكم تهتدون ...)

(Yola gelesiniz diye *Mûsâ'ya Kitap ve Furkân* (hak ile bâtılı birbirinden ayıran ölçü) *vermiştik.*)⁴⁹

(ومنهم أميون لا يعلمون الكتاب إلا أمانى وإن هم إلا يظنون .)

(Onların içinde bir de ümmîler (okur yazar olmayanlar) vardır ki, *Kitabı bilmezler.* (Bütün bildikleri) bir takım kuruntulardır..) ⁵⁰

Görüldüğü gibi bu ayetlerde *kitap* kelimesi, yalnızca *Tevrat* anlamına gelmektedir.

Bu kelime Kur'an'ın bir yerinde de sadece *İncil* için kullanılmıştır:

⁴⁵ Nahl, 16/64; bu gibi hitaplar için ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/3, 7; Nisâ, 4/113; En'âm, 6/114; A'râf, 7/2; Nahl, 16/89; Ankebût, 29/47; Sâd, 38/29; Zümer, 39/2.

⁴⁶ Bkz. Bakara, 2/89, 129, 231; Âl-i İmrân, 3/164; Nisâ, 4/136, 140; Máide, 5/15; A'râf, 7/52 vd..

⁴⁷ En'âm, 6/156.

⁴⁸ Yûnus 10/94; ayrıca bkz. Bakara, 2/113, 159; Máide, 5/48; Fâtır, 35/25.

⁴⁹ Bakara, 2/53.

⁵⁰ Bakara, 2/78; ayrıca bkz. Bakara, 2/79, 85, 87; Âl-i İmrân, 3/23, 78; En'âm, 6/91, 154; Yûnus, 11/17, 110; Mî'mînün, 23/49; Kasâs, 28/43; Secde, 32/23; Gâfir, 40/53; Fussilet, 41/45 vd.

(قال إني عبدالله أتانى الكتاب وجعلنى نبيا ...)

((İsâ dile gelip:) dedi ki: 'Doğrusu ben Allah'ın kuluyum, (O) bana Kitab'ı verdi ve beni peygamber yaptı.)⁵¹

Ayrıca bu kelimenin, *Allah'ın bütün vahiy ve kitapları* hakkında genel bir terim olarak kullanıldığı⁵² da görülmektedir:

(كان الناس أمة واحدة فبعث الله النبي مبشرين ومنذرين وأنزل معهم الكتاب بالحق ليحكم بين الناس فيما اختلفوا فيه ...)

(İnsanlar tek bir ümmetti. Sonra Allah, müjdecî ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi ve insanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri konularda hüküm vermeleri için, onlarla birlikte hak yolu gösteren kitap(lar) da indirdi..)⁵³

Kitap kelimesinden sonra, *ilahî vahiy*lere işaret etmek üzere kullanılan bir diğer kavram da, *zikr* kavramıdır. Bu da Kur'an'da başta Kur'an olmak üzere çeşitli anlamlara gelmektedir. Burada özellikle *zikr* kelimesinin, çoğu yerde ya *Kur'an*'la birlikte kullanıldığı, ya da *Kur'an*'ın *zikr* diye tanımlandığına işaret etmek gerekir. Bu durum, *Kur'an*'la *zikr* kavramının bir biriyle özdeş olduğu imajını uyandırmaktadır:

(ذلك نتلوا عليك من الآيات والذكر الحكيم .)

((İşte bu hükümler ve olaylar yok mu,) biz sana bunları ayetlerden ve hikmet dolu Zikr (Kur'an)dan okuyoruz)⁵⁴

(يا أيها الذي نزل عليه الذكر إنك لمجنون .)

(Ey kendisine Zikr (Kur'an) indirilmiş olan, sen mutlaka mecnûn (cinlenmiş)sin.)⁵⁵

Zikr kelimesinin, Kur'an'ın bir sıfatı olarak kullanıldığı yerler de vardır:

(وما علمناه الشعر وما ينبغي له إن هو إلا ذكر وقرآن مبين .)

⁵¹ Meryem, 19/30.

⁵² Fazlur Rahmân, a.g.e., s.274.

⁵³ Bakara, 2/213; ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/3/79, 81, 184; Nisâ, 4/54, 136; En'âm, 6/157; A'râf, 7/170; Hâcc, 22/8; Kasâs, 28/49 vd..

⁵⁴ Âl-imrân, 3/58.

⁵⁵ Hicr, 15/6; ayrıca bkz.Enbiyâ, 21/24, 36; Furkân, 25/29; Yâsîn,36/11.

(Biz o (Muhammed)e şiir öğretmedik, (şiir) ona yakışmaz da. *O(na vahyedilen) sadece bir öğüt ve apaçık bir Kuran'dır.*)⁵⁶

Zikr'in, Kur'an'dan başka ilahî kitaplar hakkında kullanıldığını da görüyoruz:

(ولقد كتبنا فى الزبور من بعد الذكر ان الأرض يرثها عبادى الصالحين .)

(Andolsun *Zikr* (Tevrat)tan sonra, Zebur'da da 'Arza mutlaka iyi kullarım vâris olacak' diye yazmıştık.)⁵⁷

Bu ayette *zikr* kelimesinin çok açık bir şekilde *Tevrat* anlamına geldiği görülmektedir. Ayrıca *zikr*'in, Kur'an'dan önceki vahiyler için genel bir kavram olarak kullanıldığına da şahit olmaktayız:

(ءألقي الذكر عليه من بينا هو كذاب أشر .)

((*Semûd*:) 'Zikr (vahy) aramızda ona mı verildi? Hayır, o şımarık bir yalancısıdır' (dedi.))⁵⁸

el-Kitâb ve *ez-Zikr* kelimelerinin dışında, ilahî vahiyler işaret etmek üzere *el-İlim*, *es-Suhuf* ve *ez-Zubur* kavramları da kullanılmaktadır:

ولئن اتبعت أهواءهم من بعد ما جاءك من العلم انك اذا لمن الظالمين

(..Sana gelen *ilim*den sonra onların keyiflerine uyarsan, o takdirde sen, mutlaka zalimlerden olursun.)⁵⁹

ان هذا لفي الصحف الاولى صحف ابراهيم وموسى

(Bütün bunlar ilk *sahifelerde*, İbrahim ve Musa'nın *sahifelerinde* yazılıdır.)⁶⁰

بالبينات والزبر وانزلنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم

(Onları apaçık deliller ve *kitaplarla* (*zubur*'la) gönderdik. Sana da, insanlara, kendilerine indirilene açıklayasın diye Kur'an'ı indirdik.)⁶¹

⁵⁶ Yâsîn, 36/69; ayrıca bkz. Yûsuf, 12/104; Sâf, 38/1, 38; Zuhruf, 43/44.

⁵⁷ Enbiyâ, 21/105.

⁵⁸ Kamer, 54/25; ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/24.

⁵⁹ Bakara, 2/145; ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/19, 61 vd.

⁶⁰ A'lâ, 87/18-19; ayrıca bkz. Necm, 53/36, Beyyine, 98/2.

⁶¹ Nahl, 16/44; ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/184; Fâtur, 35/25.

Kitap'la ilgili yaptığımız bu açıklamalardan, onun çoğu kez *Tevrat*, *İncil* ve *Kur'an'a*, bazen de Allah'ın ilahî kitaplarına işaret etmek üzere, *özel ve sınırlı bir deyim olarak kullanıldığı* anlaşılmaktadır. Kur'an, *kutsal kitap* terimi hakkında böyle özel bir çerçeve belirlemiş ve bu kitapların dışında herhangi bir kitaba bu anlamda değinmemiştir. Buna göre, yeryüzünde mevcut din mensuplarından Mecûsîlerin, Brahmanların ya da Sâbiîlerin kutsal kitaplarının, Kur'an ve Kur'an'da adı geçen diğer kitaplarla birlikte vahiy kaynaklı olduğu görüşüne destek olabilecek herhangi bir işaret mevcut değildir. Zira Kur'an, yukardaki ayetler ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, ilahî karakterli gerçek kitaplara, vahiyelere ve sahîfelere açıkça işaret etmiş, bundan başka herhangi bir açıklamada da bulunmamıştır.

3- İslamî Literatürde "*Ehl-i Kitap*" Kavramı

Arap dilinde "*kutsal kitap sahipleri*" veya "*kitaplılar*" anlamına gelen⁶² ve *ümmî* deyimleriyle zıt anlamlı olan⁶³ *Ehl-i Kitap* kavramı, Arapların, Hz.Muhammed'in @ risaletini tanımadan önce yaygın bir şekilde kullandıkları bir kavramdı. Kendilerini *ümmî* diye nitelendiren Araplar⁶⁴, Yarımada'da birlikte yaşadıkları ve *kitabî* olarak tanıdıkları Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında bu deyim kullanırlardı⁶⁵. Kur'an, Arapların bu kültürel durumlarına şöyle işaret etmektedir:

"İşte bu (Kur'an) da indirdiğimiz mübarek bir kitaptır...(Onu size indirdik ki,) *Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa (Yahudi ve Hıristiyanlara) indirildi*" demeyesiniz."⁶⁶

Burada, İslam öncesi Arapların Yahudi ve Hıristiyanları *kitap ehli* olarak gördükleri ve böyle adlandırdıkları dolaylı bir şekilde ifade edilmektedir.

⁶² George Wajda, "*Ahl al-Kitâb*" md., *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1979, I/264.

⁶³ Şehristânî, *a.g.e.*, I/208.

⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/20; Cum'a, 62/2; Yâsîn, 36/6; *Buhârî*, Savm, 13 (II/230.).

⁶⁵ İsmail H.Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1960, I/288 (C.P.Tiele'den naklen); Elmalılı, *a.g.e.*, III/2102.

⁶⁶ En'âm, 6/155-6.

Risâletin sekizinci yılında İranlı Mecûsîlerle, Hıristiyan Rumlar arasında, Rumların mağlubiyetiyle sonuçlanan bir savaş vuku bulmuştu. Hz.Peygamber ve ashabı ile sürekli mücadele halinde olan müşrik Araplar, Kitap ehli olarak tanımladıkları Rumların bu yenilgisini Müslümanlar aleyhine kullanarak şöyle demişlerdi:

"Sizler, Kitap ehlisiniz, hıristiyanlar da Kitap ehlidirler. Bizim gibi ümmî olan Mecûsî kardeşlerimiz, sizin gibi Kitap ehli olan kardeşlerinize galip geldiler; siz de şayet bizimle karşılaşırsanız, onlar gibi biz de sizi mağlup edeceğiz.."67

Bu sözler onların, Ehl-i kitap kavramına ne kadar aşına olduklarını açıkça göstermekle birlikte, aynı zamanda bu kavramın İslam öncesi Arap literatüründe Yahudî ve Hıristiyanları ifade etmek üzere kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

a) Kur'an ve Sünnet'te "Ehl-i Kitap" Kavramı

İslam öncesi Arap literatüründe Yahudî ve Hıristiyanları tanımlamak üzere, özel bir deyim olarak kullanılan *Ehl-i Kitap* kavramı, Kur'an ve Sünnet'te de bu anlam ve kullanımını korumuştur. Kur'an'da bu terim, her ne kadar Mekke devrinin sonlarına doğru kullanılmaya başlanmış olsa da, bundan önce "*bilgi sahipleri*" veya "*önceki vahiyelere şahit olanlar*" anlamında **أهل الذكر** kavramı kullanılmıştır68:

(وما أرسلنا من قبلك إلا رجالا نوحى إليهم فاستلوا أهل الذكر إن كنتم لاتعلمون)

(Biz senden önce de, kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını peygamber göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, *zikir ehline* sorun.)69

İslam alimleri, bu ayette geçen *Ehlü'z-zikir*'den maksadın, *Yahudi ve Hıristiyanlar* olduğunu belirtmişlerdir70.

67 Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Mısır,1968, XXI/17-8; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b.Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Beyrut, trz., III/214; krş. *Tirmizî*, Tefsir, sûre 31, (V/343); *Ahmed b.Hanbel*, I/276.

68 Wajda, *a.g.md.*, I/264.

69 Nahl, 16/43; ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/7.

70 Kurtubî, *a.g.e.*, X/72; İbn Kesîr, *a.g.e.*, II/551; Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ânî, *el-Musannef*, Beyrut, 1970-72, VI/125; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevzî, *Ahkâmu Ehlî'z-Zimme*, Beyrut, 1961, I/11; Mevdûdî, *Tefhîm.*, III/29.

Bununla birlikte, özellikle Medine döneminde nâzil olan ayetlerde **أهل الكتاب** deyimini⁷¹ ve aynı anlama gelen **الذين أوتوا الكتاب** (*..Kitap verilenler*)⁷², **أوتوا نصيبا من الكتاب** (*..kendilerine Kitap verdiklerimiz*)⁷³, **الذين آتيناهم الكتاب** (*Kitap'tan pay verilenler*)⁷⁴, **الذين أورثوا الكتاب** (*..Kitap'a varis olanlar*)⁷⁵, **الذين يقرؤون الكتاب** (*Kitabı okuyanlar*)⁷⁶ **من عنده علم الكتاب** (*yanında Kitap bilgisi olanlar*)⁷⁶, **أهل الإنجيل** (*İncil sahipleri*)⁷⁸ gibi deyimler de kullanılmıştır.

Bu ayetler dikkate alınarak Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde, *kitap ehli* diye tanımlanan kimselerin, yalnızca *Tevrat ve İncil'in müntesipleri* olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kur'an'da bu kavram, *sadece Yahudi ve Hıristiyanlara hâs bir kavram olarak kullanılmaktadır*⁷⁹. İbn Kayyim'in ifadesine göre, bu konuda müfessirlerin, fukahânın ve muhaddislerin icma'ı vardır⁸⁰. Nitekim Kur'an'ın kendi müntesiplerini *Ehl-i Kitap* olarak nitelendirmemesi de, bu kavramın *Tevrat ve İncil'e atfen, yalnızca Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında kullanıldığını doğrulamaktadır*.

Kur'an bazı ayetlerde, *kitap ehli* ifadesinden maksadın, *Tevrat ve İncil'in vârisleri olan Yahudi ve Hıristiyanlar* olduğunu açıkça ifade etmektedir:

"De ki: *Ey kitap ehli, siz Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirilene uygulamadıkça bir esas üzere değilsiniz.*"⁸¹

"*Ey kitap ehli, neden İbrahim hakkında tartışıyorsunuz? Oysa Tevrat da, İncil de ondan sonra indirildi. Düşünmüyor musunuz?*"⁸²

⁷¹ Bu kavram, Kur'an'da 31 yerde geçmektedir, bkz. Abdalbâkî, *a.g. e.*, s.95-6.

⁷² Bakara, 2/101, 144, 145; Âl-i İmrân, 3/20, 100, 186, 187; Nisâ, 4/47, 131; Mâide, 5/5, 57; Tevbe, 9/29; Hadîd, 57/16; Müddessir, 74/31; Beyyine, 98/4.

⁷³ Bakara, 2/121, 146; En'âm, 6/114; Ra'd, 13/36; Kasâs, 28/52; Ankebût, 29/47.

⁷⁴ Nisâ, 44, 51; Âl-i İmrân, 3/23.

⁷⁵ Şûrâ, 42/14.

⁷⁶ Yûsûf, 13/43.

⁷⁷ Yûnus, 10/94.

⁷⁸ Mâide, 5/47.

⁷⁹ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Beyrut, trz., VI/190; İbn Kayyim, *Ahkâm.*, II/433; Afif Abdulfettah Tabbara, *Kur'an Açısından Yahûdî, Menşei ve Karakteri*, İstanbul, 1978, s.20.

⁸⁰ İbn Kayyim, *Ahkâm.*, II/433.

⁸¹ Mâide, 5/68; ayrıca bkz. Mâide, 5/65-66.

⁸² Âl-i İmrân, 3/65.

Açıkça görüldüğü gibi, bu ayetlerde, Kitap ehli ile kendilerine indirilen Tevrat ve İncil arasındaki ilişkiden ve dolayısıyla *Ehl-i Kitap* deyimıyla bu iki kitabın muhatabı olan *Yahudi ve Hıristiyanlar*'dan bahsedilmektedir.

"*Kitap ehli*, senden, kendilerine gökten bir Kitap indirmeni istiyorlar. *Mûsâ'dan* bundan daha büyüğünü istemişler: 'Allah'ı bize açıkça göster' demişlerdi... Sonra kendilerine apaçık deliller gelmişken buzağıyı (tanrı) edinmişlerdi. Bundan da vazgeçtik ve *Mûsâ'ya* açık bir yetki verdik."⁸³

"*Ey kitap ehli*, dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyler söylemeyin! *Meryem oğlu İsa Mesih*, sadece Allah'ın elçisi, O'nun Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur..⁸⁴

Bu ayetlerde de, Ehl-i Kitap ile, yüce Allah'ın peygamber olarak gönderdiği Mûsâ ve İsa @ arasındaki yakınlığa temas edilmekte ve bunların kendilerine gönderilen peygamberler oldukları ima edilmektedir.

Kur'an yine açıkça, Kitap ehli olarak vasıflandırılan kimselerin, kendilerini nasıl Yahudi ve Hıristiyan olarak tanıttıklarını da şöyle ifade etmektedir:

"*Kitap sahiplerinden çoğu*, gerçek kendilerine besbelli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler...(Bir de:) '*Yahudi yahut Hıristiyan olandan başkası cennete girmeyecek*' dediler. Bu onların kuruntusudur..⁸⁵

Başka bir ayette de, Yahudi ve Hıristiyanların bir birleriyle olan mücadelelerine ve *Kitap*'la muhatab oluşlarına şöyle işaret edilmektedir:

"*Yahudiler: 'Hıristiyanlar bir temel üzere değildir*' dediler. *Hıristiyanlar da: 'Yahudiler bir temel üzere değildir*' dediler. Oysa hepsi de *Kitap'ı okuyorlar*..⁸⁶

Bazen de, aynı bağlamda *Ehl-i Kitap* kavramıyla, *Yahudi ve Hıristiyanlar* deyiminin aynı anlama gelmek üzere peş peşe kullanıldığı görülüyor:

"*Yahudiler ve Hıristiyanlar*, 'Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz' dediler. De ki:'O halde niçin günahlarınızdan ötürü (Allah) size azab ediyor?...*Ey kitap ehli*, elçilerin arasının kesildiği ve boşluk meydana

⁸³ Nisâ, 4/153.

⁸⁴ Nisâ, 4/171.

⁸⁵ Bakara, 2/109-111.

⁸⁶ Bakara, 2/113;

geldiği sırada size elçimiz geldi, size gerçekleri açıklıyor ki, (yarın kıyamette) 'Bize bir müjdeci ve uyarıcı gelmedi' demeyesiniz.."87

Bunların dışında daha pek çok ayet de⁸⁸, gerek nuzûl sebeplerinden, gerekse siyak-sibakından anlaşıldığı üzere, *Kur'an'da Ehl-i Kitap olarak muhatab alınan kimselerin, Tevrat ve İncil sahibi Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu* vurgulamaktadır.

Hz.Peygamber'in hadislerinde geçen *Ehl-i Kitap* kavramı da, ayetlerdeki anlamı doğrular mahiyettedir. Hadislerde kendilerine *kitap ehli* nazarıyla bakılıp, bu şekilde isimlendirilen kimseler, Hz.Peygamber'in Medine ve çevresinde karşılaştığı *Yahudi ve Hıristiyanlar'dan* başkası değildir. Hadis kaynakları incelendiğinde bu hususun pek çok hadiste vurgulandığı görülür:

Ebû Hureyre'nin rivayetine göre⁸⁹, *kitap sahibi olanlar Tevrat'ı İbrânice okurlar, Arab dili ile de onu Müslümanlara tefsir ederlerdi. Allah Rasûlü bu hususta sahâbîlerine şöyle dedi:"Ehl-i Kitap'ı tasdik etmeyin, tekzib de etmeyin. Sizler onlara şunu söyleyin:'Biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve torunlarına indirilene, Mûsâ ve İsâ'ya verilene inandık. Biz Allah'a teslim olanlarız."*⁹⁰

Burada *Ehl-i Kitap* olarak nitelendirilen kimselerin, *Tevrat okuyanlar* yani *Yahudiler* oldukları açıkça ifade edilmektedir.

Konunun başında da naklettiğimiz bir hadiste geçtiğine göre, Hz.Peygamber ve sahâbîleri, *Kitâbî olan Rumların ümmî olan İranlılarla* yaptıkları savaşta aldıkları yenilgiyi üzüntüyle karşılamışlardı. Zira onlar, *Kitap ehli olan Rumların ümmî olan İranlı Mecûsîleri* yenmelerini istiyorlardı⁹¹. Hz. Peygamber ve ashâbının kimleri Ehl-i Kitap olarak gördükleri, müşriklerin şu sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır:

⁸⁷ Mâide, 5/18-19; bkz. İbn Kesir, *Tefsîr*, II/34.

⁸⁸ Bkz. Bakara, 2/105; Âl-i İmrân, 3/64, 69, 70-72, 75, 98, 99, 110, 119; Nisâ, 4/123, 159; Mâide, 5/15, 59, 77; Ankebût, 29/ 46; Ahzâb, 33/ 26; Hadîd, 57/29; Haşr, 59/2,11; Beyyine,98/1,4,6.

⁸⁹ *Buhârî*, Şehâdât, 29 (III/163); *Tefsîr*, sûre 2,11 (V/150); *İtisâm*, 25 (VIII/160); *Tevhîd*, 51 (VIII/213); *Ebû Dâvûd*, İlim, 2 (IV/59); *Musannef*, VI/111.

⁹⁰ Bakara, 2/136.

⁹¹ *Tirmizî*, *Tefsîr*, sûre 31, (V/343); *Ahmed b.Hanbel*, I/276.

"Sizler, Kitap ehliniz, *hıristiyanlar da Kitap ehlidirler*. Bizim gibi *ümmî olan Mecûsî* kardeşlerimiz, sizin gibi Kitap ehli olan kardeşlerinize galip geldiler; siz de şayet bizimle karşılaşsanız, onlar gibi biz de sizi mağlup edeceğiz.."92

Başka bir hadiste de, Hz.Peygamber Muâz b.Cebel'i Yahudi ve Hıristiyanların yaşadığı Yemen'e vali olarak gönderirken ona şu talimatı vermişti:

"Ey Muâz, sen *Kitap ehli olan bir kavme* vali olarak gidiyorsun. Onları çağıracağın ilk şey, Allah'a kulluk etmek olsun. Eğer onlar buna itaat ederlerse, Allah'ın kendilerine bir gün boyunca beş vakit namazı farz kıldığını haber ver..."93

Yine Hz.Peygamber, sahâbilerin kendilerine yüklenilen mükellefiyetleri ağır bulup güç yetiremeyeceklerini söylemeleri üzerine, geçmişte Hz.Mûsâ'nın onca çabasına rağmen Allah'a kulluğu terkedip buzağıya tapan İsrail oğullarının yaptıkları gibi94 yapmamalarını öğütleyerek, onları şöyle uyarıyordu:

"Sizden önceki iki *Kitap ehlinin* dedikleri gibi, 'işittik ve isyan ettik' demek mi istiyorsunuz? Hayır, siz, 'dinledik ve itaat ettik; Rabbimiz, bizi bağışlamamı dileriz, dönüşümüz ancak sanadır!' deyin."95

Bütün bu hadislerden de anlaşılacağı üzere, Hz.Peygamber'in *Ehl-i Kitap kavramıyla ifade etmek istediği kimseler, geçmişte ve o gün mevcut olan Tevrat ve İncil'in müntesipleri durumundaki Yahudi ve Hıristiyanlardır*.

O halde bütün bu açıklamalar, *Kur'an ve Sünnet'e göre Ehl-i Kitap kavramının Yahudi ve Hıristiyanlarla sınırlı ve dönemin Arab toplumunca da tanınan ve bilinen özel bir mana içerdiğini açıkça ortaya koymaktadır*.

b) Ehl-i Kitap Kavramı Hakkındaki Geleneksel Yaklaşımlar

Kur'an ve Sünnet'te Ehl-i Kitap kavramının hangi anlamda kullanıldığı, çok açık olmakla birlikte, tarih boyunca İslam alimleri arasında bu konuda ittifak

92 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXI/17-8; Zemahşerî, *a.g.e.*, III/214.

93 *Buhârî*, Zekât, 41 (II/125), 63 (II/136); *Megâzî*, 60 (V/109); *Tevhîd*, 1 (VIII/164); *Müslim*, İman, 29 (I/50); *Ebû Dâvud*, Zekât, 2 (II/524); *Tirmizî*, Zekât, 6 (III/21); *Nesâî*, Zekât, 1 (V/2-4), 46 (V/55).

94 Tûr dağı üzerlerine kaldırılan İsrail oğullarının Rab'lerine karşı söyledikleri bu sözler için bkz. *Bakara*, 2/93; *Nisâ*, 4/46.

95 *Müslim*, İman, 199 (I/115).

sağlanabilmiş değildir. İslam bilginleri, her ne kadar Yahudi ve Hıristiyanların Ehl-i Kitap oldukları konusunda görüş birliği içinde olsalar da, bunların dışında kalan din mensuplarının bu kavramın kapsamına girip girmedikleri konusunda farklı görüşleri sürmüşlerdir. Bu görüş ayrılıklarını temelde iki ayrı grupta mütalaa etmek mümkündür:

i) Ehl-i Kitap'ın Yalnızca Yahudi ve Hıristiyanlar Olduğunu Savunanlar

Bu görüşü savunan alimler arasında, özellikle Hanbelî fakihleri yer almaktadır. Bunlara göre, En'âm sûresindeki ("*Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi..*"⁹⁶ ayetinde geçen. الطائفتين (iki topluluk) ifadesinden maksat, yalnızca Yahudi ve Hıristiyanlardır. Bu iki topluluğun dışındakilere indirilen sahîfelerin *Kitap* olma özelliği yoktur; zira bunların dışındakiler, bir takım ahlâkî öğütlerden ve kıssalardan ibarettir, bunlarda hukukî hükümler yer almaz⁹⁷. Onların bu görüşüne göre, peygamberlerden kendilerine sahîfe indirildiği veya vahyedildiği bildirilen Hz.Nuh, Şit, İbrahim İsmail, İshâk ve Ya'kûb gibi resûllerin tabifleri *Kitap* ehli olarak değerlendirilmemektedir.

İbn Kayyım ise, *Ehl-i Kitap* kavramına farklı bir yaklaşım getirerek, bunun yalnızca Yahudi ve Hıristiyanlar için kullanılan özel bir kavram oluşunu şöyle açıklar:

"Bence, yer yüzünde bu (Hz.Nuh vd.nin) kitaplarına intisab edip, Tevrat ve İncil'i inkar eden hiç kimse yoktur; böyle bir gurubun varlığı söz konusu değildir, bu yalnızca farazî bir durumdur. (Öyle bile olsa,) aslında bu kitapları tasdik edip, onlara uyan herkes, bu iki kitabı ya da en azından onlardan birini tasdik etmiş demektir. Bu nedenle Yüce Allah Kur'an'da onlara özel olarak bir hitapta bulunmamış, yalnızca Ehl-i Kitap kavramıyla onlara hitab etmiştir. "*Kendilerine Kitap verilenler..*" ifadesinde geçen "*el-Kitâb*"

⁹⁶ En'âm, 6/156.

⁹⁷ Ebû Muhammed Abdullah b.Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğni*, Beyrut, 1972, X/568-9; Ebû Bekr Ahmed b.Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Kahire, trz., III/327; İbn Kayyım, *Ahkâm*, II/433; Zeydan, *a.g.e.*, s.12.

kelimesinin âm(m Genel) bir deyim olduğu iddiasına gelince, *Kur'an'ın, başından sonuna kadar "Kendilerine Kitap verilenler.." deyimini hakkındaki teamülü, onlar-dan maksadın özellikle "iki kitap ehli" olduğunu göstermektedir.* Bu konuda müfessirler, fakihler ve muhaddisler icma' halindedir."⁹⁸

Bu görüşte olan İslam bilginleri, Sâbiî ve Mecûsî gibi kendileri hakkında "*Kitap şüphesi bulunan*" din mensuplarının da Ehl-i Kitap olmadığını savunurlar. Onların bu konudaki görüşlerine geçmeden önce, Sâbiîlerin ve Mecûsîlerin kimler olduğunu kısaca açıklamaya çalışalım.

ia) Sâbiîler

Arap dilinde *Sâbiî* demek, "*bir dinden çıkıp başka bir dine giren, haktan bâtıla meyleden kimse*" demektir⁹⁹. *Sâbiî* terimi, ilk bakışta Arapça kökenli bir kelime gibi görünse de, esasen bu terimin, onların kendi ana dilleri olan Mandence'deki "*sb*" (*vaftiz oldu, suya daldı*) anlamındaki fiil kökünden Arapça isim türetme kurallarına göre türetilmiş bir kelime olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰.

Sâbiî terimi, Kur'an'da üç ayrı yerde geçmektedir¹⁰¹. Bu ayetlerde onlardan sadece ismen bahsedilmekte, ancak, kim oldukları hakkında her hangi bir malumat verilmemektedir. Söz konusu ayetlerden anlaşılan tek şey, onların da diğer din mensuplarıyla birlikte zikredilmiş olmasıdır:

"İnananlar, Yahudiler, *Sâbiîler*, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve (Allah'a) ortak koşanlar... Allah, kıyamet günü bunlar arasında hüküm verecek (haklıyı haksızı ortaya çıkaracak)tır.Şüphesiz Allah, her şeye şahittir."¹⁰²

Hadis kaynaklarında geçen bazı rivayetlerden anlaşıldığına göre, müşrik Araplar, kendi dinlerini terkedip başka dine meyleden kimseler hakkında bu terimi

⁹⁸ İbn Kayyım, *Ahkâm*, II/433.

⁹⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, II/399; Zebîdî, *a.g.e.*, I/86; Kurtubî, *a.g.e.*, I/434; İbn Kayyım, *Ahkâm*, I/94.

¹⁰⁰ Sâbiî teriminin geniş bir etimolojik tahlili için bkz. Şinasi Gündüz, *The Knowledge of Life*, Oxford, 1994, s.17-22; "*Kuran'daki Sâbiîlerin Kimliği Üzerinde Bir Tahlil ve Değerlendirme*", *Türkiye İ. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun, 1992, s.47.

¹⁰¹ Bkz. Bakara, 2/62; Mâide, 5/69; Hâc, 22/17.

¹⁰² Hâc, 22/17.

kullanırlardı. Hatta Hz.Peygamber ve ashâbına da, kendi dinlerini terkederek Sâbiiler'inkine benzer bir din icad ettikleri için, zaman zaman onlara *Sâbiî* derlerdi¹⁰³.

Kur'an'da ve Hadis kaynaklarında Sâbiiler'den bahsedilmesi, onların, o dönem Araplarınca ayrı bir din mensubu olarak yakından tanındığını ortaya koymaktadır. Ancak bununla birlikte İslam alimleri arasında, bunların inanç esasları ve kimlikleriyle ilgili açıklamalar birbirini tutmamaktadır¹⁰⁴. Sâbiiler hakkında son yıllarda yapılan bilimsel araştırmalara göre, onların inanç esasları ve kimlikleriyle ilgili bu görüş ayrılığının en önemli nedeni, Harran'da yaşayan ve *Keldânîler*, *Nibiîler* veya *Harrânîler* diye bilinen putperestlerle, Güney Mezopotamya'da yaşayan ve *el-Vâsitiyye*, *el-Muğtasıla* veya *Bataklık Sâbiileri* gibi isimlerle anılan gerçek *Sâbiiler*'in (*Mandenlerin*) birbirine karıştırılmış olmasıdır¹⁰⁵.

Sâbiiler'le ilgili görüş ve düşüncelerin karmaşık bir yapı arzemesinde, H. 218 yılı tarihî bir dönüm noktasıdır. Zira bu tarihten sonra *Harrânîlerin Sâbiî* diye anıldıkları görülmektedir. Harrânîler, bu tarihte vefat eden Abbasî halifesi Me'mûn'un baskı ve tehditleri sonucu, zımmî statüsünü devam ettirmek gayesiyle *Sâbiî* adını almışlardı. Oysa daha önceleri onlar, putperest *Keldânîler* veya *Harrânîler* diye tanınıyorlardı¹⁰⁶.

Ayrıca Sâbiî adını alan Harrânîlerin, İslam dünyasının Bağdat gibi tanınmış ilim merkezlerinde Sâbit b.Qurrâ ve İbrahim b.Hilal gibi meşhur ilim adamlarını yetiştirerek, böyle parlak bir başarı elde etmeleri, Güney Mezopotamya'da dağınık

¹⁰³ *Buhârî*, Teyemmüm, 6 (I/89); ayrıca bkz. *Buhârî*, Megâzî, 2 (V/3), 57 (V/107); *Nesâî*, Adâbu'l-Kudât, 17 (VIII/237); *Ahmed b.Hanbel*, IV/341; Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, 1968, IV/220. konuyla ilgili farklı görüşler için bkz. Gündüz, *a.g.mk.*, s.46-7.

¹⁰⁴ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, I/318-20; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/104; Cessâs, *a.g.e.*, III/327; İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI/568-9; İbn Kayyim, *Ahkâm*, I/94-5; Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut, 1975, II/58-9; İsmail Cerrahoğlu, "*Kur'an-ı Kerim ve Sâbiiler*", *A.Ü.İ.F. Der.*, Ankara, 1962, XI/103-16; Gündüz, *a.g.mk.*, s.48-56.

¹⁰⁵ Gündüz, *a.g.mk.*, s.71; Carra de Vaux, "*Sâbiiler*" md., *M.E.B.İ.A.*, s.9.

¹⁰⁶ Gündüz, *a.g.mk.*, s.59.

vaziyette yaşayan ve ilk dönem İslam alimlerinde *Kur'an'ın Sâbiileri* diye tanımlanan gerçek Sâbiilerin, gölgede kalmalarına ve hatta unutulmalarına neden olmuştur¹⁰⁷.

O halde gerçek Sâbiilerin, Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ilk dönem İslam alimleri ile son dönem kaynakların çoğunda kendilerinden *el-Vasıtiyye*, *el-Muğtasıla* veya *Bataklık Sâbiileri* diye bahsedilen grup olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiler, tarihte yaşadıkları yer ve inanç esasları itibariyle, günümüzde de aynı bölgede varlıklarını sürdüren ve kendilerini *Mandenler* veya *Nasûralar* olarak isimlendiren dinî cemaatla tamamen uyuşmaktadır. Bu, aynı zamanda, Kur'an'ın Sâbiileri'yle Mandenlerin özdeş oldukları sonucunu ortaya koymaktadır¹⁰⁸.

Sâbiilerin inanç sistemi, Gnostik din anlayışının¹⁰⁹ bütün özelliklerini yansıtır niteliktedir. Bu Gnostik Sâbiî doktrininin temelini ise, *Hayat (Yüce Varlık) inancı* oluşturur. Bu inanç, bütün varlıklar için var edici güç olarak görünen *Hayat* prensibine ve verimlilik ilkesine dayanır. Onlara göre, *Hayat*, bütün varlıklardan, kutsal sudan, ışıktan ve nurdan önce var olan ve diğer bütün varlıkları var eden yüce varlıktır¹¹⁰.

Hayat inancı temeline dayanan Sâbiî teolojisinin en önemli karakteristik özelliği, *Gnostik Dualizm* diye bilinen dinî bir yapıya sahip olmasıdır. Bu dualizm, bir birine zıt niteliklere sahip iki gücün varlığı ve birbirleriyle olan sonsuz rekabet temeline dayalıdır. Buna göre, bir tarafta ışığı, aydınlığı, hayatı, verimliliği, mükemmelliği ve iyiliği temsil eden bir alem (*Işık alemi*) ve buna bağlı unsurlar, diğer

¹⁰⁷ *A.mk.*, s.61,71.

¹⁰⁸ *A.mk.*, s.72.

¹⁰⁹ Gnostisizm, dualist bir yaklaşımla varlıkları, beden ve ruh, karanlık ve ışık ya da iyilik ve kötülük şeklinde iki kategoriye ayıran; ruhu, ilahî ışık aleminden süflî madde alemine düşmüş, orada tutsak hayatı yaşayan bir varlık olarak değerlendiren ve ışık aleminin başında yer alan yüce varlığın bilgisine vakıf olmakla ruhun süflî alemde kurtulup asıl mekanı olan ilahî aleme ulaşacağını vurgulayan dinî ve felsefî bir sistemdir. Gnostisizm başlı başına bir din olmayıp, çeşitli dinlerin mensuplarınca kendi dinî yapılarına uygun bir şekilde geliştirdikleri ortak bir temayüldür. Gnostisizmle ilgili olarak bkz. Kurt Rodolph, *Gnosis und Gnostizismus*, Darmstadt, 1975.

¹¹⁰ Gündüz, *Son Gnostikler: Sâbiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, Ankara, 1994, s.64-6.

tarafıta ise, karanlığı, kötölüğü, yokluğu, çirkinliği, eksikliği ve kuraklığı temsil eden alem (*Karanlık alemi*) ve buna bağlı unsurlar yer alır¹¹¹.

Dualizme esas teşkil eden bu iki zıt varlık grubundan *Işık alemi*'nin başında, hayatı ve verimliliği sembolize eden *İlk Hayat* bulunur. İlk Hayat, tam olarak bilinemeyen, bir bakıma bir ilke ve bir prensip olarak inanılan yüce Hayat'ın kişileştirilmiş halidir¹¹². Dualizmin diğer kutbunu oluşturan *Karanlık alemi* de benzer bir yapılanmaya sahiptir. Bu alemin varlığı, kutsal Sâbiî metinlerince *Kara Su* diye adlandırılan düzensizlik ya da yokluk prensibine bağlıdır. Kara Su'dan şekillenerek ortaya çıkan ilk varlık *Karanlık Kralı*'dır. Şeytanlar, devler, kötü ruhlar, vampirler, canavarlar, dişi ve erkek her türlü kötü ve karanlık varlıklar *Karanlık Kralı*'nın oluşturduğu dünyada yer alır¹¹³.

Sâbiîlerin gnostik dualizm esasına dayalı bu dinî yapıları içerisinde, yeryüzünün, insanın ve evrenin yaratılışını açıklamada kullanılan *demiurg inancı*, *kutsal ruh tasavvuru*, *gizli kutsal bilgi (gnosis)* ve *kurtarıcı (redeemer) doktrininden* de bahsetmek mümkündür¹¹⁴.

Sâbiîler, muhteva açısından teolojik, kozmolojik ve mitolojik bilgiler içeren dinî literatürleriyle de oldukça dikkat çekici bir özelliğe sahiptirler. En önemli ve hacim bakımından en geniş kutsal kitabları *Ginza*'dır¹¹⁵. Sâbiîlerce *Ginza Rabba* (*Büyük Hazine*) ya da *Sidra Rabba* (*Büyük Kitab*) diye isimlendirilir. Diğer önemli kutsal kitabları arasında *Draşia d Yahya* (*Yahya'nın Öğretileri*) ve *Qolasta* (*Derlemeler*) yer almaktadır¹¹⁶.

¹¹¹ A.e., s.67-8; Ekrem Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, 1983, s.116-7.

¹¹² Gündüz, a.g.e., s.70.

¹¹³ A.e., s.73.

¹¹⁴ Bu konularda daha fazla bilgi için bkz. Gündüz, a.g.e., s.78-81.

¹¹⁵ Gündüz, a.g.e., s.55-6; Sarıkçioğlu, a.g.e., s.116.

¹¹⁶ Gündüz, a.g.e., s. 56-7; Sarıkçioğlu, a.g.e., s.116.

Görüldüğü gibi, Gnostik dualist bir inanç yapısı ile Ginza ve Qolasta gibi kutsal kitablara sahip olan Sâbiîler, Kur'an'ın da kendilerine işaret ettiği gibi, Ehl-i Kitap (Yahudi ve Hıristiyanlar)la birlikte ayrı bir dinî cemaatin temsilcisidirler. İslam alimlerinden bir kısmı onların Kitap ehli olmadıkları görüşünü savunur. Bunlardan Cessâs'ın ifadesine göre, "*Fakihler arasında Harrânîlerin Kitap ehli olmadıkları konusunda ihtilaf yoktur*". Ona göre, alimlerin Sâbiî oldukları halde Ehl-i Kitap olarak kabul ettikleri kimseler, cizye verip teba' olmak amacıyla, takiyye yaparak zâhiren Hıristiyan görünüp İncil okuyan ve Mesîh'in dinine tâbî olanlardır. Ebû Hanîfe'nin de Sâbiîlerden Kitap ehli olarak tanıdığı kimseler bunlardır¹¹⁷. İmam Ebû Yûsuf ve Muhammed ise, onların Ehl-i Kitap olmadıkları görüşündedirler¹¹⁸. İmam-ı Azam ile talebeleri arasındaki bu görüş ayrılığının asıl nedeni, daha önce de temas ettiğimiz gibi, Harranlı putperestlerle Mandenlerin birbirine karıştırılmış olmasıdır.

ib) Mecûsîler

Mecûsîler, inanç yapısı itibariyle kısmen Sâbiîler'le ortak özelliklere sahip dinî bir cemaattir. Her ne kadar Gnostik olmasalar da, *dualist* dünya görüşleri bizde bu intibayı uyandırmaktadır. Dinin kurucusu olarak bilinen Zerdüş'tün, ne zaman ve nerede doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, M.Ö.VI. yüzyılda Ahamenitler devrinde İran bölgesinde yaşadığı görüşü ağırlık kazanmaktadır¹¹⁹. Zerdüş öncesi bu bölgede halk, çok sayıda tanrıya tapınır; nehirlere, dağlara ve göllere kurban takdim ederdi. Bölgede Hintlilerin Mitra'sı büyük hürmet görürdü¹²⁰. Kısaca Zerdüş, politeist inançların yaygın olduğu bir bölgede dünyaya gelmişti.

Yirmi yaşına geldiğinde, Zerdüş'te büyük bir ruhî değişiklik görülmeye başlar. Sık sık dağlara ve ıssız yerlere giderek kendisine has bir inziva hayatı sürmeye

¹¹⁷ Cessâs, *a.g.e.*, III/328-9.

¹¹⁸ *A.e.*, III/328-9; Zeydan, *a.g.e.*, s.13.

¹¹⁹ Sarıncıoğlu, *a.g.e.*, s.107; Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara, 1955, s.64.

¹²⁰ Sarıncıoğlu, *a.g.e.*, s.107.

çalışır. Otuz yaşında iken, Tanrı'nın bir tezahürü veya temsilcisi durumundaki melek *Vohu Manah* ile karşılaşır ve kendisine tanrı *Ahura Mazda*'nın vahyettiğini müjdeler. Bu peygamberane tezahürü, daha sonraki yıllarda gelen vahiyler izler¹²¹.

Kurucusuna nisbetle *Zerdüştilik*, tanrı *Ahura Mazda*'ya istinaden *Mazdeizm* diye de bilinen bu din, tanrı tasavvurları ve diğer inançları açısından tarihsel süreç içerisinde iki önemli safhaya ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, genellikle Zerdüş-t'ün kendisine atfedilen ve *Gathalar*'da gözlemlenen erken dönem Zerdüştlük; diğeri ise, Zerdüş sonrası dönemde ortaya çıkan sonraki dönem Zerdüştlüğüdür.

Erken dönem Zerdüştlüğünde, tek tanrı Ahura Mazda (Bilge Rab) inacına dayalı olarak evrensel monoteistik bir din tesis edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Ahura Mazda, yaratıcı, parlak, merhametli, en büyük, en iyi, en güzel, en sabit, en bilge, en mükemmel ve en cömert Ruh'tur. Tanrı Ahura Mazda, Zerdüş döneminde panteonun en yüksek noktasında yer almaktadır¹²². Ancak Zerdüş her ne kadar tek bir yaratıcı tanrının varlığından söz etse de, dünyadaki meydana gelen hadiselerin kaynağını, hayır ve şer güçlerin (*asha ve druj*) yani iyilik ve kötülük prensibinin faaliyetlerinde görmektedir¹²³. Zerdüş'te göre insan, bu iki zıt kutbun ortasında duran bir varlıktır ve bunlardan birine katılmak zorundadır. İyilik prensibinin yanında yer alan bir insan, bütün vaktini ve gücünü *aydınlık* mücadelesi yapmağa sevketmiş olmalıdır. Görevi, alemde kötülük namına ne varsa onunla mücadele etmektir¹²⁴.

Tanrı Ahura-Mazda tarafından bu şekilde görevlendirilen Zerdüş, İran'ın eski ilahlarından Mitra, Anahita ve Haoma gibi ilahları birer şeytan sıfatıyla reddeder. Ancak onun bu politeist dinî yapıdan devraldığı unsurlar da yok değildir. Söz gelimi *ateşin kutsal sayılması* bunlardandır. Ona göre ateş, Ahura-Mazda'nın sadece bir

¹²¹ A.e.,s.108; Ömer R. Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul, 1963, s.139.

¹²² Ninian Smart, *The World's Religions*, Cambridge, 1992, s.216-7.

¹²³ A.e., s.216.

¹²⁴ Doğrul, a.g.e.,s.146-7.

sembolüdür ve ateşgedeler de bu nedenle inşa edilmektedir¹²⁵. İhtimal ki, öteden beri Zerdüşt'ün kendisi de ateş tapınakları inşa etmişti. Fakat O, Tanrı'ya yaklaşmanın yalnızca bu mabedleri inşa etmekle değil, çalışmak ve iyi işler başarmakla mümkün olacağı düşüncesini de taşıyordu¹²⁶.

Zerdüşt sonrası döneme ait kutsal metinlerde ise, onun dönemindeki tek tanrı inancı yerini, *dualist* bir tanrı anlayışına bırakmıştır. Buna göre, bir tarafta *gerçek nizam ve fiiliyatın rabbi* olarak vasfedilen *Ahura Mazda* ile ona yardım eden *iyi fikir, doğru kanun, asıl hükümet, mukaddes seciye, sıhhat ve ebediyet* yer alır. Bu dönemde *Ahura Mazda* sadece iyi ve temiz varlıkların yaratıcısıdır. Diğer tarafta ise, *Angra Mainyu (Kötü Ruh)* ya da *Ehrimen* ve yardımcıları yer alırken, *Ehrimen*, kötü ve temiz olmayan şeytanî güçlerin yaratıcısı olarak nitelendirilir¹²⁷.

Zerdüşt'en sonra zamanla dinin esasları mensuplarınca çeşitli şekillerde değişikliğe uğratılmış ve önceleri bir ruh, bir rüya ve bir ülkü olarak nitelenen tanrı *Ahura-Mazda* kişileştirilmiş ve kendisine bazı beşerî vasıflar atfedilmiştir¹²⁸. Bu tahrifler dinin ayrıntılarına inildikçe kendini daha fazla hissettirmektedir. Örneğin, Zerdüşt, taraftarlarına doğru ve dürüst yaşamayı ima ederek, "*Temiz olun*" derken, müntesipleri bu ahlâkî manayı ihmal ederek vücut temizliğini ön plana çıkarmışlar ve bu temizliği sağlamak maksadıyla çeşitli tabular ortaya koymuşlardı. Meselâ ateşle birlikte su ve toprak da buna istinaden kutsal sayılmıştı. Hatta ölülerin cesetleriyle uğraşmak, pek önemli bir meşguliyet haline gelmişti. Zira cesedi gömmeyi, yakmayı

¹²⁵ Burada kısaca, Hz.Peygamber dönemi müşrik Araplar'ın, Mecûsiler'le bu noktada benzerlik arzeden uygulamalarına değinmek istiyoruz. Mecûsiler gibi, onlar da aynı gerekçelerle taştan ve ağaçtan yaptıkları putlara mutlak bir tanrı vasfıyla tapınıyorlardı. Kur'an'ın işaret ettiği gibi, onlar, kendilerini Allah'a yaklaşturmalarını ümit ederek ve deyim yerindeyse, tanrının sembolü olduğunu kabul ederek kendi elleriyle yapmış oldukları bu putlara tapınıyorlardı (Bkz. Zümer, 39/3). Bu nedenle Lât, Menât, Uzza, Vedd, Suvâ, Yegûs, Yeûk, Hübel, İs'âf ve Naile gibi putlar edinmişlerdi (Bkz. Nûh, 71/23; İbnü'l-Kelbî Hişâm b.Muhammed, *Kitâbu'l-Esnâm*, Ankara, 1979, s.6). Mecûsler'le putperest Araplar mukayese edildiğinde, araçlar farklı olsa da, bu iki inanç arasında amaç ve anlayış açısından bir birlik ve paralellik göze çarpmaktadır.

¹²⁶ Doğrul, *a.g.e.*, s.146-7.

¹²⁷ Şehristânî, *a.g.e.*, I/233, 237-8; Sarıçioğlu, *a.g.e.*, s.110; Doğrul, *a.g.e.*, s.146.

¹²⁸ Doğrul, *a.g.e.*, s.148.

ve denize atmayı düşünemiyor ve onları *dakhma* denilen ölü kulelerine koyup akbalara yem olarak bırakmayı tercih ediyorlardı¹²⁹.

Mecûsîlerin en önemli kutsal kitablari *Avesta*'dır. "*Esas Metin*" anlamındaki bu kitabın *Gathalar* bölümünün Zerdüş'te kadar inme ihtimali vardır. Diğer bölümleri ise, daha sonraki devirlerde derlenmiştir. Avesta, eski İran diyaleğinde yazılmış bir kitaptır. Zamanla daha kolay anlaşılabilmesi için tefsiri yapılarak *Zend-Avesta* adıyla geniş bir literatür oluşturulmuştur¹³⁰.

Mecûsîler, tarihte İslam alimleri arasında, ateşe tapan, yakın akraba (anne, hala, teyze ve kız kardeş) evliliğini helal sayan, ışığa, ateşe, suya ve toprağa kutsallık atfeden din mensupları olarak tanınırlar¹³¹.

Kur'an'da onlardan sadece bir yerde bahsedilmektedir:

"İnananlar, Yahudiler, Sâbiiler, Hıristiyanlar, *Mecûsiler* ve (Allah'a) ortak koşanlar.. Allah, kıyamet günü bunlar arasında hüküm verecek (haklıyı haksızı ortaya çıkaracak)tır. Şüphesiz Allah, her şeye şahittir."¹³²

Mecûsîler'in diğer din mensuplarıyla birlikte zikredildikleri bu ayetten, onların diğerlerinden ayrı dinî bir grup oldukları açıkça anlaşılmaktadır.

Hadis metinlerinde de, her ne kadar onların inançlarına ve kimliklerine ilişkin ayrıntılı açıklamalar bulunmasa bile, farklı bir din mensubu oldukları konusunda ayetin vurguladığı manayı doğrulayacak işaretler mevcuttur. Sahâbî Abdurrahman b. Avf, Hz. Peygamber'in Hecer Mecûsîlerinden cizye alınması hakkındaki şu sözlerini nakleder: "*Onlara da Ehl-i Kitap'a davrandığınız gibi davranın.*"¹³³. Bu hadis, İslam alimleri tarafından çoğu kez Mecûsîlerin Ehl-i Kitap olmadıklarına delil olarak ileri

¹²⁹ A.y.

¹³⁰ Şehristânî, *a.g.e.*, I/238-9; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s.106.

¹³¹ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firâk*, Kahire, trz., s.286.

¹³² Hâc, 22/17.

¹³³ Mâlik b.Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul, 1981, Zekât,42 (I/278); *Musannef*, VI/68-9; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire, 1975, s.44-51; Şâfiî, *el-Ümm*, Beyrut, 1973, IV/174; Ebû Yûsuf Ya'kûb b.İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire, 1396, s.140.

sürülmüştür. Nitekim İbn Kayyım, Cessâs ve İbn Kudame, eserlerinde bu görüşü savunmuşlardır¹³⁴.

İbn Kayyım, Mecûsîlerle putperestler arasında hiç bir fark olmadığı görüşündedir. Zira ona göre, kitabları olduğu gerekçesiyle onların Ehl-i Kitap sayılması doğru değildir. Şayet onlar Kitap ehli olsalardı, Nebî @ onlar hakkında: "*Onlara da Ehl-i Kitap'a davrandığınız gibi davranın*" demez ve Ömer (r.a.) de onlardan cizye alırken tereddüt göstermezdi. Ayrıca yüce Allah Kur'an'da, Kitap ehlini ayrı bir konumda zikretmiş; sonra da kendilerine kitap ve şeriat verilen peygamberlerden söz etmiştir. Oysa Mecûsîler, güç, kudret, sayı ve durum itibariyle büyük bir toplum olmalarına rağmen, kendilerine ne bir kitap, ne de bir peygamber gönderildiğinden söz edilmiştir. Kur'an bilakis bunun tam tersine işaret etmiştir¹³⁵. Ona göre, En'âm sûresinde (6/156), *kitab*'ın kendilerine indirildiği işaret edilen "*iki topluluk*" ifadesi de, onların Kitap ehli olmadıklarını göstermektedir¹³⁶.

Cessâs bu delillere başkalarını da ilave ederek, Mecûsîlerin Kitap ehli olmadığını savunmuştur. Ona göre, Nebî'nin@, Rum hükümdarı Hirakl'e yazdığı mektupta, "*Ey Kitap ehli, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin!..*"¹³⁷ diye hitab ederken, Kısra'ya yazdığı mektupta aynı hitabı kullanmaması, Mecûsîlerin Kitap ehli olmadığını göstermektedir¹³⁸. Yine Rûm sûresi ilk beş ayetin nüzûlüne sebep olan olayda, Müslümanların Kitap ehli olarak Rumlardan taraf olmasını, müşriklerin de ümmî diye niteledikleri İranlı Mecûsîlerin yanında yer almalarını, bu görüşünü destekleyen delillerden saymaktadır¹³⁹.

¹³⁴ Bkz. İbn Kayyım, *Ahkâm.*, I/2; Cessâs, *a.g.e.*, III/327; İbn Kudâme, *a.g.e.*, X/570; Kurtubî, *a.g.e.*, VIII/71.

¹³⁵ İbn Kayyım, *a.g.e.*, I/6.

¹³⁶ *A.e.*, I/2.

¹³⁷ Âl-i İmrân, 3/64.

¹³⁸ Cessâs, *a.g.e.*, III/327.

¹³⁹ *A.e.*, III/327-8; İbn Kayyım, *a.g.e.*, I/98-9.

Ancak onların bu görüşlerinin aksine Hz.Ali'den şöyle bir rivâyet nakledilmektedir:

"...Mecûsîleri ben iyi tanırım, onların kendisine uydukları ilimleri ve okudukları bir de kitabları vardı. Ancak bir gün hükümdarları sarhoş olmuş, kızıyla (ya da kızkardeşiyle) ilişkide bulunmuştu. Bu halini de tebasından bazı kimseler görmüşlerdi. Hükümdar uyanınca, durumun farkına varıp kendisine had uygulayacaklarından çekinerek onları bir yere toplamış ve şöyle demişti: 'Sizler Hz.Adem'in dininden daha güzel bir din biliyor musunuz? O, kızıyla oğlunu nikahlıyordu, ben de onun dinindenim. Sizi de onun dinine uymaya çağırıyorum...' Bunun üzerine onlar da ona uydular ve kendilerine muhalefet edenlerle amansız bir mücadeleye giriştiler. *Geceleyin bir kitap sahibi iken, sabah olunca kitapları kaldırıldı. Kalplerindeki ilim yok olup gitti. Esasen onlar bir kitap ehlidirler...*"¹⁴⁰

İbn Kayyım bu hadisin râvîlerini zikrettikten sonra, aralarında Ebû Ubeyd'in de bulunduğu bazı muhaddislerin bunu zayıf saydıklarını belirtir¹⁴¹. Cessâs da, "*Onlar daha önceden bir kitap ehliydim, fakat sonra bu kendilerinden kaldırıldı.*" şeklindeki görüşün tutarlı olmadığını belirtir. Ona göre, böyle bir rivayetin isbâtı mümkün olmadığı gibi, farzedelim ki sabit oldu, bu bile onların Kitap ehli olmadıklarını gösterir. Zira rivayete göre kitap onlardan kaldırılmıştır, artık onlar Allah'ın kitaplarından herhangi birine sahip değildiler¹⁴².

ii) Yahudi ve Hıristiyanlarla Birlikte Diğer Din Mensuplarının da Ehl-i Kitap Olabileceğini Savunanlar

İslam bilginleri geçmişte, Kitap ehli olup olmadıkları konusunda, yalnızca Sâbiîleri ve Mecûsîleri tartışma kapsamına almışlardır. Bunun en önemli nedeni, Kur'an'da Ehl-i Kitap'la birlikte sadece bunlara yer verilmiş olması ve ayrıca Arapların, diğerlerine nisbetle bu iki dinin mensuplarıyla, özellikle ticârî sahada, yakın bir ilişki içersinde olmalarıdır. Zira Yarımada'da yaşayan Araplar, Yahudi ve Hıristiyanlarla olduğu kadar Sâbiî ve Mecûsîlerle de ticârî ilişkilerini sürdürüyor-

¹⁴⁰ *Musannef*, VI/70-1; Şâfiî, *el-Ümm*, IV/173-4; Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s.140; İbn Kayyım, *Ahkâm*, I/2.

¹⁴¹ İbn Kayyım, *Ahkâm*, I/2; İbn Kudâme, *a.g.e.*, X/570.

¹⁴² Cessâs, *a.g.e.*, III/328.

lardı. Fakat Uzakdoğu Asya ve Hindistan'da yaşayan Brahmanlar, Budistler ve Konfüçyüs taraftarları ile ilişkileri hiç yok denecek kadar azdı¹⁴³. Bu nedenle bunların Ehl-i Kitap olup olmadıkları konusu İslam alimlerince tartışılmamıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, alimlerden bir kısmı Sâbiîlerin Kitap ehli olmadığı görüşündedir. Aralarında Ebû Hanife'nin de bulunduğu bazı İslam alimlerine göre ise, onlar Ehl-i Kitap'tırlar. Ancak Ebu'l-Hasan el-Kerhî'nin ifadesine göre, Ebû Hanife'nin Ehl-i Kitap olarak kabul ettiği kimseler, Mesih'in dinine bağlı, İncil okuyan Sâbiîler'dir. Yoksa yıldızlara tapan putperest Harrânîler değildir¹⁴⁴. Şâfiî de aynı görüştedir, şayet onlar Yahudi ve Hıristiyanların dinine bağlı iseler, ferî konularda muhalif olsalar bile, Ehl-i Kitap'tan sayılırlar¹⁴⁵. İbn Kudame'ye göre ise, onlar peygamberleri ve kitapları konusunda Yahudi ve Hıristiyanlara uyuyorlarsa, Ehl-i Kitap'tırlar; şayet uymuyorlarsa Ehl-i Kitap değildirler¹⁴⁶. Dolayısıyla, onların Ehl-i Kitap olduğunu kabul eden alimler, bu kabullerini, Yahudi ve Hıristiyanların dinî esaslarına uygun düşmek gibi bir şarta bağlı kılmışlardır.

Mecûsîler hakkında da, aynı doğrultuda görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle İmam Şâfiî, her ne kadar Kur'an'da zikri geçtiği şekliyle mutlak manada Ehl-i Kitap olmasalar da, Hz.Ali'nin rivayetine dayanarak¹⁴⁷, onların geçmişte *bir kitap sahibi* olduklarını kabul etmektedir. Ona göre, Hz.Peygamber'in Mecûsîlerden cizye alması, onların Kitap ehli olduklarını gösterir. Zira cizye yalnızca kitap ehli olanlardan alınır; onlardan cizye alındığına göre, o halde onlar Ehl-i Kitap'tırlar¹⁴⁸.

Çağımız İslam bilginlerinden M.Reşid Rızâ ise, kutsal kitapları olduğu belirtilen Sâbiî ve Mecûsîlerin Ehl-i Kitap olduklarını söyler. Ona göre, onların kutsal

¹⁴³ Reşid Rızâ, *Tefsîr*, VI/188.

¹⁴⁴ Cessâs, *a.g.e.*, III/328; Zeydan, *a.g.e.*, s.13.

¹⁴⁵ Şâfiî, *Ahkâm*, II/58-9.

¹⁴⁶ İbn Kudâme, *a.g.e.*, X/568-9.

¹⁴⁷ Bkz. s.36.

¹⁴⁸ Şâfiî, *el-Ümm*, 174; *Ahkâm*, II/57.

kitaplarının aradan uzun bir zaman geçmesiyle bizlere kadar ulaşmamış olması mümkündür. Ayrıca o kitapları getirenlerin peygamber olmaları da muhte-meldir. Zira yüce Allah'ın: *"..Her millet için bir uyarıcı (peygamber) gelip geç-miştir."*¹⁴⁹ ve *"..Her toplumun bir yol göstericisi vardır."*¹⁵⁰ şeklindeki buyrukları, bunu göstermektedir. Peygamberlerin kendi dönemlerinden uzaklaştıkça getirdikleri prensipler, putperestlik gibi diğer dinî sistemlerin etkisi altında kalmaktan kurtulamamıştır¹⁵¹. Nitekim Ehl-i Kitab'ın çoğu, kendi kitaplarını bırakıp şirk ve putperestlik kalıntılarına saplanmışlar, ancak bu durum yine de onların müşriklerden ayrı tutulmalarına engel olmamıştır. Ayrıca o, Bağdâdî'nin naklettiği şu rivayeti de bu görüşüne delil olarak ileri sürmektedir: *"..Mecûsîler, Zerdüşt'ün peygamberliğini ve ona yüce Allah'tan vahiy indiğini iddia ederler. Sâbiîler de, Hermes, Vâlis, Zervisyus, Eflatun, ve filozoflardan bir grubun peygamber olduğunu iddia ederler. Şeriate uyan öteki gruplardan her biri risaletini kabul ettikleri kimselere gökten vahiy indiğine inanırlar.."*¹⁵² İşte o, bu gibi nedenlere binaen, dolaylı olarak bu tür din mensuplarının da Ehl-i Kitap olabileceğini savunmaktadır¹⁵³.

c) Genel Değerlendirme

Kitle iletişim ve ulaşım imkanlarının hızla geliştiği dünyamızda, en basitinden en karmaşığına kadar hemen hemen her yüzündeki bütün din mensupları her yönüyle dinî literatürde tanımlanmış durumdadır. Hatta Dinler Tarihi alanında yapılan modern araştırmalar din mensuplarının tarihlerini de gözler önüne serecek nitelik ve mahiyettedir. Zira bu gün artık tarihte karşılaşılan imkansızlıklar yok denecek kadar azdır. Böyle bir kültürel ortam, bizlere, dinlerin en gizli (esoterik) yönlerini dahi öğrenme fırsatı vermiş olmaktadır. Dün İslam alimleri, Sâbiîlerin ya da Mecûsîlerin

¹⁴⁹ Fâtır, 35/24.

¹⁵⁰ Ra'd, 13/7.

¹⁵¹ Hadîd, 57/16.

¹⁵² Bağdâdî, *a.g.e.*, s.295.

¹⁵³ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, VI/187-8.

kim olduğu konusunda tartışırlarken, bu gün artık onların en gizli yanları dahi bilimsel araştırmalara konu olabilmektedir.

Bu kültürel ortam, tarihte ya da günümüzde kimlerin Ehl-i Kitap olduğu konusunda da büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Zira tarihte Kur'an'ın indiği Arap toplumunda kimlerin bu Şekilde tanımlandığı ve onlarla birlikte hangi din mensuplarının bir arada yaşadığı ortaya konulunca, bu konuda yargıya varmak daha da kolaylaşmış olacaktır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Araplar, Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte Mecûsiler, Sâbiiler ve Haniflerin de bulunduğu bir coğrafyada yaşamalarına rağmen, yalnızca ilk iki din mensubunu kitap ehli olarak tanırlardı. Günümüz Dinler Tarihi araştırmaları da gösteriyor ki, gerek Mecsilerin gerekse Sâbiilerin kutsal kitap ve dinî gelenekleri en az onlar kadar köklü bir dinî yapıya ve tarihî geçmişe sahiptir. Buna rağmen Arapların ve özellikle de Kur'an'ın, Ehl-i Kitap kavramını yalnızca bu iki din mensuplarına has özel bir deyim olarak kullanması, Allah nezdindeki kutsal kitap ve risalet geleneğinin bunların tarihî geçmişleriyle bir bütünlük arzettiğini göstermektedir. Zira Araplarla yakın ilişki içersinde olan İrani Mecsilerin ya da Sâbiilerin dinî geleneklerinin (kutsal kitapları ve varsa peygamberinin) Kur'an tarafından onaylanmaması ve hatta bunlara hiç atıfta bulunulmaması, bu görüşümüzü destekleyen mantıkî nedenlerdir.

Ayrıca İslam'ın temel iki kaynağı durumundaki Kur'an ve Sünnet'teki çok sarıf ihadeler de, bu konuda bizlere ışık tutacak mahiyettedir. Zira, daha önce değindiğimiz ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere, gerek Kur'an'da gerekse Hz. Peygamber'in sözlerinde, Yahudi ve Hıristiyanların dışındaki din mensuplarının hiçbir Şekilde *kitab ehli* olarak nitelendirildiği görülmemektedir. İslam alimleri arasında bu konudaki görüş ayrılığı kanaatimizce, diğer din mensuplarının, söz gelimi Sâbiiler ve Mecûsî-lerin, inanç ve ibadet esasları konusunda Yahudi ve Hıristiyanlara uyup

uymadıkları noktasından kaynaklanmaktadır. Esasen bu da daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış bir tartışmadır.

Sonuç olarak, Kur'an ve Sünnet perspektifinde konuyu değerlendirdiğimizde, *Ehl-i Kitap* deyiminin, bazılarının sandığı gibi herhangi bir kutsal kitaba sahip bütün din mensuplarını değil de, İslâm'ın peygamberlik geleneği içerisinde yer alan Hz.Müsâ ve İsa'nın @ tâbiileri durumundaki Yahudi ve Hıristiyanları ifade ettiği anlaşılmaktadır.

B) EHL-İ KİTAB'IN ARAP YARIMADASINDAKİ DURUMU

1- Yahudilik ve Hıristiyanlığın Kısaca Tarihi Gelişimi

Hız.Peygamber'in Ehl-i Kitap'la ilişkilerine geçmeden önce, tarihî seyri itibariyle yahudilik ve hıristiyanlığın hangi dönemlerden geçtiği, inanç esaslarında ne gibi değişimlerin olduğu, müntesipleri arasında ayrılığa neden olan temel problemler ve bunların dine olan etkisi gibi konular, öncelikle açıklanması gereken konulardır. Zira bunların gerçek yanlarını ortaya koymadan, onlar hakkında yargıya varmak ve buna göre Kur'an'ın ve Hız.Peygamber'in bunlara karşı tavrını ve bakış açısını tesbit etmek mümkün değildir.

a) Yahudiliğin Kısaca Tarihi Gelişimi

İsrail oğulları, insanlık tarihinin en güçlü dinî ve siyasî toplumlarından biridir. Peygamberlik geleneğinin güçlü isimlerinden Hız.İbrahim'in oğlu İshak'tan torunu olan Hız. Ya'kub'a (İsrail) nisbetle *Benû İsrail* ya da *İsrail oğulları* diye anılmışlardır¹⁵⁴. Ayrıca onlar, sürekli göç etmesi ve çok güç şartlara rağmen nehri geçmesine kinaye olarak *İbrî* denilen Hız.İbrahim'e nisbetle de *İbranîler* diye tanınmışlardır¹⁵⁵. Onların gerek *İsrail oğulları*, gerekse *İbranîler* diye nitelendirilmesi, esasen soy itibariyle Hız.İbrahim'e olan yakınlıklarına işaret etmektedir. Bu nedenle, İsrail oğulları tarihinin Hız.İbrahim'le başladığını söylemek mümkündür.

¹⁵⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1977, I/167; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Kahire, 1967, I/355-6. Kur'an'da Ya'kub'dan@ İsrail diye bahsedildiği hakkında bkz. Âl-i İmrân, 3/93.

¹⁵⁵ Ahmed Çelebi, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, İstanbul, 1978, s.27.

Tarihçiler, İsrail oğullarının Hz.Musa'ya kadar olan tarihî gelişimleri hakkında, daha çok ananeye dayalı bilgiler nakledeleler¹⁵⁶. Buna göre İsrail oğulları, Hz.Ya'kub döneminde Filistin'de, oğlu Yusuf döneminde de Mısır'da yaşamışlar; Mısır'da, Hz.Yusuf'un yönetimde Firavn'a yakın olduğu dönemlerde, uzun bir süre huzurlu bir hayat sürmüşlerdir. Ancak zamanla sayıları artmış ve Tevrat'ın ifadesine göre eli silah tutanların sayısı 603.500 civarında iken¹⁵⁷, varlıkları Mısırlıları korkutmaya ve onlara karşı büyük bir tepki ve öfkenin doğmasına neden olmuştur¹⁵⁸.

Bu öfkenin bir neticesi olarak İsrail oğullarının artan nüfusunu durdurmak maksadıyla, Mısırlı yöneticiler tarafından onlardan doğan erkek çocukların öldürülmesi şeklinde bir uygulama başlatılır¹⁵⁹. Kur'an'ın da işaret ettiği gibi, Hz. Musa böyle bir ortamda Allah'ın inayetiyle ölümden kurtulur ve Firavn'un sarayında yetiştirilir¹⁶⁰. Daha sonra Mısır'da çıkan bir olay üzerine Medyen'e kaçmak zorunda kalan Hz.Musa, orada Hz.Şuayb'in kızıyla evlenir ve tekrar Mısır'a dönmek üzere yola koyulur, ancak Tûru Sinâ'ya geldiğinde yolunu kaybeder ve bu sırada ilahî vahye mazhar olur. Bu olay, Kur'an'da şöyle nakledilir:

"Musa'nın haberi sana geldi mi? Hani o, bir ateş görmüştü de, ailesine: 'Siz durun ben bir ateş gördüm, belki ondan size bir kor getiririm, yahut ateşin yanından bir yol gösteren bulurum.' demişti. (Musa), o(ateşin yanına) gelince kendisine: 'Ey Musa!' diye seslenildi. 'Ben, (evet) Ben senin Rabbinim! Pabuçlarını çıkar.Çünkü sen, kutsal vadide, Tuvâ'dasın. Ben seni seçtim, şimdi vahyolunanı dinle. Muhakkak ben (evet) ben Allah'ım, benden başka tanrı yoktur. Yalnız bana kulluk et ve beni anmak için namaz kıl!...'"¹⁶¹

¹⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye.*, I/193-218.

¹⁵⁷ Sayılar, 1/46.

¹⁵⁸ Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul, 1966, s.75-6; Çelebi, *a.g.e.*, 38.

¹⁵⁹ Çıkış, 1/8-16.

¹⁶⁰ Kasas, 28/3-10; Çıkış, 2/1-10.

¹⁶¹ Tâhâ, 20/9-14; ayrıca bkz. Neml, 27/7-9; Kasas, 28/29-30.

Böylece Hz.Musa, peygamberlik görevini almış olur¹⁶². Hz.Musa daha sonra Mısır'a giderek Allah'ın kendisine verdiği görevi yerine getirmek üzere Firavn'la mücadeleye girişir. Kur'an, bundan da şöyle bahseder:

"Sen ve kardeşin, ayetlerimi götürün, beni anmakta gevşeklik etmeyin. Firavn'a gidin, çünkü o azdı. Ona yumuşak söz söyleyin, belki öğüt alır veya korkar"¹⁶³

Hz.Musa ile Firavn arasındaki amansız çekişme ve mücadele, İsrail oğullarının kayıtsız tavırları neticesinde Mısır'dan göçle sonuçlanır¹⁶⁴. Bu göç, muhtemelen M.Ö.1213 yılına rastlamaktadır¹⁶⁵. Esasen onların Hz.Musa'nın etrafında toplanıp göç etmelerinin asıl nedeni, ona bir peygamber olarak itaat etmeleri değil, kendilerini Mısırlıların köleliğinden kurtaracak bir lider olarak görmeleridir. Bu nedenle Firavn'un zulmünden kurtulup çölde yoksulluk çekerken Hz.Musa ve kardeşi Harun'a şöyle çıkmışlardı:

"Keşke Mısır'da et kazanlarının başında otururken ölseydik. Siz bu kadar insanı öldürmek için mi bu Allah'ın belası çöle getirdiniz?"¹⁶⁶
 "...Niçin bizi Mısır'dan zorla çıkardın? Bizi, çocuklarımızı, sürülerimizi susuzluktan kırmak için mi?.." ¹⁶⁷

Daha sonra Hz.Musa, Filistin'e giderken Allah'ın emriyle Tûr dağına çıkmak üzere İsrail oğullarından ayrılır¹⁶⁸. Allah'ın emir ve tavsiyelerini almak üzere 40 gün Tûr dağında bulunmak zorunda kalır. Bu sırada İsrail oğulları, Hz.Musa'nın daha önce gösterdiği mucizeleri unutarak tekrar putperestliğe dönme eğilimi içine girerler¹⁶⁹ ve Tevrat'ın diliyle kardeşi Harun'a şöyle seslenirler:

¹⁶² Çıkış, 3/1-8; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, XX/26-31; Kurtubî, *a.g.e.*, XI/118; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, III/140.

¹⁶³ Tâhâ, 20/42-44.

¹⁶⁴ Taberî, *Târih.*, I/413-4; Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi.*, İstanbul, 1992, II/60; Örs, *a.g.e.*, s.88-9.

¹⁶⁵ Çelebi, *a.g.e.*, s.45.

¹⁶⁶ Çıkış, 16/3.

¹⁶⁷ Çıkış, 17/3.

¹⁶⁸ Çıkış, 19/1-5.

¹⁶⁹ Bakara, 2/51; A'râf, 7/142.

"Haydi, bize yol gösteren ilahlar yap, çünkü bizi Mısır'dan çıkaran bu adam, Musa hala dönmedi. Başına neler geldiğini de bilmiyoruz."¹⁷⁰

O da onlara: "*Karılarınızın, kızlarınızın, kulaklarındaki altın küpeleri bana getirin.*" der. Ve bu altınlardan bir buzağı heykeli yapar.¹⁷¹ Görüldüğü gibi, Tevrat'ta açıkça İsrail oğullarının Hz.Harun tarafından putperestliğe itildiğinden bahsedilmektedir¹⁷². Oysa Kur'an, Tevrat'ta bir peygambere yöneltilen böyle büyük bir suçlamayı çok açık ifadelerle şöyle tekzip edilmektedir:

"Musâ ile otuz gece (bana ibadet etmesi için) sözleştik ve buna on gece daha kattık. Böylece Rabb'inin tayin ettiği vakit kırk geceye tamamlandı. (Daha önce) Musâ, kardeşi Harun'a de(miş)di ki: 'Kavmim içinde benim yerime geç, ıslah et, bozguncuların yoluna uyma!', "*Musa'nın kavmi, kendisin(in Rabbi ile mülakâta girmesin)den sonra, zinet takımlarından yapılmış, böğürmesi olan bir buzağı heykelini (tanrı) edinmişlerdi.*"¹⁷³

"..(Allah:) 'Biz senden sonra kavmini sınadık. *Samirî onları saptırdı*' dedi." Bunun üzerine Musâ çok kızgın ve üzüntülü bir halde kavmine döndü... Dediler ki: 'Kendi malımızla senin sözünden çıkmadık, fakat o milletin (yani Mısırlıların) süs eşyasından bize yükler yükletilmişti de biz onları (ateşe) attık. Aynı şekilde *Samirî de attı. Onlara böğürmesi olan bir buzağı heykeli ortaya çıkardı*' Dediler ki:'Bu sizin de tanrınız, Musâ'nın da tanrısıdır, fakat o unuttu.'¹⁷⁴

Bu ayetlerde açıkça görüldüğü gibi, İsrail oğullarını putperestliğe sevkeden bir peygamber değil, tam tersi Samirî adındaki bir İsraili'dir¹⁷⁵. Hz.Musâ bu konuda, kavminin bu tutumuna engel olamadığı için kardeşi Harun'u da suçlamaktadır:

"(Musâ:)'Ey Harun, onların saptıklarını gördüğün zaman, sana ne engel oldu(da bunu önleyemedin?) Neden bana uymadın, buyruğuma karşı mı geldin?' dedi (ve kardeşinin sakalından tutup çekmeye başladı). (Harun, kardeşini yumuşatabilmek için:)'Ey anamın oğlu, saçımı sakalımı tutma. Ben senin 'İsrail oğulları arasında ayrılık çıkardın, sözümü tutmadın' diyeceğinden korktum.' dedi. (Musâ, Samirî'ye de dönerek:) 'Ey Samirî, ya senin amacın nedir?' dedi. (Samirî:) 'Ben onların görmediklerini gördüm. Elçinin izinden bir avuç aldım da attım; nefsim bana böyle

¹⁷⁰ Çıkış, 32/1.

¹⁷¹ Çıkış, 32/3-4.

¹⁷² Tevrat'ta diğer peygamberler hakkında ileri sürülen iddialar için bkz. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, *Nakdu't-Tevrât, Esfâri Mûsâ el-Hamse*, Kahire, 1976, s.193-201.

¹⁷³ A'râf, 7/142, 148.

¹⁷⁴ Tâhâ, 20/83-88.

¹⁷⁵ Taberî, *Târih.*, I/422; Kurtubî, *a.g.e.*, XI/155; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, III/158.

(yapmayı) hoş gösterdi.' (Musâ:)'Git' dedi, 'artık sen: 'Bana dokunmayın' diyeceksin (toplumdan refüze edilip yalnız başına kalacaksın)..Şimdi durup taptığın tanrına bak. Biz onu yakacağız. Tanrınız, ancak kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır. O'nun bilgisi her şeyi kuşatmıştır."¹⁷⁶

Hız.Musâ, Sinâ'da bir yıldan fazla kaldı. Bu zaman zarfında Tevrat'ın büyük bir kısmı indirilmişti¹⁷⁷. Daha sonra kendisine, İsrail oğullarını Filistin'e götürme emri verildi. Arz-ı Mev'ûd'un Filistin topraklarında olduğu ve İsrail oğullarına miras kılınan bu toprakların askerî bir hareketle ele geçirilmesi gerektiği belirtildi¹⁷⁸. Ancak İsrail oğulları Arz-ı Mev'ûd'u ele geçirecek cesaretle değillerdi. Bu nedenle Hız.Musâ'ya:

"Ey Musâ, orada zorba bir millet var. Onlar oradan çıkmadıkça, biz oraya asla girmeyiz'.. 'Sen ve Rabb'in gidin onlarla savaşın' dediler.",
"(Musâ:) 'Ya Rabbi, ben kendimden ve kardeşimden başkasına mâlik değilim. Bizimle o yoldan çıkmış toplumun arasını ayır."¹⁷⁹

Hız.Musâ'nın bu çağrısı üzerine yüce Allah, İsrail oğullarına kırk yıl çölde dolaşma cezası verdi:

"(Allah) buyurdu ki: 'Orası (Arz-ı Mev'ûd) onlara kırk yıl yasaklandı. O yerde şaşkın şaşkın dolaşacaklar. Sen yoldan çıkmış bir toplum için üzülme!"¹⁸⁰

Bu kırk yıllık sürgün hayatı boyunca İsrail oğulları Filistin topraklarına giremediler. Bu sırada önce Hız.Harun daha sonra da Hız.Musâ 120 yaşında iken vefat etti¹⁸¹. Hız.Musâ'dan sonra yerine Yuşa b.Nûn geçti¹⁸². Onun döneminde Kenanîlerin diyarı olarak bilinen Eriha ele geçirilmiş ve Şilo'da Gerizim dağında dinî merasim ve ayinlerin yerine getirilebilmesi için bir mezbah (mabed) inşa edilmiştir. Burası takriben M.Ö. 1100 yılında Filistîler tarafından işgal edilmiş, Musâ'dan kalma emanetler

¹⁷⁶ Tâhâ, 20/92-98.

¹⁷⁷ Tur dağında Hız.Musâ'ya verilen dokuz ya da on emir hakkında bkz. *Ahmed b.Hanbel*, IV/239; Eski Ahid'in konuyla ilgili bölümleri için bkz. Çıkış, 20/1-17; Tesniye, 5/6-21.

¹⁷⁸ Taberî, *Târîh*. I/429; Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi*, II/61-2.

¹⁷⁹ Mâide, 5/22-25.

¹⁸⁰ Mâide, 5/26.

¹⁸¹ Tesniye, 34/7; Taberî, *a.g.e.*, I/434.

¹⁸² Sayılar, 28/15-20; Taberî, *a.g.e.*, I/435.

yağmalanmış ve mezbah da yakılmıştır¹⁸³. Tevrat'ta da ifade edildiği gibi, "İsrail oğullarının başına gelen bu acı olayların asıl nedeni, onların dinden uzaklaşmış olmaları, emirlere uymamaları ve başka ilahlara kulluk etmeleridir"¹⁸⁴.

Daha sonra Samuel, nebi olarak halkı tekrar eski inancına döndürme faaliyetine girişmiş ve bunda da kısmen başarılı olmuştur. Ancak ülkenin dört bir yanının düşmanla çevrili olması ve her an bir saldırıya uğrama endişesinin bulunması nedeniyle halk, komşu ülkelerde olduğu gibi kendi başlarına da bir kralın seçilmesini istiyordu. Samuel krallığın fenalıklarından bahsetmekle birlikte, onların arzusuna uyarak M.Ö.1067'de Saul (Kur'an'ın deyimiyle Talut)'u¹⁸⁵ kral olarak seçti¹⁸⁶. İsrail oğulları, Talut'un önderliğinde birleştikten sonra, kaybettikleri toprakları geri almakla kalmadılar, ayrıca güçlü bir devlet de kurdular. Talut'tan sonra Hz.Davud ve Hz.Süleyman Filistin'de barış ve refah devletinin temelini attılar ve Hz.Musâ'nın tamamlayamadığı misyonu tamamladılar¹⁸⁷.

Krallık en muhteşem devrine Hz.Süleyman'la ulaşmış ve onun döneminde meşhur *Mabed (Beyt ha-Mikdaş)* inşa edilmişti¹⁸⁸. Ancak Hz.Süleyman'ın vefatından sonra İsrail oğulları arasında büyük bir fitne ve fesat devri başlamış, devlet ikiye bölünmüş, kuzeyde İsrail, güneyde ise Yahuda krallıkları kurulmuştur¹⁸⁹.

İsrail oğulları, tarih boyunca nebilerin vefatını fırsat bilerek putperest inançlarına dönüş yapma eğilimi göstermiş ender milletlerdendir. Sağlığında Hz.Süleyman'dan çekinen ve sessiz kalan İsraili din adamları, onun vefatıyla tanrı Yahve'nin yolundan ayrılmışlar ve tekrar *Altın buzağı*'ya tapınmaya başlamışlardır¹⁹⁰. Bunun

¹⁸³ Taberî, *a.g.e.*, I/440-2; Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara, 1965, s.117.

¹⁸⁴ Yeremya, 7/8-10; Mezmurlar, 78/56-59.

¹⁸⁵ Bakara, 2/249.

¹⁸⁶ I.Samuel, 9. ve 10. bablar.

¹⁸⁷ Mevdudî, *Tevhid Mücadelesi*, II/65; Çelebi, *a.g.e.*, 56-7.

¹⁸⁸ Mabed'le ilgili daha fazla bilgi için bkz. I.Krallar, 5-7. bablar; Örs, *a.g.e.*, s.230-6.

¹⁸⁹ *A.e.*, s.250-1; Kutluay, *a.g.e.*, s.117; Mevdudî, *a.g.e.*, II/65.

¹⁹⁰ Örs, *a.g.e.*, s.251.

üzerine gönderilen Hz. İlyas ve Elyesâ bu fitne ve fesadı durdurmak için ellerinden geleni yapmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Nihayet M.Ö.900'de Asurluların ardı arkası kesilmeyen saldırıları başlamış ve M.Ö.720'de imparator Saragon (ya da Salmanassar) Samariya'yı işgal ederek İsrail krallığına son vermiştir¹⁹¹. Asur saldırılarının Allah'ın bir gazabı ve putperest yapılanmanın bir neticesi olduğu, Tevrat'ta şöyle dile getirilmektedir:

"Ve böyle oldu, çünkü İsrail oğulları kedilerini Mısır kralı Firavun'un elinden kurtaran Tanrıları Rabb'e karşı suç işlemişler ve başka ilahlardan korkmuşlardı. Rabbin kovmuş olduğu milletlerin kanunlarında ve İsrail krallarının yaptıkları kanunlarda yürümüşlerdi..Ve her yüksek tepe üzerinde ve her yeşil ağaç altında *kendileri için dikili taşlar ve Aşerler(Asherotlar)*¹⁹² diktiler..Ve putlara kulluk ettiler.." ¹⁹³

İsrail oğullarının ikinci devleti Yahuda'da da aynı yapılanma varlığını sürdürüyordu. Ancak burada diğerine nisbetle daha az bir etkinliğe sahipti. Asurlular buraya da saldırmışlar, fakat burayı işgale güç yetirememişlerdi. Ancak M.Ö. 587'de Babil hükümdarı Buhtunnasr (Nabukadnazzar) Yahuda krallığına öldürücü darbeyi indirmiş ve başta Kudüs olmak üzere küçük büyük bütün şehirleri teslim almıştı. Ayrıca Kudüs'teki Süleyman Mabedi'ni de yerle bir etmiş ve Yahudilerin büyük bir kısmını katlederek binlercesini de çeşitli ülkelere sürgüne göndermişti¹⁹⁴.

İsrail oğulları tarihinde Kutsal Mabed'in yıkılması ve sürgünle başlayan bu döneme *Babil esareti* veya *İlk Diaspora dönemi* denilmektedir¹⁹⁵. Babil esareti, kendilerini Tanrı'nın seçkin kulları gibi gören İsrail oğullarını¹⁹⁶ hem madden hemde manen büyük bir yıkıma uğratmıştır. Bu esaret onlara çok ağır gelmiş, ancak onlar

¹⁹¹ II.Krallar, 17/1-6; Mevdudî, *a.g.e.*, II/66; Örs, *a.g.e.*, 257.

¹⁹² *Aşerot (Asherot veya Asherah)*, Filistin bölgesinde çeşitli kavimlerin tapınmak amacıyla kullandıkları özel ağaçlar veya kütüklerdir, bkz. John D.Davis, *The Westminster Dictionary of the Bible*, London, 1944, s.45-6.

¹⁹³ II.Krallar, 17/7-12.

¹⁹⁴ Taberî, *Târîh.*, I/554-5; Mevdudî, *a.g.e.*, II/66; Örs, *a.g.e.*, s.262-3; Halef Muhammed el-Hüseynî, *el-Yahûdiyye beyne'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm*, Kahire, 1964, s.23.

¹⁹⁵ Çelebi, *a.g.e.*, s.68; F.Kaufmann-J.Eisenberg, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara, 1987, sayı: 29, s.279.

¹⁹⁶ Çıkış, 19/6; Levililer, 19/2.

için olayın çok daha ağır yönü, *kutsal kitap Tevrat'ın Ahid Sandığı ile birlikte yakılıp yok edilmesi* olmuştur¹⁹⁷. Bazı bilim adamlarının da ifade ettiği gibi, "bu yıkım, Yahudi milletinin tarihi için bir dönüm noktası olmuştur"¹⁹⁸.

Babil esaretinin Yahudiler üzerinde iki önemli etkisi olmuştur. Bunlardan birincisi, sürgün döneminde içinde yaşadıkları sosyal hayatın da etkisiyle *zamanla bazı yeni inanç esasları geliştirmeleridir*. Bunlardan en önemlisi, *mesih (mehdilik) inancıdır*¹⁹⁹. Sürgün dönemi boyunca sürekli yabancı toplumların baskısı ve tahakkümü altında yaşamak zorunda kalan Yahudiler, ahir zamanda Tanrı tarafından, kendilerini bu zor durumdan kurtarmak üzere bir liderin gönderileceğine ve düşmanlarını yok ederek Arz-ı Mevûd'a tekrar geri döndürüleceklerine inanmaya başladılar²⁰⁰. İşte onlarca gelmesi beklenen bu kişi *yağlanmış ve kutsanmış Mesih* idi. Yahudi akidesinde daha önce yer almayan, fakat M.Ö.2000'li yıllardan itibaren Sümer, Asur ve Babilliler arasında yaygın olan bu inanç, onlara bu toplumlardan sızmış olmalıdır²⁰¹. Sürgün döneminin bir başka önemli etkisi de, Yahudi düşünce dünyasını asırlarca etkisi altına alan katı bir *milliyetçilik* anlayışının geliştirilmiş olmasıdır. Zira Yahudi inancına göre bu aşağılayıcı duruma düşmelerinin en önemli nedeni, Tanrı'nın buyruklarını çiğneyerek kendi aralarında bölünmelere ve çatışmalara girmiş olmalarıdır²⁰². İşte bu inanç, onlar arasında birlik ve beraberliğin sağlanmasına yönelik katı bir milliyetçilik akımının doğmasına neden olmuştur²⁰³.

¹⁹⁷ Taberî, *Târîh.*, I/556.

¹⁹⁸ Eisenberg-Kaufmann, *a.g.mk.*, s.279.

¹⁹⁹ *Messie (Messiah)* kelimesi, "kutsal yağ" anlamına gelen İbranice *Machiah* kelimesinden türetilmiştir. Yunanca karşılığı ise, "yağ" anlamına gelen "*christos*"tur. Tevrat'ta Mesih kelimesi, öncelikle İsrail krallarını veya büyük kahinleri ifade etmektedir (Bkz. I.Samuel, 24/6; I.Tarihler, 16/22); aynı şekilde İmparator Cyrus da *Allah'ın Mesihi* diye nitelendirilmiştir (bkz. İşaya, 47/ 1); bkz. Kaufmann-Eisenberg, *a.g.mk.*, s.277.

²⁰⁰ *A.y.*

²⁰¹ Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s.204.

²⁰² Yeremya, 7/21-26 vd..

²⁰³ Mevdûdî, *a.g.e.*, II/78; Kaufmann-Eisenberg, *a.g.mk.*, s.278.

Sürgün döneminin ikinci önemli etkisi ise, Yahudilerle komşuları arasında *dini bir etkileşim (Senkretizm)*'in yaşanmış olmasıdır. Sürgün hayatı yaşayan diaspora Yahudileri, zamanla kendi kültürel unsurları ve inanç esaslarıyla, yabancı unsurları kaynaştırarak yeni bir anlayışın doğmasına neden olmuşlardır²⁰⁴. Hatta bu anlayış, Yahudi akidesi için o kadar tehlikeli boyutlara ulaşmış ki, bunlar zamanla kendi tanrıları (Yahve)nin, birlikte yaşadıkları toplumların Tanrılar panteonunun başında yer alan tanrılarla az veya çok özdeş olduğuna inanmaya ve o tanrı kültlerine de kendi inanç sistemlerinde yer vermeye başlamışlardır. Bunlara göre, yüce varlığın, Jüpiter, Zeus, Adonai, Sabaath, Ammoun veya Pappaus diye anılması ve böyle ibadet edilmesi hiç önemli değildir²⁰⁵. Ancak burada hemen belirtmek gerekir ki, Yahudiler arasında bu anlayışta olmayan kimseler de vardır. Bunlar arasında sürgün dönemi nebilere Ezekeil ve Nehemia gibi şahıslar, geleneksel Yahve inancını savunarak onları bu tutumlarından vazgeçirmeye çalışmışlardır²⁰⁶.

Yahudi toplumunun maruz kaldığı bu kültürel etkileşim, onlar arasında çeşitli heretik (zındık) fırkaların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Nitekim bunlar arasında varlıklarını günümüze kadar sürdüren ve Yahudilikle Suriye ve Mezopotamya kültürünün karışımı bir dinî yapıya sahip olan Samaritanlar bu heretik ekollerden birisidir²⁰⁷.

İsrail oğulları, yıllar süren Babil esaretinden sonra, Allah'ın bir lütfu ve M.Ö.539'da İran imparatoru Cyrus'un (Hüsrev'in) Babil'i fethi neticesinde tekrar kutsal topraklara (Filistin'e) geri döndüler²⁰⁸. İmparator Cyrus'un yardımcılarıyla M.Ö.

²⁰⁴ *A.mk.*, s.279.

²⁰⁵ S.W.Baron, *A Socian and Political History of the Jews*, Philadelphia, 1952, II/23-6; Gündüz, "Kur'an'ın Nasârâ Terimine Etimolojik ve Tarihsel Bir Yaklaşım", *Tezkire Der.*, Ankara, Güz-1994-95, s.130.

²⁰⁶ Bu konuda Kitab-ı Mukaddes'in Nehemia ve Hezekiel gibi bölümlerine bkz.

²⁰⁷ Baron, *a.g.e.*, s.26; Gündüz, "Kur'an'ın Nasârâ.", s.131.

²⁰⁸ İsrail oğullarının Kudüs'e geri dönüşleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ezra, 2/64-69.

516'da Mabed'i yeniden inşa ettiler²⁰⁹. Bu devirde Hz. Üzeyr (yada Tevrat'ta geçen ifadesiyle Ezra), Yahudiliğin yabancı unsurlardan arındırılması ve ıslahı için büyük bir çaba gösterdi. Yahudilerin bütün din, devlet ve siyaset adamları ile en iyi düşünürlerini (*Knesseth Hagedola*) Yahuda'da topladı. Tevrat'ı bir araya getirerek neşretti²¹⁰. Yahudilerin din eğitimine ağırlık verdi, şeriatı yeniden tertip ederek ahlak kurallarını yaymağa ve İsrail oğullarına sızmakta olan şirk ve dinsizliğe engel olmağa çalıştı. Bu amaçla, Yahudiler'le evlenmiş olan bütün müşrik kadınların boşanmasını sağladı ve 50 yıllık bir aradan sonra Kudüs'ü tekrar Yahudiler'in dinî ve kültürel merkezi haline getirmiş oldu²¹¹. Günümüz sistematik Yahudiliği'nin kuruluşunda göstermiş olduğu böylesine yoğun faaliyetlerinden ötürü Ezra, Yahudilerce "*Yahudiliğin Babası*" diye de anılmıştır²¹². Esasen Yahudilik, bugünkü mevcut haliyle Ezra tarafından kurumlaştırılmış ve son şeklini almıştır²¹³.

Kudüs bu haliyle, M.Ö.332 yılında Büyük İskender'in istilasına kadar İran hakimiyeti altında kalmıştır. Ancak bu tarihte, Filistin topraklarının Büyük İskender'in hakimiyeti altına girmesiyle²¹⁴, *Filistin'de Yunan hakimiyeti* hayatın her alanında varlığını hissettirir. Yunanlılar, kendi kültür ve medeniyetlerini yaymak için büyük çaba gösterirler. Kurulan yeni şehirler, tapınaklar, spor faaliyet ve gösterilerinin yanısıra, Yunanca'nın da konuşma dili haline gelmesi sonucu, Yunan örf ve adetleri Yahudiler arasında süratle yayılmaya ve bir kısım halk tarafından benimsenmeye başlar. Yunan dilinin Yahudi halkı üzerindeki bu hakimiyetinin ardından Helenist fikirler de tanınmaya başlar. Tarihçi Herford'un ifadesiyle, "*Bu devirde*

²⁰⁹ Muhammed Ataurrahim, *Bir İslam Peygamberi: Hz. İsa*, İstanbul, 1985, s.37; Mevdudî, *a.g.e.*, II/66; Çelebi, *a.g.e.*, s.69-70.

²¹⁰ Taberî, *Târîh.*, I/556.

²¹¹ D. Charing, "*Judaizm*", *Comparative Religions*, Dorset, 1982, s.64-5; Mevdudî, *a.g.e.*, s.67.

²¹² Charing, *a.g.md.*, s.65; ayrıca bkz. Taberî, *Târîh.*, I/557.

²¹³ Kaufmann-Eisenberg, *a.g.mk.*, s.280.

²¹⁴ Ataurrahim, *a.g.e.*, s.38.

*Filistin'de oturanlardan Helenizm'in etkisi altında kalmayanların bulunduğundan söz etmek çok zordur*²¹⁵

Helenist düşünce akımından Yahudi dini de nasibini almıştır²¹⁶. Söz gelimi, *bedenin tekrar dirilmesi inancı*, her ne kadar bir Yahudi dogması olsa da²¹⁷, *ruhun ölümsüzlüğü inancı*, kesin olarak Yunan düşüncesinden alınmadır²¹⁸. Nitekim bu inanç, bir çok Yahudi düşünürünü de etkisi altına almıştır. *"Onların kemikleri toprakta yatarken ruhları güzel güzel eğlenecektir"* ve *"Siz dine uygun ömür sürmüşseniz, ruhlarınız saadet içinde yaşayacak, ızdırap çekmeyecektir"* gibi ifadelerde bedenlerin dirilmesinden hiç söz edilmezken, ruhun ölümsüzlüğü üzerinde kuvvetle durulmaktadır²¹⁹. Yine genel fikirler çerçevesinde, Tanrı tasavvuru konusunda da helenleşmenin etkisini görmek mümkündür. Nitekim Quohelet'in eseri bu tür fikirlerle doludur; buna göre Tevrat'ın Aramice tercümesinde (*Targoum*), *antropomorfizm* yumuşatılmış ve bu düşüncenin bir uzantısı olarak Sina üzerine Tanrı değil, *"Tanrının şahsiyeti"*nin indiği vurgulanmıştır. İşte bu ve benzer düşüncelerden, bu dönem Yahudiliğinin, Doğu inançları ve Babil mitolojilerinin etkisi altında kaldığı açıkça görülmektedir²²⁰.

Filistin bölgesini etkisi altına alan helenleştirme faaliyeti, İmparator IV. Antiochus Epiphanus döneminde had safhaya ulaşmıştır²²¹. Epiphanus, Yahudi dinini tamamen ortadan kaldırıp yerine Yunan politeizmini yerleştirmek amacıyla, çeşitli dinî, siyasî ve ekonomik kanunlar çıkarıp, bunları sert bir şekilde uygulamaya koymuştur. Bu nedenle, Zeus heykeli Mabel'e yerleştirilerek orası sanki bir Zeus tapınağı haline getirilmiştir. Yahudilerin kurban kesmeleri, Cumartesi yasağına

²¹⁵ Kutluay, *a.g.e.*, s.134.

²¹⁶ Kaufmann-Eisenberg, *a.g.mk.*, s.277.

²¹⁷ Hezekiel, 37/1-6.

²¹⁸ Kutluay, *a.g.e.*, s.135 (W.Oesterley-T.Robinson, *A History of Israel*, II/185'den naklen).

²¹⁹ *A.e.*, s.135; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s.196.

²²⁰ Kaufmann-Eisenberg, *a.g.mk.*, s.281.

²²¹ J.Bright, *A History of Israel*, London, 1959, s. 420-3; Ataurrahim, *a.g.e.*, 38; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III, Suriye ve Filistin*, Ankara, 1987, s.380-1.

uymaları (*Sabbahı*), sünnet olmaları ölüm cezasıyla yasaklanmış; daha da önemlisi *kutsal kitablari yok edilmişti*. Hatta denilebilir ki, İsrail'in felaketlerle dolu tarihinde ne Asurlular'dan ne de Babililer'den hiçbir hükümdar, Antiukus'un yaptıklarını yapmamıştır. Onun bu faaliyetleri kutsal yazılarda da ifade edilmiştir: "*Antiukus, Yerusaleml'e (Kudüs'e) ve bütün öteki Yahudi şehirlerine fermanlar yolladı ve bunlarda, onların (Yahudilerin) putperestlerin ibadetini almalarını emrediyordu.*"²²² Fakat bu baskı ve zulümler, Yahudiler arasında *Hasidi* veya *Makkabi Hareketi* denilen büyük bir direnişin doğmasına neden olmuştur. Makkabiler, Modin şehrinde başlattıkları direniş hareketlerinin semeresini, M.Ö.157'de tam bağımsız bir Yahudi devleti kurarak almışlardır²²³.

Makkabi bağımsızlık hareketi sonrası kurulan yeni yönetim de, daha önce olduğu gibi, dinî ve siyasî bazı ihtiraslar yüzünden yeterince başarılı olamamıştır. Bu durum, kabile ve soylar arasındaki iç çekişmeleri gün yüzüne çıkarmış ve hatta gittikçe artan anlaşmazlıklar neticesinde bazı kesimler yabancı güçlerin idaresini özler hale gelmişlerdir. Nitekim onlardan bir grup, yönetime el koyması için, Romalı kumandan Pompeius'u Filistin'e davet etmiştir. Pompeius, bu davet üzerine M.Ö.63'de Kudüs'ü fethederek Yahudilerin bağımsızlığına tekrar son vermiştir²²⁴. Artık Filistin Roma'nın bir eyaletidir ve başında da Roma'nın atadığı Yahudi vali Herod bulunmaktadır. Herod, Roma'yı memnun edebilmek maksadıyla Yunan kültür ve medeniyetini yaymak için özel bir gayret gösterir. Aynı zamanda Yahudi din adamlarını korumak ve onlara çeşitli menfaatler sağlamak suretiyle de, Yahudi halkının tepkisini biraz olsun azaltmayı hedefler. Fakat onun bu tavrı, her ne kadar bazı menfaat guruplarını memnun etse de, büyük bir çoğunluk onun yönetiminden memnuniyetsizlik duymaktadır²²⁵.

²²² I.Makkabiler, I/46.

²²³ Bright, *a.g.e.*, s.422; Örs, *a.g.e.*, s.299-301; Kutluay, *a.g.e.*, s.134-5; Çelebi, *a.g.e.*, s.70-1.

²²⁴ Mevdudî, *a.g.e.*, II/67; Örs, *a.g.e.*, s.301; Çelebi, *a.g.e.*, s.71.

²²⁵ Barton, *a.g.e.*, s.7-8; Günaltay, *a.g.e.*, s.380-1.

Bu dönemde Yahudiler arasındaki dinî ve ahlakî çöküntü yine son haddine ulaşır²²⁶. Yunan etkisi, Filistin'de hayatın her aşamasında kendini büsbütün hissettirmektedir. Nitekim bu yıllarda Filistin kentleri, Atina örnek alınarak şekillendirilmekte; Zeus ve Artemis için yapılan tapınaklar, tiyatrolar, etrafı revaklı forumlar, stadyumlar, Gymnazyumlar ve hamamlar tıpkı Helas'ta ve İyonya'da olduğu gibi inşa edilmektedir. Halkın kıyafeti de böyledir; hatta dindar Yahudiler bile bu modaya uymuşlardır. Yemek oturarak değil, Yunanlılarda olduğu gibi, yatakta uzanarak yenilmektedir. Kısaca Filistin'de yaşayan herkes bu kültürel etkileşimden nasibini almıştır. Helen etkisinden yalnızca Babil'den ana yurda dönmeyerek orada yerleşenler uzak kalabilmiştir²²⁷.

Yahudilerle Romalıların arası çok geçmeden açılır ve M.S.64-66'da Yahudiler arasında büyük bir isyan patlak verir. Romalılar buna çok sert karşılık verirler. M.S.70 yılında Titus Kudüs'ü zaptederek burada ve diğer bölgelerde büyük bir katliam yapar. Tarihi Tacitus'un ifadesine göre, yaklaşık 600 bin Yahudi katledilir; bazıları da başta Mısır olmak üzere sürgüne gönderilir²²⁸. Bu sırada Kutsal Mabet ikinci kez yerle bir edilir ve ondan bu gün yalnızca *Ağlama Duvarı (Şikayet Duvarı)* denilen mekan kalır²²⁹.

Son olarak, M.S.135'de mesihliğini ilan eden Bar Kochba, Romalılara karşı tekrar isyan eder, ancak İsrail oğulları bu isyanın bedelini de çok ağır ödemek zorunda kalırlar. Rivayete göre, bu isyan sonrasında 580 bin kişi katledilmiştir²³⁰. Katliamdan kurtulanlar ise, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya, Avrupa ve Arap Yarımadası'na göç etmek zorunda kalmışlardır²³¹.

²²⁶ Mevdudî, *a.g.e.*, II/68.

²²⁷ Örs, *a.g.e.*, s.302.

²²⁸ Mevdudî, *a.g.e.*, II/68; Örs, *a.g.e.*, s.307.

²²⁹ Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s.195.

²³⁰ Kutluay, *a.g.e.*, s.137 (H.Graetz, *History of the Jews*, II/4412'den naklen).

²³¹ Çelebi, *a.g.e.*, s.71.

b) Hıristiyanlığın Kısaca Tarihî Gelişimi

Hıristiyanlık da Yahudilik gibi İsrail oğulları arasında doğup gelişmiş dinî bir akımdır. Hz.İsa ve havarileri, Yahudi toplumu içerisinde yaşamışlar ve dinî faaliyetlerini bu toplum arasında sürdürmüşlerdir. Zira onun misyonu, daha önce Hz.Musa tarafından İsrail oğullarına yöneltilen ilahî tebliği teyid etme amacını taşıyordu²³². Dolayısıyla başlangıçta her ikisi de taşıdıkları misyonlarıyla, öğretilerini, İsrail oğullarını Allah'ın dinine yöneltme gayesi üzerine kurmuşlardı.

Kutsal Kitap'ta Hz.İsa'nın, ne *Hıristiyanlık* adıyla yeni bir dini tebliğ ettiği, ne de tâbilerine *Hıristiyan* ya da *Mesihî* adını verdiği nakledilmektedir. Hz.İsa'nın taraftarları için Hıristiyan ya da Mesihî kavramını ilk kez M.S.43-4'de Antakyalı putperestler kullanmışlardır. İncil ve diğer bazı tarihî kaynaklardaki bilgilere göre, Pavlos ile Barnabas, Antakya yöresinde tebliğ faaliyetlerini yürütürken kendilerine karşı çıkan putperestlerce alaylı bir üslupla "*Mesih'e bağlı*" anlamında "*Hıristiyan*" diye adlandırılmışlardı. Onlar her ne kadar bu şekilde çağrılmak istemiyorlarsa da, bu isim zamanla yaygınlaşmış ve din adamları ve halkın da benimsemesiyle alaylı tarafının unutulmasına neden olmuştur²³³. İncil'de buna şöyle temas edilmektedir:

"Eğer sizin düşmanlarınız, sizin İsa'ya bağlı olduğunuzu belirtmek amacıyla size '*Mesihî*' (*Hıristiyan*) diyorlarsa, bundan utanmayın..."²³⁴

İsrail oğullarına yönelik ilahî tebliği yenilemek maksadıyla gönderilen²³⁵ Hz.İsa'nın yetiştiği dönemde, gerek Filistin-Ürdün bölgesinde gerekse diğer bölgelerde farklı görüş ve düşünceleri savunan çeşitli Yahudi ekolleri mevcuttu. Bu ekoller başlıca iki ana gurupta toplanıyordu. Bunlardan, Makkabi hareketi sonrası ortaya çıkan ve Kudüs merkezli ortadoks yahudi geleneğini sürdürmeyi amaçlayan

²³² Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.22; Mevdudî, *a.g.e.*, II/83.

²³³ Resullerin İşleri, XI/26; Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, Leiden, 1987, s.112, 115; Mevdudî, *a.g.e.*, II/84-5; Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.67.

²³⁴ Petrus'un I.Mektubu, IV/14-16.

²³⁵ Âl-i İmran, 3/50; Maide, 5/46; Saf, 61/6.

Saddukiler ve *Farisiler* ilk grubu oluşturuyordu²³⁶. Resmî Yahudilik anlayışına karşı çıkan ve bu nedenle Filistin ve çevresinde ayrı cemaatler halinde kendi inançlarına göre yaşayan irili ufaklı çeşitli guruplar daha vardı ki, bunlar da Hz.İsa öncesi dönemin ikinci ana gurubunu oluşturmaktadır. Ortadoks Yahudilik karşıtı olan ve heretik-heterodoks Yahudi cemaatleri arasında yer alan, tarihî Qumran metinlerinin sahibi *Esseniler* ve *Nasuralar* bu ekollerden bazılarıdır²³⁷.

Çeşitli kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla, Hz.İsa öncesi dönemde Filistin-Ürdün bölgesinde *Nasuraizm* (*Nasoraeanism*) adında bir heterodoks Yahudi ekolu mevcuttu. Kilise babalarından Epiphanius'un verdiği bilgilere göre, *Nasuralar* genel yapıları itibariyle Yahudi toplumuna üye olmakla birlikte, resmî Yahudiliğe karşı çıkan bir guruptu. Bunlar merkezî Yahudiliğin kabul ettiği Pentateuch²³⁸ ve diğer kutsal kitapları, asıllarından saptırılarak uydurulmuş oldukları iddiasıyla kabul etmiyorlar ve kendilerinin Musa'nın şeriatine tabi olduklarını savunuyorlardı²³⁹.

Böyle bir dinî ve kültürel ortamda yetişen Hz.İsa ve havarileri, ortadoks Yahudilerce resmî Yahudilik anlayışına karşı oldukları için heterodoks Yahudi ekolleri arasında varlıkları çok öteden beri bilinen *Nasuralar*'la aynı gurupta mütalaa edilerek bu isimle anılmışlardı²⁴⁰. Hz.İsa ve ona tabi olanlar hakkında, daha sonraki dönemlerde *Yeşuanlar* ve *Hıristiyanlar* gibi kavramlar da kullanılmıştır²⁴¹. Kur'an'da Hz. İsa'ya tabi olanlardan *Nasârâ* diye bahsedilmesi de, İslam alimlerince ortaya atılan çeşitli iddiaların aksine²⁴², *Nasura* kavramının Arapça'ya *Nasârâ* şeklinde uyarlanmış olmasından kaynaklanmaktadır²⁴³.

²³⁶ Bright, *a.g.e.*, s.463 vd.; Gündüz, "Kur'an'ın Nasârâ..", s.129.

²³⁷ Gündüz, *a.g.mk.*, s.130-1.

²³⁸ Bu kavram, Tevrat'ın ilk beş kitabı yani *Tekvin*, *Çıkış*, *Levililer*, *Sayılar* ve *Tesniye* anlamına gelmektedir, bkz. Davis, *a.g.e.*, s.465.

²³⁹ Epiphanius, *a.g.e.*, s.42-8; Gündüz, *a.g.mk.*, s.131-2.

²⁴⁰ *A.mk.*, s.140, 143.

²⁴¹ Epiphanius, *a.g.e.*, s.112-5; Gündüz, *a.g.mk.*, s.143.

²⁴² İslam alimleri *nasârâ* deyiminin, ya Hz.İsa'nın doğduğu *Nâsura* köyüne (bkz. Abdullah b.Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Beyrut, 1970, s.270), ya da Kur'an'da havarilerin Hz. İsa'ya hitaben söylediği

Hız.Musa'nın ölümünden sonra gerek kendi içlerinde, gerekse diğer milletlerle büyük bir mücadeleye girişen İsrail oğulları tarihte çok güç şartlarda varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Sürekli yenilgilerin güçsüz bıraktığı bu insanlar, kalplerinde her zaman elinde asası ile düşmanları yenmeyi başarabilecek ve Tanrı Yehova'nın kanunlarını uygulayacak yeni bir Musa'nın yani *Mesih*'in gelmesini bekliyorlardı²⁴⁴. Yahudiler arasında Mesih'in yakında doğacağı şayiasının yayılması üzerine, geleneğe göre onun doğacağı yer olan Bethlehem'de doğan bütün çocuklar Yahudi kralı Herod'un ölüm kararına maruz kalmışlardı²⁴⁵. Ancak Hz. Meryem, oğlu İsa'yı Romalı askerlerin elinden kaçırmış ve Zekeriyya peygamber tarafından teşkilatlandırılmış sırlarla çevrili Esseniler²⁴⁶ cemaatinin yaşadığı Mısır'a göndermeyi başarmıştı. Hz.İsa, Esseniler tarafından eğitilmiş ve Eski Ahid'i kısa zamanda öğrenmişti²⁴⁷. Cemaatle ilişkili olduğu yıllarda Hz.Yahya ile tanışmış ve onu kendisine rehber edinmişti. İnsanları günahlarından arındırmak için Ürdün nehrinde guslettiren ve bu yüzden İnciller'de "*Vaftizci*" lakabıyla tanınan Hz.Yahya, İsa'yı da guslettirmişti²⁴⁸. Hz. Yahya'nın Romalılarca Doğu Ürdün'de katledilmesinden sonra İsa 33 yaşında iken risalet görevini üstlenmişti²⁴⁹. Artık o, İsrail oğullarının risalet silsilesini yenileyen bir peygamber olmuştur.

"..Biz Allah (yolunu)n *yardımcılarıyız..*" (Âl-i İmran, 3/52; Saf, 61/14) ifadesinde geçen "*ensârullah*" sözüne nispetle bu şekilde kullanıldığı görüşündedirler, bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, I/318; Kurtubî, *a.g.e.*, I/294; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/103; Mevdûdî, *Tefhîm.*, I/466-7; Gündüz, *a.g.mk.*, s.128.

²⁴³ *A.mk.*, s.146.

²⁴⁴ Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.26; Ernest Renan, *İsa'nın Hayatı*, İstanbul, 1992, s.33-4; Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Ankara, 1988, s.37.

²⁴⁵ Matta, II/16;

²⁴⁶ Esseniler, Hz.İsa'nın doğduğu yıllarda Yahudiler arasında mevcut dinî bir cemaattir. 1947 yılında Ölü Deniz (Kumran)'da bulunan el yazmalarından anlaşıldığına göre, Esseniler, Ürdün nehri kenarında-ki tepelerde sosyal hayattan uzak asketik bir hayat sürüyorlardı. Allah'ın birliğine, ebedî ahiret hayatının varlığına, ruhun ölümsüzlüğüne inanıyorlar ve kapalı bir toplum halinde yaşıyorlardı. Bu yüzden Romalılar onların sırlarına vakıf olamıyorlardı, bkz. Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.27-31; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s.210.

²⁴⁷ Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.31-2; ayrıca bkz. Mâide, 5/110; Âl-i İmrân, 3/48.

²⁴⁸ Matta, 3/13-16; Luka, 3/21; Yuhanna, I/25-8.

²⁴⁹ Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.36; Yıldırım, *a.g.e.*, s.38; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s.210. Bazı eserlerde Hz. İsa'ya 30 yaşında iken risalet verildiğinden bahsedilir, bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I/220; Muhammed Ebû Zehra, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, Kahire, trz., s.19.

Yuhanna İncili'nin verdiği bilgiye göre Hz.İsa'nın risalet hayatının üç yıl kadar sürdüğü anlaşılmaktadır²⁵⁰. Hz.İsa bu süre içerisinde İsrail oğullarına yönelik davetini, Allah'ın kendisine bahsettiği çeşitli mucizelerle de destekleyerek güçlü bir şekilde sunmuştur. Kuran'da buna şöyle işaret edilmektedir:

"Allah demişti ki: 'Ey Meryem oğlu İsa, sana ve annene olan nimetimi hatırla, hani seni Rûhu'l-Kudüs'le desteklemiştim; *beşik*te ve yetişkin iken *insanlarla konuşuyordun*; sana Kitab'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğrettim. Benim iznimle *çamurdan kuş* şeklinde bir şey yaratıyor, içine üflüyordun, benim iznimle kuş oluyordu; *anadan doğma körü* ve alacalıyı benim iznimle iyileştiriyordun; benim iznimle *ölüleri (diriltip kabirlerden) çıkarıyordun*; İsrail oğullarını da senden savmışım; hani sen onlara açık deliller getirdiğin zaman, içlerinden inkar edenler: 'Bu açık bir büyüden başka bir şey değildir' demişti." ²⁵¹

Onun mucizelerine İncillerde de yer yer temas edilmektedir:

"Ve İsa havralarında öğreterek ve melekûtun müjdesini vâzedip halk arasındaki her türlü hastalığı ve her türlü zayıflığı iyileştirerek bütün Galile'de dolaşıyordu." ²⁵²

Hz.İsa'nın bütün bu çabalarına rağmen, tebliğle görevli olduğu Filistin ahali-sinin çoğu, risaletini tasdik etmedikleri gibi, bununla da kalmayarak ona karşı takın-dıkları tavırlarıyla bölgeyi terketmesini bekliyorlardı²⁵³. Hz.İsa en iyimser tahminlere göre, bölge ahalisinden sadece bir kaç yüz kadar insan üzerinde etkili olabilmişti. Zira onun davetini yönelttiği Yahudi toplumu, Romalı işgalcilere karşı çıkacak, sertlik yanlısı bir nebî bekliyordu. Oysa Hz.İsa, Yahudilerin bu beklentilerinin aksi-ne, daha çok *adalet, barış, tevekkül ve ahiret saadeti* gibi konulardan bahsediyordu²⁵⁴.

²⁵⁰ Yuhanna'dan özetle. Şehristânî, Hz.İsa'nın üç yıl üç ay üç gün kadar bir süre peygamberlik yaptığını belirtmektedir, bkz. *a.g.e.*, I/220.

²⁵¹ Mâide, 5/110; ayrıca bkz. Mâide, 5/114-115; Âl-i İmrân, 3/49. Mucizelerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I/220-1; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s.19-21.

²⁵² Matta, 4/23; bkz. Matta, 8/1-7, 14-16; 9/18-33; *The Gospel of Barnabas*, Karachi-Pakistan, trz., 19/ 11-25.

²⁵³ Abdulganî Abbûd, *el-Mesîh ve'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm*, Kahire 1984, s.77.

²⁵⁴ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s.24; Yıldırım, *a.g.e.*, s.40.

Hız.İsa'nın Yahudiler arasında taraftar bulamamasının bir başka önemli nedeni de, ondaki *fitri din duygusu* ile Yahudilerin son derece şekilci tabiatlarının birbiriyle uyuşmaması idi. Yahudiler gibi, Hız.İsa da Musa'nın @ şeriatini benimsemiş olmakla birlikte, şekle ikinci planda yer veriyor, fitrî ve samimî dindarlığa daha çok önem veriyordu²⁵⁵.

Risalet dönemi yaşamının büyük bir kısmı mücadeleyle geçen Hız.İsa, bu süre içerisinde taraftarlarına vermek istediği mesajın tamamını açıklayabilmiş değildi. Yuhanna'ya göre, o bu gerçeği şöyle dile getirmektedir:

"(Dostlarım!) size söyleyecek daha çok şeylerim var; fakat şimdi bunlara dayanamazsınız. Ancak o, *hakikat Ruhu*, gelince, size her hakikati gösterecek; zira kendiliğinden söylemeyecektir; fakat her ne işitirse söyleyecek ve gelecek şeyleri size bildirecektir..."²⁵⁶

İncillerde de geçtiğine göre, Hız.İsa ve taraftarlarının Yahudilerle olan mücadeleleri sonrasında, suçsuz olduğu halde muarızları tarafından yapılan baskılar sonucunda, idamına karar verilir²⁵⁷. Matta, Yahudilerin muhakeme etmek üzere Hız.İsa'yı ararken onun bir havarisi olan *Yahuda İscariot* tarafından rüşvet karşılığında ihbar edildiğinden söz etmektedir²⁵⁸. Yahudiler tarafından yakalanan İsa'nın haça gerildiği konusunda İncillerde kesin ifadeler mevcuttur:

"(Romalı askerler) Golgota, yani Kafa kemiği denilen yere geldikleri zaman, içsin diye kendisine ödle karışık şarap verdiler. İsa onu tadınca içmek istemedi. *Onu haça geldikten sonra* esvabını kura çekerek aralarında paylaştılar..Ve: 'Yahudilerin Kırallı İsa Budur' diye başı üzerine cürüm yaftası koydular."²⁵⁹

Ancak daha sonra gelen ifadelerde, Hız.İsa'nın defnedildiği mezardan kalkarak Tanrı'nın katına yükseldiği ve buna Meryem adındaki bir kadınla havarilerin şahit olduklarından bahsedilmektedir²⁶⁰. Barnabas İncili'nde ise, Hız.İsa'nın Allah tarafın-

²⁵⁵ Abbûd, *a.g.e.*, s.78-9; konuyla ilgili örnekler için bkz. Matta, 12/1-13; 17/15-22.

²⁵⁶ Yuhanna, 16/12-14.

²⁵⁷ Matta, 27-28.bablar; Markos, 14-16.bablar; Luka, 22-24.bablar; Yuhanna, 18-19.bablar.

²⁵⁸ Matta, 16/14-16.

²⁵⁹ Matta, 27/33-38; benzer ifadeler için bkz.Markos, 15/22-27; Luka, 23/33-38; Yuhanna, 19/ 17-20.

²⁶⁰ Matta, 28.bab; Markos, 16.bab; Luka, 24.bab; Yuhanna, 20-21.bablar.

dan melek Cebrail, Mikail, İsrail ve Uriel aracılığıyla semaya, meleklerin katına çıkarıldığından ve bir mucize olarak Yehuda'nın İsa'ya benzetilmesi sonucu Romalı askerlerce İsa diye tutuklandığından ve çarmıha gerildiğinden söz edilmektedir²⁶¹.

Bütün bunların yanında, Hz.İsa'nın akıbeti konusunda Kur'an'ın ifadeleri ise gayet açıktır:

"Ve 'Allah'ın Resûlü, Meryem oğlu Mesih'i öldürdük' demelerinden ötürü (onları lanetledik). Halbuki *onlar onu öldürmediler, onu asmadılar da*. Fakat (öldürülen ve asılan adam) kendilerine (İsa) gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilafa düşenler, tam bir şek ve şüphe içindedirler. Bu hususta hiç bir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. *Onu kesin olarak öldürmediler. Allah onu yükseltip kendisine kaldırmıştır. Allah mutlak galip, yegane hüküm ve hikmet sahibidir.*"²⁶²

Bu ayetler, Yahudilerin Hz.İsa'yı öldürdüklerine dair İncillerde geçen ifadeleri açıkça tekzip etmektedir. Ancak Kur'an'da, her ne kadar Hz.İsa'nın Yahudiler tarafından öldürülmediği kesin olarak belirtilmiş olsa da, onun Allah tarafından vefat ettirildiğini ima eden başka ifadeler de mevcuttur:

"Allah demişti ki: *'Ey İsa, ben seni vefat ettireceğim, seni inkar edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kafirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak'...*"²⁶³

"..(İsa:) Ben onların içinde olduğum sürece onları kolladım, fakat *sen beni vefat ettirince onları gözetleyen (yalnız) sen oldun. Sen herşeyi görensiz!*"²⁶⁴

İslam bilginleri bu ayetlerin izahı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bazıları, Allah tarafından, Hz.İsa'nın öldürülmesine fırsat verilmeden, onun hem bedenen hem de ruhen semaya yükseltildiğinden bahsederken, bazıları da, bedeninin vefat ettirildiğini ancak ruhunun ref edildiğini belirtmişlerdir²⁶⁵.

²⁶¹ Barnabas, 215-217.bablar.

²⁶² Nisâ, 4/157-158.

²⁶³ Âl-i İmrân, 3/55.

²⁶⁴ Mâide, 5/117.

²⁶⁵ İslam alimlerinin bu konudaki görüşleri için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân.*, III/289-93; Kurtubî, *a.g. e.*, IV/64-5; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/346-347; Yazır, *a.g.e.*, II/1111-5; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, II/49-56; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s.25-6.

Hız.İsa'nın hurucundan sonra, ona inananlar yeniden toparlanmaya başladılar. Ona olan sevgi ve bağlılıklarını koruyarak, yaşamlarını birer muvahhid olarak sürdürdüler²⁶⁶ ve aynı zamanda tevhidî görüşün tebliğini de devam ettirdiler. Bu durum, M.S.90 civarında yazılan "*Hermas'ın Çobanı*"²⁶⁷ tarafından da doğrulanmaktadır. Buna göre oniki emrin ilki şöyle başlamaktadır:

"Herşeyden önce Allah'ın birliğine, O'nun herşeyi yarattığına ve onları düzenlediğine ve yapmış olduğu şeylerin haricinde var olmadığına inan! O herşeyi kuşatsa da, kendisi kuşatılmaz."²⁶⁸

Yine Theodor Zahn'a göre, M.S.250'li yıllara kadar, temel inanç ilkesi, "*Allah'a, Kâdir-i Mutlak'a inandım*" şeklinde idi²⁶⁹. Hatta ilk müminler arasında, daha sonraları pek çok tartışmaya konu olan Hız.İsa'nın esası, tabiatı ve Allah'la olan ilişkisi (*Christoloji*) üzerinde hiç bir anlaşmazlık yoktu. Zira Hız.İsa'nın sözlerinde ve yeryüzündeki yaşantısında böyle tartışmalara yol açacak herhangi birşey mevcut değildi. Hız.İsa'nın inancına bağlılığıyla tanınan Aristodis'e göre, bu dönem Hıristiyanlarının ibadeti Yahudilerinkinden daha monoteist bir yapıya sahipti²⁷⁰. Ancak daha sonra ne olduysa, *Tarsuslu Saul* (ya da *Pavlos*)'un bu samimi müminlerin içine karışmasıyla oldu.

Paulos, Anadolu'nun güneyinde Akdeniz havzasında bir liman kenti olan Tarsus'ta yaklaşık M.Ö. 7 ya da 8 yıllarında Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çocukluk döneminde hahamlık tahsiliyle birlikte, dönemin güçlü Helenistik kültürünü de alarak yetişmiştir. Yetişkinliği döneminde ortadoks Yahudi cemaatinin güçlü isimlerinden Ferisîler arasında yer almış, şeriata ve onun emirlerine

²⁶⁶ Ataurrahim, *a.g.e.*, s.11, 63; Mevdudî, *a.g.e.*, II/89.

²⁶⁷ *Hermas'ın Çobanı*, M.S.88-97 yılları arasında Efes yakınlarında Patmos'ta Hermas tarafından yazılmış bir kitaptır. Barnaba İncili gibi o da Tevhidî düşüncüyü savunduğu için, Teslis doktrininin hakim olduğu İznik Konsülü tarafından alınan bir kararla yasaklanmıştır (M.S.325); daha geniş bilgi için bkz. Ataurrahim, *a.g.e.*, s.53.

²⁶⁸ *A.e.*, s.11-2, 56 (E.J.Goodspeed, *The Apostolic Fathers*'den naklen).

²⁶⁹ *A.e.*, s.12 (T.Zahn, *Articles of the Apostolic Creed*, s.33-7'den naklen).

²⁷⁰ *A.e.*, s.64.

son derece bağılı koyu bir Yahudi taraftarı olarak görülmüştür²⁷¹. Aslında kendisi Hz. İsa'nın sağlığında ne onunla karşılaşmış, ne de müritleriyle ilişkiye girmişti. Hatta Hz. İsa'nın en büyük düşmanlarından biri olarak şöhret kazanmıştı²⁷². Pavlos, zamanında Kilise'ye karşı yapılan büyük bir zulmün de sorumlusuydu. İncil'de, kendisinden şöyle bahseder:

"Dinleyin!..Tanrının Kilisesi'ne haddinden fazla zulmediyordum ve onu perişan ediyordum. (Bu suretle) atalarımın anelerine ziyadesiyle gayretli olup, milletimden benim yaşımda olanların bir çoğundan fazlasıyla Yahudilik'te terakki ediyordum..."²⁷³

Pavlos, Hz. İsa'nın hurucundan sonra, Şam'a yaptığı bir seyahat sırasında onunla bir vizyon halinde iken görüşmüş olduğunu söyleyerek sonunda onun takipçilerinden birisi olur²⁷⁴.

Pavlos dine girdikten sonra, Hz. İsa'nın havarileriyle daha fazla yakınlık kurmayı ister ve havarilerden Barnaba'nın yardımlarıyla bu amacına ulaşır²⁷⁵. Birlikte dini yaymak amacıyla Antakya ve Yunanistan'a seyahat ederler²⁷⁶. Bu seyahatleri sırasında her ne kadar birlikte hareket etseler de, aslında Pavlos ile Barnaba arasında gerek yöntem, gerekse muhteva açısından derin düşünce farklılıkları vardır. Bu durum daha sonra kendisini gösterir ve Yunanistan seyahati sonrasında yolları tamamen ayrılır²⁷⁷. Muhtemelen bu ayrılığın temel nedeni, Pavlos'un Hıristiyan camiasına girdikten sonra kendi fikirlerini yaymak için artık Barnaba'nın yardımına ihtiyacı olmadığını anlamış olmasıdır²⁷⁸.

²⁷¹ Resullerin İşleri, 22/3, 9/11, 21/39, 23/6, 25/5; Ebû Zehrâ, *a.g.e.*, s.72-6; Raûf Çelebî, *Yâ Ehle'l-Kitâb Te'âlev ilâ Kelimetin Sevâin.*, Kahire, 1985. s.96-101; M.İzzet et-Tahtâvî, *en-Nasrâniyye ve'l-İslâm*, Kahire, 1987, s.247-9.

²⁷² Raûf Çelebî, *a.g.e.*, s.96; Tahtâvî, *a.g.e.*, s.248; Mevdudî, *a.g.e.*, II/89; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s.74.

²⁷³ Pavlus'un Galatyalılara Mektubu, 1/13-15; bkz. Resullerin İşleri, 8/1-3; 9/1-3.

²⁷⁴ Resullerin İşleri, 9/1-22; 12/3-21; Ebû Zehra, *a.g.e.*, 75; Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.65.

²⁷⁵ Resullerin İşleri, 9/26-27; Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992, s.45-6.

²⁷⁶ Resullerin İşleri, 13/1, 14.

²⁷⁷ Resullerin İşleri, 15/39-40; Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.73.

²⁷⁸ *A.e.*, s.74.

Daha sonra Pavlos, gerçek kimliğini ortaya koyarak Hz.İsa'nın getirdiği dinden tamamıyla farklı bir dini yaymaya başlar. Bu dinin temel yapısı, inanç ve ibadetler açısından Hz.İsa'ninkinden çok farklıdır. Hz.İsa'nın hiçbir söz ve fiilini örnek almaz, sadece kendi inanç, düşünce ve ilhamlarını temel kabul eder²⁷⁹. Bunu yaparken esas amacı, dini herkes tarafından hoş görülür ve kabul edilebilir bir hale getirmektir. Bu amacına ulaşabilmek için önce *Hıristiyanların Yahudi şeriatinden kopmalarını sağlar*. Şeriatin yeme-içme konusunda koyduğu her türlü haram-helal ayrımını ortadan kaldırır. Yabancıların yeni dine girmelerine engel olan ve Hz.İbrahim tarafından verilen bir emirle uygulanan *sünnet* geleneğine de son verir²⁸⁰. O, zamanın değişmesiyle geçerli olan şartların, Hz.İsa'nın ve diğerlerinin öğretisini tarihe gömdüğünü söyleyerek ahlakî ve dinî tavırlar için yeni kurallar koymak gerektiğinden bahseder:

"Her şey bana kanundur, fakat her şey faydalı değildir. Her şey bana caizdir, fakat ben hiç bir şeyin hakimiyeti altına girmeyeceğim..."²⁸¹

Pavlos bununla da kalmaz, halkın düşüncesindeki İsa imajını da değiştirir. Bu amacına ulaşabilmek için de, daha başından beri İsa'nın "*Tanrının oğlu*" olduğunu vaaz eder²⁸². O ve onu izleyenlerin vaaz etmiş olduğu bu öğreti, zamanla Yunanlı ve Romalı entellektüellerce kendi felsefelerine uyarlanmak suretiyle kabul edilir. Bunların varlık anlayışı üçlü birliktir, Pavlosçu kilisenin bahsettiği *Baba Tanrı ve Tanrının Oğlu* ile birlikte, onlarınkine benzeyen üçlemeye sahip olmak için sadece *Kutsal Ruh'a* gereksinim vardır ve zamanla bu iki unsur birbiriyle kaynaşarak böylece *Teslis* doğmuş olur²⁸³.

²⁷⁹ Paulus'un Romalılara Mektubu, 7/1-4.

²⁸⁰ Mevdudî, *a.g.e.*, II/89-90; Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.72; Raûf Çelebi, *a.g.e.*, s.102-4.

²⁸¹ Paulus'un Korintoslulara I.Mektubu, 6/12.

²⁸² Resullerin İşleri, 9/20; Raûf Çelebi, *a.g.e.*, s.102.

²⁸³ Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.80; Teslis'in Hıristiyan akidesine girmesiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ebû Ubeyd el-Hazrecî, *Beyne'l-İslâm ve'l-Mesîhiyye*, Kahire, 1972, s.54-58; Mahmûd Muhammed Mezrûa, *Dirâsât fi'n-Nasrâniyye*, Kahire, 1979, s.99-103; Tahtâvî, *a.g.e.*, s.29-32; Abbûd, *a.g.e.*, s.84-6.

Bu dönemde Yunan düşünce dünyasına hakim olan felsefi ekoller, sadece öğretiyi renklendirmekle kalmamış, aynı zamanda Grek dilinin etkisiyle öğretinin üslubu ve anlatımı da karmaşık bir hale gelmiştir. İbranice İncil Grekçe'ye tercüme edilmeye başlandığında bu karmaşa sürmüştü ve sonunda İbranice İncillerin büyük ölçüde tahrif edilmesine neden olmuştur²⁸⁴.

Hz.İsa'nın havarileri ve Hıristiyan müminler bu faaliyetlere engel olmaya çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Pavlos'un bu yeni dinî kaide, kural ve inançları halk kitlelerine daha cazip gelmiş ve diğer milletlerden ve özellikle Romalı putperestlerden geniş çapta insan kitleleri akın akın Hıristiyanlığa girmişlerdir. Fakat her şeye rağmen üçüncü yüzyıla kadar Hz.İsa'nın ulûhiyetine karşı çıkan ve onun gerçek öğretilerini savunan pek çok muvahhid var olmuştur²⁸⁵. Hz.İsa'nın öğretilerine ters düşen İncil nüshalarını kritize eden bu insanlar, Allah'ın birliğinde ısrar ediyorlar ve üçlü Tanrı (Teslis) anlayışını reddediyorlardı. Tarihî İsa'ya önem veriyorlar ve ondan bahsederken "oğul" terimini kullanmaktan kaçınıyorlardı. Çoğu Kuzey Afrika'da yaşayan bu insanlar arasında İranaeus (v. 200), Tertullian (v.220), Origen (v.254), Diadorus (v. ?), Lucian (v.312) ve Arius (v.336) gibi şahsiyetler mevcuttur²⁸⁶.

Ancak IV.yüzyılın başlarında, yani M.325'de İznik (Nicaea)'de toplanan Kilise meclisi, Pavlos'un Hıristiyanlıkla ilgili olarak ortaya koyduğu prensipleri resmen kabul eder. Buna göre *Teslis doktrini*, Hıristiyan akidesinin en temel ilkesi olarak ilan edilir. Böylelikle Hz.İsa'nın saf öğretisinin bozulması sonucunda kaçınılmaz olarak kabul edilen çoktanrılı Hıristiyanlık, artık değiştirilemezliğe ilk adımını atmış olur²⁸⁷. Daha sonra Hıristiyanlık, İmparator Theodosius zamanında M.380'de Roma İmparatorluğunun resmî dini olarak da kabul edilir²⁸⁸. Bundan sonra doğal olarak,

²⁸⁴ Ataurrahim, *a.g.e.*, s.80-1.

²⁸⁵ Mevdudî, *a.g.e.*, II/90.

²⁸⁶ Bu şahıslar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ataurrahîm, *a.g.e.*, s.87-114.

²⁸⁷ *A.e.*, s.14.

²⁸⁸ Mevdudî, *a.g.e.*, II/90; Sarıçioğlu, *a.g.e.*, s.231.

Pavlos'un ilkelerine aykırı olarak görülen bütün kitap ve eserler gayri meşru ilan edilerek imha edilir²⁸⁹. Sonraki dönemlerde Hıristiyan dünyası, 381'de İstanbul'da, 431'de Efes'de, 451'de Kadıköy'de, 553'de ve 680'de tekrar İstanbul'da toplanan konsillerde sürekli Hz. İsa'nın ulûhiyetini tartışmakla meşgul olur²⁹⁰.

2- Arap Yarımadası'ndaki Yahudi ve Hıristiyan Nüfusuna Genel Bakış

Dünya medeniyetlerinden bir çoğunun derin izlerini taşıyan Doğu alemi, İslam'ın ortaya çıktığı dönemde iki büyük devlet tarafından paylaşılmış durumdaydı. Bunlardan hıristiyan kültürünün temsilcisi olan Doğu Roma imparatorluğu, İstanbul'dan Avrupa'nın güneyine, Önasya ve Mısır'dan Atlas Okyanusuna kadar hükmederken; Fars kültürünün temsilcisi İran şahinşahlığı ise, Asya'nın büyük bir kısmını nüfuzu altında bulunduruyordu²⁹¹. Ancak farklı kültürlere mensup bu iki güçlü devlet arasında sonu hiç gelmeyen büyük bir mücadele mevcuttu. Bu sürekli mücadele sonrasında, gerek Bizans gerekse İran imparatorluğu büsbütün çökmüş ve zayıflamış durumdaydılar; artık saltanatlarında çok açık bir şekilde küçülme alametleri görünüyordu. Hükümü altındakileri yönetemez duruma gelmişlerdi. Özellikle Bizans'taki dinî iç çekişmeler, ülkeyi bütünüyle harab etmiş, viraneye çevirmişti. Hasılı, M.6. asrın ikinci yarısında Doğu'da ve Batı'da büyük bir kaos hüküm sürüyordu²⁹².

Arap yarımadasını çevreleyen topraklarda, batıda Nil'den Amuderya'ya uzanan bölgelerde olduğu gibi, İran ve Samî dinlerinin tümü çeşitli şekillerde temsil ediliyordu. Bunlardan Roma İmparatorluğunun resmî dini olan Hıristiyanlık, en hızlı gelişeniydi ve Mezopotamya ovasında, Suriye'de, Mısır'da, Habeşistan'da birbirleriyle sürekli mücadele halindeki mezheplerin faaliyetleri sonucu yaygın durumdaydı.

²⁸⁹ Mevdudî, *a.g.e.*, II/90.

²⁹⁰ Konsillerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri*, Konya, 1991, s.12-25; İbn Kayyim, *Hidâyetü'l-Hayârâ fi Ecvibeti'l-Yahûdi ve'n-Nasârâ*, Kahire, 1987, s.252-73; Abbûd, *a.g.e.*, 87-94.

²⁹¹ Ahmed Reşid Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul, 1977, s.30.

²⁹² *A.e.*, s.31.

Hıristiyan mezheplerinden *Nestüriler*²⁹³ ve *Yakubiler*²⁹⁴ Mezopotamyada, *Ermeniler* ve sonradan *Roma Katolik* ve *Yunan Ortodoksluğu* şeklinde bölünen *Kalkedoniler*²⁹⁵ ise Suriye'de, *Kıptiler* de Mısır ve Habeşistan'da hüküm sürüyorlardı²⁹⁶.

a) Yarımada'da Yaşayan Yahudiler

İsrail oğulları, tarihte çok eski çağlardan itibaren medeniyet kurma girişimleri sürekli sekteye uğramış ender milletlerden biridir. Onlar, ilk dönemlerinden itibaren göçmen kabileler halinde yaşamışlar ve Amurru²⁹⁷ kültürünün taşıyıcısı olmuşlardır. Hz.Musâ'nın önderliğinde Mısır'dan çıktıktan sonra Kuzeybatı Arabistan, Sina ve Ürdün kabilelerinin yardımıyla tekrar Samî kültürüne sahip olmuşlar, sonra Filistin'de neredeyse Kenanlı olmuşlar, daha sonra da Babil'de kendilerine olan inançlarını ve eski çağlardaki geleneklerini kaybederek Mezopotamyalı Zerdüşter tarafından başka bir kültür değişimine daha uğratılmışlardır. Hatta bir zamanlar Helenistik kültürün etkisinde bile kalmışlardır. Bu uzun tarihî dilim içerisinde kendilerinden ortaya koydukları özgün bir kültürel birikime rastlamak pek mümkün değildir²⁹⁸.

Filistin'de İbrânîlerden, dışarda ise İbrânî olmayanlardan gördükleri zulüm ve baskılar, Yahuda ve İsrail'in yok edilmesi gibi acı tarihî gelişmeler sonucu İsrail

²⁹³ *Nestüriler*, İsa'nın bağımsız iki tabiata sahip olduğunu, bunlardan ilâhî tabiatın kendi arzusuyla beşerî tabiatla birleştiğini ve bu nedenle Meryem'in ilahî tabiatı değil, beşerî tabiatı doğurduğunu savunan İstanbul Patriği Nestorius'a tabî olan Hıristiyan cemaattir, bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I/224; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s.254.

²⁹⁴ Piskopos Yakob Bardayos'un Suriye'de *Monofizitlik* adına yaptığı başarılı faaliyetlerden ötürü kendisine tabî olan Suriyeli Monofizit Hıristiyanlar *Yakubiler* diye anılmışlardır, bkz. Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s.256. Monofizitlik ise, Hz.İsa'da ilahî ve beşerî tabiatın birleşerek tek bir tabiat oluşturduğunu ve onun sadece ilahî tabiatın taşıyıcısı olduğunu savunan tarihî Hıristiyan akidesidir, bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I/225; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s.255.

²⁹⁵ *Kalkedoniler* ya da *Melkitiler*, M.451 yılında Kadıköy (Kalkedon)'da toplanan ve burada alınan kararları benimseyen Hıristiyan cemaattir. Bunlara göre, Hz.İsa'nın ilahî ve beşerî olmak üzere iki ayrı tabiatı vardır ve birleşmeleri imkansızdır, bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I/222-3; Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri*, s.19.

²⁹⁶ M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, İstanbul, 1993, I/95; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s. 253-74.

²⁹⁷ Tevrat'ta İsrail oğullarının Amorilerle olan ilişkisine temas edilmektedir, bkz. Tekvin, 15/12-21.

²⁹⁸ İ.R. Farukî - L.L.Farukî, *İslam Kültür Atlası*, İstanbul, 1991, s.70.

oğulları, Kuzeybatı Arabistan'a doğru göçe zorlanmışlardı²⁹⁹. Bu göçler sonrasında Yarımada'ya yerleşen Yahudi kabilelerinin buraya ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kimileri, Babil kralı Nabukadnezzar'ın Kudüs'ü işgal edip Yahuda krallığına son verdiği, Tevrat'ı imha ederek kutsal mabedi yakıp yıktığı M.Ö.586 tarihini göçün başlangıcı olarak gösterirken³⁰⁰, bir kısmı daha da ileriye giderek Benû Şe'mun ve Ma'an kabileleri arasında cereyan eden ve Benû Şe'mun'un galibiyetiyle sonuçlanan savaşları göçün başlangıç tarihi olarak gösterirler. Bu savaşların tarihi konusunda da görüş birliği yoktur; zira müsteşrik A.Dozy bu olayların M.Ö.1000 yıllarında olduğunu söylerken, D.S.Margoliouth ise M.Ö.717-690 yıllarında vuku bulduğunu görüşündedir³⁰¹.

Bu konuda aralarında Yahudi tarihçi İsrail Welfelson'un da bulunduğu bir grup tarihçinin ifadesine göre, İsrail oğulları, M.S.70 yılında Titus'un Kudüs'ü işgali ve Bar Kochba isyanını (M.S.135) müteakip çeşitli koloniler halinde, Rumlar'ın baskı ve hücumlarından kurtulup güvenli bir ortamda yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla Arap Yarımadasına doğru göç etmişlerdir³⁰². Kanaatimizce bu görüş diğerlerine nisbetle, tarihî gerçeklere daha uygun gibi görünmektedir.

Yarımada'ki Yahudiler'in menşei konusunda da görüş ayrılığı mevcuttur. Bazıları onların aslen Yahudi olduklarını söylerken³⁰³, bir kısmı da onların yahudileşmiş Araplar oldukları görüşündedir³⁰⁴. Arap tarihçileri genellikle onların aslen Yahudi olduklarını kabul ederler. Ancak Ya'kubî, Medine'de yaşayan Benû Nâdir, Kaynuka

²⁹⁹ A.e., s.69.

³⁰⁰ Ebu'l-Hasen Ahmed b.Yahyâ el-Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, Kahire, 1956, s.15-6.

³⁰¹ Tabbara, a.g.e., s.21.

³⁰² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat, 1980, VI/518; M.Seyyid et-Tantâvî, *Benû İsrâîl fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Kahire, 1987, s.57; Frantz Buhl, *Das Leben Muhammeds*, Leipzig, 1930, s.18; Rudi Paret, *Mohammed und der Koran*, Stuttgart, 1966, s.10.

³⁰³ Tantâvî, a.g.e., s.57.

³⁰⁴ K.Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, İstanbul, 1980, I/96.

ve Kureyza'nın Cüz'am kabilesinin birer kolu olduklarını ve buldukları yerlere nisbet edilerek bu isimleri almış yahudi Arapları olduklarını iddia etmektedir³⁰⁵.

İsrailli tarihçi Welfenson, Yahudi kabilelerinin aldıkları bu isimlerden onların Arap mı yoksa aslen Yahudi mi oldukları konusunda gerçekçi bir değerlendirme yapılamayacağı görüşündedir. Ona göre, Filistin'den göç eden Yahudiler yerleştikleri bölgelere göre bazı isimler almışlardır, ancak buna bakarak onların Arap ırkından olduklarını söylemek mümkün değildir. Her ne kadar bazı Yahudiler bu tür isimler alsalar da, bunların sayısı çok azdır; esasen onlar, Abdullah b.Sûriyâ, Vehb b.Yahûzâ ve Nu'man b.Azâ gibi isimlerde olduğu gibi, kendileri Arap isimlerini kullansalar da, İbranî asıllı atalarına nisbetle anılmışlardır. Welfenson, Hicaz'da Yahudi yerleşim yerlerinin Bathân, Mahzûr ve İ'timâd gibi İbranice isimlerle anıldıklarını da belirtmektedir³⁰⁶. Ahmed Emîn de, Yarımada'da yaşayan Yahudiler içersinde aslen Yahudi olanlar bulunduğu gibi, yahudileşmiş Arapların da bulunduğundan söz etmektedir³⁰⁷.

Kanaatimizce, bu konuda Yahudilerin kendilerini diğer milletlerden üstün görmeleri ve bu yüzden dışa kapalı bir toplum yapısına sahip olmaları gibi özellikleri dikkate alındığında, her ne kadar sayıları az da olsa yahudileşmiş Arapların bulunduğundan söz etmek mümkün olsa da, Yarımada'daki Yahudilerin büyük bir kısmının aslen Yahudi olduğunu söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca Kur'an'da dönemin Yahudilerine hitab ederken, geçmişte İsrail oğullarına atfedilen vasıfların onlar için de kullanılmış olması³⁰⁸, bu görüşe haklılık kazandırmaktadır³⁰⁹.

Yarımada'ya gelen Yahudiler, dağınık bir biçimde yayılmaya başladılar. Özellikle suların bol olduğu, verimli ovaların bulunduğu yerleri tercih ediyorlardı³¹⁰.

³⁰⁵ Ahmed b.Ebî Ya'kûb el-Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Beyrut, 1960, II/49.

³⁰⁶ Ahmed İbrahim eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Rasûl*, Kahire, 1985, s.320-21 (İ.Welfenson, *Târîhu'l-Yehûd fi Bilâdi'l-Arab*, s.15'den naklen).

³⁰⁷ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kahire, 1950, s.23.

³⁰⁸ Bakara, 2/40, 41, 47, 50, 72-76, 83, 87, 211; Nisâ, 4/153; Mâide, 78-81.

³⁰⁹ Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.322; Tantâvî, *a.g.e.*, s.57-8.

³¹⁰ Tabbara, *a.g.e.*, s.22.

Madeni işleme ve ticaretle uğraşmaları onlara buralarda kısa zamanda yerleşme imkanı sağlamıştı. Onlar, ferdî olduğu kadar, birbirine sıkı sıkıya bağlı cemaatler ve küçük topluluklar halinde Akabe körfezindeki Eyle limanından, Yemen ve Umman'ın en ücra köşelerine kadar yerleşmiş durumdaydılar³¹¹.

Yahudiler özellikle Medîne ve Hicaz'ın kuzeyindeki muhtelif ovalarda koloniler kurmuşlar ve Yarımada'nın Hayber, Teymâ, Fedek, Vâdi'l-Kurâ, Tâif, Makna, Eyle'ye bağlı Cerbâ ve Ezruh köyleri, Yemen, Bahreyn ve Umman gibi bölgelere yerleşmiş-lerdi³¹². Ancak onlar, bu süreç içerisinde hiç bir zaman kendi başlarına buyruk kabileler olamadılar; çoğu zaman bölgedeki bir ya da birden çok Arap kabilesinin himayesi altında yaşamak zorunda kaldılar³¹³.

Yahudilik, II.Himyerî hükümrânlığı döneminde (yaklaşık M.S.300 yılından itibaren) Yemen'e ulaşmış, M.S.VI. asrın başlarında Yahudiliğin, Himyerî kralı Zû Nuvas tarafından kabul edilmesiyle de ayrı bir boyut kazanmıştı. Bölgeye yeni gelen iki ayrı dinin müntesipleri arasında çıkan rekabet, fiilî bir düşmanlığa dönüşmüştü. Miladî 523 yılının Ekim ayında bu rekabetin bir uzantısı olarak, Yahudi hükümdarı Zû Nüvas Necranlı Hıristiyanları kılıçtan geçirmiş ve hatta rivayete göre, Yahudiliği kabul etmeyenleri Uhdûd³¹⁴ adı verilen içi ateş dolu çukurlara attırmıştı³¹⁵. Daha sonra İmparator I.Jüstinyen'in yardımlarıyla bölge M.525 yılında Habeşli hükümdar Necâşf'nin hükümrânlığı altına girmiş³¹⁶ ve Arap yarımadasında Yahudilerin bağımsız devlet kurma girişimleri yine acı bir sonla noktalanmıştır.

³¹¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/594; Farukî, *a.g.e.*, s.69-70.

³¹² Belâzurî, *a.g.e.*, s.15,25,33,39,66,71,73; Cevad Ali, *a.g.e.*, III/171; Tantâvî, *a.g.e.*, s.60; Hamidullah, *a.g.e.*, I/594-661; Ahmed Emîn, *a.g.e.*, s.24; Buhl, *Das Leben.*, s.18; Paret, *a.g.e.*, s.10.

³¹³ Farukî, *a.g.e.*, s.70.

³¹⁴ Kur'an da bu olaya şahitlik etmektedir: ".Kahroldu o hendeğin adamları (Ashâbu'l-Uhdûd). O yakıt doldurulup tutuşturulmuş ateş (hendeğinin adamları)!" (Bürûc, 85/4-5).

³¹⁵ Taberî, *Târih.*, II/123; Hitti, *a.g.e.*, I/98.

³¹⁶ Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Mısır, 1936, I/32, 37-9; Taberî, *Târih.*, II/123-4; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/309-11; Hitti, *a.g.e.*, I/97-8; Mustafa Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara, 1982, s.9-10.

Yarımada'da yaşayan Yahudiler, muhtemelen millî din anlayışlarının bir gereği olarak³¹⁷, dışa kapalı bir toplum halinde hayatlarını sürdürüyorlardı. Kur'an'ın da işaret ettiği gibi, Yahudi kabileleri, tehlike anında kendilerini düşmandan koruyacak sağlam kaleler inşa etmişlerdi³¹⁸. Nitekim bu yüzden Hz.Peygamber'in komutasındaki İslam ordusunun, halkı Yahudi olan Hayber ve Tâif kuşatması sırasında büyük bir direnişle karşılaştıkları bilinmektedir³¹⁹.

Yahudiler, Yarımada'da genellikle ticaretle uğraşırlardı. Bu yönleriyle Araplara karşı üstünlük de kurmuşlardı. Nitekim onlar arasında Hicaz halkının zengin tüccarları arasında yer alan Ebû Râfi' Sellam b.Ebi'l-Hukayk gibi ticârî zenginlikleriyle şöhret kazanmış şahıslar mevcuttu. Hicaz bölgesinin kuzey kesiminde hurma, arpa, buğday ve şarap ticaretiyle uğraştıkları söylenebilir³²⁰. Ayrıca Yahudilerin önemli bir yerleşim merkezi durumundaki Hayber, etrafı dokuz kale, pek çok hurmalık ve mezarlarla çevrili zengin bir vaha durumundaydı³²¹. Yarımada'nın sahil kesiminde yerleşen Makna, Eyle ve Umman Yahudileri ise, daha çok balıkçılık ve gemicilikle uğraşırlardı³²². Kur'an'ın da işaret ettiği gibi, onlar arasında faizcilik ve tefecilik de oldukça yaygındı; faiz ve rüşvetle insanların mallarını yiyorlar³²³ ve muhtemelen Tevrat'taki *"..faizle kadeşine ödünç vermeyeceksin. Yabancıya faizle ödünç verebilirsin."*³²⁴ hükmüne dayanarak, yabancıların mallarını bu gibi hileli yollarla yemekte herhangi bir sakınca görmüyorlardı³²⁵.

³¹⁷ Çıkış, XIX/6; Levililer, XIX/2.

³¹⁸ Haşr, 59/14; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/637; Tabbara, *a.g.e.*, s.22.

³¹⁹ Hamidullah, *Hz.Peygamber'in Savaşları*, İstanbul, 1971, s.193, 197.

³²⁰ Tantâvî, *a.g.e.*, s.60; Ahmed Emin, *a.g.e.*, s.24.

³²¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/637-8.

³²² *A.e.*, I/649, 651.

³²³ Nisâ, 4/161.

³²⁴ Tesniye, 23/19-20.

³²⁵ Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, II/409-10.

b) Yarımada'da Yaşayan Hıristiyanlar

İslam'ın doğduğu sıralarda Arap yarımadasının kuzey ve güney uç noktalarında Hıristiyanlar vardı. Ancak Hıristiyanlığın Yarımada'ya ne zaman nüfuz ettiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, miladî ilk asırdan itibaren misyonerlik, ticaret ve kölelik yollarıyla buralara kadar yayıldığı belirtilmektedir³²⁶.

Muhtemelen M.S.350'den önce Hıristiyanlığın Monofizit kolu, misyonerler tarafından Suriye ve Habeşistan kanalıyla yavaş yavaş Güney Arabistan'a doğru sızmaya başlamıştı³²⁷. Ancak Güney Arabistan'a gönderilen ilk Hıristiyan temsilcisi, M.356 yılında Theophilus Indus'un başkanlığındaki elçilik heyetidir. Esasen bu heyetin gönderilme maksadı, o dönemin uluslararası siyaseti ve Güney Arabistan'da bir etki alanı tesis etme konusunda Roma ve İran imparatorluklarının bir rekabeti idi³²⁸.

Monofizit Hıristiyanlığın Feymiyyûn (Phemion) adındaki Suriyeli bir keşiş tarafından, yaklaşık M.500 yıllarında Necran'a sokulduğu belirtilmektedir. İbn Hişam ve Taberî bu azizin hikayesini uzun uzun nakletmişlerdir³²⁹. M.523 yılından itibaren kısa bir süre Yahudi hükümdarı Zü Nuvas'ın Hıristiyanlara karşı uyguladığı baskılar sonucu inkıtaya uğrayan misyonerlik faaliyetleri, Bizans hükümdarı I.Jüstinyen'in girişimleriyle tekrar eski haline dönmüştür³³⁰.

Habeş istilasından önce başlayan Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetleri neticesinde Güney Arabistan'ın muhtelif yerlerinde kiliseler inşa edilmiştir. Bu faaliyetlere Habeş istilası döneminde de devam edilmiştir. Bunlar arasında Belharis kabilesinin bir kolu olan Benû Abdilmeddân kabilesinin yaptığı Necran Kâbesi diye

³²⁶ Cevad Ali, *a.g.e.*, VI/587; Mahmud Esad, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1983, s.293.

³²⁷ Hitti, *a.g.e.*, I/96; Cevad Ali, *a.g.e.*, VI/611-2; Fayda, *a.g.e.*, s.19.

³²⁸ Hitti, *a.g.e.*, I/96.

³²⁹ Bkz. İbn Hişam, *a.g.e.*, I/32-5; Taberî, *Târih.*, I/121-2.

³³⁰ Bkz. s.68.

bilinen kilise en meşhurdur³³¹. Ancak buna bakarak, bütün Güney Arabistan ahalisinin ve hatta Belharis kabilesinin tamamının Hıristiyan olduğu sanılmamalıdır. Zira Resûlullah'ın Belharis'den Müslüman olan bazı kabile reislerine gönderdiği mektupların bir çoğunda, onların henüz putperestlikten dönmemiş akrabalarıyla ilişkilerini kesmelerini istemesinde bu gerçeğin yattığını görmekteyiz³³².

Güney Arabistan'da ve hatta Arap Yarımadası'nda *Necran*, Hıristiyanlığın en önemli merkezi durumundaydı³³³. Necran, kalabalık bir nüfusa ve verimli topraklara sahip mamur bir şehirdi. Atlas kumaşlar dokunur, deri ve silah imalatçılığı üzerine alış-veriş yapılırdı. Burası farklı görevlere bakan üç ayrı başkan tarafından yönetilirdi. Bunlardan *Seyyid*, savaş ve barış işleriyle, *Akıb*, şehrin iç işleriyle, *Uskûf* (Papaz) da, din işleriyle uğraşırdı. Şehrin önemli meseleleri bu üç başkan tarafından istişare yoluyla halledilirdi³³⁴.

Arap yarımadasının kuzey uç kısımlarında, özellikle Suriye ve Mezopotamya'ya komşu olan bölgelerde de Hıristiyanlar vardı. Hıristiyanlık buralarda daha çok Hireliler'le Gassânîler'in yaşadığı bölgelerde yayılma imkanı bulmuştu. Takriben M.S.3.asrın başlarından itibaren Suriye-Irak bölgesinde, Fırat'ın batı yakasına yerleşen Tenûh kabileleri yani Hireliler (Lahmîler), hükümdarları İbn Hind (v.569) döneminde Hıristiyanlığa kapı açmışlardı. Rivayete göre, hükümdarın annesi Hind, İslam'ın ortaya çıkışına kadar ayakta kalan bir kadınlar manastırı inşa ettirmişti³³⁵. Hirelilerin kralı en-Nu'mân, Hıristiyanlığı kabul eden ilk ve tek kral olmuştu³³⁶. Esasen Hireliler, önceleri bütün Araplar gibi, putperesttiler ve el-Uzza adlı putları pek meşhurdu. M.VI.asrın ikinci yarısına kadar hüküm süren Münzir b.İmru'l-Kays

³³¹ Ebû Abdillâh Yâkut el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1957, V/268

³³² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/668; bu mektuplar için bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s.35-6.

³³³ Ahmed Emîn, *a.g.e.*, s.26; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/309; Buhl, *Das Leben.*,s.63.

³³⁴ Ahmed Emîn, *a.g.e.*, s.26-7.

³³⁵ Taberî, *Târîh.*, II/213.

³³⁶ Hitti, *a.g.e.*, I/127.

adlı hükümdar, tutsakları tanrı Uzza adına kurban ediyordu. Anlaşıldığına göre, Hire hükümdarları, Hıristiyan misyonerlerin gayretli çalışmalarına karşı uzun süre direnmişler, ancak M.563 yılına doğru tahta geçen Amr b.Hind'in Hıristiyan dinine girmesiyle bu çabaları sona ermişti³³⁷.

Şam'ın güneydoğu tarafında, Mağrib ile Şam arasında uzanan büyük ticaret yolunun kuzey ucunda yerleşen Gassânîler de, zamanla Suriye'nin Aramî dilini kabul ederek hıristiyan olmuşlardı. M.S.V.asrın sonlarına doğru, Bizans'ın siyasî etki alanına girip onların himayesi altında yaşarken, siyasî menfaatlerine uygun düştüğü için Hıristiyan Monofizit akidesini benimsemişlerdi³³⁸.

Netice itibariyle, Arap yarımadasında Hıristiyanlığın yayılma imkanı bulunduğu yerler, daha çok Hıristiyanların yaşadığı Habeşistan, Suriye ve Mezopotamya gibi bölgelere yakın yerlerdi. Orta Arabistan'da ise, diğer bölgelere nisbetle daha az taraftar bulmuştu. Hıristiyanlığın güçsüz ve cansız misyonerlik faaliyetleri, alt tabakaya mensup bedevî Araplar'ın düşünce dünyasında kalıcı etkiler icra edememişti. Hıristiyan şarap tüccarlarının kişisel çabaları sonucu, bazı bölgelerdeki Araplar, Hıristiyan geleneğinden sadece şarap içme adetini almışlardı³³⁹.

Müsteşrik Dozy, Arapların, Yarımada'nın her tarafında Hıristiyan dinini gerçek yönleriyle değil de yalnızca dış görünüşü itibariyle kabul ettiklerini söyleyerek bunu bir misalle şöyle izah eder:

"Orta Arabistan, Hıristiyan etkisinden ya çok az etkilenmiş, ya da hiç etkilenmemişti. Genel olarak o zamanki Hıristiyanlık, mucizeleriyle, üçlü (teslis) inancıyla ve çarımha gerilmiş tanrısı hakkında naklettiği hikayelerle, zeki ve alaycı Arap toplumu için pek az ilgi çekici olmuştu. Bir örnek vermek gerekirse, M.513 yılında Hire hükümdarı Münzir'i Hıristiyan yapmak isteyen papazlara bu gerçek pek iyi gösterilmişti: Kral, piskoposları dikkatle dinliyordu. Subaylarından biri yanına gelerek kulağına bir şeyler söyledi. Bunun üzerine kral derin bir üzüntüye daldı.

³³⁷ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982, s.74.

³³⁸ Hitti, *a.g.e.*, I/119-20; Çağatay, *a.g.e.*, s.65; Buhl, *Das Leben.*, s.64

³³⁹ Buhl, *a.g.e.*, s.66.

Piskoposlar saygı ile bunun sebebini sorunca, o, "Çok yazık, şimdi melek Mikail'in öldüğünü öğrendim" diye karşılık verdi. Papazların, "Sayın kral, bu nasıl olur, sizi aldatıyorlar, melekler asla ölmezler" demesi üzerine, kral, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini hatırlatarak, "Tamam, o halde sizler beni Tanrı'nın öldüğüne inandırmaya çalışıyorsunuz." diye alaycı bir üslupla onlara karşılık vermişti.³⁴⁰

Tarihçi P.Hitti de, "Gassânî, Lahmî ve Yemenlilerin Arabistan'a taşıdığı dinî etkinin, gerektiğinden fazla önemli addedilmemesi gerektiğini" belirterek, ne Monofizit ne de Nestûrî kilisesinin, kendi dinî fikir ve düşüncelerinin etrafa yayılmasını sağlayacak kadar hayatiyet ve canlılık içinde bulunmadıklarını söyler³⁴¹. Ona göre, her ne kadar Hıristiyanlık Necran bölgesinde, Yahudilik de Yemen ve Hicaz'da bir önemli bir yer elde etmiş olsalar da, bunlardan hiç birinin Kuzey Arabistanlıların tefekkür ve zihniyetinde pek fazla bir etki ortaya koyamadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Yarımada'nın modası geçmiş putperestliği halkın ruhî-manevî ihtiyacını karşılayamaz hale geldiğinde, *Hanîf* adı verilen ve putperestlikten memnuniyetsizlik duyan bir kısım insanın, müphem bir şekilde de olsa tek Tanrı inancına sahip çıkarak bunu müşriklikten arınmış bir vaziyette savundukları görülmektedir³⁴².

3- Medine ve Ehl-i Kitap

a) Medîne'nin Tarihî ve Coğrafi Durumu

Kur'an'da, Mekke'den sonra ikinci önemli şehir olarak adı geçen *Medîne* şehrinin tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak İslam öncesi tarihî kaynaklarda adından *Yesrib* diye bahsedildiği bilinmektedir. Batlamyus, şehirden *Lathrippa (Lathripf)*, Bizanslı Stephanos ise, *Lathrippa Polis* diye söz etmektedir³⁴³. Tarihçiler, şehrin Yesrib adını almasını çeşitli şekillerde izah etmişlerdir³⁴⁴. Bunlardan en makul olan görüşe göre, Yesrib, önceleri şehrin güney doğu kesiminde yer alan

³⁴⁰ R.Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, Mısır, 1908-9, I/26; Çağatay, *a.g.e.*, s.74-5.

³⁴¹ Hitti, *a.g.e.*, I/159-60.

³⁴² *A.e.*, I/161.

³⁴³ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/130; Buhl, "Medine" md., *M.E.B.İ.A.*, s.459; Hitti, *a.g.e.*, I/156.

³⁴⁴ Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.315.

bir mahallenin adıydı ve burada oturanlar, Yahudiler gelmeden önce şehrin yönetiminde söz sahibi idiler. Muhtemelen şehir Yesrib adını bu mahalleden almış olmalıdır³⁴⁵. Ayrıca şehrin, *Tâbe* ve *Taibah* diye çok iyi bilinen iki adı daha vardır³⁴⁶.

Kur'an'da gerek *Medine* gerekse *Yesrib* adı, bir kaç kez ayrı ayrı kullanılmıştır. *Yesrib*, şehrin tarihî geçmişine atıfta bulunularak bir kez kullanılırken³⁴⁷; *Medine*, Hz.Peygamber'in hicret yurdu ve "*Peygamber şehri*" anlama gelmek üzere bir çok defa kullanılmıştır³⁴⁸. *Medine* şehri, Resûlüllah'ın hicretini mütakip *Medînetü'r-Rasûl* (*Peygamber Şehri*), *el-Medînetü'l-Münevvera* (*Nurlu Şehir*) gibi isimlerle anılmaya başlanmıştır. Daha sonra ise, kısaca *el-Medîne* diye anılmıştır³⁴⁹. Ancak batılı araştırmacılar *Medîne*'nin, Yahudiler'in buraya yerleşmesiyle bu ismi aldığını, zira bu ismin İbranice *Medinta* kelimesinden türetilmiş olduğunu ileri sürmüşler-dir³⁵⁰. Oysa aynı dil ailesine mensup Arapça ve İbranice'deki bu benzerlik, her ne kadar böyle bir iddiaya destekmiş gibi görünüyorsa da, yukarda da ifade edildiği gibi, tarihî gerçekler, şehre bu ismin İslâmî dönemde verildiğini göstermektedir³⁵¹.

Coğrafi konumu itibariyle *Medîne*, Hicaz'da hafif kuzeye doğru meyilli bir vadi üzerinde kurulu olup, kuzeyde ve güney doğuda yüksek Arabistan yaylasıyla, sahilin (Tihâme) alçak ovaları arasında yer alan dağ silsilesinin birer çıkıntısı durumundaki Uhud ve Ayr dağları ile çevrilidir. Vadi güneyde alabildiğine geniş bir yüz ölçümüne sahiptir³⁵².

³⁴⁵ *A.e.*, s.316.

³⁴⁶ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/128; Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, İstanbul, 1992, s.11.

³⁴⁷ Ahzâb, 33/13.

³⁴⁸ Tevbe, 9/101, 120; Ahzâb, 33/60; Münâfikûn, 63/8.

³⁴⁹ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/130.

³⁵⁰ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/130; Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.315; Bernard Lewis, *İslâm'ın Siyasal Dili*, Kayseri, 1992, s.55.

³⁵¹ *A.e.*, s.316.

³⁵² Buhl, *a.g.md.*, VII/459.

Medine, doğal şartlarıyla, hububatın yetişmediği taşlık bir vadi içinde kurulu olan Mekke'ye³⁵³ nisbetle açık bir tezat teşkil etmektedir. Vadinin en ayrıcalıklı yanı, Arabistan'da çok nadir olan su kaynakları bakımından büyük bir zenginliğe sahip olmasıdır. İklim itibariyle, kışlar serin ve yağmurlu, yazlar sıcak ve ağırdır. Havası yeterince sağlıklı değildir; özellikle hummalı hastalar ve dışardan gelenler için zaman zaman tehlike arz etmektedir. Nitekim Hz.Peygamber'in ashabı da bundan sık sık muztarib olmuşlardır³⁵⁴.

Başlangıçta Medine, tam bir şehir değil, yalnızca bahçeler ve ekilmiş tarlalarla çevrili evler ve kulübelere oluşuyordu. Sâkinlerinin yegane geçim kaynağı ziraattir. Bu nedenle bedevîler onlara *Nebâtîler*³⁵⁵ diyorlardı. Bu dağınık yerleşim, zamanla birleşmiş ve yeni bir şehir görünümünü almıştı. Esasen şehir, sonradan gelişen yere nisbetle daha kuzeyde idi. Bu yüzden şehrin etrafında surlar ve duvarlar yoktu. Öyle ki, yalnızca sık hurma ağaçları ve evleri çevreleyen meyve ağaçlarıyla korunuyordu. Şehrin kuzey ve batı tarafı bu ağaçlardan mahrum olduğu için düşman saldırılarına bu taraftan açık bulunuyordu. Çok sayıda yapılmış olan ve ancak önemsiz zamanlarda sığınılabilen küçük kaleler (*utûm ve ucûm*), savaş anında hisar olarak kullanılıyordu³⁵⁶.

b) İslam Öncesi Medîne'de Sosyal Hayat

Medine'de yaşayanların menşei kesin olarak bilinmemekle birlikte, tarihî kaynaklar, Arap ve Yahudi soylarının eskiden beri şehirde yerleşmiş olduklarından bahsederler. Medine halkı, *Evs* ve *Hazrec* diye bilinen *Benû Kayla* ve bu kabilenin

³⁵³ İbrahim, 14/37.

³⁵⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/195; Buhl, *a.g.md.*, VII/459-60.

³⁵⁵ *Nebâtîler* terimi burada, "ziraatle uğraşanlar" anlamındadır. Bedevilerce Medine halkı için kullanılan bu terimin, M.Ö. III. y.y. ile M.S. IV. y.y. arasında Kuzey Arabistan'da, Ürdün nehri havzasında yaşayan *Nebatîliler*'la (*Nabataeans*) bir ilişkisi yoktur. Nebatîliler için bkz. J.F.Healey, *The Nabataean Tomb Inscriptiions from Madâin Salih*, Oxford, 1993.

³⁵⁶ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/132; Buhl, *a.g.md.*, VII/460.

bağlıları olan bir kaç Arap kabilesiyle birlikte, *Benû Kaynuka*, *Nâdir* ve *Kureyza* ile tâbilerinin de bulunduğu bazı Yahudi kabilelerinden oluşuyordu³⁵⁷.

Benû Kayla kabileleri, soy itibariyle Yemen'deki Ezd'lere dayanıyordu. Bu kabilelerin Medine'ye göçleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, bunların güneydeki Ma'rib seddinin yıkılmasını mütakip buraya göçmüş olduklarından bahsedilmektedir³⁵⁸. Kayla kabileleri geçici bir süre Yahudilere tabi olmuşlar, ancak daha sonra Yahudi hakimiyetini sarsmaya ve kendi hakimiyetleri altına almaya muvaffak olmuşlardır. Bir rivayete göre, Fityevn adlı bir Yahudi kralının, hakimiyeti altındakilere "*Ius primae noctis*" (ilk zifaf hakkı) kuralını uygulamak istemesi, Arapların isyanına neden olmuştur. Hazrec kabilesinin reisi Mâlik b. Aclân, kızkardeşine böyle bir kuralın uygulanmasına mücadele etmemiş, Gassânîler'in reisi Ebû Cübeyle'den de yardım alarak Yahudi hakimiyetine son vermiştir³⁵⁹.

Kayla kabilesinin Medine'ye göçünden ve hakimiyeti ellerine geçirmelerinden sonra, şehirde bir dereceye kadar sukûnet hakim olmuş, ancak bu sukûnet fazla uzun sürmemiştir. Zira kardeş iki Arap kabilesi arasında gittikçe büyüyen bir düşmanlık baş göstermiş ve bu düşmanlık yerini zamanla uzun süren savaflara terketmiştir. Sebebinin ne olduğu kesin olarak bilinmeyen bu savaflar, önceleri yalnızca aileler arasında iken sonraları daha da büyüyerek şehrin varlığını tehlikeye düşürecek boyutlara ulaşmıştır³⁶⁰. Watt'ın ifadesine göre, savafların esas sebebi, Medinelilerin bağlı oldukları göçebe hayatının vahâdaki yerleşik hayata uymamasıdır. Medine'de gittikçe artan nüfus için daha fazla toprağa ihtiyaç duyulmuş, yeni toprakların işlenmesi istenmeyen bir durum olduğundan, güçlü kabileler işlenmiş toprakları

³⁵⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/198-9.

³⁵⁸ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/133; Hamidullah, *İlk İslam Dev.*, s.12; Buhl, *a.g.md.*, VII/46.

³⁵⁹ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/133-4; Watt, *Muhammad at Medina*, s.193; Buhl, *a.g.md.*, VII/461.

³⁶⁰ Cevad Ali, *a.g.e.*, IV/138-9; Buhl, *a.g.md.*, VII/462.

almak amacıyla zayıf kabilelere saldırmışlar ve bu durum yıllarca süren savaşların ortaya çıkmasına ve kan dökülmesine neden olmuştur³⁶¹.

Çatışmalar genellikle Evsliler'in aleyhine dönüşmüş ve sonunda onlar oturdukları Nebâtîler'in mülklerinden kovulmuşlardır. Evsliler, bu durumda iken iki büyük Yahudi kabilesinden yardım istemişler, Yahudiler ilk önce bunu kabul etmemiş olsalar da, daha sonra Evsliler'le bir anlaşma yaparak yanlarında olduklarını ilan etmişlerdir. Bunun üzerine Medine'deki bütün kabileler savaşa katılmışlardır. Oldukça uzun süren hazırlıklardan sonra, Buas'ta büyük bir savaş vuku bulmuş, bu savaşta Hazrecliler ciddi bir yenilgiye uğramışlardır³⁶².

Buas muharebesi, kabileler arasındaki dengeyi yeniden tesis etmiş, fakat bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar şehrin gücünü iyice tüketmiştir. Medine'de için için kaynayan düşmanlık, şehirde hayatı tahammül edilemez bir hale getirmiştir. Esasen İslam öncesi Medine toplumunda birlik ve istikrarı sağlayacak bir liderin olmayışı ve halkın uymakla yükümlü olduğu bir idarî yapının bulunmayışı böyle bir kaos ortamının doğmasına neden olmuştur. Kısacası, hicretten önce Medine'de, insanların birbirleriyle savaş halinde olduğu güvensiz bir ortam mevcuttur.

Medîneli Araplar'ın dinî yaşantısına gelince, güneyden göç eden Kayla (Evs ve Hazrec) kabileleri, Arapların çoğu gibi putperestiler ve başlıca ilahları *Menat*'ti. Menat, Mekke ile Medîne arasındaki el-Muşallal bölgesinde ve Kudayd denilen yerde bulunuyordu. Evs ve Hazrec kabilesi ile Mekke ve Medîne'de oturan herkes ona saygı gösterir, kurban keserler ve hediyeler sunarlardı³⁶³.

Araplar arasında hiç bir kabile, Evs ve Hazrec kadar, Menat'a saygı göstermezdi. Rivayete göre, Evs ve Hazrec kabileleri ile Yesrib ve diğer bölgelerden onların

³⁶¹ Watt, *Hız Muhammed: Peygamber ve Devlet Adamı*, İstanbul, 1963, s. 93; *Muhammad.*, s.155.

³⁶² İbn Hişam, *a.g.e.*, II/69; Ebu'l-Hasan Ali b.Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965, I/680-1; Watt, *Muhammad.*, s.156-7; Buhl, *a.g.md.*, VII/462.

³⁶³ İbnü'l-Kelbi, *el-Esnâm*, s.10.

dinine uyanlar haccederler, vakfeye herkesle birlikte dururlar, fakat başlarını tıraş etmezlerdi. Tavafı bitirdikten sonra Menat'a gelirler, başlarını bu putun yanında tıraş ederler ve orada bir müddet bulunurlardı. Bu hareketi yapmadan haclarının tamamlanmış olduğuna inanmazlardı. Evs ve Hazrec'in Menat'a karşı olan bu aşırı saygısı, Arap şâiri Abdü'l-Uzza b.Vedîa el-Müzenî'nin şu beyitlerine bile konu olmuştur:

"Burada gerçek ve samimi bir yemin ettim,
Hazrec'in kurban yerinde, Menat'ın yanında."³⁶⁴

3-) Medîne'de Yahudi ve Hıristiyan Varlığı

Yahudilerin, Yarımada'nın genelinde olduğu gibi, Medine'ye göçlerinin de kesin tarihi hakkında çok az şey bilinmektedir. Tarihçiler bunu bazen Hz. Mûsâ'ya, bazen Nabukadnezzar zamanında Yahudilerin Filistin'den çıkarılmalarına, bazen de Sûriye'nin Yunanlılar tarafından veya Filistin'in Romalılar tarafından işgaline dayandırmaktadırlar³⁶⁵. Talmud'un çeşitli kayıtlarına göre, miladî ilk asırlardan itibaren Kuzey Arabistan'da Yahudiler vardı³⁶⁶, ancak onların Medîne'ye göçleri konusunda kesin bir tarihî bilgiye sahip değiliz.

Medîne'de yaşayan Yahudiler, 20 kadar soya ayrılmışlardı. Bunlardan en önemlileri, Nadîr, Kaynuka ve Kureyzalar'dı. *Kureyzalar*, Bahdallar'la birlikte Vâdi'l-Mahzur'da; *Nadîrler*, Vâdi'l-Buhdân'da; *Kaynukalar* ise, Belharis'te oturuyorlardı³⁶⁷. *Kitâbu'l-Eğânî*'de³⁶⁸ ve daha bir çok eserde Kureyza ve Nadîrler'in saf Yahudi ırkından oldukları kabul edildiği halde, Ya'kubî ilginç bir rivayete dayanarak, bunların hakikî Yahudiler değil, Cüz'am kabilesinin birer kolu olduğunu belirtmektedir³⁶⁹. F.Buhl'un ifadesine göre, Nöldeke de bu görüşün doğru olduğu kanaatindedir³⁷⁰.

³⁶⁴ *A.y.*; ayrıca bkz. Hitti, *a.g.e.*, I/149-50.

³⁶⁵ Bkz. Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, 328-32; Buhl, *a.g.md.*, VII/460; Watt, *Muhammad.*, s.192.

³⁶⁶ Buhl, *a.g.md.*, VII/460.

³⁶⁷ *A.y.*

³⁶⁸ Ebu'l-Ferec el-İsbehânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, Kahire, 1927, XIX, 95.

³⁶⁹ Ya'kubî, *a.g.e.*, II/49,52.

³⁷⁰ Buhl *a.g.md.*, VII/460.

Ancak her ne kadar tarihî açıdan Arabistan'da eskiden beri dönme Yahudiler mevcut olsa da³⁷¹, Medine'deki Yahudi unsurunun bunlardan oluştuğunu kabul etmeye engel pek çok neden vardır. Nitekim Kureyza ile Nadîr'in *Kâhinân (İki kahin kabile)* diye isimlendirilmesi³⁷² ve Hz. Peygamber'le evlenmiş olan Safiyye'nin (r.a.) İmrân ailesinin bir parçası olarak zikredilmesi³⁷³, Yahudiler'in şecerelerini bildiklerini ve buna büyük bir önem verdiklerini göstermektedir. Ayrıca Kur'an'ın Medîne döneminde nâzil olan ayetlerinde, onlara *İsrâil oğulları* diye hitab edilmekte ve Allah'ın onları üstün kıldığı³⁷⁴ hatırlatılmaktadır. Kur'an'daki bu ifadeler, onların hakikî İsrail so-yundan oldukları fikrini açıkça doğrulamaktadır³⁷⁵.

Medine'deki Yahudiler ve Araplar arasında yaşam itibariyle de büyük farklılıklar vardı. Yahudilerin, genellikle meydan muharebesinden kaçınmaları, yazı yazmayı bilmeleri, alay etmeye elverişli olmaları, gizli ilimlere, kahinliğe ve sihre meyilli oluşları açıkça yabancı oldukları intibasını vermektedir³⁷⁶.

Yahudiler Medine'ye yerleşince, ticarî ve ziraî sahada Araplara karşı üstünlük kurmaya başladılar. Ziraati geliştirerek tarıma elverişli topraklarda hurma, buğday ve arpa başta olmak üzere çeşitli ürünler yetiştirdiler. Kaynuka'nın dışında diğer bütün Yahudi kabileleri genelde çiftçilikle uğraşırlardı. Kaynukalar ise, daha çok ticaret ve kuyumculukta söz sahibi idiler³⁷⁷. Hatta Medine'de adını bunlardan alan bir de pazar yeri vardı³⁷⁸.

Siyasî ve sosyal hayat açısından, Medineli Yahudiler tam bir kabile yapısına sahip idiler. Gerek Araplar gerekse Yahudiler arasında yer alan her kabile, müstakil

³⁷¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.266; Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.328.

³⁷² Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.325; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/595, 639.

³⁷³ Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.325. İmrân ailesinin üstün kılındığı hakkında bkz. Âl-i İmrân, 3/33-34.

³⁷⁴ Bakara, 2/40, 47, 83, 122; Tâhâ, 20/80; Sâf, 61/6 vd.

³⁷⁵ Buhl, *a.g.md.*, VII/460-1; *Das Leben.*, s.19; Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.322-3; Tantavî, *a.g.e.*, s.58.

³⁷⁶ Buhl, *Das Leben.*, s.19-20; *a.g.md.*, VII/461.

³⁷⁷ Hamidullah, *İlk İslam Dev.*, s.13,15; *İslam Peygamberi*, I/200; Watt, *Muhammad*, s.193.

³⁷⁸ *Buhârî*, Buyû', 49 (III/19), Menâkıbu'l-Ensâr, 3 (IV/222).

bir hukuk oluşturarak kendi kabile reislerinin dışında hiç bir otorite tanımazlardı³⁷⁹. Bu nedenle her Yahudi kabilesinin, savaş, doğal afet vs gibi hiç beklenmedik bir durumda ortaya çıkan masrafları karşılamak üzere meydana getirdiği bir *halk sandığı* vardı. Yapılan bir anlaşma sonrasında kabile fertlerinin ödemesi gereken kan diyeti şeklindeki aynî ve nakdî tazminatın meblağı bu sandıktan karşılanırdı³⁸⁰.

Yahudiler, sosyal statü itibariyle de kendi aralarında bir birlik oluşturamamışlardı. Siyasî ilişkilerde her biri bir Arap kabilesiyle ya da daha küçük boylarla anlaşmalı (*mevâli*) durumundaydı³⁸¹. Böylelikle birbirlerine karşı savaşıyorlar, birbirlerinin kanlarını akıtıp, dindaşlarını esir alıyorlardı³⁸². Bazen kendi aralarında ferdi öldürme olayları meydana geliyor ve birbirlerine diyet vermek zorunda kalıyorlardı. Ancak bu durumda âdil davranmıyorlar, söz gelimi soy itibariyle kendisini daha üstün gören Benû Nadîr kabilesi, diğerlerinden daha fazla diyet alırken, kendisi daha az diyet ödüyordu³⁸³.

Eğitim ve öğretim durumlarına gelince, erkeklerden sınırlı sayıda bir grup okuma-yazma biliyordu. Yahudiler, yazı dili olarak her ne kadar İbranice'yi kullanmış olsalar da, kesin olarak Arapça konuşuyorlar, çocuklarına Arap isimleri veriyorlar ve hatta kabileleri Arapça isimler taşıyordu³⁸⁴. Medine Yahudilerinin, *Beytû'l-Midrâs* adında³⁸⁵ bir de eğitim-öğretim müesseseleri vardı. Yahudiler, her türlü dinî ve dünyevî işlerini bu kurumun çatısı altında yürütüyorlardı. Çocuklarına burada dinî eğitim veriyorlar, suçluları burada cezalandırıyorlardı³⁸⁶.

³⁷⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/201.

³⁸⁰ *A.e.*, I/201-2.

³⁸¹ Watt, *Muhammad*, s.195; R.B.Serjant, "Sözde 'Medine Anayasası'nda Yer Alan Vesikaların Tahsil ve Tercümesi", *Bilgi ve Hikmet Der.*, İstanbul, 1994, sayı: 5, s.69.

³⁸² Bakara, 2/84-85; Ahmed İbrahim, *a.g.e.*, s.347.

³⁸³ *Ebû Dâvud*, Akdiye, 10 (IV/17-8); *Nesâî*, Kasâme, 7-9 (VIII/18-9); *Ahmed b.Hanbel*, I/246; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/202

³⁸⁴ *A.e.*, I/614, 202.

³⁸⁵ *Buhârî*, Cizye, 6 (IV/65), İkrâh, 2 (VIII/57), İtisâm, 18 (VIII/156); *Ahmed b.Hanbel*, II/451.

³⁸⁶ Tantâvî, *a.g.e.*, s.61-2.

Yahudiler kendi aralarında bir birlik oluşturmazlar da, Tevrat gibi kutsal bir kitaba ve ayrıca Beytül-Midrâs adında köklü bir müesseseye sahip olmaları, Araplar nezdinde onlara psikolojik bir üstünlük sağlıyordu³⁸⁷. Hatta Araplar arasında çocuğu olmayan bazı kimseler, şayet Allah kendilerine bir çocuk verirse, onu Yahudi dini üzere yetiştireceğine dair adakta bulunurlardı. Nitekim Benû Nadîr Yahudileri, Medine'den sürülürken bu şekilde yahudileşmiş bir miktar Arap çocuğu da yanlarında götürmek istemişler; müslüman olan ailelerinin itirazı üzerine, Hz.Peygamber *dinde zorlama olmadığını*³⁸⁸ belirterek, bu çocukların Yahudilerden geri alınmasına müsaade etmemişti³⁸⁹.

Ayrıca Yahudiler'le çok sıkı ilişkiler içerisinde olan Medinelî Araplar, dinî yaşantılarında her ne kadar putperestlikten ödün vermeseler de, Yahudiler'in etkisiyle Allah, peygamber, vahiy ve şeriat gibi kitâbî dinlerde ortak olan bir çok mefhumu aşına olmuşlardı³⁹⁰. Bu durum, Hz.Peygamber'in Mekkeli Araplar arasında yaymaya çalıştığı ilahî mesajın, Medineliler tarafından daha çabuk ve daha iyi anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştı³⁹¹.

Medine'de yaşayan Hıristiyanlar'a gelince, burada onların sayıları yok denecek kadar azdı. Muhtemelen, Yahudilerin Medine ve çevresinde kalabalık bir nüfusa sahip olmaları, onların bu bölgeye nüfuzunu olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Fakat yine de Medine'de, çoğunluğu Evs kabilesine mensup olan ve sayılarının elli kadar olduğu söylenen bir grup Hıristiyan yaşıyordu. Ebû Amir adındaki bir papaz bunların reisi durumundaydı. Kaynaklar, Hıristiyanlar'ın bu bölgede kiliselerinin olup olmadığından bahsetmemektedir. Rivayete göre Ebû Amir, H.9. yılda Tebük

³⁸⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/202-3.

³⁸⁸ Bakara, 2/256.

³⁸⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, V/14-5; Ebu'l-Kâsım Abdurrahman es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, Kahire, 1969, IV/397-8; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/629.

³⁹⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I/301-2; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/162.

³⁹¹ Buhl, *a.g.md.*, VII/463; Hodgson, *a.g.e.*, I/112.

seferi sırasında, münafıkları da yanına alarak Mescid-i Dırar'ı inşa etmek istemiş, ancak Hz.Peygamber onun önderliğindeki bu fitne yuvasının farkına vararak yıkılmasını emretmişti³⁹². Ebû Amir bu olaydan iki yıl sonra Bizans'a giderek orada ölmüştür. Kaynaklar, Medine'deki Hıristiyanlar'la ilgili başka bir olaydan bahsetmezler³⁹³.

³⁹² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/200-1.

³⁹³ A.y..

II.BÖLÜM

HZ.PEYGAMBER'İN EHL-İ KİTAP'LA
DİNÎ İLİŞKİLERİ

A) İSLAM DAVETİNİN EVRENSEL KARAKTERİ

1- İslam'ın Fitrat Dini Oluşu

İnsanlık tarihi boyunca, iradesi bütün kainat üzerinde hakim bir yaratıcının varlığına inanmak, insana has akli ve fitri bir olgunluktur. Bu nedenle dinin kaynağının fitri olduğu, yani din duygusunun yüce bir yaratıcı tarafından ezelde insan fitratına yerleştirildiği söylenebilir¹. Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifte buna şöyle temas etmektedir:

"Her doğan çocuk, fitrat (Allah'a teslim olma) esası üzerine doğar. Sonra anası-babası onu ya Yahudi, ya Hıristiyan veya Mecusi yapar. Nasıl ki her hayvan, yavrusunu, vücut organları tam olarak doğurur; siz hiç o yavrunun burnunda, kulağında eksik, kesik bir şey görür müsünüz?"²

Bununla birlikte insandaki bu fitri duygu, hakkı bilmek, ona bağlanmak ve emirlerini anlayabilmek için yeterli bir etken değildir. Bunun mutlaka ilahî vahiy ve peygamber beyanıyla desteklenmesi ve aydınlatılması gerekir. Nitekim tarih boyunca insanlara bu görevi yerine getirmek üzere gönderilen bütün peygamberler, insandaki bu fitri duyguyu, Yaratıcı'nın iradesine uygun bir şekilde yönlendirmeyi hedef almışlardır:

"(Ey Muhammed!) Dosdoğru olarak yüzünü dine, Allah'ın insanları ona göre yarattığı fitratına çevir. Allah'ın yaratışında hiç bir değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bunu bilmez."³

¹ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam (Fitri, Tabii ve Umumî Bir Dindir)*, İstanbul, 1943, s.IX, 168-9; Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, Kahire, 1960, s.209-10.

² *Buhârî*, Cenâiz, 80 (II/97); 93 (II/104); Tefsiru sûre 30, 236 (VI/20); Kader, 3 (VII/211); *Müslim*, Kader, 22-5 (III/2047-8); *Ebû Davud*, Sünnet, 18 (V/431); *Tirmizî*, Kader, 5 (IV/447); *Muvatta*, Cenâiz, 52 (s.241); *Ahmed b.Hanbel*, II/233 vd.

³ Rûm, 30/30; ayrıca bkz. Rûm, 30/43; Yûnus, 10/105.

İslam inancına göre, insanlık tarihinde bu görevi ilk kez yerine getiren ve insanları ilk kez yaratıcının buyruklarına uymaya çağıran kimse, insanlığın babası ve Allahın ilk elçisi Hz. Adem'dir⁴. Adem®, Allah'tan aldığı vahiy ve ilham ile neslini irşad etmiş ve bu haliyle sonraki nebilere de öncülük etmiştir. Ancak zamanla insanlar çoğalıp ihtiyaçları arttıkça, nefsanî arzular kabarmış, kin ve hased duyguları belirmeğe başlamış, bununla birlikte ilahî feyz etkisini kaybetmiş, başlangıçtaki saflığını yitirmiş, ihtilaflar ve dinden sapmalar ortaya çıkmıştır⁵. İşte insanları bu durumdan kurtarıp barış ve huzura kavuşturmak ve tekrar hak yola girmelerini sağlamak maksadıyla peygamberler gönderilmiştir⁶. Kur'an bu hali şöyle tasvir etmektedir:

"İnsanlar tek bir ümmetti. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla birlikte hak yolu gösteren Kitabı indirdi. Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, sırf aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği kendi izniyle gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir."⁷

Müfessirler, ayette geçen *ümmet* deyiminin din anlamına geldiği görüşündedirler⁸. Buna göre, insanların önceleri tek bir dine yani Allah'a iman ve O'na teslim olma esasına dayalı fitrat dinine inandıkları anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra insan hayatında ortaya çıkan çeşitli etkenler, fitrat dinini yeniden canlandırılması için peygamberlerin devamını zorunlu hale getirmiştir.

Buna göre, tarih boyunca ilahî vahye mazhar olan bütün peygamberler, insandaki bu fitrî duyguya uygun olarak onları daima bir olan Allah'a iman etmeye ve

⁴ Bakara, 2/30-35; Al-i İmran, 3/33; A'râf, 7/11-12; 19; Meryem, 19/58; Tâhâ, 20/115-121. Hz. Adem'in insanlığa gönderilen ilk nebî olduğu hakkında bkz. *Ahmed b.Hanbel*, V/178, 179, 265; ayrıca konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kurtubî, *el-Câmi'u.*, XVI/9.

⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, III/22; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, II/295; Yazır, *Hak Dini.*, İstanbul, 1992, II/72; Akseki, *a.g.e.*, s.XIV-XV; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/600-1.

⁶ Yûnus, 10/47; Hicr, 15/10; Nahl, 16/43; Rûm, 30/47; Mü'min, 40/78.

⁷ Bakara, 2/213; Yûnus, 10/19.

⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, III/22; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, I/357-60.

yalnızca O'na kulluk etmeye çağırılmışlardır⁹. Kur'an'da da açıkça belirtildiği gibi, dinin şeriat, ibadet ve muamelat gibi kısımlarında bazı farklılıklar olsa da¹⁰, dinin özünü ve esasını teşkil eden Allah'a, peygamberlere ve ahirete iman gibi konularda¹¹ Hz.Adem'le başlayıp Hz.Muhammed'le son bulan *Allah'ın bütün elçileri, insanlığa aynı mesajı sunmuş, aynı prensipleri getirmişlerdir*¹². Bu konuda ilk peygamber Adem'e@ ne vahyedilmişse, son peygamber Hz.Muhammed'e @ de o vahyedilmiştir¹³. Kur'an'da bu gerçek bir çok ayette açıkça vurgulanmıştır:

"Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki, ona:'Benden başka ilah yoktur, bana kulluk edin' diye vahyetmiş olmayalım."¹⁴

"O,'Dini doğru tutun, onda ayrılığa düşmeyin' diye (asl-ı) dinden Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Mûsa'ya ve İsâ'ya tavsiye ettiğimizi sizin için de şeriat yaptı.." ¹⁵

Hz.Peygamber de bu gerçeği şöyle dile getirmiştir:

"Ben Meryem oğlu İsa'ya dünya ve ahirette insanların en yakınıyım. Esasen Peygamberler, anaları ayrı babaları bir kardeşlerdir, *dinleri ise aynıdır.*"¹⁶

"Benimle, benden önce gelen peygamberlerin durumu, tıpkı şu adamın durumu gibidir ki, o adam bir bina yapmış ve onu tamamlayıp süslemiş, yalnız bir tuğlası eksik kalmış; bu şekilde iken insanlar binaya girip gezmeye başlamışlar, o (eksik yere bakıp) hayretle:'keşke şu bir tuğlanın da yeri boş kalmamış olsaydı!' demişler. *İşte o kerpiç benim ve ben peygamberlerin de sonuncusuyum*"¹⁷.

⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, III/171-2.

¹⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, VI/417.

¹¹ Dinin, bütün insanlık tarihi boyunca *değişmeyen asıl(akîde)* ve peygamberlerin gönderildikleri toplumlara göre *değişen fer'i(şeriat)* olmak üzere iki temel karakteri bulunduğu dair bkz. Fahrüddin Muhammed b.Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, Kahire, 1992, II/451; Mahmûd Şel-tût, *el-İslâm Akîdetün ve Şeriatün*, Kahire, 1992, s.8-11; Yazır, *a.g.e.*, III/255; s.9-11; Akseki, *a.g.e.*, 280-1.

¹² Şûrâ, 42/13; Mâide 5/48; Câsiye, 45/18; ayrıca bkz. Şeltût, *a.g.e.*, s.35.

¹³ Kurtubî, *a.g.e.*, XVI/9, XI/186; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/63; Reşid Rıza, *Tefsîr.*, III/257, VI/416-7; Akseki, *İslam*, s.278-9; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, XI/477-8; Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, İstanbul, 1990, s.9-10; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/600.

¹⁴ Enbiyâ, 21/25; ayrıca bkz. Zuhuf, 43/45; Nahl, 16/36.

¹⁵ Şûrâ, 42/13; ayrıca bkz. Bakara, 2/136-137; Nisâ, 4/163-164.

¹⁶ *Buhârî*, Enbiyâ, 48 (IV/142); *Müslim*, Fedâil, 143-5 (II/1832); İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/63.

¹⁷ *Buhârî*, Menâkıb, 18 (IV/162-3); *Tirmizî*, Emsâl, 2 (V/147); Menâkıb, 1 (V/586). Ayrıca konuyla ilgili başka hadisler için bkz. *Buhârî*, Husûmât, 1 (III/88); Enbiyâ, 33 (IV/131); Tevhîd, 31 (VIII/192); *Müslim*, Fedâil, 159-63 (II/1844-5); *Ebû Davud*, Sünnet, 14 (V/401-2); *Tirmizî*, Tefsîr, 41 (V/373); *İbn Mâce*, Zühd, 33 (II/1428-9).

Kur'an'ın önceki peygamberlere işaret etmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren, bizzat Hz.Muhammed @ da, kendi tebliğinin *öncekilerin bir devamı*, hatta *onların yeniden bir canlanması* olduğunun farkındaydı¹⁸. Zira Kur'an, daha Mekke'de nâzil olan surelerin birinde, "*İbrahim ve Mûsa'nın sahifeleri*"nden bahsederken¹⁹, bir diğerinde de bunlarda yer alan prensiplerden övgüyle söz etmektedir:

"..Yoksa kendisine haber verilmedi mi, *Mûsa'nın sahifelerinde ve çok vefalı İbrahim'in sahifelerinde bulunan şu gerçeklerden?: Hiç bir günahkar, başkasının günah yükünü yüklenmez. İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur...*"²⁰

Bu ayet ve hadisler, Hz.Muhammed@ da dahil hiç bir nebînin bir öncekinden farklı olarak yeni bir öğreti ile gelmediğini²¹, aksine her nebînin fıtrat dininin aslına uygun bir şekilde, birbirini tasdik eden ilahî buyruklarla gönderildiğini²² açıkça ifade etmektedir. Yüce Allah Kur'an'da çok açık ve kesin bir şekilde, bütün elçilerin din olarak *İslam*'ı insanlara tebliğ ettiklerini ve *İslam*'ın insanlara gönderilen yegane din olduğunu vurgulamaktadır²³:

"Doğrusu Allah katında (yegane) din *İslâm*'dır.." ²⁴

"(Ey İnananlar! sizler:) 'Biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilene ve (diğer) peygamberlere Rabpleri tarafından verilene inandık, onlar arasında hiç bir ayırım yapmayız, biz Allah'a teslim olanlarız' deyin." ²⁵

Ayrıca Kur'an, çok daha açık ifadelerle, bütün peygamberlerin kendilerini ve tâbiilerini *müslüman* diye isimlendirdiklerini vurgulanmaktadır:

"Rabbi ona (İbrahim'e) '*İslam ol*' demişti. 'Alemlerin Rabbine teslim oldum' dedi. İbrahim de bunu kendi oğullarına vasiyet etti, Ya'kub da:

¹⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.271-2; *İslam*, Ankara, 1992, s.34.

¹⁹ A'lâ, 87/19.

²⁰ Necm, 53/33-39.

²¹ Ahkâf, 46/9.

²² Neml, 27/76; Yûnus, 10/37; Yûsuf, 12/111; Fâtır, 35/31; Ahkâf, 46/12; Al-i İmrân, 3/3; Nisâ, 4/47; Mâide, 5/48; En'âm, 6/92.

²³ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, III/257.

²⁴ Al-i İmrân, 3/19.

²⁵ Bakara, 2/136.

'Evladlarım, Allah sizin için o dini seçti; bundan dolayı *yalnızca müslümanlar olarak ölünüz*' (dedi). Yoksa siz Ya'kub'a ölüm (hali) geldiği zaman orada mıydınız? O zaman (Ya'kub) oğullarına: 'Benden sonra neye kulluk edeceksiniz?' demişti. Onlar da: 'Senin ilahına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek bir ilaha kulluk edeceğiz, biz *Ona teslim olanlarız*' demişlerdi."²⁶

"İbrahim, ne Yahudi, ne de Hıristiyandı; o *dosdoğru bir müslümandı*. Müşriklerden de değildi."²⁷

"Din bakımından, iyilik yaparak *kendisini Allah'a teslim ederek İbrahim'in dinine dosdağru olarak tâbi olan kimseden daha iyi kim olabilir?* Allah İbrahim'i dost edinmişti."²⁸

Ayrıca Kur'an'da, Hz. İbrahim ve Ya'kub'un@ dışında, Nûh, Lût, İsmail, Yûsuf, Mûsa ve İsa'dan @ ayrı ayrı bahsedilerek onların da *müslüman* oldukları belirtilmektedir²⁹.

Çağımız müfessirlerinden Muhammed Abduh, İslam'ın tarih boyunca insanlığa gönderilen yegane din olduğu konusunda ilgili olarak şu değerlendirmede bulunur:

"..Bu ayetlere göre, peygamberlerin tavsiyesinin özünü, tevhîd inancı ve Allah'a bütün kalbiyle teslim olma ilkesi oluşturmaktadır. '*İslam*' kavramının sürekli tekrar edilmesi de, gerçek dinin İslam olduğunu açıklamak içindir. Nitekim Araplar, her ne kadar din konusunda kabile ve soylar arasında farklı görüşlere sahip olsalar ve hatta aralarında kendi putperest inançlarının Hz. İbrahim'e dayandığını söyleyenler bulunsalar da, yine de kendi dinlerinin gerçek din olduğunu iddia ediyorlardı. Keza Yahudiler ve Hıristiyanlar da gerçek dinin kendilerine ait olduğunu söylüyorlardı. Oysa bu ayetler, bu tür iddiaların taklide dayalı taassuptan kaynaklandığını ifade ederken, aynı zamanda Allah'ın dininin gerçekte bir olduğunu, özünün de tevhîd, Allah'a teslim olma ve peygamberlerin yoluna bağlı kalmaktan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle peygamberler de, kendi evlatlarına ve ümmetlerine bunları tavsiye etmişlerdir. *Bütün bunlar, Allah'ın dininin, dilleri farklı olsa da her toplum için bir ve aynı olduğunu göstermektedir.*"³⁰

Buna göre, Yüce Allah'ın insanlığın yaratılışından itibaren bütün zaman ve mekanların dini diye nitelendirdiği *İslam*, esasen Allah'a boyun eğmek ve O'na teslim

²⁶ Bakara, 2/131-133;

²⁷ Al-i İmrân, 3/67.

²⁸ Nisâ, 4/125.

²⁹ Yûnus, 10/72; Bakara, 2/128; Zâriyât, 51/36; Yûsuf, 12/101; Yûnus, 10/84.

³⁰ Reşid Rıza, *Tefsîr.*, I/477; ayrıca bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI/ 269-71; Kurtubî, *a.g.e.*, VI/ 137; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/63.

olmak gibi anlamlara gelmektedir³¹. Bu doğal olarak, Allah'tan başka herhangi bir şeye kulluk yapmaktan kaçınma ve her konuda O'nun hükümrancılığını kabul etme esasını içermektedir³². İşte Kur'an bu anlamda, tarih boyunca insanlara gönderilen hak dine *İslam*, müntesiplerine de *müslümanlar* adının bizzat Allah tarafından verildiğini ifade etmektedir:

"..Bu gün size dininizi ikmal ettim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım. *Ve din olarak sizin için İslâm'ı seçtim..*"³³

"..Allah, sizi seçti ve din (işlerin)de üzerinize hiç bir güçlük de yükledi, (tıpkı) babanız İbrahim'in (tevhid) din(inde olduğu) gibi. *Size daha önce (gönderdiği kitâplarda) da, bu (Kur'an'da) da müslüman adını - peygamber üzerinize şahid olsun, siz de (bütün) insanlar üzerine şahid olasınız diye - (Allah) vermiştir..*"³⁴

Netice itibariyle bütün bu açıklamalardan, son peygamber Hz.Muhammed'in @ Allah tarafından, daha önce İslam adına indirilen vahiyleri tasdik etmek³⁵, tarih boyunca uğradıkları tahrif ve yozlaşmalardan arındırmak³⁶, dinin eksik kalan yönlerini tamamlamak³⁷, geçmiş milletlerin layık oldukları cezalar nedeniyle yüklendikleri ağır sorumlulukları kaldırmak³⁸ ve *alemlere rahmet olmak*³⁹ üzere gönderildiği anlaşılmaktadır⁴⁰.

2- İslam Davetinin Bütün İnsanlara Yönelik Olması

Tarih boyunca Allah'ın dinini insanlara tebliğ etmek üzere gönderilen bütün peygamberler, daha önce de sözünü ettiğimiz ve Kur'an ayetlerinde de açıkça

³¹ Yazır, *a.g.e.*, II/331; Reşid Rıza, *Tefsîr.*, I/469. İslam'ın diğer anlamları için bkz. Akseki, *a.g.e.*, s. XII-XIII; Abdülkerim Zeydan, *Usûlü'd-Da've*, Bağdat, 1976, s.8-13; Ebulfazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, İstanbul, 1984, s.61-3.

³² Ebulfazl, *a.g.e.*, s.62.

³³ Mâide, 5/3.

³⁴ Hâcc, 22/78.

³⁵ Bakara, 2/101; Al-i İmrân, 3/81; Saf, 61/6.

³⁶ Bakara, 2/75; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/13, 41.

³⁷ Mâide, 5/3.

³⁸ Bakara, 2/286.

³⁹ Enbiyâ, 21/104.

⁴⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Garaudy, *a.g.e.*, s.10-1; Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Rahmet Peygamberi*, İstanbul, 1992, 431-62.

belirtildiği gibi⁴¹, Allah'ın varlığı ve birliğine (tevhîde), meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman gibi *dinin temel esasları (Usûlü'd-dîn)* ile ilgili konularda ittifakla aynı prensipleri getirmişlerdir⁴². Ancak dinin şerî hükümler, ibadet ve muamelât gibi *furû'u'd-dîn*'le ilgili kısımlarında ise, peygamberlerin gönderildiği asrın gereklerine, insanların maslahat ve menfaatlarına uygun olarak bazı farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir⁴³. Nitekim şerî hükümlerdeki bu farklılıklara, Kur'an'da şöyle işaret edilmektedir:

"..Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik. Allah dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat size verdiğ(i nimet)ler içinde sizi denemek istedi.."44

Hz.Muhammed'den@ önce, şeriatleri farklı ancak aynı dinin temel prensiplerini insanlığa getiren bütün peygamberler, kendi toplumlarını irşad etmek üzere gönderilmişlerdir⁴⁵. Yüce Allah, Kur'an'da adı geçen Nûh, Hûd, Sâlih, Lût, Şuayb, Mûsa ve İsâ'nın@ kendi kavimlerine gönderilmiş peygamberler olduğunu açıkça belirtmiştir:

"Andolsun Nûh'u kavmine gönderdik (O da onlara): 'Ben Allah'tan başkasına ibadet etmemeniz için size (Allah tarafından gönderilmiş) apaçık bir uyarıcıyım'..dedi."46

⁴¹ Nahl, 16/25; Enbiyâ, 21/25 vd..

⁴² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI/269; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II/63; Reşîd, Rızâ, *Tefsîr*, VI/413-4; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hucetullahi'l-Bâliğa*, Kahire, trz., I/183; Akseki, *a.g.e.*, s.278, 282.

⁴³ Kurtubî, *a.g.e.*, XVI/9; Reşîd Rızâ, *Tefsîr*, VI/415; Dihlevî, *a.g.e.*, I/184; Akseki, *a.g.e.*, s.278.

⁴⁴ Mâide, 5/48; ayrıca bkz. Şûrâ, 42/13.

⁴⁵ Hz.Muhammed'den@ önceki peygamberlerin, yalnızca kendi kavimlerine gönderildiği hakkında bkz. *Buhârî*, Teyemmüm, 1 (I/86), Salât, 56 (I/113); *Müslim*, Mesâcid, 3, 5 (I/170-4); *Nesâî*, Gusl, 26 (I/ 210-1) *Dârimî*, Siyer, 29 (s.620), Salât, 111 (s.323); Şeltût, *a.g.e.*, s.36-7; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/601.

⁴⁶ Hûd, 11/25; ayrıca bkz. A'râf, 7/158; Mü'minûn, 23/23; Ankebût, 29/14; Nûh, 71/1. Hz.Nûh'un risaleti, kendisiyle birlikte tufandan kurtulan bütün insanlara yönelik olduğu için, ilk bakışta diğerlerine nisbetle bir genellik arz etmektedir. Ancak bu genellik, risaletinin aslından değil, zorunlu olarak mevcut durumdan kaynaklanmaktadır. Zira tufan sonrası yer yüzünde kalan insanlar, yalnızca Hz.Nûh ve kendi kavminden ona inanan kimselerdir. Dolayısıyla onun tebliğinin de, diğerlerinininki gibi kendi kavmiyle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır, bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I/520. Âd kavmine Hûd, Semûd'a Salih, Medyen'e de Şuayb'in @ gönderildiği hakkında bkz. Hûd, 11/50, 61, 84; A'râf, 7/65, 73, 80, 85; Neml, 27/45; Ankebût, 29/28,36;

Kur'an, Hz.Mûsa ve İsâ'nın davetlerinin de, diğerlerinin gibi kendi kavimlerine yönelik mesajlar içerdiğini belirtmektedir:

"Sonra o(Nûh'u)n ardından bir çok elçileri kavimlerine gönderdik; onlara belgeler getirdiler...Sonra onların ardından *Mûsa ve Hârûn'u ayetlerimizle birlikte Firavn'a ve adamlarına gönderdik.*"⁴⁷ "*Mûsa dedi ki:'Ey Firavn. ben alemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim.*"⁴⁸

Bu ve benzer ayetlerden⁴⁹ açıkça anlaşıldığı gibi, Hz.Mûsa Rabbinden aldığı ilahî hakikatleri İsrail oğullarına ulaştırmak üzere gönderilmiş bir peygamberdir. Esasen onun peygamberlik hayatı ve mücadelesiyle ilgili Kur'an'da yer alan tarihî bilgiler⁵⁰ de bir realite olarak, risaleti boyunca bütün gayretinin İsrail oğullarını irşad etmekle sınırlı kaldığını göstermektedir⁵¹.

Kur'an'a göre, bir İslam peygamberi olan Hz.İsa da, Mûsa'nın@ öğretilerini tasdik etmek üzere yalnızca İsrailoğullarına gönderilmiş bir Elçi'dir:

"Melekler demişti ki:'Ey Meryem, Allah seni, kendisinden bir kelime ile müjdeliyor: Adı *Meryem oğlu Mesih*'tir. Ona Kitab'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek. *Onu İsrail oğullarına peygamber olarak gönderecektir.*"⁵²

Ayrıca Hz.İsa'ya verilen misyonunun, bütün insanlık ve bütün zamanlar için tam bir hidayet kaynağı olmadığı, aksine yalnızca İsrail oğullarına yönelik bir mesaj olduğu⁵³ İncil'de de belirtilmiştir:

"Ben İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim."⁵⁴

⁴⁷ Yûnus, 10/74-75; ayrıca bkz. A'râf, 7/103; Zuhruf, 43/46

⁴⁸ A'râf, 7/104, 145; ayrıca bkz. İsrâ, 17/2; Mü'min (Gâfir), 40/53-54.

⁴⁹ Hz.Mûsa'nın yalnızca kendi kavmine yönelik hitapları hakkında bkz. Bakara, 2/54, 67; Mâide, 5/20; İbrahim, 14/5, 6; Tâhâ, 20/83; Saf, 61/5.

⁵⁰ Bkz. Bakara, 2/53-94, 246-251; Mâide, 5/20-26; A'râf,7/103-156, 160-171;Yûnus, 10/75-93 vd..

⁵¹ Aslında Yahudiliğin temelini oluşturan *üstün/seçilmiş millet* inancına ve Tevrat'ta yer alan öğretilere dayanarak, bu dinin şu anki durumuyla evrensellik gibi bir hedefinin olmadığını söylemek mümkündür: "*Ben sizi milletlerden ayırdeden ilahınız Rabbim...Ve bana mukaddes olacaksınız; çünkü ben Rab, mukaddesim ve benim olmanız için sizi kavimlerden ayırdettim*" Bkz. Levililer, 20/24-6; ayrıca bkz. Tesniye, 7/6-8.

⁵² Al-i İmrân, 3/45-49; ayrıca bkz. Saf, 61/6; Al-i İmrân, 3/50; Mâide, 5/46.

⁵³ Ebulfazl, *a.g.e.*, s.106.

⁵⁴ Matta, 15/24.

"Kelam (İsa Mesih) başlangıçta vardı ve Allah nezdinde idi...
Kendininkilere geldi ve kendininkiler onu kabul etmediler..."⁵⁵

Hız. Peygamber de bu konuya temas ederken, "İsrail oğullarına (gönderilen) peygamberlerin ilkinin Mûsa @, sonuncusunun da İsa @ olduğunu"⁵⁶ açıkça vurgulamıştır.

Bütün bu açıklamalardan, başlangıçta Hz. Mûsa ve Hz. İsa'ya ait öğretilerin, mahiyet itibariyle, yani fitrat dininin temel prensiplerini içermesi açısından evrensel nitelikli olduğu, ancak davetin yöneldiği insanlar açısından bu genellikte olmadığı anlaşılmaktadır⁵⁷.

Daha önce değindiğimiz gibi, Peygamberler her ne kadar, genel anlamda İslam davetini insanlığa sunmak üzere gönderilmiş olsalar da, bu görevi yerine getirirken, Kur'an'da açıkça belirtildiği üzere, onlardan bazılarına üstün nitelikler verilmiştir:

"İşte biz, o peygamberlerden kimini kiminden üstün kıldık. Allah onlardan kimiyle konuştu, kimini de derecelerle yükseltti..."⁵⁸

Müfessirlerin kanaatine göre, burada derecelerle yükseltildiği vurgulanan peygamber Hz. Muhammed'dir @⁵⁹; zira o, peygamberlerin sonuncusu ve en üstünüdür⁶⁰. Ona diğerlerinden farklı olarak, *cevâmiu'l-keîm vasfının verilmesi, bütün yeryüzünün mescid kılınması, ganimetlerin helal olması ve şefaât hakkı tanınması* gibi çeşitli özellikler bahşedilmiştir⁶¹. Ancak bunlardan daha da önemlisi, onun bütün insanlara

⁵⁵ Yuhanna, 1/1, 11.

⁵⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, IV/60.

⁵⁷ Hz. Muhammed@ dışındaki bütün peygamberlerin risaletlerinin kendi kavimlerine yönelik (*kavmî*) risaletler olduğu hakkında bkz. Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, İstanbul, 1312, s.45; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, VI/417; Kutub, *Fî Zılâl.*, IX/84; Şeltût, *a.g.e.*, s.37; Muhammed İzzet et-Tahtâvî, *en-Nasrâniyye ve'l-İslâm*, Kahire, 1987, s.311.

⁵⁸ Bakara, 2/253; ayrıca bkz. İsrâ, 17/55.

⁵⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, III/172; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/287-8; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, 439.

⁶⁰ Ahzâb, 33/40; konuyla ilgili hadisler için bkz. *Buhârî*, Menâkıb, 18 (IV/163), Tefsîr, sûre 33, 175 (VI/26); *Müslim*, İmân, 327 (I/185); Hac, 507 (I/1012); *Ebû Dâvud*, Fiten, 1 (IV/452); *Tirmizî*, Kıyâme, 10 (IV/624); *Nesâî*, Mesâcid, 7 (II/35); *İbn Mâce*, Fiten, 33 (II/1359); *Dârimî*, Mukaddime, 8 (s.27); *Ahmed b.Hanbel*, I/296; II/398; IV/127, 128; V/278; Kurtubî, *a.g.e.*, III/171.

⁶¹ *Buhârî*, Teyemmüm, 1 (I/86), Salât, 56 (I/113); *Müslim*, Mesâcid, 3, 5 (I/170-4); *Nesâî*, Gusl, 26 (I/210-1) *Dârimî*, Sıyer, 29 (s.620), Salât, 111 (s.323); *Ahmed b.Hanbel*, I/301.

müjdecî ve uyarıcı olarak gönderilmiş olmasıdır. Onun bu özelliği, Kur'an'ın bir çok yerinde vurgulanmıştır:

"..Bu Kur'an, sizi ve ulaştığı *herkesi uyarmam için* bana vahyolunmuştur.."62 "*Alemlere uyarıcı olması için* kuluna Furkân'ı(Kur'an'ı) indiren Allah ne yücedir."63 "(Ey Muhammed) *biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik.*"64"*Biz seni ancak bütün insanlara müjdecî ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bilmezler.*"65

Görüldüğü gibi, bu ayetlerde, Hz.Muhammed'in@ risaletinin, belli bir kavme ya da belli bir bölgeye yahutta belli bir nesle ait olmayan kapsamlı ve evrensel karakterli genel bir risalet olduğu vurgulanmaktadır66. Müfessirlerin beyanına göre son ayet, Mekke'de nazil olmuştur. Buna göre Hz.Peygamber, daha risaletinin başında iken davetinin bütün insanlara yönelik olduğunu ilan etmiş ve bu ayetler ona bütün insanlığın peygamberi olduğunu bildirmiştir67. Bu husus, bizzat Hz.Peygamber tarafından da dile getirilmiştir:

"..Benden önceki bütün peygamberler sadece kendi kavimlerine gönderildi, *bense bütün insanlığa gönderildim.*"68 "Benden önce, peygamberler yalnızca kendi kavimlerine gönderiliyordu; *bense siyah-beyaz bütün insanlara gönderildim.*"69

Hz.Muhammed @ bütün insanlara gönderilmiş olmakla birlikte, ona ayrıca kendilerine herhangi bir *uyarıcı* ve *kitap* gönderilmemiş olan Mekke ve çevresindeki Arapları uyurma görevinin verildiği de bildirilmiştir:

"Yoksa 'onu uydurdu' mu diyorlar? Hayır, o senden önce kendilerine hiç *bir uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarman için* Rabb'inden gelen bir haktır.."70 "*İşte bu da, şehirlerin anası(Mekke) ve çevresindekileri*

62 En'âm, 6/19.

63 Furkân, 25/1; ayrıca bkz. Yûsuf, 12/104; Sâd, 38/87; Kalem, 68/52; Tekvîr, 81/27.

64 Enbiyâ, 21/107.

65 Sebe', 34/28; bkz. A'râf, 7/158.

66 Kurtubî, *a.g.e.*, XIV/192; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/244, III/517; M.Reşîd Rızâ, *Tefsîr.*, IX/300; Kutub, *a.g.e.*, IX/84; Mevdûdî, *Tefhîm.*, IV/528; Yazır, *a.g.e.*, IV/ 150-1; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1096; Şeltût, *a.g.e.*, s.36-7; Dıhlevî, *a.g.e.*, I/259.

67 Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, III/400; Kutub, *a.g.e.*, IX/84.

68 Bkz. 61. dipnot.

69 *Müslim*, Mesâcid, 3 (I/370); *Dârimî*, Siyer, 29 (s.620); *Ahmed b.Hanbel*, I/250, 301, IV/416; V/145, 148, 162; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/244-5..

70 Secde, 32/3; ayrıca bkz. En'âm, 6/156; Kasas,28/46.

uyarman için, kendinden öncekileri doğrulayan bizim indirdiğimiz bir Kitap'tır."⁷¹

Batılı bazı araştırmacılar, özellikle bu ayetlere dayanarak başlangıçta Hz. Peygamber'in risaletinin evrensel olmadığını iddia etmişlerdir. Onların ifadesine göre, "Onun görevi ancak, o döneme kadar kendilerine peygamber gönderilmemiş olan Arap toplumunu uyarmak ve onlara kıyamet gününün yaklaşması nedeniyle bir tehlikeyi haber vermek, kitap sahiplerinin kitaplarında Araplarca anlaşılmayan ve kendilerine vahiy yoluyla bildirilen şeyleri açık ve Arapça bir Kur'an şeklinde bildirmek ve onları Allah'ın azabından korumaktır."⁷²

Doğrusu bu ayetler ilk bakışta, onun risaletinin Arap toplumuna yönelik olduğu izlenimini verebilir. Ancak bunun, daha Mekke'de iken hedefe ulaşmak amacıyla atılmış ilk adım olduğu düşünülmelidir. Zira Hz.Peygamber bu tavrıyla, ilk hedef olarak Mekke'yi İslam davasına kazanmayı ve oradan dışarıya doğru yayılmayı planlıyordu. Fazlur Rahman, konuyla ilgili yaptığı bir değerlendirmede, Hz.Peygamber'i bu siyasete yönelten *iki güçlü etkenin* varlığından söz etmektedir: "Bunlardan *birincisine* göre, Mekke, Arapların dinî merkezi idi ve Arapların İslam dininde bir araya gelmeleriyle ancak, bu din dışarıya doğru yayılabilirdi. *İkinci etkene* göre ise, eğer Hz.Muhammed'in kendi kabilesi İslam dinine kazandırılabilirse, bu, İslam dini için büyük bir destek sağlayabilirdi; çünkü Kureyş kabilesi, kendi konumu ve diğer kabilelerle yaptığı anlaşmalar dolayısıyla, büyük bir kuvvet ve etkinlik kazanmıştı. Mekke devrinin ilk yıllarında bile Kur'an'da Hz.Peygamber'den ilk olarak '*en yakın akrabalarına*' ve '*kabilesine*' durumunu açması kesin bir dille istenmiştir"⁷³. Burada

⁷¹ En'âm, 6/92; ayrıca bkz. Şûrâ, 42/7; Yâsîn, 36/6.

⁷² F.Buhl, "Muhammed" md., *M.E.B.İ.A.*, s.458,466; ayrıca bkz. Buhl, *Das Leben Muhammeds*, s. 213-7; J.Wellhausen, *Das Arabische Reich und Sein Sturz*, Berlin, 1960, s.12-3; Watt, *İslam Nedir?*, İstanbul, 1993, s.107.

⁷³ Şuarâ, 26/214.

millî denilebilecek hiç bir şey bulunmayıp, sadece ahlakî bir dava uğruna tarihin fiilî güçlerinin basit bir kullanımı söz konusudur.."74

İslam düşünürlerinden Şah Veliyyullah ed-Dihlevî de, aynı esas üzerinde fikir yürüterek, *İslam'ın bu dünyada etkili bir din olabilmesi için Arapların İslam'a göre şartlandırılmasının mutlak surette gerekli olduğunu* belirtmiştir75. Tarihçi İbn Haldun ise, İslam dininin ilk olarak ortaya atılması için gerekli olan *fiilî kudret ve güçlülüğün (asabiyetin)* önem ve rolü üzerinde durmuştur76.

Müsteşrikler arasında da Hz.Muhammed'in@ risaletinin daha başından beri evrensel karakterli olduğunu kabul edenler vardır77. Bunlara göre: "...Mekke'de nazil olan ve hiç bir ırk ve renk ayrımı yapmaksızın İslam davetinin bütün insanlara yönelik olduğunu belirten ayetler78, Hz.Muhammed'in@ risaletinin daha başlangıçta evrensel karakterli olduğunu göstermektedir. Özellikle bazı ayetlerde yer alan "*alemûn*" ifadesi79 onun risaletini bütün çevrelere kapsamlı kılmaktadır. Zira kendi hayatının sonuna doğru mevcut güçlerle bağlantı kurmak istediği ilişkiler ve bizzat kendisi tarafından yönlendirilen çalışmalar, Arap dünyasının çerçevesini aşan bir çabayı göstermektedir...Nitekim ölümünden hemen sonra kendi düşüncelerini en iyi bilenler tarafından gerçekleştirilen büyük fetihler, şüphesiz ki, onun arzusunun en güzel ifadesidir."80

Bütün bu açıklamalar, daha başlangıçtan beri İslam davetinin bütün insanlara yönelik, evrensel bir davet olduğunu açıkça gösterdiği gibi, aynı zamanda onun Arap

74 Fazlur Rahman, *İslam*, s.28.

75 Dihlevî, *a.g.e.*, I/249.

76 İbn Haldun, *Mukaddime*, s.145.

77 Bkz. İgnaz Goldziher, "*Muhammed und der Islam*", *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1963, s.27-8; T.W.Arnold, *İntişâr-ı İslam Tarihi*, Ankara, 1982, s.43-5; Goldziher, ilgili makalesinde Nöldeke'nin de aynı görüşte olduğunu belirtmektedir, bkz. s.306.

78 Enbiyâ, 21/107; Sebe', 34/28; A'râf, 7/158. Furkân, 25/1; Yûsuf, 12/104; Sâd, 38/87; Kalem, 68/52; Tekvîr, 81/27.

79 Furkân, 25/1;Enbiyâ, 21/107; Yûsuf, 12/104; Sâd, 38/87; Kalem, 68/52; Tekvîr, 81/27.

80 Goldziher, *a.g.mk.*, s.28.

toplumuna has millî bir din olduğu görüşünü savunan batılı araştırmacıların bu iddiasını da geçersiz kılmaktadır.

3- Hz.Muhammed'in @ Risaletinin Tevrat ve İncil'de Bildirilmesi:

İslam davetinin evrensel niteliğinden bahsederken değindiğimiz gibi, kutsal risalet görevini yerine getirmek üzere gönderilen bütün peygamberler, insanlığa aynı mesajı getirmekle birlikte, risalet silsilesini koparacak ve kendinden öncekilerin ve sonrakilerin davetini yalanlayacak herhangi bir girişimde bulunmamışlardır. Kur'anda da belirtildiği gibi, onlar birbirlerinin mesajını tekzip etmek değil, doğrulamak ve tasdik etmek üzere gönderilmişlerdir⁸¹. Ayrıca Kur'an, Allah'ın bütün peygamberlerden bu konuda şöyle bir söz aldığını belirtmektedir:

"Allah, peygamberlerden şöyle söz almıştı: 'Bakın, size Kitap ve Hikmet verdim, imdi yanınızda bulunan(Kitab)ı doğrulayıcı bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka inanacak ve ona mutlaka yardım edeceksiniz! Bunu kabul ettiniz mi? Ve bu hususta ağır ahdimi üzerinize aldınız mı?' demişti. Onlar da: 'kabul ettik' dediler. 'O halde şahit olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım.' dedi."⁸²

Dolayısıyla, peygamberlerin birbirini tasdik etmesi, birbirlerine atıfta bulunması ve kendinlerinden önce ve sonra gelenlerden bahsetmesi, peygamberlik anlayışının bir gereği olmaktadır. Bu bağlamda özellikle, *İbrahimî Dinler* geleneği içerisinde yer alan peygamberlerden Hz.Musa, Hz.İsa ve Hz.Muhammed'in @ birbirlerinden bahsetmesinin, daha açık bir ifadeyle, önce gelenlerin sonrakileri müjdelemesinin ne kadar doğal olduğu ortadadır. Zira her ne kadar daha önceki peygamberler tarafından tüm açıklığıyla kimin, ne zaman ve nerede peygamber olarak gönderileceği açıkça belirtilmemiş olsa da⁸³, böyle bir görevin bizzat Allah tarafından peygamberlere verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu anlayışın bir gereği olarak, gerek tarihî olaylar, gerek Kur'an'ın bizzat işareti ve gerekse Tevrat ve İncillerde geçen ifadeler

⁸¹ Saf, 61/6; Al-i İmrân, 3/50; Mâide, 5/46; Neml, 27/76; Yûnus, 10/37; Yûsuf, 12/111; Fâtır, 35/31; Ahkâf, 46/12; Al-i İmrân, 3/3; Nisâ, 4/ 47; Mâide, 5/48; En'âm, 6/92; Bakara, 2/101; Saf, 61/6.

⁸² Al-i İmrân, 3/81.

⁸³ Reşid Ruzâ, *Tefsîr.*, IX/232.

dikkate alındığında, Hz.Muhammed'e@ tevdi edilen risaletin daha önceden bildirildiğini anlamak mümkündür.

a) Tarihî Olaylar

İlk dönem İslam tarihi kaynaklarında konuyla ilgili pek çok tarihî bilgiye rastlamak mümkündür. Kaynaklarda yer alan bu bilgilere göre, Arap yarımadasında ve özellikle Medine'de yaşayan Yahudiler, M.VI. asrın başlarında kendilerini her türlü sıkıntı ve zorluktan kurtaracak bir peygamberin gelmesini bekliyorlardı. Böyle bir beklenti içerisindeki Medineli Yahudiler, Araplarla aralarında kavga çıktığı zaman, "Göreceksiniz, kısa bir zaman sonra bizden *bir peygamber çıkacak* ve onunla birlikte sizi Ad ve İrem toplulukları gibi yerle bir edeceğiz" diyerek⁸⁴ onları tehdit ederlerdi. Hatta Yahudilerin Medineli Arapları bu tür haberlerle bilgilendirmesi, onların Hz.Muhammed'in@ davetini kabulleri konusunda etkin bir rolü olmuştu⁸⁵.

Yine o dönemde yaşamış Yahudi hahamlarından *İbn Heyyeban* adında birisi Suriye'den Medine'ye gelerek, hayatının sonlarına doğru yaklaştığı bir sırada Suriye gibi bolluk ülkesinden yoksulluğun hakim olduğu Medine'ye hicretinin gerekçesini şöyle açıklıyordu:

"Buraya, zamanı çok yakın olan *bir peygamberin ortaya çıkmasını* beklemek üzere geldim. Burası onun göçeceği yer olacaktır. Ümit ediyorum ki, (sağlığında) gönderilir de kendisine tâbi olurum. Ey Yahudi topluluğu, onun önüne geçmeyin; zira o, kendisine muhalefet edenlerin kanlarını akıtmak, kadınlarını ve çocuklarını esir etmek üzere gönderilir..".

Bu olaya şahit olan üç Yahudi genci, Benû Kureyza kuşatması sırasında onun sözlerini hatırlayarak Hz.Peygamber'e tâbi olmuş ve bu sayede mallarını ve canlarını

⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I/225, II/70; Taberî, *Târîh.*, II/354; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/95-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye.*, II/149.

⁸⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I/225; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/162-3; Tabbara, *..Yahudi Karakteri*, s.24.

kurtarmışlardı⁸⁶. Yahudilerin, bu konudaki tutum ve davranışlarına Kur'an'da şöyle temas edilir:

"Yanlarındakini tasdik etmek üzere onlara Allah katından bir Kitap gelince, daha önceleri inanmayanlara karşı onunla yardım isteyip durdukları halde, *o tanıdıkları kendilerine gelince, bu sefer kendileri onu inkar ettiler. İşte bundan dolayı Allah'ın laneti kâfirleredir.*"⁸⁷

İbn Hişâm'ın naklettiği tarihî bilgiler arasında, *Selmân-ı Fârisî*'nin müslüman olmasıyla ilgili rivayet de, bu konuda önemli bilgiler içermektedir. Buna göre, Selmân(r.a.) gerçek dini bulup tâbi olmak maksadıyla yaptığı seyahat esnasında en son karşılaştığı *Ammûriyye*'deki papazın şu sözlerini nakleder:

"Oğlum, Allah'a yemin ederim ki, şu anda insanlar arasında bizim üzerinde bulunduğumuz halde olan hiç bir kimseyi tanımıyorum. Ancak *bir peygamberin gelme zamanı yaklaşmıştır* ve o, İbrahim'in @ diniyle gönderilecektir."⁸⁸

Arap yarımadasında yeni bir resûlün geleceğine ilişkin haberin yayılmasında *Kuss b.Sâide el-İyâdî* ve *Ümeyye b.Ebî Salt* gibi muvahhitlerin de katkısı olmuştur. Kuss bir hitabesinde: "...Allah'ın sizin dinizden daha hayırlı bir dini ve *gelmesi çok yakın bir nebisi vardır*. Ne mutlu ona yetişip tâbi olan kimselere, Yazıklar olsun ona karşı gelenlere!" diyerek onun geleceğine işaret etmişti⁸⁹. Ümeyye de, okuduğu kutsal kitaplardan, âhir zamanda gönderilecek bir peygamberin gelmesini bekliyor ve bu risaletin kendisine verilmesini arzuluyordu⁹⁰.

Konuyla ilgili tarihî bilgiler, yalnızca İslam tarihçilerine ait eserlerde değil, Casanova gibi bazı batılı araştırmacıların eserlerinde de yer almaktadır. Buna göre, Hz.Muhammed'e @ risalet verilmeden önce, yani M.VI. asrın başlarında Yahudi ve

⁸⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I/227-8.

⁸⁷ Bakara, 2/89. Ayetin konuyla ilgili yorumu hakkında bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, II/20; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/119; Yazır, *a.g.e.*, I/346-7.

⁸⁸ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I/231-2. Ayrıca Abdullah b.Selâm, Temîm-i Dârî ve Habeşli hükümdar Necâşî'nin müslüman olması hakkında nakledilen rivayetlerde de, o dönemde gönderilmesi beklenen bir peygamber-işaret eden bilgiler mevcuttur, bkz. *A.e.*, II/163-4; *Müslim*, Fiten, 119 (IV/ 2261-4); *Ebû Dâvud*, Cenâiz, 57 (I/534-5); *Ahmed b. Hanbel*, I/461; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/230-1.

⁸⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut, trz., V/285; Reşid Rızâ, *el-Vahyu.*, s.74.

⁹⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe.*, I/133; Reşid Rızâ, *el-Vahyu.*, s.74.

Hıristiyanlar büyük bir şahsiyetin ortaya çıkmasını ve son peygamber olarak insanlığın muhtaç olduğu eksik tarafları tamamlamasını bekliyorlardı⁹¹.

b) Kur'ân'ın İşareti:

Kutsal vahiy geleneği içerisinde yer alan Allah'ın kitaplarını tasdik etmek⁹², sonradan ortaya çıkan tahrifatı önlemek⁹³ ve her türlü yozlaşmadan arındırıp saf ve berrak mesajlar sunmak üzere gönderilen Kur'an, Hz.Muhammed'in @ peygamber olarak gönderileceğine dair bilgilerin Tevrat ve İncil gibi kutsal kitaplarda yer aldığına açıkça işaret etmiştir:

"Onlar ki, o Elçi'ye, *yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o ümmî peygambere* uyarlar. O (peygamber) ki onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder; onlara güzel şeyleri helal, kötü şeyleri haram kılar; üzerlerindeki ağırlıkları ve zincirleri kaldırıp atar. O'na iman edip saygı gösteren, yardım eden ve onunla birlikte indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar, işte kurtuluşa erenler onlardır."⁹⁴

"Meryem oğlu İsa da: 'Ey İsrail oğulları! Ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve *benden sonra gelecek Ahmed adındaki bir peygambere de müjdeleyici* olarak (gönderildim)" demişti. Fakat (İsa'nın müjdelediği Elçi) onlara açık deliller getirince: 'Bu, apaçık bir büyüdür' dediler."⁹⁵

Bu ayetlerden, Hz.Muhammed'in @ son peygamber olarak gönderileceğine işaret etmek üzere, onun bazı vasıflarının Tevrat ve İncil'de kayıtlı olduğu açıkça anlaşılmaktadır⁹⁶. Ashabdan Abdullah b.Amr, kendisine Hz.Peygamber'in Tevrat'ta kayıtlı olan vasıflarından sorulması üzerine şunları söylemişti:

"Evet, Allah'a yemin olsun ki, *Resûlullah Kur'an'daki bazı vasıflarıyla Tevrat'ta da anılmıştır*: 'Ey Peygamber, biz seni hakikaten bir şahit, bir müjdeci, bir korkutucu ve ümmilere (acizlere) bir koruyucu olarak gönderdik⁹⁷. Sen elbette benim kulum ve resûlüksün. Sana 'mütevekkil'

⁹¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/594 (Casanova, *Mohamed et la fin du monde*, Paris, 1911, s.28-den naklen).

⁹² Saf, 61/6; Al-i İmrân, 3/50; Mâide, 5/46; Neml, 27/76; Yûnus, 10/37; Yûsuf, 12/111; Fâtır, 35/31; Ahkâf, 46/12; Al-i İmrân, 3/3; Nisâ, 4/ 47; Mâide, 5/48; En'âm, 6/92; Bakara, 2/101; Saf, 61/6.

⁹³ Bakara, 2/75; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/13, 41.

⁹⁴ A'râf, 7/157.

⁹⁵ Saf, 61/6.

⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/241; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/226; Yazır, *a.g.e.*, IV/147.

⁹⁷ Ahzâb, 33/45-46.

adını verdim. Bu peygamber, kötü huylu, katı kalpli ve çarşılarda çağırkan değildir⁹⁸. O, kötülüğe kötülükle karşılık vermez; kötülüğü ancak af ve mağfiretle karşılar⁹⁹. Allah, sapmış olan (Arap) toplumunu bu peygamberi vasıtasıyla 'Lâ ilâhe illa'llah' diyerek doğrultmadıkça, onun ruhunu asla kabzetmeyecektir. Allah, görmeyen gözleri, duymayan kulakları ve (hakka) kapalı kalpleri ancak bu kelimeyle açacaktır."¹⁰⁰

Kur'an ayrıca, Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemdeki Kitap ehlinin konuyla ilgili bilgi düzeylerine de şöyle işaret etmektedir:

"Kendilerine Kitap verdiklerimiz, onu (Muhammed'i) oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar. Ancak yine de onlardan bir gurup, bile bile gerçeği gizlerler."¹⁰¹

Kurtubî, Hz. Muhammed'in risaletinin ve ona gelen buyrukların hak olduğunun Ehl-i Kitap tarafından bilindiğini kaydettikten sonra, şu rivayeti nakleder: Ömer (r.a.) Abdullah b. Selâm'a: "Sen Muhammed'i kendi oğlun gibi tanır mısın?" diye sorar. O da: "Evet" der. "Hatta daha da fazla, çünkü onu Allah'ın gönderdiği konusunda hiç bir şüphe ve tereddüde mahal yoktur. Fakat kendi çocuklarıma gelince, ne bileyim, belki de anneleri ihanet etmiş olabilir"¹⁰².

Bu ayet özellikle şunu da ifade ediyor ki, yalnızca ilim ve ma'rifet ya da bilmek, sırf kalbe ait olan iman için yeterli değildir. İman için, itaat ve boyun eğmek, ayrıca Abdullah b. Selâm'ın yaptığı gibi, gerçeği gizlemeyip açıktan ikrar ve itiraf etmek de gereklidir¹⁰³. Kur'an, Ehl-i Kitap'ın bu konudaki mutad tavırlarına işaret ederek onları şöyle uyarmaktadır:

"Ey Kitap ehli, elçimiz size geldi. Kitap'tan gizlediğiniz şeylerin çoğunu size açıklıyor."¹⁰⁴ "Ey Kitap ehli, niçin hakkı batıla karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz?"¹⁰⁵

⁹⁸ Al-i İmrân, 3/159.

⁹⁹ Fussilet, 41/34.

¹⁰⁰ *Buhârî*, Buyû', 50(III/21); *Dârimî*, Mukaddime, 2(I/5); *Ahmed b. Hanbel*, II/174; Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, trz., I/362; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, IX/83; Kurtubî, *a.g.e.*, VII/190; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II/243. Bu haberin benzeri Abdullah b. Selâm ve Ka'bu'l-Ahbâr'dan da rivayet edilmiştir, bkz. *Dârimî*, Mukaddime, 2 (I/14-5); Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s.19.

¹⁰¹ Bakara, 2/146; ayrıca bkz. En'âm, 6/20.

¹⁰² Kurtubî, *a.g.e.*, II/110; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/184.

¹⁰³ Yazır, *a.g.e.*, I/438.

¹⁰⁴ Mâide, 5/15.

¹⁰⁵ Al-i İmrân, 3/71; ayrıca bkz. Nisâ, 4/37; Mâide, 5/61.

"Allah'ın indirdiği Kitap'tan bir şey *gizleyip* onu bir kaç paraya satanlar var ya, işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey koymuyorlar. Kıyamet günü Allah ne onlarla konuşacak ve ne de onları temize çıkaracaktır. Onlar için acı bir azap vardır."¹⁰⁶

Buraya kadar nakledilen olaylar ve Kur'an ayetleri, gerek Hz.Muhammed'e @ peygamberlik verilmeden önce, gerekse verildikten sonra Ehl-i Kitab'ın böyle bir risaleti beklediğini göstermektedir. Ancak bir başka tarihî gerçek daha var ki, onlar bütün bu bilgileri ve beklentilerine ramen, Kur'an'ın deyimiyle "*sırf kıskançlıklarından ötürü*"¹⁰⁷, bu gerçeği kabul etmemişlerdir.

c) Tevrat'taki İşaretler

Tevrat'ta yer alan haberlere geçmeden önce, şunu belirtmek gerekir ki, Kur'an, Yahudiler'in ilahi emir ve tebliğleri kendi arzu istekleri doğrultusunda tahrif edip bozduklarını ve değiştirdiklerini açıkça vurgulamaktadır¹⁰⁸:

"Artık o(Yahudiler)in size inanacaklarını mı sanıyorsunuz? Halbuki onlardan bir zümre vardı ki, *Allah'ın kelamını* (Tevrat'ı) dinlerlerdi de akıl erdirdikten sonra bunu *bile bile tahrif (ve tağyir) ederlerdi.*"¹⁰⁹

"Yazıklar olsun, *elleriyle Kitabı (Tevrat'ı yalan yanlış) yazıp* da, sonra onu az bir paha ile satabilmek için 'Bu, Allah katındandır' diyenlere!.. Yazıklar olsun, *elleriyle yazdıklarından dolayı* onlara!.. Yazıklar olsun, *kazandıklarından dolayı* onlara!.." ¹¹⁰

Kur'an'ın bu ifadelerine göre Tevrat, bu günkü haliyle değerlendirildiğinde, onun Hz.Musa'ya vahyedildiği şekliyle korunamadığı, dolayısıyla tarih boyunca çeşitli kanallarla tahrifât ve değişikliğe uğradığı kesin olarak söylenebilir¹¹¹. Ancak bununla birlikte, Kur'an'ın da işaret ettiği gibi¹¹², şu anki haliyle bile Tevrat'ta Hz. Muhammed'in @ risaletine işaret eden bazı ifadeler yer almaktadır:

¹⁰⁶ Bakara, 2/174; ayrıca bkz. Bakara, 2/42, 159.

¹⁰⁷ Bakara, 2/109.

¹⁰⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/608; Ahmed Hicâzî, *Nakdu't-Tevrât*, s.148-9.

¹⁰⁹ Bakara, 2/75; ayrıca bkz. Nisâ, 4/46;Mâide, 5/13, 41.

¹¹⁰ Bakara, 2/79.

¹¹¹ Bu yöndeki değerlendirmeler için bkz. Reşid Rızâ, *Tefsir.*, V/141; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, II/ 297; Ahmed Hicâzî, *a.g.e.*, s.174-83.

¹¹² Bkz. A'râf, 7/157; Bakara, 2/146; En'âm, 6/20.

i. Tevrat'ta Hz.Musa'nın şöyle dediği nakledilmektedir:

"Allah'ın Rab, senin için *aranızdan kardeşlerinden benim gibi bir peygamber çıkaracak*, onu dinleyeceksin, nasıl ki Horeb'de toplantı günlerinde: 'Bir daha Allah'ın Rabbin sesini işitmeyeyim ve artık bu büyük ateşi görmeyeyim ve ölmeyeyim' diye Allah'ın Rab'den istedin. Ve Rab bana dedi: 'Söylediklerini iyi dediler. *Onlar için kardeşleri arasında senin gibi bir peygamber çıkaracağım ve sözlerimi onun ağzına koyacağım* ve ona emredeceğim, her şeyi onlara söyleyecek. Ve vaki olacak ki, benim ismimle söyleyeceği sözlerimi dinlemeyecek olan adamdan ben hesap soracağım."¹¹³

Bu pasajdaki ifadeler dikkatle incelendiğinde, Hz.Muhammed'in @, burada Hz. Musa'dan sonra geleceği vurgulanan peygamber olduğunu, şu bir kaç noktaya dikkati çekerek anlamak mümkündür:

ia- Metinde "*kardeşleri arasından*" çıkacağı ifade edilen peygamberin, İsrail oğullarından Yûşa veya İsa gibi bir peygamber olduğunu söylemek çok zordur. Zira, şayet bunlardan biri kastedilmiş olsaydı, bu durumda "*onlardan*" ya da "*kendi aralarından*" gibi bir ifade kullanılırdı. O halde bu ifade, Hz.Ya'kub'un (İsrail'in) babası Hz.İshak'ın kardeşi olan ve dolayısıyla İsrail oğullarının kardeşleri sayılan¹¹⁴ Hz. İsmail'in soyundan gelecek bir peygambere işaret etmektedir¹¹⁵.

ib- "*Senin gibi bir peygamber*" ifadesiyle de, gelecek olan peygamberin Hz.Musa gibi olacağı vurgulanırken, bundan maksadın dış görünüş ve fizikî yönden bir benzerlik değil, bir peygamber olarak üslendikleri misyon ve getirdikleri şeriat itibariyle söz konusu edilen bir benzerlik olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁶. Bu anlamda İsrail oğulları içerisinde böyle bir peygamberin çıkmadığı Tevrat tarafından da ifade

¹¹³ Tesniye, 18/15-19.

¹¹⁴ Tevrat'ta Hz.İsmail ile İshak'ın soyundan olanların kardeşliğinden şöyle bahsedilmektedir: "Ve Rabbin meleği o (Hacer)e dedi: İşte sen gebesin, ve bir oğul doğuracaksın ve onun adını İsmail koyacaksın...Ve o, insanlar arasında yabancı bir adam olacaktır...*Ve bütün kardeşlerinin şarkında sâkin olacaktır..*" (Tekvin, 16/10-12); ayrıca bkz. Tekvin, 25/17-18.

¹¹⁵ İbn Kayyim, *Hidâyetü'l-Hayârâ*, s.91; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/253; Mevdûdi, *Tefhîm.*, VI/268-9; Yazır, *a.g.e.*, I/413; Hüseyin Cısrî Efendi, *Risâle-i Hamidiyye*, İstanbul, trz., s.54-5; Ahmed Deedat, *Mâ zâ Yekûlü'l-Kitâbu'l-Mukaddes an Muhammed*, Kahire, 1989, s.32-4.

¹¹⁶ İbn Kayyim, *Hidâyet.*, s.91; Mevdûdi, *Tefhîm.*, VI/269.

edilmektedir¹¹⁷. Hz.İsa'nın da bu yönüyle Hz.Musa gibi bir peygamber olduğunu söylemek oldukça zordur. Zira o, Matta İncilinde de belirtildiği gibi, müstakil bir şeriat sahibi değil, ancak Hz.Musa'nın getirdiği şeriatı tamamlamak üzere gönderilmiştir¹¹⁸. Bununla birlikte Hz.Musa ile Hz.Muhammed@ arasında, başta müstakil şeriat sahibi olmaları olmak üzere, pek çok yönden benzerlik kurulmaktadır¹¹⁹. Nitekim Kur'an da bu benzerliğe şöyle işaret etmektedir:

"(Ey insanlar!) doğrusu biz Fir'avn'a bir peygamber gönderdiğimiz gibi, size de hakkınızda şahitlik etmek üzere bir peygamber gönderdik."¹²⁰

ic- "Sözlerimi ağzına koyacağım" şeklinde geçen ifadeden de, Hz.Musa'nın ilk kez şeriat hükümlerini aldığı Horeb dağındaki korku ve dehşet anının tekrar yaşanmayacağı¹²¹, daha sonra gelecek peygamberin, yanında Allah'ın kitabıyla gönderileceği ve ilahî kelamı hafızasında saklayan, ümmî bir peygamber olacağı anlaşılmaktadır¹²². Nitekim Kur'an'da Hz.Muhammed'in @ bu vasıfları taşıyan ümmî bir peygamber olduğu şöyle vurgulanmaktadır:

"Onlar ki, o Elçi'ye, yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları *o ümmî peygambere* uyarlar.." ¹²³

"Muhakkak ki o (Kur'an) âlemlerin Rabbinin bir indirmesidir. (Ey Muhammed) Onu Ruhul-Emîn (Cebrail) uyarıcılardan olasın diye, apaçık Arap diliyle, *senin kalbine indirmiştir. O, şüphesiz daha öncekilerin kitaplarında da vardır. Benî İsrail bilginlerinin onu bilmesi, onlar için bir delil değil midir?*" ¹²⁴

ii. Yine Tevrat'ta konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

¹¹⁷ Tesniye, 34/10-12: "..Ve bütün dehşette, Musa gibi Rabbin yüz yüze bildiği bir peygamber daha İsrail'de çıkmadı."

¹¹⁸ Matta, 5/17-18: "..Ben, şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya değil, bilakis tamam etmeğe geldim.."

¹¹⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/254-5; Ahmed Deedat, *a.g.e.*, 22-33.

¹²⁰ Müzzemmil, 63/15.

¹²¹ Mevdûdî, *Tefhîm.*, VI/269-70; ..*Tevhid Mücadelesi*, I/105-6.

¹²² İbn Kayyim, *Hidâye.*, s.91-2; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/253; Hüseyin Cisri, *Risale.*, s.55.

¹²³ A'râf, 7/157; ayrıca bkz. A'râf, 7/158.

¹²⁴ Şuarâ, 26/192-197.

"Ve Allah adamı Musa'nın ölümünden önce İsrail oğullarına okuduğu dua şudur. Ve Rab dedi ki: 'Rab *Sinâ*'dan geldi, Ve onlara *Sair*'den doğdu, *Faran* dağında parladi.."¹²⁵

Tevrat'taki bu ifadede geçen "*Rabb'in Sinâ'dan gelmesi*", O'nun Hz.Musa ile Tûru Sinâ'da konuşması ve risaleti ona tevdi etmesi; "*Sair'den doğması*", Hz.İsa'ya Şam yakınlarında Sair dağı civarında bir köy olan Nâsıra'da İncil'in indirilmesi; "*Faran* dağında parlaması" da, Hz.Muhammed'e @ Mekke'de Kur'an'ın indirilmesi olarak yorumlanmıştır¹²⁶. Zira *Fâran* (ya da *Pâran*), Mekke civarında bulunan bir dağın adıdır. Tevrat'taki "..Ve (Hacer'in oğlu İsmail) *Fâran* (*Pâran*) çölünde oturdu ve anası ona Mısır diyarından bir kadın aldı.." ¹²⁷ ifadesi de *Fâran* diyarının Mekke yakınlarında bir yer olduğunu doğrulamaktadır¹²⁸.

Yine Tevrat'ta bu hususa işaret etmek üzere, Arap toplumunun atası olarak addedilen Hz.İsmail'in neslinden çıkacağı bildirilen bir toplumdan şöyle bahsedilmektedir:

"Melek Hacer'e: '..Kalk, çocuğu (İsmail'i) kaldır, ve onu kendi elinde tut, çünkü *onu büyük bir millet yapacağım*.." ¹²⁹ "Ve İbrahim Allah'a dedi: 'Keşke İsmail senin önünde yaşayabilse!' Ve Allah dedi ki: 'Hakikaten senin karın Sara bir oğul doğuracak ve onun adını İshak koyacaksın, onunla ve ondan sonraki zürriyetiyle ahdimi ebedi ahid olarak sabit kılacağım. Ve İsmail'e gelince, seni duydum, işte onu mübarek kılacağım, onu yücelteceğim ve onu(n neslini) artıracacağım, oniki beyin babası olacak ve *onu büyük bir millet yapacağım*.'" ¹³⁰

Tevrat'taki bu ifadeler, Hz.İbrahim'in oğlu İsmail'in neslinden güçlü, mukaddes ve kalabalık bir toplumun doğacağına işaret etmektedir¹³¹. Kur'an'da da, Hz.İbrahim ile oğlu İsmail arasında geçen bazı olaylardan bahsedilirken, Hz.İsmail'in soyundan

¹²⁵ Tesniye, 33/2.

¹²⁶ Ebû Ubeyde el-Hazrecî, *Beyne'l-İslâm ve'l-Mesîhiyye*, s.217; İbn Kayyım, *Hidâye*, s. 92-3; Reşîd Rızâ, *Tefsîr*, IX/260; Yazır, *a.g.e.*, I/414; Hüseyin Cisirî, *a.g.e.*, s.53; İbrahim Halil Ahmed, *Muhammed @ fi't-Tevrât ve'l-İncil ve'l-Kur'ân*, Kahire, 1989, s.66.

¹²⁷ Tekvin, 21/21.

¹²⁸ İbn Kayyım, *Hidâye*, s.93; İbrahim Halil, *a.g.e.*, s.66-7.

¹²⁹ Tekvin, 21/17-18.

¹³⁰ Tekvin, 17/18-20.

¹³¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Abdu'l-Ahad Davud, *Tevrat ve İncil'e Göre Hz.Muhammed*, İzmir, 1988, s.30-43.

gelecek böyle bir topluma ve onlar arasından çıkacak bir peygambere işaret edildiği görülmektedir:

"Şunu da unutmayın ki, bir zamanlar İbrahim'i Rabbi, bir takım kelimelerle imtehan etti, o da onları tamamlayınca: '*Ben seni insanlara önder (imam) yapacağım*' demişti. '*Soyumdan da (önderler yap ya Rab)*!" dedi. Ve İbrahim, İsmail'le birlikte Beyt'in temellerini yükseltiyor (ve şöyle dua ediyorlardı): '*..Rabbimiz, bizi sana teslim olanlar(dan) eyle, neslimizden de sana teslim olan bir ümmet çıkar...Ve onlara kendi içlerinden, senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek ve onları temize çıkaracak bir Elçi gönder!..*'¹³²

Netice itibariyle belirtmek gerekirse, her ne kadar tahrif edilmiş olsa da, bugün elde mevcut Tevrat metinlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak geleceği bildirilen peygambere ilişkin nakledilen bu bilgilerin¹³³, Kur'an'da, Hz. Muhammed'in risaletinin daha önceden Tevrat ve İncil'de yazılı olduğu şeklindeki ifadeleri doğruladığı kuvvetle muhtemeldir.

d) İncillerdeki İşaretler

Bu ifadelere geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, Dinler Tarihi sahasında yapılan araştırmalara göre, günümüz Hıristiyan toplumunun *canonic (güvenilir)* saydığı *Matta, Markos, Luka ve Yuhanna* İncillerinin ilk yazılı grekçe nüshaları, M.IV.asrı öteye geçmemektedir. Dolayısıyla Hz.İsa'dan sonra geçen 300 yıl gibi bir zaman içerisinde bu kitaplarda ne gibi değişikliklerin olduğunu tam olarak tesbit etmek hemen hemen imkansızdır¹³⁴. Bu durumda, İncillerde geçen ve Hz.İsa'ya ait olduğu nakledilen sözlerde herhangi bir değişiklik yapıp yapılmadığını anlamak gerçekten oldukça zordur. Ancak bu şüpheli duruma rağmen, İnciller bu gün elde mevcut nüshalarıyla, Hz. Muhammed'in @ risaletine işaret ettiği şeklinde yorumlanan bazı ifadeler içermektedir:

¹³² Bakara, 2/124-128.

¹³³ Tevrat'ta Hz. Muhammed'in @ risaletine işaret ettiği şeklinde yorumlanan diğer ifade ve açıklamalar için bkz. İbn Kayyim, *Hidâye.*, s.115-36; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/260-70; Hüseyin Cısrî, *a.g.e.*, s.54-80; Yazır, *a.g.e.*, I/414-6; Abdu'l-Ahad, *a.g.e.*, s.60-73, 88-103; İbrahim Halil, *a.g.e.*, s.69-72.

¹³⁴ Mevdûdî, *Tefhim.*, IX/272; ayrıca bkz. İbn Kayyim, *Hidâye.*, s.84-5.

i. Yuhanna İncili'nde, Mesih'in gelişi sırasında İsrail oğullarının üç ayrı şahsiyeti bekledikleri ifade edilmektedir:

"Ve Yahya, şahittir ki, Yahudiler Kudüs'ten kendisine, 'Sen kimsin?' diye sormak üzere keşiş ve rahipler gönderince, o ne müsbet cevap verdi, ne de menfi. Aksine kendisinin *Mesih* olmadığını söyledi. Onlar sordular: 'Öyle ise sen kimsin? Sen *Ilya* mısın?'. O dedi ki: 'Ben değilim'. (Sonra dediler ki:) '*Sen o nebî misin?*'. O dedi ki: 'Hayır'. Bunun üzerine onlar onun kim olduğunu sordular. O dedi ki: 'Ben sahrada çağırın birinin sesiyim, ki siz Tanrı'nın yolunu düzeltersiniz!'. Onlar tekrar ona sordular: 'Madem ki sen, ne *Mesih*, ne *Ilya* ve ne de *o peygamber*sin, o halde sen ne diye insanları takdis edersin?..'135

Bu ifadeler gösteriyor ki, İsrail oğulları, Hz.Mesih'le İlyas'ın (İncil'deki ifadesiyle İlya'nın) dışında başka bir peygamber daha bekliyorlardı¹³⁶. Bu peygamber Hz.Yahya da değildi; zira bizzat Yahya'nın kendisi *o peygamber* olmadığını ifade etmişti. İsrail oğulları bu üçüncü nebînin geleceğine öylesine kesin gözüyle bakıyorlardı ki, yalnızca *o peygamber* demek, kendisine yapılan apaçık bir işaret sayılıyordu. Hıristiyan camiası bu ifadeyi her ne kadar farklı bir şekilde yorumlamış olsa da¹³⁷, Tevrat'ta geleceği beklenen peygamberle¹³⁸ buradaki ifade birleştirildiğinde, her iki ifadenin de aynı peygambere işaret ettiğini anlamak mümkündür¹³⁹.

ii. Yuhanna İncili'nde Hz.İsa, *Parakletos* (ya da *Periclytos*) adında büyük bir şahsiyetin geleceğinden bahseder:

"Eğer beni seviyorsanız, emirlerimi tutarsınız. Ben de Baba'ya yalvaracağım ve size başka bir *Paraklit*, Hakikat Ruhunu, verecektir; tâ ki daima sizinle beraber olsun; onu dünya kabul edemez, çünkü onu görmez ve bilmez; siz onu bilirsiniz, çünkü yanınızda duruyor ve içinizde olacaktır."¹⁴⁰

¹³⁵ Yuhanna, 1/19-25.

¹³⁶ Bu konuda ayrıca bkz. Yuhanna, 7/40-41.

¹³⁷ Bu konuda bkz. Abdu'l-Ahad, *a.g.e.*, s.199-203.

¹³⁸ Tesniye, 18/18.

¹³⁹ Ahmed Deedat, *a.g.e.*, s.44; bu konuda ayrıca bkz. Reşid Rızâ, *Tefsîr*, IX/235-6; Mevdûdî, *Tef-hîm*, IX/271; ..*Tevhid Mücadelesi*, 1/107-8; Abdu'l-Ahad, *a.g.e.*, s.207-18.

¹⁴⁰ Yuhanna, 14/15-17.

"Ben bu sözleri sizin aranızdayken söyledim. Fakat benim ismimle Baba'nın göndereceği *Paraklit*, Ruhu'l-Kudüs, o size her şeyi öğretecek ve söylediğim her şeyi hatırlatacaktır."¹⁴¹

"Artık sizinle çok şeyler konuşmayacağım, zira *dünyanın önderi* geliyor ve bende onun hiçbir şeyi yoktur."¹⁴²

"Ama Baba'dan size göndereceğim *Paraklit*, Baba'dan çıkan *Hakikat Ruh*, geldiği zaman, benim için o şahitlik edecektir."¹⁴³

"Ama ben size doğruyu söylüyorum, benim gitmem sizin için hayırlıdır, çünkü gitmezsem, *Paraklit* size gelmez; fakat gidersem onu size gönderirim. Ve o geldiği zaman günah için, salah için ve hüküm için dünyayı ilzam edecektir."¹⁴⁴

"Size söyleyecek daha çok şeylerim var; fakat siz şimdi bunlara tahammül edemezsiniz. Fakat *o*, *Hakikat Ruh* gelince, size her doğru yolu gösterecek; zira kendiliğinden söylemiyecektir; fakat her ne işitirse söyleyecek ve gelecek şeyleri size bildirecektir. O beni ta'ziz edecektir; çünkü benimkinden alacak ve size bildirecektir."¹⁴⁵

Bu metinlerde yer alan ifadelerin açıklanmasına geçmeden önce, şunu belirtmek gerekir ki, İnciller henüz yazıya geçmeden önce, Hz.İsa'nın ilahi vahyi insanlara aktarmak üzere kullandığı dil yani vahiy dili Süryanice idi¹⁴⁶. İncillerin -biri dışında- Grekçe yazıldığı göz önüne alınacak olursa, Hz.İsa'nın öğretilerinin orijinal vahiy diliyle değil de, başka dillere çevrilmek suretiyle sonraki nesillere aktarıldığı anlaşılmaktadır. Hıristiyan camiası eskiden beri bu tercemelerde isimleri olduğu gibi aktarmak yerine, asıl manalarına göre terceme etmeyi tercih ederlerdi. Bu da çoğu kez isimlerdeki orijinalliğin kaybolmasına neden olmuştur¹⁴⁷.

İşte günümüz Türkçesine "*Tesellici*" diye çevrilen *Parakletos* kelimesi de, Süryanice'den Grekçe'ye çevrilen kelimelerdendir. Bu kelimenin Süryanice aslının ne olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, İbn Hişam'ın bu konuda naklettiği bir haber oldukça dikkat çekicidir. İbn Hişam, Yuhanna 15/26. pasajı naklederken *Parakletos* kelimesi yerine Süryanice "*Munhamannâ*" kelimesini kullanır ve bunun

¹⁴¹ Yuhanna, 14/25-26.

¹⁴² Yuhanna, 14/30.

¹⁴³ Yuhanna, 15/26.

¹⁴⁴ Yuhanna, 16/7-8.

¹⁴⁵ Yuhanna, 16/12-15.

¹⁴⁶ İbn Kayyim, *Hidâye*, s.98; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/278; Mevdûdi, *Tefhîm.*, VI/272.

¹⁴⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/245; Hüseyin Cistî, *a.g.e.*, s.58.

sebebini şöyle açıklar: "*Süryanice 'Munhamannâ' kelimesi, 'Muhammed (Methedilmiş)' demektir; bu kelimenin Yunanca karşılığı ise Pericytos'tur.*"¹⁴⁸. İbn Hişam'ın naklettiği bu haber, bu kelimenin Süryanice aslı konusunda gerekli bilgiyi verir mahiyettedir. Olaya tarihî açıdan baktığımızda, Filistinli Hıristiyanların M.IX.asra kadar Süryanice dilini kullandıklarını görüyoruz¹⁴⁹. Bu durum, M.768'de vefat eden İbn İshak'ın ya da M.828'de vefat eden öğrencisi İbn Hişam'ın bu bilgiyi onlardan almış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Abdu'l-Ahad Davud¹⁵⁰, Yunanca'da, "*rahatlatan, teselli eden kimse*" anlamına gelen kelimenin, sanıldığı gibi *paraclytos* değil, *parakalon* olduğunu iddia etmektedir. Daha önemlisi o, *paraclytos* kelimesinin gerek imlâ, gerekse gramer açısından bu anlama gelmesinin mümkün olamayacağını ve esasen bu Yunanca kelimenin aslının "*pericytos*" olduğunu belirttikten sonra, *pericytos* kelimesini etimolojik yönden şöyle tahlil etmektedir:

"Pericytos, gerek etimolojik, gerekse lügat manası itibariyle '*en meşhur, şanı yüce ve övülmeye layık kimse*' demektir. Alexandre, '*Dictionnaire Grec Français*' adlı eserinde bu kelimeyi şöyle tarif etmektedir: '*QU'on peut entendre de tous les cotés; qu'il est facile a entendre, Très célèbre = Periqlitos. Très célèbre, Illustré, glorieux; = Perixleys, ters célèbre, illustre, glorieux, den = Kleos, glorire, renommée, célébrité*'. Bu birleşik isim, '*Peri*' öneki ile '*övmek, hamdetmek*' anlamına gelen '*kleotis*' kökünden türetilmiştir. İngilizce'de '*Periqlitos*' ya da '*Periqlitos*' diye telaffuz edilen bu kelime, Arapça'da '*en meşhur, en çok hamededen ve şanı en yüce olan*' anlamına gelen '*Ahmed*' kelimesinin tam karşılığıdır."¹⁵¹.

¹⁴⁸ İbn Hişam, *a.g.e.*, I/248.

¹⁴⁹ Mevdûdî, *Tefhîm.*, IX/275.

¹⁵⁰ Eski adı Peder Dawid Benjamin Keldanî olan bu zat, 1867'de İran'ın Urmiye şehrinde doğmuştur. Uzun yıllar Süryani Hıristiyanları için eğitim veren Canterburg Başpiskoposluğu Misyon teşkilatında öğretim elemanı olarak çalışmış ve daha sonra Roma'da rahipliğe terfi etmiştir. Roma'da kaldığı sürece çeşitli dergilerde Hıristiyanlık ve İnciller üzerine bir çok makalesi yayınlanmıştır. 1904 yılında İstanbul'a yaptığı bir seyahat sırasında Şeyhulislam Cemaleddin Efendi ve diğer ulema ile yaptığı görüşmeler sonrasında İslam'a ihtidâ etmiştir. Abdu'l-Ahad Davud'un İngilizce, Yunanca, Süryanice ve İbranice dillerine vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdu'l-Ahad, *a.g.e.*, s.1-5.

¹⁵¹ *A.e.*, s.287-8.

Bununla birlikte o, *pericytos* kelimesinin *paraclytos* şeklinde tahrif edildiğini ve bu durumun kilise tarafından yüzyıllarca korunarak onun yerine kullanıldığını belirtmektedir¹⁵². Bu konuda Rahmetullah el-Hindî de şu ilginç açıklamayı yapmaktadır:

"..H.1268 yılında bir papaz tarafından *Paraklit* hakkında Urduca yazılmış ve Kalküta'da basılmış küçük bir risale elime geçti. Müellif eseri yazmaktaki amacının, müslümanların *Paraklit* kelimesi hakkındaki yanlışlarına dikkati çekmek olduğunu söyler. Özetle, bu kelimenin Yunanca bir kelime olduğunu belirttikten sonra şunları ekler: 'Bu Yunanca kelimenin aslının *Paraclytos* olduğunu söylersek, bu durumda manası '*tesellici, yardımcı ve vekil*' olur; şayet bu kelimenin aslının *Pericytos* olduğunu söylersek, manası '*muhammed (övülmüş) ve ahmed(çok fazla hamd eden)*' anlamına daha yakın olur. Bu durumda da İslam alimlerinden bu müjdeli haberi delil sayanlar, *Pericytos* kelimesi ve manasından, onun '*muhammed ve ahmed*'e daha yakın bir anlamı olduğunun farkına varırlar ve İsa'nın @ Muhammed veya Ahmed'in geleceğini haber verdiğini iddia ederler. Fakat onun doğrusu *Paraclytos*'tur"¹⁵³

Bu açıklamalar, telaffuz itibariyle birbirine çok yakın bu iki Yunanca kelimenin, tercüme esnasında ya kasden ya da yanlışlıkla karıştırıldığını göstermektedir. Son dönem İslam alimleri, İncil'deki ifadenin *pericytos* olması durumunda, bunun Kur'an'da Hz. Muhammed'in @ risaletinin Tevrat ve İncil'de kayıtlı olduğu şeklindeki ifadeyi kesin olarak doğrulamış olacağını belirterek, bu değişikliğin Hıristiyan camiası tarafından kasden yapıldığını ileri sürmektedirler¹⁵⁴.

Yuhanna İncilinde *Paraclytos*'la ilgi ifadelerde, Hz.Muhammed'in@ risaletine işaret eder mahiyette bilgiler bulunduğu şeklinde yorumlar da yapılmıştır. Mesela, "*Paraklit benim için şahadet edecektir*" ifadesi, Kur'an'da Hz. İsa'nın Hıristiyanlarca kabul edilen ilahlık vasfının reddedilmesi¹⁵⁵, doğumu ve ölümüne ilişkin gerçeklerin hatırlatılması¹⁵⁶ olarak yorumlanmıştır. "*Kendiliğinden söylemeyecektir; fakat her*

¹⁵² A.e., s.279-81.

¹⁵³ Rahmetullah el-Hindî, *İzhâru'l-Hakk Tercümesi*, İstanbul, 1972, s.677-8.

¹⁵⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/280; Mevdûdî, *Tefhîm.*, VI/275; Yazır, *a.g.e.*, VIII/16; Hüseyin Cısrî, *a.g.e.*, s.58; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/692.

¹⁵⁵ Mâide, 5/17, 72-75; 116-118; Meryem, 19/29-35.

¹⁵⁶ Doğumu için bkz. Al-i İmrân, 3/35-53; Meryem, 19/16-36; vefatı için bkz. Nisâ, 4/157-158. Al-i İm-rân, 3/55; Mâide, 5/117.

ne iştirse söyleyecek ve gelecek şeyleri size bildirecektir." ifadesinin de, Kur'an'da Hz.Peygamber'e atfen söylenen "O (Muhammed), kendi arzusuna göre konuşmaz. Onun konuşması kendisine vahyedilenden başka bir şey değildir."¹⁵⁷ ayetine uygun düştüğü belirtilmiştir. "O geldiği zaman günah için, salah için ve hüküm için dünyayı ilzam edecektir" şeklindeki ifade ise, Hz. Muhammed'in @, yeryüzündeki inanç gruplarının Allah'ı inkar, günahkarlık ve isyana yönelik her türlü hatalarını ikaz etmesi ve uyarması şeklinde yorumlanmıştır¹⁵⁸.

iii. Matta İncili'nde de bu konuda şu bilgiler yer almaktadır:

"..O günlerde vaftizci Yahya:'Tevbe edin, *Göklerin melekûtu* yakındır..¹⁵⁹ "İsa Yahya'nın ele verildiğini duyunca Galile'ye çekildi...Ve vaaz edip: 'Tevbe edin, çünkü *Göklerin melekûtu* yakındır' demeye başladı...Ve İsa, bütün Galile'de dolaşarak havralarında öğretiyor ve *Melekûtun müjdesini* vaaz ediyordu..¹⁶⁰

"..İsa dedi ki: '*Göklerin melekûtu*, bir adamın alıp tarlasına ektiği hardal tanesine benzer; o tane ki, bütün tohumların en küçüğüdür, ama büyüyünce sebzelerden daha büyük olur ve ağaç olur. Şöyle ki, göğün kuşları gelip onun dallarında yeşerirler."¹⁶¹

İncillerdeki bu ifadelerden, Hz.Yahya, İsa ve Havariler tarafından geleceği müjdelenen *Göklerin melekûtu*'nun, onların döneminde ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. *Göklerin melekûtu*'nu, Hz.İsa'nın şeriatıyla ortaya çıkacak '*Kurtuluş yolu*' diye yorumlamak da mümkün değildir. Zira yukardaki ifadelerde de geçtiği gibi, bu yol zaten Hz.İsa'nın kendi şeriatıyla peygamberlik iddiasında bulunduktan sonra ortaya çıkmıştı. Bu ifadenin, Hz.Muhammed'in @ risaletiyle ortaya çıkacak olan İslam toplumuna işaret etmesi kuvvetle muhtemeldir¹⁶². Kur'an, Hz.Muhammed'e tâbi olanların Tevrat ve İncil'deki vasıflarına şöyle işaret etmektedir:

¹⁵⁷ Necm, 53/3-4.

¹⁵⁸ Bu konuda daha geniş yorumlar için bkz. İbn Kayyım, *Hidâye.*, s.99-102; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/282-286; Yazır, *a.g.e.*, VIII/15-6; Hüseyin Cisrî, *a.g.e.*, s.63-6.

¹⁵⁹ Matta, 3/1-2.

¹⁶⁰ Matta, 4/12-17, 23; ayrıca bkz. Matta, 6/10, 10/7; Luka, 9/1-2, 10/9

¹⁶¹ Matta, 13/31-32.

¹⁶² Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/271.

"Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun yanında bulunanlar kafirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler. Onları rukûya varırken, secde ederken görürsün. Allah'tan lütuf ve rıza isterler. Yüzlerinde secde izinden nişanları vardır. Bu, onların *Tevrat'taki vasıflarıdır. İncil'deki vasıfları* da şöyledir: Onlar filizini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaşmış gövdesi üzerindeki bir ekine benzerler ki, bu ziraatçıların da hoşuna gider. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kafirleri öfkelenendirir.."163

e) Barnaba İncili'ndeki İşaretler:

Barnabas İncili, Kilise tarafından muhtevası şüpheli olduğu gerekçesiyle apokrif (uydurma) sayılan İnciller'dendir¹⁶⁴. Ataurrahim, bu İncilin, Hz.İsa'nın risaleti sırasında üç yıl boyunca zamanının büyük bir kısmını onunla geçiren ve bu süre içerisinde onun öğretisini vaaz eden bir öğrencisi tarafından yazılmış olduğu görüşündedir. Ona göre, Barnabas İncili, M.S.325'e kadar İskenderiye kiliselerinde kabul görmüştür ve hatta onun, muvahhid bir yazar olan İranaeus'un (v.200) yaşadığı dönemlerde elden ele dolaştığı kaydedilmektedir. Bu İncil, M.S.496'da Galasian kararı ile yasaklanmış kitaplar arasına dahil edilmiştir¹⁶⁵.

Barnabas İncili'nde Hz.Muhammed'in @ geleceğine ilişkin işaret ve haberler oldukça fazladır. Bu haberlerde bazen *Rasûlüllah*, bazen *Mesih*, bazen de *Takdir Edilmeye Layık* gibi ibareler kullanılmıştır:

"İsa dedi ki:..Allah'ın dünyaya gönderdiği (sayıları) 124 bine varan bütün peygamberler kapalı konuşmuşlardı. Fakat benden sonra, bütün peygamberler ve kutsal varlıkların nuru gelecektir ki, peygamberlerin söylediklerini açıklayacak ve sizi aydınlatacaktır; çünkü o, *Allah'ın Resûlü'dür*.."166

"Size yemin ederek söylüyorum, gelen her nebî sadece bir millet için Allah'ın rahmetinin işareti olarak gelmiştir. Ve sözleri de gönderildikleri insanların ötesine uzanmamıştır. Fakat *Allah'ın Elçisi* geleceği zaman, Allah ona kudret ve rahmetinin sonuymuş gibi verecek, o kadar ki, akidesini alacak olan tüm dünya milletlerine rahmet ve selamet

¹⁶³ Fetih, 48/29.

¹⁶⁴ Michel, *Hristiyan Tanrıbilimi*, s.43-4.

¹⁶⁵ İngilizce baskısından Türkçe'ye de tercüme edilerek yayınlanmış olan (Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, trz.) Barnabas İncili hakkında daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Ataurrahim, *a.g.e.*, 45-49; Mevdudî, *Tefhîm*, VI/276-9; Reşid Rızâ, *Tefsîr*, IX/291-3.

¹⁶⁶ Barnabas, 17.

götürecektir. Dinsizler üzerine güçle gidecek ve putatapıcılığı ezecek, şeytanı kahredecektir. Çünkü Allah İbrahim'e böyle va'd etmiştir: 'Dikkat et, senin soyunla yeryüzünün tüm kabielerini kutsayacağım. Ve sen, ey İbrahim, nasıl putları parça parça etmişsen senin soyun da böyle yapacaktır.'¹⁶⁷

"..O'nun dünyaya geleceği kutlu zaman, İnanın bana, O'nun ruhunu görenlere Allah peygamberlik verdiğinden, her peygamber gibi ben de O'nu gördüm ve O'na saygı gösterdim. O'nu görünce ruhum teselli ile doldu (ve) dedim ki: 'Ey muhammed (övlümüş kişi), Allah seninle olsun ve beni ayaklarının bağıni çözecek değerde kılsın. Buna ermekle ben de büyük bir peygamber ve Alah'ın kutsal bir (kul)u olacağım.' Ve İsa böyle deyip Allah'a şükretti."¹⁶⁸

Hz.Muhammed'in @ risaletinin, daha önceki kutsal kitaplarda bildirildiğine dair yaptığımız bütün bu açıklamalardan sonuç itibariyle şu anlaşılmaktadır: İslam inancına göre, Hz.Adem'den Hz.Muhammed'e gelinceye kadar Allah'ın elçisi olarak gönderilen bütün peygamberler tevhid dininin davetçisi olmuşlardır. Bu durumda İslam davetinin peygamberlik geleneği içerisinde bir bütünlük arzettiğini kabul edecek olursak, Allah'ın peygamber olarak kendilerine kitap verdiği bu kimselerin birbirlerine atıfta bulunması, birbirlerini doğrulaması ve kendilerine verilen vahyî bilgiye dayanarak önce gelenlerin sonrakilere işaret etmesi gayet doğaldır.

Kur'an bu bağlamda, son peygamber olarak gönderilen Hz.Muhammed'in @ geleceğine ilişkin haberlerin gerek Tevrat'ta gerekse İncil'de kayıtlı olduğunu, müntesiplerinin de bundan haberdar olduklarını ve ortaya çıkması durumunda kendisine uyacaklarına dair peygaberlerden söz alındığını açıkça ifade etmektedir. Ancak her ne kadar bu günkü haliyle Tevrat ve İncil'in tümüyle güvenilirliğinden söz etmek mümkün olmasa bile, Kur'an'daki bu ifadeleri doğrulayabilecek işaretler bulunabilir. Fakat bunların aslına uygun olup olmadığını tesbit etmek mümkün değildir.

¹⁶⁷ Barnabas, 43.

¹⁶⁸ Barnaba, 44. Konuyla ilgili diğer işaretler için bkz. Barnaba, 42, 72, 83, 96, 97, 113, 124.

B) HZ.PEYGAMBER'İN EHL-İ KİTAB'A BAKIŞI

1- Hz.Peygamber'in Ehl-i Kitap Hakkındaki Bilgisi

Hz.Peygamber'in risaleti döneminde yaşayan Araplar ümmî bir toplumdu¹⁶⁹ ve aralarında okuma-yazma bilenlerin sayısı oldukça sınırlıydı. Rivayete göre, Kureyşliler arasında yazmayı bilenler yalnızca onyedî kişi idi¹⁷⁰. Hz.Peygamber de bu toplumda yetiştiği için okuma-yazma bilmeyenler arasında yer alıyordu¹⁷¹. Kur'an, onun bu özelliğine şöyle işaret etmektedir:

"(Ey Muhammed) sen bundan önce ne bir kitap okur, ne de onu elinle yazardın. Öyle olsaydı, batıla uyanlar kuşku duyarlardı."¹⁷²

"Yine onlar dediler ki: '(Bu ayetler,) onun başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır."¹⁷³

Bu ayetler, Hz.Peygamber'in risalet öncesi dönemde okuma-yazma bilmediğini açıkça ifade etmektedir. Özellikle ikinci ayette, onun ümmî olduğunun kendi toplumunca da bilindiği belirtilerek, kendilerine Allah'tan vahyedilmiş gibi anlattıklarının aslında başkalarına yazdırarak okuttuğu ve ezberlemeye çalıştığı şeyler olduğu iddia edilmektedir. Dolayısıyla bu da onun okuma-yazma bilmediğini göstermektedir¹⁷⁴.

Ayrıca bir başka ayette, Hz.Muhammed'in @ ümmî bir peygamber olduğu şöyle vurgulanmaktadır:

"Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar...De ki:'Ey insanlar, gerçekten ben sizin hepini-

¹⁶⁹ *Buhârî*, Savm,13 (II/230); *Müslim*, Sıyâm, 15 (I/761); *Ebû Davud*, Savm, 4 (II/739); *Nesaî*, Sıyâm, 17 (IV/139); *Ahmed b.Hanbel*, II/122; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/151.

¹⁷⁰ Belâzurî, *Futûh.*, s.580.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/151.

¹⁷² Ankebût, 29/48.

¹⁷³ Furkan, 25/5.

¹⁷⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, III/299.

ze..Allah'ın Elçisiyim. Öyle ise Allah'a ve *ümmî peygamber* olan Elçisine inanın ve O'na uyun ki, doğru yolu bulasınız."¹⁷⁵

Ayette geçen *ümmî* kavramı, bazı alimlerce her ne kadar *ehl-i kitap olmayan* anlamında değerlendirilmiş olsa da¹⁷⁶, çoğu alimlerce *okuma-yazma bilmeyen kimse* olarak anlaşılmıştır¹⁷⁷. Sıradan insanlar hakkında kullanıldığında "*okuma-yazma bilmeyen kimse*" anlamına gelen *ümmî* deyimini, ilmî yüceliği ve olgunluğu insanları aciz bırakan bir peygamber için kullanılınca şu anlamı taşır: Olağan durumun aksine olarak, hiç bir çaba göstermeksizin Allah tarafından ilahî bilgiler ve vehbî ilimlerle donatılmış fitrî bir yüceliğe sahip olmaktır. Bu özellik aynı zamanda, peygamberin getirdiği kutsal metinler hakkındaki her türlü şüpheyi ortadan kaldırarak onun doğrudan doğruya Allah'tan geldiğini isbat eden bir üstün vasıftır¹⁷⁸.

Dolayısıyla Hz.Peygamber'in ümmîliği dikkate alındığında, onun peygamberlik öncesi dönemde Ehl-i Kitab'ın kutsal kitaplarını okuyarak onların muhtevasından bu şekilde yararlandığı iddiasını kabul etmek mümkün değildir. Ancak bu durum, onun onlarla hiç bir zaman, hiç bir yerde ve hiç bir şekilde görüşüp konuşmadığı, en azından onlar hakkında halk arasında yaygınlık kazanmış sıradan bilgileri dahi edinmediği şeklindeki bir düşünceyi de doğrulamaz. Bu konuda müsteşrik M.Watt, Hz.Peygamber'in okuma-yazma bilmediğini kabul etmemekle birlikte, Kur'an'daki Yahudilik ve Hıristiyanlık'la ilgili bilgilere dayanarak onun bu tür bilgileri Kutsal Kitapları okuyarak değil, "*Mekke'nin aydın çevresinden*" edinmiş olabileceğini iddia etmektedir¹⁷⁹. Watt, bu ifadesiyle muhtemelen Varaka b.Nevfel gibi Mekke'de yaşayan ve vahiy geleneğinden haberdar olan bazı kimselere işaret etmiş olmalıdır. Zira o

¹⁷⁵ A'râf, 7/157-158. "*Ümmî peygamber*" ifadesinin geçtiği hadisler için bkz. *Müslim*, İman, 131 (I/86); *Ebü Davud*, Melâhim, 15 (IV/505); *Nesâî*, Eymân, 19 (VIII/116); *Dârimî*, Rikâk, 84 (s.723); *Ahmed b. Hanbel*, I/257, II/172, 212, IV/119.

¹⁷⁶ Muhammed İzzet Derveze, *Sîretü'r-Resûl*, Kahire, 1965, I/50.

¹⁷⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, VII/190; Yazır, *a.g.e.*, IV/146.

¹⁷⁸ Yazır, *a.y.*

¹⁷⁹ Watt, *Hz.Muhammed*, s.44-6; ayrıca bkz. Watt, "*Muslims and Christians after the Gulf War*", *Islam-ochristiana*, sayı: 17, Roma, 1991, s.42.

bir başka eserinde, Hz.Muhammed'in @ özellikle "önceki vahiylerle ilişkisinin çoğunlukla Varaka'nın fikirleriyle şekillenmiş olabileceğinden" bahsetmektedir¹⁸⁰. Watt ve diğer bazı müsteşriklerin, Hz.Peygamber'e Varaka gibi bazı muvahhid kimselerin akıl hocalığı ya da danışmanlık yaptığı şeklindeki görüşlerinin tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını söylemek mümkün olmakla birlikte¹⁸¹, onun gerek risalet öncesi, gerekse risalet sonrası dönemde Ehl-i Kitab'dan bazı kimselerle görüştüğüne dair Kur'an'da bazı işaretler yer almaktadır:

"Biz onların,'ona bir insan öğretiyor' dediklerini biliyoruz. Hakk'tan saparak kendisine yöneldikleri *kimsenin dili yabancısıdır* (a'cemîdir), bu (Kur'an) ise gayet açık bir Arapçadır."¹⁸²

"İnkâr edenler: 'Bu (Kur'an), yalandan başka bir şey değildir. (Muhammed) onu uydurdu, *başka bir topluluk da bu hususta kendisine yardım etti*' dediler de kesin bir haksızlığa ve iftiraya vardılar."¹⁸³

Bu ayetlerde görüldüğü gibi, Mekkeli müşrikler, yabancı birinin Peygamber'e @ bazı şeyler öğrettiği iddiasında bulunmuşlar, bunun üzerine Allah da onların bu iddiasını reddetmiştir. Bu ayetlerden, Hz.Peygamber'le yabancı biri ya da birileri arasında olması muhtemel bir ilişkinin reddedilmediğini anlamak da mümkündür. Zira eğer müşrikler, onu Mekke'deki azınlıklardan biriyle konuşurken ya da görüşürken görme-miş olsalardı, böyle bir iddiada bulunmazlardı. Kaldı ki müfessirler, Hz.Peygamber'in Mekke'de demircilikle uğraşan ve adının Cebr ya da Bel'âm olduğu kaydedilen Hıristiyan birinin yanına gidip geldiği, onun okuduğu kitaplara kulak verdiği ve onlara Kur'an okuduğuna dair bazı rivayetler de naklederler¹⁸⁴. Peygamber'in @, risalet öncesi ilişki kurduğu bu kimselerle peygamberlik sonrası da bu ilişkisini sürdürmüş olması ve kensine bir şeyler öğrettiği söylenen bu kimsenin ona iman edip elçiliğini tasdik etmiş olması uzak bir ihtimal değildir¹⁸⁵. Nitekim pek çok mekkî

¹⁸⁰ Watt, *Hız Muhammed Mekke'de*, Ankara, 1986, s.59.

¹⁸¹ Bu konudaki açıklamalar için bkz. Reşid Rıza, *el-Vahyu*, s.72-3.

¹⁸² Nahl, 16/103.

¹⁸³ Furkan, 25/4.

¹⁸⁴ Bu rivayetler hakkında bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIV/178; Kurtubî, *a.g.e.*, X/116-7; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II/567; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/429; İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/33-4.

¹⁸⁵ Derveze, *Sîret*, s.40.

ayet, buna işaret etmekte ve Peygamber'in @ risaletinin doğruluğuna onları şahit göstermesi istenmekte¹⁸⁶, ayrıca onların ona Allah tarafından gönderilen ayetlerle ferahladıklarını¹⁸⁷ ve ona iman ettiklerini bildirmektedir:

"Önceden kendilerine kitap verdiklerimiz, o (Kur'an)a da iman ederler. Onlara Kur'an okunduğu zaman: 'Ona iman ettik. Çünkü o, Rabbimizden gelen bir hakikattir. Esasen biz daha önce de müslüman idik' derler."¹⁸⁸

Hız. Peygamber'in, yetiştiği çevre, yaptığı seyahatler ve devrin kültürel birikimlerinden yararlanarak, Ehl-i Kitab'a ait bazı haberlerden, kıssalardan ve dinî bazı uygulamalardan haberdar olduğunu ifade etmek mümkündür. Fakat bu bilgilerinin hangi düzeyde olduğunu tesbit etmek oldukça zordur¹⁸⁹. Ancak bununla birlikte onun bu ve benzer pek çok konuda bilgi kaynağının ilahî vahiy olduğu çok açıktır. Zira Peygamber @, bu tür bilgi edinme yollarıyla hem kendisinin hem de kavminin bilgi sahibi olması mümkün olan ya da olmayan pek çok şeyi, vahiy yoluyla öğrenmiştir. Nitekim Kur'an, Tevrat'ta yer alması dolayısıyla¹⁹⁰, hem Peygamber'in hem de kavminin haberdar olması mümkün olan Nuh ve Yusuf kıssalarını naklettikten sonra şu ifadelere yer vermektedir:

"(Resûlüm!) İşte bunlar sana vahyettiğimiz (Nuh hakkındaki) *gayb haberlerindedir*. Bundan önce onları ne sen biliyordun, ne de kavmin. O halde sabret..."¹⁹¹

"İşte bu (Yusuf hakkındaki) *gayb haberlerindedir*. Onu sana vahy ediyoruz. Onlar hile yaparak işlerine karar verdikleri zaman sen onların yanında değildin (ki bunları bilesin)."¹⁹²

¹⁸⁶ Ra'd, 13/43; Yûnus, 10/94; Nahl, 16/43.

¹⁸⁷ Ra'd, 13/36.

¹⁸⁸ Kasas, 28/52-53; ayrıca bkz. İsrâ, 17/107-109.

¹⁸⁹ Fazlur Rahman, peygamberliğinin ilk yıllarında Hz. Peygamberin, kendinden önceki kutsal kitaplar hakkında ya çok az ya da hiç bilgisi olmadığını belirtmektedir, bkz. *Ana Konularıyla Kur'an*, s.272.

¹⁹⁰ Tekvin, 6-8. bablar.

¹⁹¹ Hûd, 11/49.

¹⁹² Yûsuf, 12/102. Hz. Meryem kıssası anlatıldıktan sonra da aynı ifadeler kullanılmıştır, bkz. Al-i İmrân, 3/44.

Ayetlerde, daha önceki kutsal kitaplarda nakledilmesi dolayısıyla, toplumun ya da en azından toplumda Ehl-i Kitab olan bazı şahısların bilmesi mümkün olan bu tür haberler hakkında, Hz.Peygamber'in ve kavminin bilmediği *gayba ait bilgiler* deyiminin kullanılmasını şu şekilde yorumlamak mümkündür: Burada söz konusu edilen gayba ait bilgiler, topluma eksik ya da yanlış aktarılmış olan geçmişe dair haberlerdir ki, bunlarda yer alan eksiklikler, sonradan yapılan eklemeler ya da yanlış aktarılmışsa olayların gerçek yüzü, ancak Peygamber'e @ gönderilen vahiy yoluyla bildirilmiştir¹⁹³. Ayrıca Kur'an, özellikle Ehl-i Kitab'ın o gün yaygın olan inanç esasları ve ibadet anlayışları hakkındaki gerçek bilgilere, Hz.Peygamber'in ancak vahiy yoluyla sahip olduğunu vurgulamaktadır:

"İşte (İsa hakkındaki) gerçek haberler bunlardır. Allah'tan başka ilah yoktur. Şühhesiz Allah, evet O, mutlak güç ve hikmet sahibidir."¹⁹⁴

Bununla birlikte Kur'an, Hz.Peygamber'in risalet öncesi dinî konulardaki bilgi düzeyine işaret etmek amacıyla, onun, vahye muhatap olmadan önce kendisine ne bir risalet ne de bir kitap verileceği konusunda hiç bir beklentisinin olmadığını da ifade etmiştir:

"Sen, Kitab'ın sana bırakılacağını ummuyordun. Ancak Rabbinden bir rahmet olarak (bu Kitap sana indirildi). O halde sakın kafirlere arka çıkma."¹⁹⁵

"İşte sana da emrimizden bir ruh (Kur'an) vahyettik. Sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi doğru yola ilettiğimiz bir nur kıldık..."¹⁹⁶

Bütün bu açıklamalardan, Hz.Peygamber'in, Ehl-i Kitab hakkında halk arasında yaygınlık kazanmış, doğruluğu şüpheli bazı bilgilere sahip olabileceğini söylemek mümkün olsa da, onun bu konulardaki gerçek bilgi kaynağının vahye dayandığını kesin olarak belirtmek gerekir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Hz.Peygam-

¹⁹³ Mehmet S. Hatiboğlu, *Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi) Ankara, 1967, s.6; Derveze, *Sîret.*, I/45; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, IV/312.

¹⁹⁴ Al-i İmrân, 3/62.

¹⁹⁵ Kasas, 28/86.

¹⁹⁶ Şürâ, 42/52; ayrıca bkz. Yûnus, 10/16.

ber'in vahiy yoluyla almış olduğu bu bilgilerin, onların bütün inanç esaslarını ve ibadet anlayışlarını tüm ayrıntılarıyla içerdiğini söylemek mümkün değildir. Bu bilgiler çoğu kez, onların tarihte yapmış oldukları hatalı tutum ve davranışlarını, peygamberlere ve onların getirdikleri dinî esaslara karşı gösterdikleri duyarsızlıkları ve dinde yaptıkları tahrifatı gözler önüne sererek, hem onların hem de müminlerin uyarılmasına ve bunlardan öğüt almalarına yönelik haberlerdir.

2- Kur'an'a Göre Ehl-i Kitab'ın Genel Karakteri

Ehl-i Kitab'ın geçmişteki ve Hz.Peygamber dönemindeki dinî ve toplumsal durumlarına geçmeden önce, Allah'ın bu insanlara verdiği nimetler ve üstünlüklere kısaca temas etmek gerekir. Allah'ın onlara lutfettiği bu üstün nitelikler, başta Bakara sûresi olmak üzere, Kur'an'ın bir çok yerinde zikredilmekte ve onların bu nimetlere karşı takındıkları tavırdan ibret alınması öğütlenmektedir:

"Ey İsrail oğulları, *size verdiğim nimetimi ve sizi alemlere üstün kıldığımı* hatırlayın..."¹⁹⁷

"Hani sizi *Fi'ravn ailesinden kurtarmıştık*. Onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, (fenalık için) kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı..."¹⁹⁸

"(Yine) sizin için *denizi yarmış ve sizi kurtarmıştık*. Fir'avn ailesini de boğmuştuk, siz de bunu görüyordunuz."¹⁹⁹

"Musa ile kırk gece için sözleşmiştik, sonra siz onun ardından *buzluğu (tanrı) edinmiştiniz*, (kendinize böylece) zulmediyordunuz. Bundan sonra da şükredersiniz diye *sizi affetik*."²⁰⁰

"Doğru yolu bulasınız diye *Musa'ya Kitap* ve hak ile batılı ayıran hükümler *verdik*."²⁰¹

"Bir zamanlar da: 'Ey Musa biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız' demiştiniz de, derhal sizi yıldırım çarpmıştı, siz de bunu

¹⁹⁷ Bakara, 2/47; bkz. Bakara, 2/122; A'râf, 7/140; Duhân, 44/32 Tantâvî, *Benû İsrâil fi'l-Kur'ân.*, s.339-42.

¹⁹⁸ Bakara, 2/49; bkz. Kasas, 28/4; İbrahim, 14/6; Tantâvî, *a.g.e.*, s.346-50.

¹⁹⁹ Bakara, 2/50; bkz. A'râf, 7/138; Yûnus, 10/90; Tâhâ, 20/77-78; Şuarâ, 26/60-66; Tantâvî, *a.g.e.*, s. 350.

²⁰⁰ Bakara, 2/51-52; bkz. Nisâ, 4/153; A'râf, 7/152-153; Tantâvî, *a.g.e.*, s.352-4.

²⁰¹ Bakara, 2/53; bkz. Bakara, 2/87; En'âm, 6/91,154; Hûd, 11/110; İsrâ, 17/2; Mü'minûn, 23/49; Furkân, 25/35; Kasas, 25/43; Secde, 32/23; Gâfir, 40/53; Fussilet, 41/45; Câsiye, 45/16; Tantâvî, *a.g.e.*, s.354-6.

görüydünüz. Sonra belki şükredersiniz diye sizi ölümünüzün ardından tekrar diriltmiştik."²⁰²

"Ve sizi bulutla gölgeledik, size kudret helvası ve bildircin indirdik: 'Verdiğimiz güzel nimetlerden yiyin' (dedik). Ama onlar bize değil, sadece kendilerine zulmediyorlardı."²⁰³

"Demıştik ki: 'Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yeyin, kapıdan secde ederek girin, (girerken de) 'hitta (Ya Rab, bizi affet)' deyin ki, hatalarını bağışlayalım, biz güzel davrananlara daha fazlasını da veririz."²⁰⁴

"Bir zaman da Musa (çölde) kavmi için su istemişti, biz ona: 'Asanla taşa vur' demiştik. Bunun üzerine taştan oniki kaynak fıskırmıştı. Her bölük kendi içeceği pınarı bilmmişti: 'Allah'ın rızkından yeyin, için ve sakın yeryüzünde bozgunculuk yapmayın' demiştik."²⁰⁵

Kur'an'ın bu ayetlerinde de işaret edildiği gibi, Allah insanlık tarihi içerisinde İsrail oğullarını (ya da Ehl-i Kitab'ı) daima yüceltmiş, yok olma derecesine düştükleri durumlarda yok olmaktan kurtarmış ve diğer bir çok milletten üstün kılmıştır. Yukarıda belirtilen nimetlerin de vurguladığı gibi bu üstünlük, elbette onların bir beşer olarak diğer milletlerden farklı oldukları anlamında değil, Allah'ın onlara bir çok peygamber göndermek ve onlara Tevrat ve İncil gibi kitaplar indirmek suretiyle diğer milletlerden üstün kıldığı anlamına gelmektedir²⁰⁶. Nitekim Kur'an, onların bu ayrıcalıklı durumlarına şöyle işaret etmektedir:

"Bir zamanlar Musa kavmine şöyle demişti: 'Ey kavmim, Allah'ın size olan nimetini hatırlayın; hani O, içinizden peygamberler çıkarmış, sizi hükümlar yapmış ve âlemlerden hiçbirine vermediğini size vermişti ya!'"²⁰⁷

Kur'an'ın ifadesine göre, Allah geçmişte Ehl-i Kitab'a tanınan bunca nimet ve üstünlüklerin yanında, kendilerinden bazı konularda söz almıştı. Buna göre, onlar *Allah'tan başkasına kulluk etmemek*²⁰⁸, *Allah'ın Elçilerine iman etmek ve yardımcı*

²⁰² Bakara, 2/56; Tantâvî, *a.g.e.*, s.360-3.

²⁰³ Bakara, 2/57; bkz. A'râf, 7/160; Tâhâ, 20/80; Tantâvî, *a.g.e.*, s.363-5.

²⁰⁴ Bakara, 2/58; bkz. Nisâ, 4/154; Mâide, 5/21,23; A'râf, 7/161; Tantâvî, *a.g.e.*, s.365-9.

²⁰⁵ Bakara, 2/60; bkz. A'râf, 7/160; Tantâvî, *a.g.e.*, s.370-2.

²⁰⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/85; Kurtubî, *a.g.e.*, I/226, 256; Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerîm Meal ve Tefsiri*, Ankara, 1985, I/122-3; Tantâvî, *a.g.e.*, s.340.

²⁰⁷ Mâide, 5/20.

²⁰⁸ Bakara, 2/83.

olmak²⁰⁹, gerçekleri gizlememek ve açıkça ifade etmek²¹⁰, anayababaya, yakınlara, yetimlere ve yoksullara iyilik etmek, insanlara güzel söz söylemek, namaz kılıp zekat vermek²¹¹, birbirlerinin kanını akıtmayıp yurtlarından çıkarmamak²¹² ve Cumartesi yasağını çiğnememek²¹³ üzere bazı konularda Allah'a söz vermişlerdi. Fakat onların, Allah'a vermiş oldukları sözlerini bozarak tarih boyunca üstesinden gelemeyecekleri ağır bir vebal ve sorumluluğun da altına girmiş olduklarına Kur'an'da şöyle işaret edilmiştir²¹⁴:

"Sözlerini bozmalarından dolayı...(başlarına belalar getirdik)"²¹⁵,
 "Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir paraya satanlar var ya, işte onların ahirette bir payı yoktur..."²¹⁶, "Sözlerini bozdukları için onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık..."²¹⁷

Tarihte Ehl-i Kitab'ın, Allah'ın dinine karşı işlediği en büyük cürüm ve en kötü davranışları, O'nun ayetlerini inkar ederek kendilerine ilâhî hakikatleri bildirmek üzere gelen peygamberlere karşı takındıkları inkarcı tavırları olmuştur. Onların bu inkarcı tavırlarına bir rivayette şöyle işaret edilmektedir: Ashab'dan Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh Peygamber'e @: "Ey Allah'ın Resûlü, kıyamet günü insanlardan hangisinin azabı daha şiddetlidir?" diye sordu da, bunun üzerine o:"Bir peygamberi ya da iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir kimseyi öldürenin azabı" diye karşılık verdikten sonra İsrail oğullarının bu tür fiilleri işleyen bir toplum olduğunu vurguladı. Daha sonra da şu ayeti okudu²¹⁸:

"Allah'ın ayetlerini inkar edenler, haksız yere peygamberleri öldürenler, insanlar arasında adaleti emredenleri öldürenler (var ya), onları, acı bir azab ile müjdele!"²¹⁹

²⁰⁹ Mâide, 5/12; Al-i İmrân, 3/81.

²¹⁰ Al-i İmrân, 3/187.

²¹¹ Bakara, 2/83; Mâide, 5/12.

²¹² Bakara, 2/84.

²¹³ Nisâ, 4/154.

²¹⁴ Tantâvî, *a.g.e.*, s.386-94.

²¹⁵ Nisâ, 4/155.

²¹⁶ Al-i İmrân, 3/77.

²¹⁷ Mâide, 5/13; ayrıca bkz. Bakara, 2/63-64, 85, 93, 246; Al-i İmrân, 3/187; Mâide, 5/14.

²¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/335-6.

²¹⁹ Al-i İmrân, 3/21.

"Andolsun, Musa'ya Kitabı verdik, arkasından peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya da açık deliller verdik ve onu Ruhü'l-Kudüs ile destekledik. Ne zaman ki, bir peygamber, size canınızın istemediği bir şey getirdiyse büyüklük taslamadınız mı? *Kimini yalanladınız, kimini de öldürüyordunuz?*"²²⁰

Ayrıca onlar Allah'ın yardımıyla Firavn'un zulmünden kurtulduktan sonra *Musa'dan @ kendilerine puttan tanrılar edinmesini istemişler*²²¹ ve onun Rabbiyle konuşmak üzere Tûru Sinâ'ya çıkmasını fırsat bilerek *buzacağı heykelini tanrı edinmişlerdi*²²². Bununla da kalmayıp Hz.Mûsa'dan *Allah'ı kendilerine açıkça göstermedikçe iman etmeyeceklerini söylemişler*, bunun üzerine kendilerini *yıldırım çarpmıştı*²²³. Yine kendilerini masum gösterip inançsızlığın kendi ellerinde olmadığını ifade etmek maksadıyla *kalplerinin perdeli olduğunu söylemişler*, Allah da onların bu inkarcı tavırları karşısında *kalplerini mühürlemişti*²²⁴. Arz-ı Mevûd'a girmeleri istendiği halde *Hz.Mûsa'ya karşı tavır almışlar*²²⁵, kendilerinden *bir inek kurban edilmesi istendiğinde de, bu kendilerine çok ağır gelmiş*, sürekli ineğin niteliklerini sorarak işi sürüncemede bırakmışlar ve ancak son anda onu kurban edebilmişlerdi²²⁶. *Cumartesi günü avlanma yasağını çiğnedikleri için lanetlenmişler ve maymuna dönüştürülmüşlerdi*²²⁷. Yaptıkları zulümlerden, insanları Allah'ın yolundan çevirmelerinden, menedildikleri halde faiz almalarından ve haksız yere inasanların mallarını yemelerinden ötürü, *helal kılınmış bazı temiz ve hoş şeyler kendilerine yasaklanmıştı*²²⁸. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra sırf

²²⁰ Bakara, 2/87; bkz. Bakara, 2/91; Al-i İmrân, 3/112, 183; Nisâ, 4/155; Mâide, 5/70; Kurtubî, *a.g.e.*, II/ 19; İbn Kesir, *Tefsîr.*, I/118; Tantâvî, *a.g.e.*, s.404-10.

²²¹ A'râf, 7/138-141; Tantâvî, *a.g.e.*, s.472-6.

²²² Bakara, 2/51-54, 92; Nisâ, 153; Tantâvî, *a.g.e.*, s.476-9.

²²³ Bakara, 2/55; Nisâ, 4/153.

²²⁴ Bakara, 2/88; Nisâ, 4/155; Saff, 61/5.

²²⁵ Bakara, 2/58, 256; Mâide, 5/21-25.

²²⁶ Bakara, 2/67-71.

²²⁷ Bakara, 2/65-66; Nisâ, 4/47, 154.

²²⁸ Nisâ, 4/160-161; Al-i İmrân, 3/50, 93-94.

aralarındaki kıskançlıktan ötürü *anlaşmazlığa düşmüşler ve gruplara (ahzâb) ayrılmışlardı*²²⁹.

Geçmişte Allah'ın dinine ve gönderdiği elçilere karşı duyarsızlıklarıyla tanınan ve olumsuz pek çok tavır sergileyen bu kitap ehli kimseler, Hz. Muhammed@ devrinde de -içlerinden çok azı dışında- aynı tutumdan vazgeçmemişlerdir. Gerek Kuran'daki işaretler ve gerekse hadislerde yer alan bilgiler bunu açıkça doğrulamaktadır. Ancak biz burada, onların yalnızca bu tavırlarına işaret etmek yerine, konu bütünlüğü içerisinde yeri geldikçe temas edip değerlendirmeyi uygun gördük.

3- Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'a Karşı Genel Tutumu

Daha önceki bir bölümde de değindiğimiz gibi²³⁰, Hz. Peygamber, henüz risaletinin ilk yıllarından itibaren kendi tebliğinin öncekilerin bir devamı ve hatta önceki peygamberlerin tebliğinin yeniden ihyası olduğunun farkındaydı. Diğer bir deyişle, kendi davetinin, muvahhid İbrahimî dinin içerisinde aynı misyona sahip olduğunu biliyordu²³¹. Nitekim Kur'an, ilk mekkî surelerin birinde "*İbrahim ve Musa'nın sahifelerinden*"²³², bir diğerinde de bunlardan övgüyle söz etmektedir:

"..Gaybın bilgisi kendi yanında da, (onları yalnızca) o mu görüyor? Yoksa kendisine haber verilmedi mi, *Mûsa'nın sahifelerinde ve çok vefalı İbrahim'in sahifelerinde bulunan şu gerçeklerden?: Hiç bir günahkar, başkasının günah yükünü yüklenmez. İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur...*"²³³

Bununla birlikte Peygamber @, ilk andan itibaren, daha önce nazil olan kitapların semavî (yani vahiy kaynaklı) olduğuna ve peygamberlerin de bu kitapları vahiy yoluyla aldıklarına kesinlikle inanıyordu. Bu nedenledir ki, hiç tereddüt etmeden hem

²²⁹ Bakara, 2/176, 213, 253, 113; Al-i İmrân, 3/105. Onların bu olumsuz tavırları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Tantâvî, *a.g.e.*, s.385-516; Watt, *Muhammad at Medina*, s.205-6; Wajda, "*Ahl al-Kitâb*" mad., s.264; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/630; Ekrem Sağıroğlu, *Kur'an'da İnsan ve Toplum*, İstanbul, 1993, s.156-9.

²³⁰ Bkz. İslam Davetinin Evrensel Karakteri, s.82.

²³¹ Fazlur Rahman, *İslam*, s.35; Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, s.9-10.

²³² A'lâ, 87/19.

²³³ Necm, 53/33-39.

İbrahim, Musa ve İsa'nın @, hem de İncil ve Tevrat'ta adı geçen diğer bir çok şahsiyetin kendisi gibi peygamber olduğunu kabul etmişti²³⁴. Ayrıca o, Kur'an'ın da çoğu kez vurguladığı gibi, daha önce Allah tarafından gönderilen ilahî mesajları tasdik etmek üzere geldiğini de biliyor²³⁵, ancak bunlarla büyük ölçüde ilişkisi kalmamış ve peygamberlerin aralarından ayrılmasıyla müntesipleri tarafından kendi anlayışlarına uygun bir şekilde kurumsal hale getirilmiş dinlerin, Allah'ın tek ve gerçek diniyle aynı olmadığını da farkındaydı. Zira Kur'an, tarih boyunca bütün peygamberlerin Allah katında yegane din olan İslam'ı insanlara getirdiğini belirtirken²³⁶, Peygamber'e @ de onların icat ettikleri bu dine uymaması gerektiğini ikaz etmektedir²³⁷.

Ancak Kur'an, pek erken bir devirden itibaren Hz.İsa'yı Allah'ın bir elçisi olarak kabul ettiği halde²³⁸, yine Mekke'de oldukça erken bir dönemde İsa'nın ulûhiyeti iddiasını da reddetmişti²³⁹. Yine bu dönemde Yahudi ve Hıristiyanların dinî birliği bozanlar anlamında *ahzâb* diye nitelendirildikleri görülmektedir²⁴⁰. Daha sonraki dönemlerde nazil olan ayetlerde ise, itikad, ibadet ve sosyal yaşantıları itibarıyla çoğu kez tenkide maruz kalmışlardır.

Hz.Peygamber'in, risaletinin daha başında iken Hz.Musa, Hz.İsa ve diğer dinî şahsiyetlerin, Yahudi ve Hıristiyan zümresinden ayrı tutulması, Fazlur Rahman'ın deyimiyle *nazarî* ya da *ideal dinî düzey* ile *fiilî inanç ve amel (uygulama) düzeyi* arasındaki farklılığa ve bu ayrımın mutlaka gözetilmesi gerektiğine işaret etmektedir²⁴¹. Zira Hz.İbrahim, Musa ve İsa gibi ideal şahsiyetlere karşı gerek Kur'an'ın gerekse Hz.Peygamber'in takındığı tavrın belirlenmesi, ya da mevcut Yahudi ve

²³⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla*, s.311-2; Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s.52.

²³⁵ Bakara, 2/101; Al-i İmrân, 3/81; Saf, 61/6.

²³⁶ Bkz. s.86.

²³⁷ Bakara, 2/120; Ahzâb, 33/1-2.

²³⁸ Meryem, 19/30; Zuhuruf, 43/59.

²³⁹ Meryem, 19/16-37

²⁴⁰ Rum, 30/32; Ra'd, 13/36; Hüd, 11/17.

²⁴¹ Fazlur Rahman, *İslam*, s.35.

Hıristiyanların tutumlarının değerlendirilmesi ve eleştirilmesi esnasında karmaşık bir durum ortaya çıkmaktadır. Nitekim biraz önce de belirttiğimiz gibi, Kur'an daha Mekke'de iken teslisi ve İsa'nın ulûhiyetini kesinlikle reddettiği ve aynı şeyi Medine'de de yapmaya devam ettiği halde²⁴², acaba niçin hala "*Şüphesiz iman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden her kim Allah'a ve ahiret gününe iman eder ve salih amel işlerse, elbette bunların Rableri katında mükafatları vardır*"²⁴³ demeye devam etmektedir? Ve neden hala onlar hakkında şu çarpıcı ifadeleri kullanmaktadır: "*(Ey Muhammed!) insanlar arasında inananlara en şiddetli düşman olarak Yahudileri ve (Allah'a) ortak koşanları bulursun. İnananlara sevgice en yakınları da 'Biz Hıristiyanız' diyenleri bulursun. Çünkü onlar içerisinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.*"²⁴⁴

Burada Hz.Musa, İsa ve diğer dinî şahsiyetlerin Yahudi ve Hıristiyan toplumlarından ve onların din adına ortaya koydukları uygulamalardan ayrı tutulması, Ehl-i Kitab arasındaki iki ayrı unsurun zorunlu bir neticesi olmalıdır. Kur'an, bunlardan birini sürekli övmekte, diğerini ise yermektedir. Mesela, "*İçlerinde (yani Ehl-i Kitab arasında) ılımlı (orta yolu tutan, aşırılığa kaçmayan) bir ümmet vardı, ancak onlardan çoğu ne kötü işler yapıyorlardı.*"²⁴⁵ derken, yine onlardan Tevrat ve İncil'e uygun olarak yaşamaları istenmiş²⁴⁶, fakat bütün kurumsal dinî gelenek sahiplerinde olduğu gibi, Yahudi ve Hıristiyanlar da, kendi aralarında çatışmış ve her biri kurtuluş anahtarının kendi ellerinde bulunduğunu iddia etmişlerdi²⁴⁷. Ayrıca onların, kendi dinlerine uymadıkça Peygamber'den @ asla razı olmayacakları ifade edilerek, doğru yolun da ancak Allah'ın yolu olduğu vurgulanmıştır²⁴⁸. Bu durumun kaçınılmaz bir

²⁴² Al-i İmrân, 3/59; Nisâ, 4/171; Mâide, 5/17, 72, 116.

²⁴³ Bakara, 2/62; Mâide, 5/69.

²⁴⁴ Mâide, 5/82.

²⁴⁵ Mâide, 5/66.

²⁴⁶ Mâide, 5/66, 68.

²⁴⁷ Bakara, 2/113.

²⁴⁸ Bakara, 2/120.

sonucu olarak Hz.İbrahim'in, ne bir Yahudi ne de bir Hıristiyan olduğu, ona en çok sahip çıkanların ise onu en çok izleyenlerin olduğu ilan edilmiştir²⁴⁹. Bu tutum sadece Hz.İbrahim'le ilgili olarak değil, Hz.Musa ve İsa'ya varıncaya kadar bütün dinî önder ve peygamberlerle ilgili olarak da izlenmiştir²⁵⁰.

O halde *ideal dinî düzeyde* ilahî kaynağa yakınlığı ve saflığını muhafaza ettiği ölçüde Ehl-i Kitab'a ait bazı unsurlar, gerek Kur'an gerekse Hz.Peygamber tarafından övgüyle anılmış; *fiilî itikad* ya da *mevcut haliyle* aslından sapmış, saflığını yitirmiş ve haktan kopmuş pek çok unsur da aynı şekilde şiddetle eleştirilmiş ve aslına rucu edilmesi istenmiştir.

4- Hz.Peygamber'in İtikadî Konulardaki Tutumu

Hız.Peygamber'in onlara karşı olan tavrını genel hatlarıyla çizdikten sonra, itikadî konulardaki ayrıntılara geçebiliriz. Öncelikle, Hız.Peygamber'in bu iki din mensuplarına karşı gösterdiği tavır ve tutumda farklı bir görünümün hakim olduğunu ifade etmek gerekir. Kur'an'da da açıkça görüldüğü gibi, onun Yahudilerle olan ilişkilerinde daha çok *sosyal ve siyasî anlaşmazlıklar* ve bu anlaşmazlıklar sonrasında ortaya çıkan gerilimli bir ortam mevcut iken, Hıristiyanlarla olan ilişkiler söz konusu olunca takınılan tavrın *itikadî ve kelamî* bazı tartışmalar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir²⁵¹. Ancak buradan, Yahudilerle itikadî tartışmaların siyasî olanlara nisbetle daha az bir yer işgal ettiği, Hıristiyan toplumuyla da, Medine ve çevresinde yaygın olmamaları nedeniyle siyasî ve hukukî çatışmaların daha az olduğu anlaşılmalıdır.

²⁴⁹ Al-i İmrân, 3/67-68.

²⁵⁰ Bakara, 2/135, 136, 140.

²⁵¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/613; Fazlur Rahman, *İslam*, s.35; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler*, Konya, 1989, s.10.

a) Ulûhiyet İnancı

Allah'ın, insanlığa rehber ve hidayet kaynağı olarak gönderdiği bütün ilahî mesajlarda, tevhidin zorunlu itikadî bir ilke olduğunda hiç şüphe yoktur:

"Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki, ona: '*Benden başka ilah yoktur, bana kulluk edin*' diye vahyetmiş olmayalım."²⁵².

"Biz Nuh'a ve ondan sonraki *peygamberlere vahyettiğimiz gibi, sana da vahyettik*. Keza İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlarına, İsa'ya, Eyyub'a, Yunus'a, Harun'a, Süleyman'a vahyetmiş, Davud'a da Zebur'u vermiştik. Daha önce sana anlattığımız elçilere de (vahyetmiş-tik). Ve Allah, Musa'ya da konuşmuştu."²⁵³

Bütün peygamberler ve müntesipleri için yegane ortak ilke olan tevhidin, peygamber sonrası dönemde ilahî mesaj etkisini yitirdikçe, dinde bazı önder ya da tanınmış şahsiyetlere kutsallık atfedildiği ve böylelikle Allah'a ortak koşulduğu görülmektedir. Hz.Musa ve İsa sonrasında da zamanla bu durumun hakim olduğu ve bazı kimselerin Allah'a ortak koşulmasıyla tevhid ilkesinden uzaklaşıldığı anlaşılmaktadır²⁵⁴.

Burada öncelikle, tevhidi bozan ulûhiyet (ya da *Rab edinme*) anlayışının mahiyetine kısaca temas etmek gerekir. Kur'an'ın anlayışına göre, tevhidin her türlü şaibeden uzak ve arınmış olması gerekir. Kur'an bu noktada, insanın mücerred ve kişilik dışı bir özelliği olan hevasının bile peşine düşmekle, onu *tanrılaştırmış* olacağını açıkça ifade etmektedir²⁵⁵. Buna göre, herhangi birini ya da bir şeyi rab edinmiş olmak için, ona bizzat *rab* adının verilmiş olması şart değildir. *Rab edinmek*, Allah'ın emirlerine uygun olup olmadığını hesaba katmayarak, o kimsenin emrine uymak ve özellikle din adına onu kural koymaya yetkili zannedip ne söylerse, ne emrederse doğru farzetmek, ona uyduğu zaman Allah'ın emrine ters düşeceğini

²⁵² Enbiyâ, 21/25; ayrıca bkz. Zuhruf, 43/45; Nahl, 16/36; İhlas, 112/1-4.

²⁵³ Nisâ, 4/163-164.

²⁵⁴ Dîhlevî, *a.g.e.*, I/252.

²⁵⁵ Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23; Kurtubî, *a.g.e.*, XIII/25-6; Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Mahmud el-Alûsî, *Râhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ân.*, Beyrut, trz., XIX/24.

düşünmeden hareket etmek, onun emirlerini taparcasına yerine getirmek, ona tapmak demektir²⁵⁶. Nitekim Kur'an'da Ehl-i Kitap'tan bahsederken:

"(Yahudiler ve Hıristiyanlar) hahamlarını ve rahiplerini Allah'ın dışında rabblar edindiler. Meryem oğlu Mesih'i de. Halbuki hepsi bir tek ilaha ibadetle emrolunmuşlardı."²⁵⁷

buyrulmaktadır. Hz.Peygamber, daha önceden Hıristiyan iken sonradan ihtida eden Adıyy b.Hatim et-Tâî'nin de bulunduğu bir mecliste bu ayeti açıklarken, *rabb edinmeyi*, din adamları tarafından helalin haram, haramın da helal kılınması ve toplumun da onların bu görüşlerine tabi olması şeklinde yorumlamıştır²⁵⁸. Kur'an'ın, Ehl-i Kitap arasında mevcut olduğuna işaret ettiği bu anlayışın İncillerde de doğrulandığı görülmektedir: "(Filistin'de) din adamları, Musa'nın kürsüsüne sahiptirler; siz, onlar ne derse onu yapın"²⁵⁹. Ayrıca İnciller, Hz.İsa'ya atfen, dindeki bu tekelciliklerinden dolayı Yahudi din adamlarına yöneltilmiş şiddetli tenkitlerle doludur²⁶⁰.

Buna göre Hz.Peygamber, tevhid ilkesinden uzaklaşma anlamına gelen bu inanişe sahip Yahudi ve Hıristiyan toplumunu açıkça eleştirmektedir. Ehl-i Kitab'ın, din adamları hakkındaki bu anlayışlarının, peygamberleri ve bazı lider şahsiyetleri söz konusu olduğunda çok daha ileri bir düzeye ulaştığı görülmektedir. Nitekim Kur'an, onların bu inançlarına şöyle işaret etmektedir:

"Allah, çocuk edindi' dediler. Haşa O, yücedir. Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir."²⁶¹ "Rahman çocuk edindi' dediler. Andolsun ki, siz pek kötü bir cür'ette bulundunuz."²⁶² "Yahudiler: "Uzeyr Allahın oğludur." dediler. Hıristiyanlar da: "Mesih Allah'ın oğludur." dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözleridir. (Sözlerini), önceden inkar etmiş (olan müşrik)lerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin, nasıl da (haktan batıla) çevriliyorlar!"²⁶³

²⁵⁶ Yazır, *a.g.e.*, IV/318; Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul, 1987, s.352-3.

²⁵⁷ Tevbe, 9/31.

²⁵⁸ *Tirmizî*, Tefsîr, 10 (V/259-60); Kurtubî, *a.g.e.*, VIII/77; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/333-4.

²⁵⁹ Matta, 23/2-3.

²⁶⁰ Matta, 23/1-39; Markos, 7/1-23; Luka, 11/39-52.

²⁶¹ Bakara, 2/116.

²⁶² Meryem, 19/88-89.

²⁶³ Tevbe, 9/30.

"Allah, Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler küfre gitmişlerdir. Halbuki Mesih demişti ki: 'Ey İsrail oğulları, benim Rabb'im ve sizin Rabb'iniz olan Allah'a kulluk edin. Zira kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak ki, Allah ona cenneti haram etmiştir ve onun varacağı yer ateştir; zalimlerin yardımcısı yoktur!"²⁶⁴.

"Allah, için üçüncüsüdür' diyenler, elbette kafir olmuşlardır. Halbuki bir tek ilahtan başka bir ilah yoktur."²⁶⁵

Onların bu anlayışlarına Hz. Peygamber de şöyle temas etmektedir:

"Allah buyurdu ki: 'Adem oğullarından bir kısmı beni yalanladı, oysa beni yalanlamak onlara yakışmazdı. Bir kısmı da bana küfretti, halbuki bana küfretmek de onlara yakışmazdı...Onların bana küfretmesi, benim çocuğum olduğunu söylemesidir. Oysa ben eş ve çocuk edinmekten münezzehim."²⁶⁶

"Hiç kimse (kendisi hakkında) duyduğu eza(verici isnad ve iftira)ya Allah'tan daha sabırlı değildir. Kafirler ve müşrikler Allah'a oğul isnad ederler de sonra Allah yine onları (bela ve musibetlerden) kurtarır ve onları (türlü nimetlerle) rızıklandırıp yaşatır."²⁶⁷

Bu ifadeler, Ehl-i Kitab'ın ya Allah'a çocuk isnad etmek, ya İsa'nın Allah olduğunu söylemek, ya da teslisi kabul etmek suretiyle açıkça tevhidden saptıklarını göstermektedir. Onların bu anlayışlarına ve kendilerine karşı yöneltilen eleştirilere kısaca temas edelim.

i. Allah'a Çocuk (ya da Oğul) İsnad Etme

Kur'an'ın Ehl-i Kitab'a yönelttiği bu inancın, İncillerde ve özellikle oğul temasını işleyen Yuhanna ve Pavlus'un yazılarında fazlasıyla yer aldığını görmek mümkündür:

"Allah dünyayı öyle sevdi ki, biricik Oğlunu verdi; ta ki, ona iman eden her adam helak olmasın, ancak ebedi hayatı olsun. Çünkü Allah dünyaya hükmetsin diye değil, ancak dünya onunla kurtulsun diye Oğlunu dünyaya gönderdi."²⁶⁸

Pavlus, Romalılarına yazdığı mektubuna şu ifadelerle başlamaktadır: "İsa Mesih'in kulu, resul olmağa davet olunup Allah'ın İnciline tahsis edilmiş

²⁶⁴ Mâide, 5/17, 72.

²⁶⁵ Mâide, 5/73.

²⁶⁶ *Buhârî*, Tefsîr,sûre2, 8(V/149), sûre112, 363-4 (VI/95); *Nesai*, Cenâiz, 117(IV/112); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII/18.

²⁶⁷ *Buhârî*, Edeb, 71 (VII/96); *Tevhîd*, 3 (VIII/165); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII/372-3.

²⁶⁸ Yuhanna, 3/16-18; ayrıca bkz. Yuhanna, 5/19-29, 17/1-2 vd.

olan Pavlus, -peygamberleri vasıtasıyla mukaddes kitaplarda evvelce va'dettiği o İncil, bedene göre Davud zürriyetinden doğmuş, kudsiyet ruhuna göre ölümlerden kıyam ile kudretle *Allah'ın oğlu ilan edilmiş olan kendi oğlu Rabbimiz İsa Mesih* hakkındadır..²⁶⁹

Bu ifadelerde de görüldüğü gibi, tarih boyunca çeşitli inanç sistemlerinde, Tanrının, merhameti sebebiyle oğlunu insanlara yollayıp onu feda etmesi motifi oldukça yaygındır²⁷⁰. İsa Mesih'in de Allah'ın oğlu olduğu şeklinde Hıristiyan itikadında yer alan inanç ilkesi, tarihî süreç içerisinde bir etkileşim sonucu geliştirilmiş bir anlayış olmalıdır. Kur'an, Allah'ın insanlara bu tür yollarla yaklaşmasının mümkün olmadığını ve O'nun merhamet etmesi için bir oğula ihtiyacı olmadığını pek çok ayette açıkça ifade etmektedir:

"Çocuk edinmek, Allah'a yakışmaz. O, (böyle şeylerden) yücedir. Bir işi yapmak istedi mi ona sadece "ol" der, (o da) olur..²⁷¹

"Rabbiniz oğulları size seçti de, kendine meleklerden kadınlar mı edindi? Gerçekten siz büyük (çok tehlikeli) bir söz söylüyorsunuz."²⁷²

Ayrıca Kur'an, Allah'a çocuk isnad edenlerin, ne kendilerinin ne de atalarının bu konuda hiç bir bilgisinin bulunmadığını ve onların bu sözlerinin büyük bir iftira ve yalandan başka bir şey olmadığını açıkça belirtmektedir²⁷³.

Kur'an'da Allah'a çocuk isnadı genel olarak bu şekilde reddedilirken, aynı hitap Yahudilere de yöneltilerek onların da Uzeyr'i Allah'ın oğlu kabul ettikleri belirtilmektedir:

"Yahudiler: *"Uzeyr, Allahın oğludur."* dediler...Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözleridir. (Sözlerini), önceden inkar etmiş (olan müşrik)-lerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin, nasıl da (haktan batıla) çevriliyorlar!?"²⁷⁴

²⁶⁹ Pavlus'un Romalılara Mektubu, 1/1-4.

²⁷⁰ Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s.66-9; Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s.348.

²⁷¹ Meryem, 19/35; ayrıca bkz. Nisâ, 4/171; Mü'minûn, 23/91; Bakara, 2/116; İsrâ, 17/111; Enbiyâ, 21/26; Furkân, 25/2; Zümer, 39/4; Cin, 72/3; En'âm, 6/100; Sâffât, 37/149, 153; Tevbe, 9/30.

²⁷² İsrâ, 17/40.

²⁷³ Kehf, 18/4; ayrıca bkz. Yûnus, 10/68; İhlas, 112/3.

²⁷⁴ Tevbe, 9/30.

Ulûhiyet konusunda Yahudilere ait olduğu belirtilen bu inanç, Hz.Peygamber dönemi Medine Yahudilerinin ya da en azından onlardan bir grubun kabul ettiği bir inanç olmalıdır²⁷⁵. Nitekim bir rivayete göre, Medineli Yahudilerden Sellâm b.Mişkem ve Numan b.Ebî Evfâ adlı kimseler Hz.Peygamber'e gelerek böyle söylemişlerdi²⁷⁶. Yine İbn Abbas'tan rivayete göre, Hz.Peygamber, Yahûdilerden bir grubu İslam'a davet etmiş ve onları Allah'ın azabıyla korkutmuştu. Bunun üzerine onlar: "*Bizi bununla mı tehdit ediyorsun? Biz bundan korkmayız, çünkü 'bizler Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz'*"²⁷⁷ demişlerdi²⁷⁸.

İslamî geleneğe göre, Uzeyr'in Ezra olduğu kabul edilir. Ezra, M.Ö.4. asırda Babil sürgünü sonrasında İsrail oğullarının Kudüs'e geri dönmelerini sağlamış ve onların dinî ve siyasî liderliğini yapmış bir şahsiyettir²⁷⁹. Bununla birlikte, Hz.Musa'ya verilen levhaların ve vahiylerin kaybolmasından sonra, şifahî yolla gelen Tevrat'ı da Ezra'nın tertib ettiği kabul edilmektedir²⁸⁰.

Ancak Uzeyr'in kim olduğu konusunda bundan farklı görüşler de ileri sürülmüştür²⁸¹. Yahudi asıllı bir araştırmacı olan Simon Szyszman, bu konuda yazmış olduğu "*Le nom de Ozair (Coran, IX/30) et ses interprétations*" adlı araştırmasında bütün görüşlere temas ettikten sonra, Uzeyr'in Ezra olduğunu kabul etmektedir. O, İbn Hazm'ın bu konuda naklettiği: "*Yahudiler arasında yalnızca Yemen tarafında yaşayan Saddükiler 'Uzeyr, Allah'ın oğludur' derlerdi.*"²⁸² şeklindeki ifadesinin Kur'an'ın dışında başka tarihî kaynaklara da dayanmış olabileceğini söylemektedir²⁸³. O halde Yahudiliğin dinî, millî ve siyasî tarihinde önemli bir yeri olan Ezra'nın, bazı

²⁷⁵ Derveze, *Sîret.*, II/141; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, IV/69.

²⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, X/110; Kurtubî, *a.g.e.*, VIII/75; Yazır, *a.g.e.*, IV/316.

²⁷⁷ Mâide, 5/18.

²⁷⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, VI/80; Yazır, *a.g.e.*, III/205.

²⁷⁹ Ezra, 1-10. bablar.

²⁸⁰ Ezra, 7/8-11; Taberî, *Tarih.*, I/556; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/333.

²⁸¹ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s.358-9.

²⁸² Ebû Muhammed Ali İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl*, Beyrut, 1975, I/99.

²⁸³ Yıldırım, *a.g.e.*, s.360.

Yahudi guruplarınca, Kur'an'da da ifade edildiği gibi "*Allah'ın oğlu*" diye anılması ve ona bu şekilde inanılmasının tabii olduğunu söylemek mümkündür.

Kur'an ayrıca, İsa'yı *Allah'ın oğlu* olarak kabul eden Hıristiyanları da şöyle tenkid etmektedir:

"..Hıristiyanlar: "*Mesih Allah'ın oğludur.*" dediler. Bu, onların ağızla-riyle geveledikleri sözleridir. (Sözlerini), önceden inkar etmiş (olan müşrik)lerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin, nasıl da (haktan batıla) çevriliyorlar!?"²⁸⁴

Günümüz Hıristiyan toplumunun *kanonik* (güvenilir) addettiği İncillerde, Kuran'ın işaret ettiği bu tür ifadelere oldukça sık rastlamak mümkündür²⁸⁵. Ancak bazı Hıristiyan teologlar, Hıristiyanların İsa'ya *Allah'ın oğlu* adını verdiklerini belirtmekle birlikte, bunun Hıristiyanlar için İsa'nın Tanrı tarafından fiziksel olarak tevlid edildiği şeklinde değil, Tanrı'nın İsa ile içten bir ilişki kurduğu, ezeli ve yaratılmamış mesajının İsa'da var olduğu şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtirler²⁸⁶. Onların, İsa'nın tabiatı hakkında basite indirgedikleri bu görüşlerinin yanında, tarihte bu konuda eşine ender raslanır kelimî tartışmaları ve hakim görüşün reddi halinde kıyıma uğramış binlerce hatta onbinlerce mezhep taraftarını göz ardı etmemek gerekir. Bunun da ötesinde, İslam inancına göre bir peygamber için, dürüst ve doğru insanlara *Tanrının çocukları* anlamında *Allah'ın oğlu* demek yerine, tevhide zedelemeyecek daha net ve daha sakıncasız deyimler kullanmak en doğru niteleme olsa gerektir. M. Hamdi Yazır haklı olarak onlardaki bu anlayışın menşei hakkında şu değerlendirmede bulunur:

"Eski din ve şeriat mensupları, yaratılıştaki ilk sebep olması dolayısıyla Allah'a '*Baba*' adını verirlerdi. Hatta kendi babalarına '*küçük baba*', Allah'a da '*büyük baba*' derlerdi. Fakat '*O'nun bir evladı var*' demezlerdi. Daha sonra ortaya çıkan bazı cahil kimseler, bundan

²⁸⁴ Tevbe, 9/30; ayrıca bkz. Nisâ, 4/171.

²⁸⁵ Bkz. Matta, 8/29, 16/16; Markos, 1/1, 3/11, 5/7; Luka, 4/41, 8/28; 10/21-2; Yuhanna, 3/16-8, 5/19-20.

²⁸⁶ Michel, *a.g.e.*, s.60; Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, İstanbul, 1991, s.203; Ebû Zehrâ, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, s.103.

maksadın 'doğurmak ve evlat sahibi olmak' demek olduğunu zannederek, 'babanın evladı olur, o halde oğlu da var, kızı da' demeye başladılar. Bu ise Allah'ı bilmemek ve O'na şirk koşturmadır. Çünkü evlattaki ne de olsa babaya bir benzerlik vardır. İşte bu nedenle önceleri İsa'ya 'Allah'ın oğlu' diyen Hıristiyanlar, daha sonra onun 'Allah' olduğunu da kabul etmişlerdir..."²⁸⁷

O halde gerek Kur'an ayetleri ve gerekse Hz.Peygamber'in kendi ifadeleri, Ehl-i Kitab'ın, daha önce peygamberlerinin kendilerine tebliğ ettiği dinin ulûhiyet konusundaki temel ilkeleri arasına Allah'a oğul isnadı gibi dinin özüyle bağdaşmayan ve daha çok politeist dinî yapılardan etkileşim sonucu alındığı anlaşılan bir anlayışa sahip olmalarını kesinlikle reddetmekte ve onlara bu noktada tevhidi önermektedir:

"De ki:'Ey Kitab ehli, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin: 'Yalnız Allah'a tapalım. O'na hiç birşeyi ortak koşturmayalım; birbirimizi Allah'tan başka tanrılar edinmeyelim.' Eğer yüz çevirirlerse; 'Şahit olun, biz müslümanlarız!' deyin."²⁸⁸

ii. İsa'yı Tanrılaştırma ve Teslis İnancı

Kur'an'ın onlara yönelttiği bir başka tenkid noktası da şöyledir:

"'Allah, Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler küfre gitmişlerdir. Halbuki Mesih demişti ki: 'Ey İsrail oğulları, benim Rabb'im ve sizin Rabb'iniz olan Allah'a kulluk edin. Zira kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak ki, Allah ona cenneti haram etmiştir ve onun varacağı yer ateştir; zalimlerin yardımcısı yoktur!'"²⁸⁹. "(Yahudiler ve Hıristiyanlar) hahamlarını ve rahiplerini Allah'ın dışında *rabblar edindiler. Meryem oğlu Mesih'i de. Halbuki hepsi bir tek ilaha ibadetle emrolunmuşlardı.*"²⁹⁰

İsa'nın ulûhiyeti hakkında Hıristiyan teolojisinde yer alan tartışmalara girmeden kısaca ifade etmek gerekirse, onların bu konudaki görüşlerini üç ayrı noktada toplamak mümkündür: Bunlardan birincisine göre, Mesih'te yalnızca tek bir tabiatın varlığı kabul edilir ve bu tabiat ya yalnızca *beşerî*, yahut da yalnızca *ilahî*'dir²⁹¹. İkinci görüşe göre, İsa'nın biri *ilahî* diğeri de *beşerî* olmak üzere iki ayrı tabiatı

²⁸⁷ Yazır, *a.g.e.*, I/396.

²⁸⁸ Al-i İmrân, 3/64.

²⁸⁹ Mâde, 5/17, 72.

²⁹⁰ Tevbe, 9/31.

²⁹¹ Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri*, s.13-4, 17; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s.239; Yazır, *a.g.e.*, III/191.

vardır; ancak beşerî tabiatının küllî ya da cüz'î olup olmadığı konusu da ayrıca tartışmalıdır²⁹². Sonuncusu ise, Arius ve taraftarlarınca benimsenmiş, muvahhid bir anlayışa sahip olan görüştür ki, buna göre, İsa, *kelimetullah*'tır; ancak ilahî değil, Allah'ın dûnunda yer alan beşerî ve yaratılmış (mahluk) bir tabiata sahiptir²⁹³.

Günümüz Hıristiyanlığının temelini oluşturan bu inanış, İznik konsilinde²⁹⁴ (*Nicene Creed*)(M.325) şöyle formüle edilmiştir:

"..Rab İsa Mesih'e inanırım, doğurulmuş biricik Tanrı'nın oğluna. Bütün zamanlardan önce *Babasından doğmuş Tanrı; Tanrı'nın Tanrısı, Işığın Işığı, Gerçek Tanrı'nın Gerçek Tanrısı*. Doğurulmuş yaratılmamış: Baba'yla aynı özden biri olarak..."²⁹⁵

İznik konsilinde formüle edilmiş ve yüzyıllarca Hıristiyan toplumunun en temel inanç esası olarak kabul edilmiş olan İsa'nın ilahlığı anlayışının²⁹⁶, kanonik İncillerde çok açık bir şekilde yer almadığını görüyoruz. Her ne kadar *Rab İsa'nın göğe çıkıp, Tanrı'nın sağında oturduğu*'na²⁹⁷ *Rab*²⁹⁸ ve *Tanrı'nın oğlu* olduğuna dair, ona kudsiyet atfeden, tevhidî anlayışı bozmaya yönelik bazı ifadeler bulunsa da, bizzat İsanın kendisi Tanrı ile kendi arasında çok açık bir ayrım yapmaktadır:

"Ve İsa dedi ki: 'Niçin bana iyi diyorsun? *Bir'den başka, hiç kimse iyi değildir, o da Tanrı'dır*. Sen emirleri bilirsin: 'Zina etmeyeceksin, Katletmeyeceksin, Çalmayacaksın, Yalan şahadet etmeyeceksin.'²⁹⁹
"İsa dedi ki: 'Siz kitapları ve Allah'ın kudretini bilmediğinizden sapıtıyorsunuz...Fakat ölümlerden kıyam hakkında *Allah size: 'Ben İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı, Ya'kub'un Tanrısı'yım'* söylenen sözü

²⁹² Aydın, *a.g.e.*, s.17, 19; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s.260; Yazır, *a.g.e.*, III/191.

²⁹³ Ataurrahim, *a.g.e.*, s.112. Yazır, *a.g.e.*, III/191; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s. 238, 224; Ebû Zehrâ, *a.g.e.*, s. 126.

²⁹⁴ İznik konsili hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Zehrâ, *a.g.e.*, s.125-35; Michel, *a.g.e.*, s. 99-100; Aydın, *Hıristiyan.*, s.13-4; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s. 238-9.

²⁹⁵ A.E.Burn, "*Creeds and Articles (Ecumenical)*", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Edinburgh, 1991, IV/239; Francis Clark, *The Rise of Christianity*, London, 1974, s.111.

²⁹⁶ İsa'nın *Tanrı* ya da *Tanrı'nın oğlu* olduğunu kabul ettiklerine, Hz.Muhammed'in ise İsa'yı yalnızca bir insan ve bir peygamber olarak gördüğüne dair, Hıristiyan camiasının tanınmış simalarından, Yakubî patrik Suriyeli Michael'in bu konudaki sözleri için bkz. John Moorhead, "*The Earliest Christian Theological Response to Islam*", *Religion*, sayı: XI, London, 1981, s.269.

²⁹⁷ Markos, 16/19.

²⁹⁸ Markos, 16/19; Yuhanna, 20/2,25; 21/7,15,17...

²⁹⁹ Luka, 18/19, 27; ayrıca bkz. Matta, 4/10, 12/18, 25; Luka, 4/8, 12

okumadınız mı? Tanrı ölülerin Tanrısı değil, ancak yaşayanların Tanrısı'dır."³⁰⁰

Ayrıca İncillerde, İsa'nın *Tanrı'nın kulu* ve *O'nun elçisi* olduğuna dair ifadelere de raslamak mümkündür:

"İsa Yeruşalim'e (Kudüs'e) vardığı zaman, bütün şehir: 'Bu kimdir?' diyerek sarsıldı. Ve kalabalıklar: 'Galile'nin *Nâsıra şehrinden İsa peygamber* budur' dediler."³⁰¹

"..İsa onların hepsini iyi etti. Ve kendisini belli etmesinler diye, onlara tenbih etti; ta ki, İşaya peygamber tarafından söylenen şu söz yerine gelsin: 'İşte kendisine destek olduğum *kulum*; canımın kendisinden razı olduğu seçme *kulum*; ruhumu onun üzerine koyacağım ve o, milletlere gerçek imanı ilan edecektir..³⁰²

O halde bu ifadelerden, Hıristiyan toplumunu yüzyıllardır meşgul eden ve Kur'an'ın da açıkça inançsızlık ya da küfür diye nitelendirdiği *İsa'nın Tanrılığı* (ya da *tecessüd/ incarnation*) inancının, çelişkili bir takım ifadeler yer almakla birlikte, günümüz İncillerince de açıkça desteklenmediği anlaşılmaktadır. Bu konudaki düşünce ve inançlar, İsa sonrası dönemde yaşamış Hıristiyan din adamları tarafından ve özellikle de İsa'nın gerçek mesajını aslından saptırarak günümüz Hıristiyanlığının kurucusu sayılan Pavlos tarafından oluşturulmuş olmalıdır.

Kur'an'ın Hıristiyanlığa yönelttiği bir başka eleştiri konusu da *teslis inacı*'na yöneliktir:

"'Allah, *üçün üçüncüsüdür*' diyenler, elbette kafir olmuşlardır. Halbuki bir tek ilahtan başka bir ilah yoktur."³⁰³

Hıristiyan akidesinin en temel inanç esaslarından biri de *teslis (trinity)* doktrinidir. İsa'dan ancak bir kaç asır sonra ortaya çıkmış olan ve Arius ile onun taraftarlarının tevhidî düşünce lehine gösterdikleri uzun ve pek zorlu mücadelelere rağmen bu inanç, Pavlosçu düşüncenin etkisiyle Hıristiyan camiasının vazgeçilmez

³⁰⁰ Matta, 22/29-32; ayrıca bkz. Markos, 12/28-30; Yuhanna, 20/31; Resullerin İşleri, 3/13, 5/28-29

³⁰¹ Matta, 21/10-11; ayrıca bkz. Matta, 15/24; Luka, 7/16,26.

³⁰² Matta, 12/15-18; ayrıca bkz. Resullerin İşleri, 3/13, 5/28-29.

³⁰³ Mâide, 5/73.

prensibi olarak kabul edilmiştir³⁰⁴. *Teslis*'in Hz. İsa'nın tebliğ ettiği dinin özünü alakalı olmadığı, aksine *üçlü tanrı inancı (=tri morti)*'nin eski Hind, Mısır, Yunan ve bazı Avrupaî kavimlerin inançları arasında yer aldığı, Hıristiyanlığa Yeni Eflatunculuk ve putperestliğin etkisi, dönemin Bizans imparatoru ve bazı Hıristiyan din adamlarının marifetiyle adapte edildiği, Dinler Tarihi sahasında yapılan bilimsel araştırmacılar tarafından da doğrulanmaktadır³⁰⁵.

Teslis inancının klasik tanımı, meşhur Athanasian Akaidi'nde (*Athanasian Creed*) şu şekilde ifade edilmektedir:

"Baba'nın bir zatı vardır; Oğlu'nun ve Rûhu'l-Kudüs'ün de. Fakat Baba'nın, Oğul'un ve Rûhu'l-Kudüs'ün Tanrılığı, bir bütünlük, izzetli bir denklik ve tanrısal bir birliktelik halindedir...*Baba Tanrıdır, Oğul Tanrıdır, Rûhu'l-Kudüs Tanrıdır.* Ancak yine de onlar üç ayrı Tanrı değil, tek bir Tanrıdırlar. Çünkü Hıristiyan gerçekliği, her birini zatıyla Tanrı ve Rab olarak tanımamızı gerektirdiği gibi, Katolik dini de bize üç ayrı Rabb'in var olduğunu söylemeyi yasaklıyor..."³⁰⁶

Teslis'e, İncillerden şu ifadelerin kaynaklık ettiği belirtilmektedir³⁰⁷:

"İsa yanlarına gelerek, onlara (havarilere) şöyle dedi: 'Gökte ve yeryüzünde bütün hakimiyet bana verildi. Şimdi siz gidip bütün milletleri şakirt edin, *onları Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs adına vaftiz eyleyin...*'"³⁰⁸

Günümüz Hıristiyanlarınca *Üçlü birlik* diye isimlendirilen bu inanışın, Kur'an tarafından '*üçün üçüncüsü*' (*sâlisü selâse*) şeklindeki kullanımını dil bilimciler, "Bu, *üçün biri* demektir ve bununla da teslisteki *Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs* şeklindeki *üç unsur (ekânim-i selâse)* kastedilmektedir" diye açıklamışlardır³⁰⁹.

³⁰⁴ Ataurrahim, *a.g.e.*, s.80-1; Salih Akdemir, *Hıristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. İsa*, (Basılmamış Dok. Tezi), Ankara, 1992, s.181-3.

³⁰⁵ Ali Abdulvâhid Vâfi, *el-Esfâru'l-Mukaddese fi'l-Edyâni's-Sâbika li'l-İslâm*, Kahire, trz., s.129-30; Ataurrahim, *a.g.e.*, s.12,80; Watt, "*Muslims and Christians..*", s.49; Aytunç Altındal, *Üç İsa*, İstanbul, 1993, s.41.

³⁰⁶ Burn, "*Creeds..*", IV/240-1; E.J.Bicknell, *..the Thirty-nine Articles*, London, 1933, s. 210-1.

³⁰⁷ Michel, *a.g.e.*, s.65; Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, s.20; Ebû Zehrâ, *Muhâdarât.*, s.108.

³⁰⁸ Matta, 28/18-19; ayrıca bkz. Petrus'un I. Mektubu, 1/1-2.

³⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI/104; Kurtubî, *a.g.e.*, VI/17,161; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/77; Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, II/26-7; Yazır, *a.g.e.*, III/310. Salih Akdemir, konuyla ilgili olarak yaptığı bir araştırmada, müfes-sirlerin *teslis*'le ilgili Kur'an ayetlerini yorumlarken hatalı ve yanlış bazı değerlendirmelerde bulduklarını belirterek, Nisâ,4/171. ve Mâide, 5/73. ayetlerinde geçen "*sâisü selâse*" ve "*selâse*"

Hıristiyan teologlarınca, Kur'an'da herhangi bir açıklama bulunmamasına rağmen, İsa'nın ilahlığının ya da *teslisin fizikî bir bütünlük* olarak görüldüğü gerekçesiyle, Kur'an'da teslise ilişkin ifadelerin gerçeği yansıtmadığı şeklinde tenkid edilmektedir³¹⁰. Onların bu tenkidlerinin ne kadar yersiz olduğu ortadadır. Zira onlar diyorlar ki, "*Hıristiyanlar tarafından Hz.Muhammed'e anlatılan Teslis fikrinin çok kaba bir teslis fikri olduğu, yani Hıristiyanların İsa'yı Allah'ın fizikî ya da yarı fizikî bir oğlu olarak gösterdikleri ve eğer Hz.Peygamber'e daha kabul edilebilir ve daha ruhanî bir görüş ileri sürülmüş olsaydı, bunu reddetmeyecekti*"³¹¹. Kuran'dan da açıkça anlaşılacağı üzere, Mekkelilerin şirki bile gerçekte kaba ve tamamıyla maddî değildi. Buna rağmen Kur'an müşrik Arapları, Tanrılarına "*Allah'ın kızları*" dedikleri için kınamaktadır³¹², fakat bu ifade basit bir anlamda kullanılmamıştır. Çünkü bu Tanrılar Allah'ın birer parçası olarak sayılmaktaydı³¹³. Bu nedenle Kur'an pek erken bir tarihten itibaren İsa @ hakkındaki ulûhiyet iddialarını kesinlikle reddetmiş³¹⁴ ve onun Allah'ın bir elçisi olduğunu vurgulamıştır³¹⁵. Ayrıca Kur'an'ın bu konudaki eleştirisi oldukça sert ve herhangi bir istisna da içermemektedir:

"Ey kitab ehli, dininizde taşkınlık etmeyin ve *Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyin!* Meryem oğlu İsa Mesih, sadece Allah'ın elçisi, Onun Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve elçilerine inanın, (Allah) "*Üçtür*" demeyin. Kendi yararınıza olarak buna son verin. Çünkü Allah, yalnız bir tek tanrıdır. Haşa O, çocuk sahibi olmaktan yücedir (münezzektir). Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur. Vekil olarak Allah yeter."³¹⁶

ifadelerini, Baba, Oğul ve Meryem'den oluşan bir teslis anlayışıyla açıkladıklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla on-ların bu yorumu, müsteşriklerin Kur'an'ı tenkid etmeleri için bir zemin oluşturmaktadır (bkz. Akdemir, *a.g.e.*, s.239-40). Tefsirleri şöyle bir karıştırdığımızda, müfessirlerin böyle bir yorumu şaz mesabesinde naklettiklerini ve onların böyle bir itham altında kalmalarına neden olabilecek herhangi bir durumun bulunmadığını müşahade etmek mümkündür. Zira müfessirlerden büyük bir kısmının teslisi, Baba, Oğul ve Ruhul-Kudüs şeklinde formüle ettikleri görülmektedir.

³¹⁰ Fazlur Rahman, *İslam*, s.36; Watt, *Muhammad*, s.318-9; "*Muslims and Christians*.", s.51.

³¹¹ Watt, *Muhammad*, s.318-9; "*Muslims and Christians*..", s.51.

³¹² Zuhuruf, 43/16; Nahl, 16/57.

³¹³ Fazlur Rahman, *İslam*, s.36.

³¹⁴ Meryem, 19/35, 88-93.

³¹⁵ Meryem, 19/30.

³¹⁶ Nisâ, 4/171; ayrıca bkz. Mâide, 5/72-76..

Kur'an'daki bu tenkidlerin yanında, Hz.Peygamber de bizzat kendi ifadeleriyle Hıristiyanların bu konudaki tutumlarını açıkça eleştirmekte ve dinin gerçek hükümlerini şöyle ifade etmektedir:

"Dinde aşırılıktan sakının. Zira sizden öncekiler, dinde aşırı gittiklerinden ötürü helak oldular"³¹⁷, "Hıristiyanların Meryem oğlu (İsa'yı) batıl ve aşırı bir şekilde övdükleri gibi, beni de övmeye aşırılığa kaçmayın. Hiç şüphesiz ben ancak Allah'ın bir kuluyum, bu nedenle bana 'Allah'ın kulu ve Resûlü' deyin"³¹⁸, "Her kim 'Allah'tan başka ilah yoktur; Allah tekdir, ortağı yoktur; Muhammed Allah'ın kulu ve Resûlü'dür; İsa da Allah'ın kulu ve Resûlü'dür ve Meryem'e bıraktığı bir kelimesi ve ondan bir ruhtur..' der ve bunu kalbiyle tasdik ederse, o kul hangi amel üzere olursa olsun, Allah onu cennetine koyar"³¹⁹

Hız.Peygamber'in bu ifadelerinde, İsa'nın Allah'ın oğlu, Allah'ın bizzat kendisi ya da Teslis'te Allah'ın ortağı olduğu şeklinde, tarih boyunca Allah'ın gönderdiği bütün peygamberlerin mesajına ortak payda teşkil etmiş olan tevhid'e aykırı inançlar, kesin olarak reddedilmektedir. Ayrıca vahyin bizzat işaretiyle de İsa'nın gerçek kimliği ortaya konulmakta ve O'nun yalnızca Allah'ın kulu ve Elçisi olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlayışın dışında Ehl-i Kitab'ca geliştirilen ve dinin tevhid ilkesini ihlal anlamına gelen bütün kudsiyet iddiaları gerek Kur'an, gerekse bizzat Hız.Peygamber'in ifadeleriyle açıkça reddedilmekte ve bu tür iddia sahipleri katıksız, saf tevhid inancına davet edilmektedir.

iii. Allah'a Fakirlik ya da Cimrilik İsnadı

Ehl-i Kitab bu kez de Allah'a karşı olan cür'etkarlıklarından dolayı tenkid edilmektedir:

³¹⁷ Nesâî, Menâsik, 217 (V/268); İbn Mâce, Menâsik, 63 (II/108); Ahmed b.Hanbel, I/215,347; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, XIII/291; ayrıca bkz. Buhârî, İtisâm, 5 (VIII/).

³¹⁸ Buhârî, Enbiyâ, 48 (IV/142); Dârimî, Rikâk, 68 (s.716); Ahmed b.Hanbel, I/23-4,47, 5; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, VI/551, 565.

³¹⁹ Buhârî, Enbiyâ, 47 (IV/139); Müslim, İman, 46 (I/57); İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, VI/551, 565; ayrıca bkz. Buhârî, Tevhid, 19 (VIII/173); 24 (VIII/183), 36 (VIII/201), Tefsîru sûre 2, 1 (V/147); Müslim, İman, 322 (I/181), 326 (I/183), 327 (I/185), 329 (I/187); Tirmizî, Kıyâme, 10 (IV/539); İbn Mâce, Zühd, 37 (II/1440); Ahmed b.Hanbel, I/461, II/436.

"Allah: *'Allah fakirdir, biz zenginiz.'* diyenlerin sözünü işitti. Onların dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürmelerini yazacağız ve: *'Yangın azabını tadın!'* diyeceğiz."³²⁰

Müfessirlere göre, *"Kimdir o ki, Allah'a güzel bir borç versin de, Allah da ona kat kat fazlasıyla ödesin.."*³²¹ ayeti nazil olduğunda, Yahûdiler: *'Ey Muhammed, herhalde Rabbin fakirleşti de, kullarından borç istiyor!'* demişlerdi de, işte bu ayet bunun üzerine indirildi³²². Başka bir rivayete göre de, Allah'ın Resûlü, Hz.Ebû Bekir'i İslam'a davet etmek üzere Yahudilerin bulunduğu Beytü'l-Midras'a göndermişti. Hz.Ebû Bekir Yahudilere İslam'ı anlattı, zekat meselesini izah ederken de Allah için borç vermekten bahsetti. Bunun üzerine Yahudi din adamlarından Finhas adında biri, Allah ile alay eder tarzda: *'Yani Allah fakir de bizden borç istiyor, biz ona değil de o bize yalvarıyor, herhalde biz ondan daha zenginiz. Şayet o zengin olsaydı, arkadaşınızın sandığı gibi, bizden borç istemezdi..'* dedi. Hz.Ebû Bekir, onun bu sözleri üzerine kendini tutamayarak Yahudiye bir tokat vurdu... İşte söz konusu bu ayet bu olay üzerine nazil oldu³²³.

Kur'an, onların Allah hakkındaki bir başka iddiasına daha yer veriyor:

*"Yahudiler 'Allah'ın eli bağlıdır (Allah cimridir)' dediler. Kendi elleri bağlandı ve söyledikleri sözden ötürü lanetlendiler. Hayır, Allah'ın iki eli de açıktır, dilediği gibi verir..."*³²⁴

Bu ayetin de, yukardaki ayette nakledilen benzer nedenlere binaen indiği anlaşılmaktadır. İbn Abbas, İkrime ve Dahhâk'dan gelen rivayete göre, Allah'ın kendilerine lanet ettiği bu sözü söyleyen kimseler Yahudilerden Finhâs b.Azûrâ ve onun yandaşlarıydı. O ve arkadaşları daha önce bolluk ve refah içindeyken ve hatta halkın en zenginlerinden iken, daha sonra Allah'a isyanları ve Elçisi'ni yalanlamala-

³²⁰ Al-i İmran, 3/181.

³²¹ Bakara, 2/245.

³²² Kurtubî, *a.g.e.*, IV/185;

³²³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/207-8; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/410; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IV/268; Yazır, *a.g.e.*, II/470.

³²⁴ Mâide, 5/64.

rından ötürü darlığa ve sıkıntıya düşmüşlerdi. Bu nedenle, "*Şüphesiz Allah cimridir, bize bağış konusunda da eli bağlıdır.*" demişlerdi. İşte onların bu iddiasına karşılık Yüce Allah bu ayeti indirmiştir³²⁵. Ayrıca bu ayetin nüzûl sebepleri arasında, Yahudilerin Hz.Peygamber ve ashabını yoksulluk ve malî sıkıntı içersinde gördükleri bir sırada: "*Muhammed'in Allah'ı fakir, eli bağlı (cimri), bu nedenle onları sıkıntıdan kurtaramıyor*" diyerek onlarla alay etmeleri de gösterilmektedir³²⁶.

Yahudilerin Allah'ın iradesi hakkında Hz.Peygamber ve ashabına karşı yönelttikleri bu alaycı ve ciddiyetten uzak tavırları, kendilerinin tarih boyunca peygamberlere karşı gösterdikleri gaddarlık ve insanlık dışı fiilleri hatırlatılarak cevap veriliyor: Onlar daha önce de Allah'ın ayetlerini inkar edip peygamberlerini öldürme eylemini gerçekleştirmişlerdi³²⁷. Bu nedenle Allah'ın ayetleri hakkında Hz.Peygamber'e karşı gösterdikleri bu duyarsızlık yeni değildi. Yüce Allah bir başka ayette onların bu tavırlarına karşı Resûlünü şöyle teskin ediyor:

"Eğer seni yalanladılarsa, senden önce açık deliller, hikmetli sahifeler ve aydınlatıcı Kitab'ı getiren peygamberler de yalanlanmıştı....Sizden önce kendilerine Kitab verilenlerden ve ortak koşanlardan çok incitici (sözler) duyacaksınız. Ama sabreder, korunursanız; işte bunlar, yapmağa değer işlerdendir."³²⁸

Onların bu alaycı tavırlarının bir başka önemli nedeni de, Hz.Peygamber'in davetini engellemek, mesajını insanlara ulaştırmada kendisine zorluk çıkarmak ve Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik etmemek suretiyle hakkı gizleyerek insanlar arasında şüphe uyandırmaktı. Zira onlardan büyük bir kısmı Hz.Peygamber'in risaletini kabul etmemiş ve her fırsatta onu zor duruma düşürmenin yollarını aramışlardı.

³²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, VI/300-1; Kurtubî, *a.g.e.*, VI/154; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/72; Yazır, *a.g.e.*, III/277.

³²⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, VI/154; Yazır, *a.g.e.*, III/277.

³²⁷ Bu konuda bkz. I.Krallar, 19/10, 14 vd..

³²⁸ Al-i İmran, .3/184.

b) Peygamberlik İnancı

Kur'an Ehl-i Kitab'a, peygamberlik konusunda da çok ciddi eleştiriler yöneltmiştir. Bazen onların, peygamberlerden bir kısmını tercih edip diğerlerini inkar ettikleri, bazen de peygamberlere tevhidin özüyle bağdaşmayan iftiralar yönelttikleri vurgulanmıştır:

i. Ehl-i Kitab'ın Peygamberler Hakkındaki Genel Tutumu

"Onlar ki Allah'ı ve elçilerini inkar ederler, *Allah ile elçilerinin arasını ayırmak isterler. "Kimine inanır, kimini inkar ederiz!"* derler; bu ikisinin (inanmakla inkarın) arasında bir yol tutmak isterler. İşte onlar gerçek kafirlerdir. Biz de kafirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır!..."³²⁹

Müfessirlerin beyanına göre bu ayet, Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında inmiştir. Zira Yahudiler, İsa'dan önceki peygamberlere inanmışlar, fakat Hz.İsa ve ondan sonra gelen Hz.Muhammed'i inkar etmişlerdir. Hıristiyanlar da Hz.İsa ve ondan önceki peygamberlere iman etmişler, fakat son peygamber Hz.Muhammed'i inkar etmişlerdir. İşte bir peygamberin risaleti kesin olarak belli olduktan sonra inkar etmek, onu diğerlerinden ayırmak demektir³³⁰. Kurtubî'nin de belirttiği gibi, ayete göre Allah ile peygamberlerinin arasını ayırmak küfürdür, zira Yüce Allah insanlara, peygamberlerinin diliyle göndermiş olduğu prensiplere uygun olarak kulluk etmelerini emretmiştir. İnsanlar peygamberleri inkar edip onlara gönderilen ilahî hükümleri reddedince, uymakla emroldukları kulluğun gereklerinden yüz çevirmiş olurlar ki, bu, Yüce Yaratıcı'yı inkar etmek gibidir, Yaratıcı'yı inkar ise açıkça küfürdür³³¹. İnsanlar, Allah'ın yeryüzüne gönderdiği bütün peygamberlere iman etmekle mükelleftir. Bir kimsenin sırf inat, kibir ya da taassuptan dolayı peygamberlerden herhangi birinin elçiliğini inkar etmiş olması, tümüyle peygamberliği inkar etmesi

³²⁹ Nisâ, 4/150-1

³³⁰ Kurtubî, *a.g.e.*, VI/ 6; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/ 541; Yazır, *a.g.e.*, III/ 113; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, II/ 390-1.

³³¹ Kurtubî, *a.y.*

demektir³³². Dolayısıyla Ehl-i Kitab'ın peygamberlerden kimilerine iman edip kimilerini inkar şeklindeki bu tutumu Kur'an tarafından açıkça eleştirilmektedir.

Hz.Peygamber'in bu konudaki tavrı çok açıktır. O, peygamberler arasındaki birliği ve bütünlüğü şöyle ifade ediyor:

"Ben Meryem oğlu İsa'ya dünya ve ahirette insanların en yakınıyım. Esasen *Peygamberler, anaları ayrı babaları bir kardeşlerdir, dinleri ise aynıdır.*"³³³

"Benimle, benden önce gelen peygamberlerin durumu, tıpkı şu adamın durumu gibidir ki, o adam bir bina yapmış ve onu tamamlayıp süslemiş, yalnız bir tuğlası eksik kalmış; bu şekilde iken insanlar binaya girip gezmeye başlamışlar, o (eksik yere bakıp) hayretle: 'keşke şu bir tuğlanın da yeri boş kalmamış olsaydı!' demişler. *İşte o kerpiç benim ve ben peygamberlerin de sonuncusuyum*"³³⁴.

Ayrıca Hz.Peygamber, peygamberleri birbirine üstün tutmamak gerektiğine de işaret etmektedir: Rivayete göre, malını satmakta olan bir Yahudi, verilen fiyata razı olmayıp, "*Musa'yı bütün insanlardan üstün kılan Allah'a yemin ederim ki..*" demiş, bunun üzerine Ensar'dan biri onun bu sözüne kızarak kendisine bir tokat vurmuş, Yahudi de onun bu hareketini Hz.Muhammed'e şikayet etmişti...Durumu öğrenen Hz. Peygamber, çok kızmış ve hatta bu kızgınlıktan yüzünün rengi değişmiş ve onlara şu uyarıda bulunmuştu:

"*Allah'ın peygamberlerini birbirinden üstün tutmayın! Zira (yarın) Sûr'a üflenir, göklerin ve yerlerin tamamı helak olur da yalnız Allah'ın dilediği kalır. Sonra tekrar Sûr'a üflenir ve ilk diriltilen ben olurum. Bir de bakarım ki, Musa Arş'ı(n kenarından) tutmuş. Artık Tûr'da bayılıp düşmesiyle mi hesabı görülmüş, yoksa benden önce mi diriltilmiş onu bilmem. Ve ben hiç kimsenin Yunus b.Matta'dan daha üstün olduğunu söyleyemem.*"³³⁵

³³² İbn Kesîr, *a.y.*; Yazır, *a.y.*

³³³ *Buhârî*, Enbiyâ, 48 (IV/142); *Müslim*, Fedâil, 143-5 (II/1837); İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/63.

³³⁴ *Buhârî*, Menâkıb, 18 (IV/162-3); *Tirmizî*, Emsâl, 2 (V/147); Menâkıb, 1 (V/586). Ayrıca konuyla ilgili başka hadisler için bkz. *Buhârî*, Husûmât, 1 (III/88); Enbiyâ, 33 (IV/131); Tevhîd, 31 (VIII/192); *Müslim*, Fedâil, 159-63 (II/1844); *Ebû Davud*, Sünnet, 14 (V/401-2); *Tirmizî*, Tefsîr, 41 (V/373); *İbn Mâce*, Zühd, 33 (II/1428-9).

³³⁵ *Buhârî*, Enbiyâ, 31 (IV/131), 35 (IV/133); Husûmât, 1 (III/88); Rikâk, 43 (VII/193); Diyât, 32 (VIII/47-8); *Müslim*, Fedâil, 159-63 (II/1843-5), 166-7 (1846); *Ebû Davud*, Sünnet, 14 (V/401-2); *Tirmizî*, Tefsîr, 41 (V/373); *İbn Mâce*, Zühd, 33 (II/1428-9).

Kur'an'da da, peygamberlerin birbirinden ayrı tutmaması öğütlenmektedir:

"..(Peygamber ve mü'minler) hepsi, Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inandı ve dediler ki: 'O'nun elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırdetmeyiz'..."³³⁶

"Ve onlar ki, Allah'a ve elçilerine inandılar, onlardan hiçbiri arasında ayırım yapmadılar; işte onların da (Allah), pek yakında mükafatlarını verecektir. Şüphesiz Allah, çok bağışlayan, çok esirgeyendir."³³⁷

Bununla birlikte Hz.Muhammed@ peygamberlerin en üstünüdür. Zira o, yeryüzündeki bütün insanlara gönderilmiş³³⁸ son peygamberdir³³⁹. Yüce Allah'ın "İşte biz o peygamberlerden kimini kiminden üstün kıldık: Allah onlardan kimiyle konuştu, kimini de derecelerle yükseltti"³⁴⁰ sözünde geçen "derecelerle yükseltilme" övgüsünün Hz.Peygamber hakkında olduğu belirtilmiştir³⁴¹. Ayrıca Hz.Peygamber'in kendisi hakkında şöyle dediği de nakledilir:

"Kıyamet günü insanların efendisi ben (olacağım)..."³⁴²

"Kıyamet günü Adem oğullarının efendisi, kabri ilk açılan (ilk diriltilen), ilk şefaet eden ve şefaati ilk kabul edilen ben olacağım."³⁴³

"Kıyamet günü Adem oğullarının en hayırlısı ben olacağım, hamd sancağı benim elimde olacak, ama ben bununla övünmem; o gün istisnasız bütün peygamberler benim sancağım altında olacaklar ve yerden ilk kalkan da ben olacağım, fakat ben bununla da övünmem."³⁴⁴

O halde birbirine aykırı gibi görünen bu naslar arasında şöyle bir te'vil yapmak mümkündür: Allah'ın ve Resûlü'nün yasak kıldığı şey, peygamberler arasında kimilerine inanıp kimilerine inanmamak şeklinde yapılan *ayırım gözetmek* fiilidir.

³³⁶ Bakara, 2/285.

³³⁷ Nisâ, 4/152

³³⁸ Sebe', 34/28; En'âm, 6/19; A'râf, 7/158.

³³⁹ Ahzâb, 33/40.

³⁴⁰ Bakara, 2/253; ayrıca bkz. İsrâ, 17/55.

³⁴¹ Kurtubî, *a.g.e.*, III/172; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/287-8; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, 439.

³⁴² *Buhârî*, Enbiyâ, 3 (IV/105); *Tefsîr*, sûre 17,5 (V/225); *Müslim*, İmân, 327-8 (I/184-5); *Fadâil*, 3 (II/1782); *Tirmizî*, Kıyâme, 10 (IV/622); *Tefsîr*, sûre 17,19 (V/308); *Dârimî*, Mukaddime, 8 (s.28) vd.

³⁴³ *Müslim*, Fedâil, 3 (II/1782); *Ebû Dâvud*, Sünnet, 13 (V/48-9); *İbn Mâce*, Zühd, 37 (II/1440); *Dârimî*, Mukaddime, 8 (s.28); *Ahmed b.Hanbel*, I/281, 295, II/435, 540, III/2, 144, V/388.

³⁴⁴ *Tirmizî*, *Tefsîr*, sûre 17,18 (V/288); *Menâkıb*, 1 (V/548-9); *İbn Mâce*, Zühd, 37 (II/1440); *Ahmed b. Hanbel*, I/5, 281, 295, III/2, 144, V/137-8, 393.

Risaletin kabulü konusunda ayırım gözetmek küfür diye nitelendirilmiş ve bu konuda peygamberler arasında herhangi bir farkın bulunmadığı belirtilmiştir. Farklılık yalnızca konum ve şartlar gereği, içlerinden bazılarına farklı özellikler ve görevler verilmesindedir. Nitekim Adem'e@ melekler secde etmişler³⁴⁵, İbrahim'a @ ateş dokunmamış³⁴⁶, Musa @ Allah ile konuşma şerefine ermiş³⁴⁷, Süleyman'a @ insanlar, cinler, kuşlar, vahşi hayvanlar ve rüzgarlar boyun eğdirilmiş³⁴⁸, İsa'ya @ da babasız doğma ve Allah'ın katına yükseltilme³⁴⁹ gibi bir takım üstünlükler ve yücelikler bahşedilmiştir. İşte Hz.Peygamber'e de biraz önce sözünü ettiğimiz üstünlükler verilmiş, ancak o, kendisine Allah tarafından bahşedilen bu üstün vasıflarını tevazusundan, nezaket ve imanî terbiyesinden ötürü bir övgü konusu yapmamış, yalnızca bu üstünlüklerden bahsetmiştir³⁵⁰.

ii. Hz.Peygamber'in Risaletine Karşı Tutumları

Ehl-i Kitab'ın peygamberlik konusunda eleştirilen bir başka yönü de, Hz.Peygamber'in risaletine karşı aldıkları inkarcı tavırlarıdır:

"Onlar: 'Allah bize, and verdi ki, bize ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir elçiye inanmayalım' dediler..."³⁵¹

Bu ayetin nüzül sebebi hakkında tefsirlerde şöyle bir rivayet nakledilmektedir: Yahudilerin ileri gelenlerinden Ka'b b.Eşref, Mâlik b.Sayf ve Huyey b.Ahtâb bir gün Hz.Peygamber'e gelerek ona: "Ey Muhammed, sen Allah'ın seni bize peygamber olarak gönderdiğini ve sana bir kitap indirdiğini iddia ediyorsun. Halbuki Allah, bize

³⁴⁵ Bakara, 2/34; A'râf, 7/11; Hicr, 15/30; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116.

³⁴⁶ Enbiyâ, 21/68-70.

³⁴⁷ Nisâ, 4/164; Bakara, 2/253.

³⁴⁸ Sâd, 38/35-38; Neml, 27/16; Enbiyâ, 21/81.

³⁴⁹ Al-i İmrân, 3/47, 55, 59; Nisâ, 4/158.

³⁵⁰ Bu konuda daha farklı izahlar için bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, III/170-1; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/541; Yazır, *a.g.e.*, II/150-1; Bedrüddin Ebû Muhammed Mahmud b.Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, trz., XVI/4; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara, 1982, VII/ 327-8; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, I/440-1.

³⁵¹ Al-i İmrân, 3/183; ayrıca bkz. Nisâ, 4/153; Beyyine, 98/1-4.

kendisinin peygamber olarak gönderildiğini iddia eden kimseden, gökten ateşin yediği bir kurban getirmediğe inanmamamız hususunda bizden söz aldı. Eğer bize böyle bir kurban getirirse seni tasdik ederiz." demişlerdi de, bu ayet onlar hakkında indi³⁵².

Peygamberler tarihinde, Allah'a sunulan kurbanın kabul edildiğine işaret olmak üzere, mucizevî olarak ateşin kurbanı yediği nakledilmektedir. Ancak böyle bir mucize olmadıkça bir peygamberin tasdik olunmaması ve diğer mucize ve delillerin dikkate alınmamasına dair Yahudilerin kendilerine ilahî bir ahdin verildiğini iddia etmeleri ise, Hz.Muhammed'e iman etmemek için uydurulmuş bir yalan ve iftiradan başka bir şey değildir. Zira onlar böyle bir mucize ile kendilerine gönderilen peygamberleri de ya yalanlamışlar ya da öldürmüşlerdi³⁵³:

"..De ki: 'Size benden önce açık deliler ve bu dediğinizi de getiren elçiler gelmiştir. Eğer doğru iseniz niçin onları öldürdünüz?'"³⁵⁴

"Andolsun, Musa'ya Kitabı verdik, arkasından peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya da açık deliller verdik ve onu Ruhü'l-Kudüs ile destekledik. Ne zaman ki, bir peygamber, size canınızın istemediği bir şey getirdiyse büyüklük taslamadınız mı? Kimini yalanladınız, kimini de öldürüyordunuz?"³⁵⁵

Kur'an'ın bu ifadelerine göre, Yahudi toplumunun tarih boyunca peygamberlere karşı takındıkları geleneksel inkarcı tavırlarını Hz.Muhammed'in risaletine karşı da sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu konuda bir başka önemli işaret de, Ehl-i Kitabın, kendi kutsal kitaplarındaki bilgilere göre Hz.Muhammed'in risaletinin doğruluğuna şahitlik etmeleri gerekirken, bunu reddedip bu konudaki gerçeği gizlemeleridir:

"Allah, peygamberlerden şöyle söz almıştı: 'Bakın, size Kitap ve Hikmet verdim, imdi yanınızda bulunan(Kitab)ı doğrulayıcı bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka inanacak ve ona mutlaka yardım edeceksiniz! Bunu kabul ettiniz mi? Ve bu hususta ağır ahdimi üzerinize aldınız mı?'

³⁵² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, IV/197; Kurtubî, *a.g.e.*, IV/188; Yazır, *a.g.e.*,II/473.

³⁵³ Kurtubî, *a.g.e.*, IV/188; Yazır, *a.g.e.*,II/473.

³⁵⁴ Al-i İmrân, 3/183.

³⁵⁵ Bakara, 2/87; ayrıca bkz. Bakara, 2/91; Al-i İmrân, 3/112, 183; Nisâ, 4/155; Mâide, 5/70.

demmişti. Onlar da: 'kabul ettik' dediler. 'O halde şahit olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım.' dedi."³⁵⁶

"Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunanı doğrulayıcı bir elçi gelince, Kitab verilenlerden bir grup, Allah'ın Kitabını sanki bilmiyorlarmış gibi, sırtlarının arkasına attılar."³⁵⁷

"Kendilerine Kitab verdiklerimiz, onu, oğullarını tanıdıkları gibi tanır- lar, ama yine de onlardan bir grup, *bile bile gerçeği gizlerler.*"³⁵⁸

Ayetlerin içeriğinden, Allah'ın daha önce göndermiş olduğu peygamberlere ve kavimlerine, Hz.Muhammed'in gönderilmesi durumunda kendisine iman edilmesi ve yardımcı olunması konusunda talimat verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca onun geleceğine ilişkin daha önceki kutsal kitaplarda yer alan bilgilerden³⁵⁹ onun tanınmasının mümkün ve hatta çok kolay olacağı da belirtilmektedir. Ancak tüm bu bilgi ve işaretlere rağmen Ehl-i Kitab'ın ona iman etmeyi reddedip, bu konudaki gerçekleri gizledikleri de açıkça vurgulanmaktadır³⁶⁰.

Ehl-i Kitab'ın Hz.Peygamber'in risaletine karşı gösterdikleri inkarcı tavırları, Allah ile peygamberleri arasında elçilik görevi yapan vahy meleği Cebrail'e @ karşı düşmanca tavır takınmalarına kadar uzanmaktadır. Buhârî'de geçen bir rivayete göre, Abdullah b.Selam, Hz.Peygamber'in Medine'ye geldiğini duyunca, onun gerçek bir peygamber olup olmadığını tesbit etmek için ona bazı sorular soracağını ve bunlara ancak bir peygamber'in doğru cevap verebileceğini söyleyerek ona bir takım sorular yöneltir. Hz.Peygamber: "*Bunların cevaplarını biraz önce Cibrîl bana haber verdi.*" diye sözlerine başlayınca, henüz İslam'ı kabul etmemiş olan Abdullah b.Selam buna tepki göstererek Cibrîl'in Yahudilerin yegane düşmanı olduğunu söyler. Bunun üzerine Hz.Peygamber ona şu ayetleri okur:

"De ki: "Allah'ın izniyle Kur'an'ı kendinden öncekini doğrulayıcı ve inananlara yol gösterici ve müjdecî olarak senin kalbine indirdiği için,

³⁵⁶ Al-i İmrân, 3/81.

³⁵⁷ Bakara, 2/101.

³⁵⁸ Bakara, 2/146; ayrıca bkz. Bakara, 2/42, 76, 174; Al-i İmrân, 3/71; Máide, 5/15.

³⁵⁹ Bu gün elde mevcut Tevrat ve İncillerde Hz.Muhammed'in geleceğine işaret eden haberler ve bu konudaki açıklamalar için bkz. s.96-112.

³⁶⁰ Kurtubî, *a.g.e.*, I/234, II/110; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/81, 184; Yazır, *a.g.e.*, I/285, 438.

kim Cebrail'e düşman olursa, (Evet) kim Allah'a, meleklerine, elçilere, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkar edenlerin düşmanıdır."³⁶¹

Bu ayetin nuzûl sebebi hakkında şu olay nakledilmektedir: Yahudilerden bir gurup, Hz.Peygamber'e gelerek kendisine bazı sorular soracaklarını, bunları bildiği takdirde peygamber olduğuna inanacaklarını söylemişler, sordukları ilk sorulara karşılık aldıkları cevaplar onları tatmin etmiş, ancak kendisine vahiy getiren melek hakkında aldıkları 'Cibril' cevabı, onların Hz.Peygamber'den yüz çevirmelerine neden olmuştur. Ayetin bu olay hakkında nazil olduğu belirtilmektedir³⁶². Daha önce Buhârî'den naklettiğimiz rivayette, sözkonusu ayetin Abdullah b.Selam'ın soruları üzerine indiğine dair herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Bu durumda haberin içeriğinden, ayetin bu olay üzerine inmediği ve Hz. Peygamber'in daha önce inmiş olan bu ayeti, Yahudilerin Cebrail @ hakkındaki sözlerini reddetmek için okuduğu anlaşılmaktadır³⁶³.

Ayete göre, Yahudilerin, Allah ile geçmiş bütün peygamberler arasında elçilik görevi yapan vahiy meleği Cebrail'e@ düşmanlık beslemelerinin tek sebebi, onların gizlenmesini istedikleri çok konuda gerçekleri Cebrail'in ona haber vermesidir. Onların açıklaması gerekirken gizledikleri bu konularda Cebrail'in Hz.Peygamber'i bilgilendirmesi, din adına utanç verici hallerinin sergilenmesi anlamına gelmektedir. Zira Kur'an'ın da çoğu kez işaret ettiği gibi, Yüce Allah Hz.Muhammed'in geleceğine ve geldiği zaman da kendisine yardım edeceklerine dair hem peygamberlerden hem de müntesiplerinden kesin söz almıştı³⁶⁴. İşte Cebrail @ bu gerçekleri bildiriyor, Yahudiler de gizli kalmasını istedikleri bu sırlarını açığa vurduğu için ona düşmanlık besliyorlardı.

³⁶¹ Bakara, 2/97-98; bu rivayet için bkz. *Buhârî*, Bed'u'l-Halk, 6 (IV/77-8); Enbiyâ, 1 (IV/102-3); Tefsîr, sûre 2, 6 (V/148-9); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII/15; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/124.

³⁶² *Tirmizî*, Tefsîr, sûre 14, 1 (V/294); *Ahmed b.Hanbel*, I/274; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII/16; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/124.

³⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII/16.

³⁶⁴ Al-i İmrân, 3/81.

iii. Peygamberler Hakkındaki İddia ve İftiraları:

Ehl-i Kitab'ın peygamberler hakkında tenkid edildikleri bir başka husus da, Allah'ın insanlara ilahî mesajları bildirmek üzere gönderdiği elçilere, tevhidin özülle bağdaşmayan iftiralar atfetmeleridir:

"Süleyman'ın hükümdarlığı hakkında onlar, şeytanların uydurdukları sözlere uydular (Süleyman'ın büyücülükle saltanatını kazanmış olduğunu söyleyenler, büyü ile uğraşan şeytan ruhlu insanlar ve onları azdıran cinler idi. İşte onlar, bu gibilerin iftiralarına uyarak Süleyman'ı bir büyücü olarak tanımağa başladılar). Oysa Süleyman (büyü yaparak) küfre gitmemiştir..." ³⁶⁵

Müfessirler, Hz.Süleyman hakkında ortaya atılan bu iddiaların Yahudilere ait olduğunu belirtirler. Buna göre Hz.Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında, insan ve cin şeytanları ile kötü ruhlu bir takım yaratıklar, onun hükümdarlığının sihir ve tılsım esası üzerine kurulu olduğunu ve hatta daha da ileri giderek, Hz.Süleyman'ın putperest eşleri yüzünden putlara taptığını ileri sürmüşlerdir³⁶⁶. Onların geliştirdiği bu tür iddialar zamanla yayılmış ve halk arasında Süleyman @, hükümdarlığını sihirle sürdüren bir sihirbaz hükümdar olarak anılmaya başlamıştır³⁶⁷. İşte bu ayet, Yahudilerin Hz.Süleyman hakkındaki bu asılsız iddialarını reddetmekte ve onun dönemindeki sihir olayının içyüzünü açıklayarak, sanıldığı gibi, Hz.Süleyman'ın küfre girmediğini vurgulamaktadır³⁶⁸. Hz.Peygamber, Süleyman'a @ bahşedilen ve Yahudilerin ancak sihirle olabileceği inancına kapıldıkları bu vasıfların hikmetini şöyle açıklamaktadır:

"Hz.Süleyman Beytül-Makdis'i inşa ettiği zaman Allah'tan kendisine şu üç imtiyazın verilmesini istemişti: 1. Allah'ın hükmüne uygun hüküm verme (melekesi) istedi, bu kendisine verildi³⁶⁹; 2. Kendisinden sonra hiç

³⁶⁵ Bakara, 2/102.

³⁶⁶ Tevrat'ta bu tür ifadeler için bkz. I.Krallar, 11/4-13.

³⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, I/445; Kurtubî, *a.g.e.*, I/30; İbn Kesir, *Tefsîr.*, I/129; Yazır, *a.g.e.*, I/365.

³⁶⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, II/30;

³⁶⁹ Hz.Peygamber bir başka hadisinde, Süleyman'ın@ iki kadın arasında paylaşılmasını bir çocuğun kime ait olduğunu tesbitte gösterdiği maharete ve ince zekasına işaret etmektedir, bkz. *Buhârî*,

kimseye nasip olmayacak bir mülk ve saltanat istedi, bu da kendisine verildi; 3. Mescidine ibadet niyetiyle girecek herkesin, anasından doğduğu günki gibi günahlarından arınmasını diledi, bu duası da kabul edildi."³⁷⁰

Kur'an, Hz.Süleyman'ın bu ikinci dileğine şöyle temas eder:

"Rabbim, beni bağışla, bana benden sonra hiç kimseye nasip olmayan bir mülk (hükümlerlik) ver³⁷¹. Şühesiz Sen, daima bağışta bulunansın, dedi. Bunun üzerine biz de, istediği yere onun emriyle kolayca giden rüzgarı, bina kuran ve dalgıçlık yapan şeytanları ve demir halkalarla bağlı diğer yaratıkları onun emrine verdik."³⁷²

Buna göre, gerek daha önce gerekse Hz.Peygamber döneminde yaşayan Yahudiler tarafından sihirbaz diye nitelendirilen Hz.Süleyman'ın gerçek kişiliği ortaya konularak, kendisi hakkındaki bu iddialar yalanlanmakta ve Allah'ın kendisine üstün nitelikler verdiği bir elçisi olduğu vurgulanmaktadır³⁷³.

Ehl-i Kitab tarafından en büyük iftira ve ithama maruz kalan peygamber hiç şüphesiz Hz.İsa'dır. Zira onlar, daha önce de ayrıntılarıyla temas ettiğimiz gibi, İsa'nın @ risaletini değil ulûhiyetini kabul etmişler ve ona bu şeklide iman etmişlerdi³⁷⁴. Bu nedenle gerek Kur'an ve gerekse Hz.Peygamber'in ifadelerinde, onların bu tür iddiaları, İsa'nın gerçek kimliği ortaya konularak cevaplandırılmıştır. Kur'an Ehl-i Kitab'a önce İsa'nın @ yaratılışı hakkındaki mucizevî olayı hatırlatıyor:

"Allah yanında İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir: Onu, topraktan yarattı, sonra ona "Ol" dedi, artık olur..."³⁷⁵

Ferâiz, 30 (VIII/12); Enbiyâ, 40 (IV/136); *Müslim*, Akdiye, 20 (III/1344-5); *Nesâî*, Kudât, 14 (VIII/235).

³⁷⁰ *Nesâî*, Mesâcid, 6 (II/34); *İbn Mâce*, İkametü's-Salât, 196 (I/451); *Ahmed b.Hanbel*, II/176.

³⁷¹ *Buhârî*, Enbiyâ, 40 (IV/136); *Müslim*, Mesâcid, 39-40 (I/384-5); *Nesâî*, Sehiy, 19 (III/13); İbn Ha-cer, *Fethu'l-Bârî*, VI/530.

³⁷² Sâd, 38/35-38.

³⁷³ Kur'an'ın, hiç bir şekilde iddia ve iftiralarından bahsetmediği ancak Tevrat'ta, sıradan insanlara bile yakıştırılmayacak suç ve günahların, Hz.Süleyman'ın dışında başka peygamberlere de atfedildiği görülmektedir. Bunlar arasında özellikle Lu'un @ kendi öz kızlarıyla olan ilişkilerini (bkz. Tekvin, 19/29-38, 38/1-30; II.Samuel, 11/ 2-27), Harun'un @ kavmine tapınmaları için altundan buzağı heykeli yaptırdığını (bkz. Çıkış, 32/3-4.) ve Davud'un @ cephede çarpışan bir kumandanın hanımıyla arasında geçtiği söylenen macerayı burada zikretmek mümkündür. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Hicâzî, *a.g.e.*, s.193-201; Rahmetullah, *a.g.e.*, s.526-7, 687-712.

³⁷⁴ Bkz. s.132-3.

³⁷⁵ Al-i İmrân, 3/59.

"Melekler demişti ki: 'Ey Meryem, Allah seni, kendisinden bir kelime ile müjdeliyor: Adı Meryem oğlu İsa Mesih'dir; dünyada da, ahirette de yüzde (şerefli) ve (Allah'a) yakın olanlardandır. Beşikte ve yetişkinlikte insanlarla konuşacak ve iyilerden olacaktır.' Dedi ki: 'Rabbim, bana bir beşer dokunmamışken benim nasıl çocuğum olur?' 'Allah, böylece dilediğini yaratır, dedi, bir şey(in olmasını) istedi mi ona 'ol' der, o da olur."³⁷⁶

Daha sonra İsa @, Allah'ın lutfuyla, kendisinin bu yaratılışına hayret edenlere şöyle cevap veriyor:

"(Meryem) onu taşıyarak kavmine getirdi: 'Ey Meryem, dediler, sen tuhaf bir iş yaptın. Ey Harun'un kız kardeşi, baban kötü bir adam değildi, annen de fahişe değildi (sen ne yaptın böyle)?' (Meryem, konuşmaları için) onu gösterdi. Dediler ki: 'Beşikteki çocukla nasıl konuşuruz?' (Çocuk): 'Ben Allah'ın kuluyum' dedi, '(O) bana Kitab verdi, beni peygamber yaptı. Beni bulduğum her yerde insanlara yararlı kıldı. Sağ olduğum sürece bana namaz kılmayı, zekat vermeyi emretti! (Beni) anneme iyilik eder (kıldı) beni baş kaldıran bir zorba yapmadı. Doğduğum gün de, ölceğim gün de ve diri olarak kaldırılacağım gün de (Allah'tan) bana esenlik verilmiştir."³⁷⁷

Kur'an, İsa'nın @ İsrail oğullarına bir elçi olarak gönderilişine de şöyle işaret eder³⁷⁸:

*'Ona Kitab'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek. Onu İsrail oğullarına (şöyle diyen) bir elçi yapacak: 'Ben size Rabbinizden bir mucize getirdim: 'Ben çamurdan kuş şeklinde bir şey yaratır, ona üflerim, Allah'ın izniyle hemen kuş olur; körü ve alacalıyı iyileştiririm; Allah'ın izniyle ölüleri diriltirim; evlerinizde ne yeyip, ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer inancılı iseniz elbette bunda sizin için bir ibret vardır. (Ben), benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri helal yapayım diye gönderildim. Size Rabb'inizden bir mucize getirdim, Allah'tan korkun bana itaat edin! Allah benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir; O'na kulluk edin, doğru yol budur.'*³⁷⁹

"Meryem oğlu İsa: 'Ey İsrail oğulları, ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir elçiyi müjdeleyici olarak (geldim)' demişti. Fakat

³⁷⁶ Al-i İmrân, 3/45-47; ayrıca bkz. Meryem, 19/17-22.

³⁷⁷ Meryem, 19/27-33.

³⁷⁸ Hz. İsa'dan bu yönüyle bahseden hadisler için bkz. *Buhârî*, Enbiyâ, 47 (IV/139), 48 (IV/140), *Tevhîd*, 19 (VIII/171), 36 (VIII/201), *Tefsîru sûre* 2, 1 (V/147); 17, 5 (V/226); *Müslim*, İman, 46 (I/57), 322 (I/181), 326 (I/183), 327 (I/185), 329 (I/187); *Tirmizî*, Kıyâme, 10 (IV/539); *İbn Mâce*, Zühd, 37 (II/1442); *Ahmed b. Hanbel*, I/461, II/436; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI/551, 565; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II/63.

³⁷⁹ Al-i İmrân, 3/48-51; ayrıca bkz. Mâide, 5/46, 110.

(İsa'nın müjdelediği elçi) onlara apaçık deliller getirince: 'Bu, apaçık bir büyüdür' dediler."³⁸⁰

"*Meryem oğlu Mesih, bir elçiden başka bir şey değildir. Ondan önce de elçiler gelip geçmiştir. Annesi de dosdoğruydur. İkisi de yemek yerlerdi. (Yaşamak için yemeğe muhtaç olan nasıl tanrı olabilir?) Bak, onlara nasıl ayetleri açıklıyoruz, sonra bak nasıl (haktan) çevriliyorlar!?"*³⁸¹

Gerçek kişiliği ve misyonu bu şekilde belirlenen İsa @, kendisi ve annesi hakkında *ulûhiyet* iddiasında bulunanlara bizzat kendi ifadesiyle şöyle karşılık veriyor:

"Allah demişti ki: 'Ey Meryem oğlu İsa sen mi insanlara 'Beni ve annemi, Allah'tan başka iki tanrı edinin' dedin?'. Haşa, dedi, sen yücesin, benim için gerçek olmayan bir şeyi söylemek benim haddim değildir! Eğer demiş olsaydım, sen bunu bilirdin, sen benim nefsimde olanı bilirsin, ben senin nefsinde olanı bilmem, çünkü gizlileri bilen yalnız sensin, sen! Ben onlara: Benim ve sizin Rabb'iniz olan Allah'a kulluk edin, diye senin bana emretmiş olduğundan başka bir şey söylemedim. Ben onların içinde olduğum sürece onları kolladım, fakat sen beni vefat ettirince onları gözetleyen (yalnız) Sen oldun. Sen herşeyi görürsün."³⁸²

Kur'an, Ehl-i Kitab'ın kendisini *ilah* edindiği İsa @ hakkında, doğumundan risaletine ve onu öldürmeye kalkıştıkları bir anda Allah'ın inayetiyle katına yükseltilmesi³⁸³ olayına varıncaya kadar, bütün gerçekleri tüm açıklığıyla bu şekilde ortaya koyduktan sonra, onlara dönerek şöyle hitab ediyor:

"Ey kitab ehli, dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyin! *Meryem oğlu İsa Mesih, sadece Allah'ın elçisi, O'nun Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve elçilerine inanın...*"³⁸⁴ "İşte Meryem oğlu İsa. Şüphe edip ayrılığa düştükleri şey, 'gerçek söz'e göre budur. Çocuk edinmek, Allah'a yakışmaz. O, (böyle şeylerden) yücedir. Bir işi yapmak istedi mi ona sadece 'ol' der, (o da) olur.' Şüphesiz, Allah benim de Rabb'im, sizinde Rabb'inizdir, O'na kulluk edin.' İşte doğru yol budur."³⁸⁵

Sonuç itibariyle, gerek Kur'an gerekse Hz.Peygamber'in ifadelerinden, Ehl-i Kitab'ın peygamberlere karşı olan tutumlarının kimi zaman inançsızlık, kimi zaman

³⁸⁰ Saf, 61/6.

³⁸¹ Máide, 5/75; ayrıca bkz. Nisâ, 4/171; Hadîd, 57/27.

³⁸² Máide, 5/116-117.

³⁸³ Al-i İmrân, 3/54-55.

³⁸⁴ Nisâ, 4/171.

³⁸⁵ Meryem, 19/34-36.

da gerçek dışı beyanlar diye reddedildiği görülmektedir. Özellikle onların, insanlık tarihi boyunca aynı ilahî mesajları insanlara sunma görevini üstlenen peygamberler arasında ayrımcılık yapmaları ve buna göre bazılarını kabul edip bazılarını da inkar etmeleri, hepsine karşı takınılmış inançsızlık işareti bir tavidir. Ve yine daha önceden iman etmeleri ve her konuda kendisine yardımcı olmalarına dair peygamberlerinden ve dolayısıyla kendilerinden Allah tarafından kesin söz alınmasına rağmen, Hz.Muhammed'in risaletini inkar etmeleri, sırf kıskançlık ve ırkçı tabiatlarının bir gereği ve tarih boyunca bütün peygamberlere karşı gösterdikleri genel bir eğilimdir. Ayrıca Hz.İsa ve Hz.Süleyman gibi peygamberler hakkında, onların risaletiyle uzaktan yakından hiç bir ilişkisi olmayan bir takım iddia ve iftiraları da gözler önüne serilerek bu inançları da açıkça reddedilmektedir.

c) Kutsal Kitap İnancı

Allah'ın insanlara *dini* tebliğ etmekle görevlendirdiği *elçiler*'in birbirini tekzib etmesinin ya da insanlara birbirinden farklı mesajlar vermelerinin mümkün olmadığı, aksine birbirini doğrulayan, tasdik eden ve birbirine paralel mesajlarla geldikleri bilinmektedir. Bu durum, *dinde birliğin* kaçınılmaz bir sonucudur, zira Allah'ın insanlığa gönderdiği *dinde, birlik* sözkonusu olduğuna göre³⁸⁶, *ilâhî kitaplar*'ın da bu birliği sağlayacak ve sürdürecektir mesajlar içermesi gerekir. Bu nedenle İslam inancına göre, Adem'den @ itibaren Nûh @, İbrahim @, Mûsâ @, İsa @ ve Muhammed @ gibi ulu'l-azm peygamberlerin getirdiği *kitap* ya da *sahifeler*'de, *dinin asıllarına (itikada) dair konularda aynı, furûuna (şeriate) dair konularda ise farklı hükümler* vaz' edilmiştir³⁸⁷. Nitekim Kur'an ayetleri buna açıkça işaret etmektedir:

"Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki, ona: 'Benden başka ilah yoktur, bana kulluk edin' diye vahyetmiş olmayalım."³⁸⁸

³⁸⁶ Fazlur Rahman, "*İslam*" md., s.320.

³⁸⁷ Bu konuda bkz. s.86, 89.

³⁸⁸ Enbiyâ, 21/25; ayrıca bkz. Nahl, 16/36; Zuhruf, 43/45.

"Biz Nuh'a ve ondan sonraki *peygamberlere vahyettiğimiz gibi, sana da vahyettik*. Keza İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlarına, İsa'ya, Eyyub'a, Yunus'a, Harun'a, Süleyman'a vahyetmiş, Davud'a da Zebur'u vermiştik. Daha önce sana anlattığımız elçilere de (vahyet-miştik). Ve Allah, Musa'ya da konuşmuştu."³⁸⁹

"O, 'Dini doğru tutun, onda ayrılığa düşmeyin' diye (asl-ı) dinden Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Mûsa'ya ve İsâ'ya tavsiye ettiğimizi sizin için de şeriat yaptı.."³⁹⁰

Kur'an, peygamberlerin insanlığa sunduğu mesajlardaki bu *birliğe* işaret ettikten sonra, Hz.Muhammed @ ve müntesiplerinin bunlar arasında hiç bir ayırım yapmadan hepsinin Allah katından gönderilmiş ilahî vahiyler olduğuna iman ettiklerini ve Kur'an'ın da daha önceki vahiyleri *doğruladığını* şöyle belirtmektedir:

"(Ey İnananlar! sizler:) 'Biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilene ve (diğer) *peygamberlere Rabpleri tarafından verilene inandık, onlar arasında hiç bir ayırım yapmayız, biz Allah'a teslim olanlarımız' deyin.*"³⁹¹

"Bu Kur'an, Allah'tan başkası tarafından uydurulmuş bir şey değildir. (Bu), ancak kendinden *önceki (ilahi Kitab)ların doğrulaması* ve o Kitabın açıklamasıdır. Onda asla şüphe yoktur. Alemlerin Rabb'i tarafından (indirilmiş)dir."³⁹²

Kur'an, bu genel kabulden sonra, üstlendikleri tarihî ve dinî misyonları itibariyle Hz.Musa ve İsa'ya gönderilen ilahî kitaplara ayrı bir önem atfetmiş ve onlardan övgüyle bahsederken, onları bazen *hidayet ve nur*, bazen *rahmet ve önder* ve bazen de *hak ve batılı ayırdeden bir kılavuz* olarak nitelendirmiştir:

"Biz Musa'ya *Kitab verdik* ve onu İsrail oğullarına "Benden başka bir vekil tutmayın!" diye *bir kılavuz yaptık.*"³⁹³

"Andolsun biz, Musa'ya ve Harun'a *hak ve batılı ayırdeden ve korunanlar için bir ışık ve öğüt olan Kitab'ı verdik.*"³⁹⁴

"..'Allah, insana bir şey indirmedir.' dediler. De ki: 'Öyleyse Musa'nın, insanlara *nur ve yol gösterici olarak getirdiği Kitabı kim indirdi? Siz*

³⁸⁹ Nisâ, 4/163-164.

³⁹⁰ Şûrâ, 42/13.

³⁹¹ Bakara, 2/136; ayrıca bkz. Al-i İmrân, 3/84-85; Bakara, 2/285; Nisâ, 4/152.

³⁹² Yûnus, 10/37; ayrıca bkz. Bakara, 2/97; Al-i İmrân, 3/3; En'âm, 6/92; Yûsuf, 12/111; Fâtur, 35/31.

³⁹³ İsrâ, 17/2.

³⁹⁴ Enbiyâ, 21/48.

onu kağıtlara yazıp (istediğinizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz'...³⁹⁵

"Sonra iyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak, her şeyi açıklamak, hidayete erdirmek ve rahmet olmak üzere Musa'ya Kitab'ı verdik ki, Rab'lerinin huzuruna varacaklarına inansınlar."³⁹⁶

"Gerçekten Tevrat'ı biz indirdik, onda yol gösterme ve nur vardır. İslam olmuş peygamberler, onunla yahudilere hüküm verirlerdi, kendilerini (Allah'a) vermiş zahidler ve alimler de "Allah'ın Kitabını korumakla görevlendirildiklerinden onunla (hüküm verirlerdi) ve onu gözleyip kollarlardı..."³⁹⁷

"..O (Kur'a)n'dan önce bir önder ve rahmet olarak Musa'nın Kitabı var"³⁹⁸

"Onların ardından, yanlarındaki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak Meryem oğlu İsa'yı gönderdik ve ona, içinde yol gösterme ve nur bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayan ve korunanlar için yol gösterici ve öğüt olan İncil'i verdik."³⁹⁹

"Sana Kitabı hak ve kendinden öncekini doğrulayıcı olarak indirdi. Daha önce de insanlara yol gösterici olarak Tevrat ve İncil'i indirmişti. Bir de (doğruyu ve eğriyi birbirinden ayırdeden) Furkan'ı indirdi..."⁴⁰⁰

Bu övgülü ifadelerin dışında, Kur'an'ın, Tevrat'ta geçen hükümlere bizzat işaret ederek onları aynen naklettiği de görülmektedir:

"O (Tevrat'da) onlara, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralara karşılıklı kısas (misli ile cezalandırma) yazdık. Kim bunu bağışlar (kısas hakkından vazgeçer)se o kendisi için keffaret olur. Ve kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, işte zalimler onlardır."⁴⁰¹

"Tevrat indirilmeden önce, İsrail'in kendisine haram kıldığı şeyler dışında, İsrail oğullarına bütün yiyecekler helaldi. De ki: 'Doğru iseniz, Tevrat'ı getirip okuyun'."⁴⁰²

"Andolsun Tevrat'tan sonra Zebur'da da: 'Arza mutlaka iyi kullarım varis olacak (bu yer onların eline geçecek)' diye yazmıştık."⁴⁰³

³⁹⁵ En'âm, 6/91.

³⁹⁶ En'âm, 6/154.

³⁹⁷ Mâide, 5/44.

³⁹⁸ Hüd, 11/17.

³⁹⁹ Mâide, 5/46.

⁴⁰⁰ Al-i İmrân, 3/3-4.

⁴⁰¹ Mâide, 5/45. Tevrat'ta bu hüküm için bkz. Çıkış, 21/23-25; Levililer, 24/17-20.

⁴⁰² Al-i İmrân, 3/93; ayrıca bkz. Al-i İmrân, 3/50; Nisâ, 4/160.

⁴⁰³ Enbiyâ, 21/105. Bu hüküm için ayrıca bkz. Mezmurlar, 37/29.

Görüldüğü gibi Kur'an'ın bu ayetlerinde, *mutlak manada kitap olgusundan* sözedilmektedir. Daha açık bir ifadeyle, Hz.Musa ve İsa'ya indirilen Tevrat ve İncili, *daha çok tarihî bağlamda yani Allah'ın elçilerine indirdiği şekliyle* övgüye layık görmektedir. Bu durum, Kur'an'ın, Tevrat ve İncil üzerinde yüzyıllarca oluşan Ehl-i Kitab tortusu ile gerçek ilahî mesajları birbirinden ayırdığını göstermektedir. Zira Ehl-i Kitab'a ilişkin Kur'an ayetleri genel olarak incelendiğinde, tarih boyunca onların Allah'ın elçilerine ve ilahî buyruklara karşı takındıkları olumsuz tavırları ve kayıtsız tutumlarının vurgulandığı görülmektedir. Nitekim Hz.Muhammed'e @ indirilen Kur'an'a karşı takındıkları tavır da bundan farklı olmamıştı. Kur'an'ın deyimiyle onlar, ya Allah'ın ayetlerini inkar ederek⁴⁰⁴, ya bile bile gerçeği gizle-yerek⁴⁰⁵ ya da yalnızca kendilerine indirilene iman edeceklerini söylemek suretiyle geçişteki geleneksel inkarcı tavırlarını sergilemekten kaçınmamışlardı:

"Onlara: 'Allah'ın indirdiğine inanın!' denilse, 'Bize indirilene inanırız.' derler, ötesini kabul etmezler. Halbuki o, kendi yanlarında bulunanı doğrulayıcı bir gerçektir. De ki: 'Gerçekten inanıyor idiyse neden daha önce Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?'"⁴⁰⁶

Ayrıca Hz.Peygamber, ashaba Kur'an hakkında ihtilaf etmemesini öğütlerken, geçmiş toplumların (yani Ehl-i Kitab'ın) kendi kitapları hakkında ihtilafa düştüklerini ve bu nedenle helak olduklarını belirtmektedir⁴⁰⁷.

Bununla birlikte Kur'an'ın bir çok yerinde çok açık bir şekilde, Ehl-i Kitab (özellikle Yahudiler), Allah'ın kelamını *tahrif etmek, değiştirmek ve kendi elleriyle yazdıklarını Kitap'tan zannettirmek için dillerini eğip bükmekle* itham olunmaktadır:

"Şimdi (ey mü'minler) siz, bunların size inanmalarını mı umuyorsunuz? Oysa bunlardan bir grup vardı ki, *Allah'ın kelamını* işitirlerdi de düşünüp akıl erdirdikten sonra, bile bile onu tahrif ederlerdi."⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Al-i İmrân, 3/72,70, 98; *Buhârî*, Menâkıbu'l-Ensâr, 51 (IV/268); Tefsîr, sûre 15/178 (V/222), sûre 18, 199 (V/236).

⁴⁰⁵ Bakara, 2/42, 76-77, 146-147, 174-175; Al-i İmrân, 3/71; Mâide, 5/15.

⁴⁰⁶ Bakara, 2/91.

"Yahudilerden öyleleri var ki, *kelimeleri yerlerinden kaydırıyorlar. Dillerini eğip bükerek* ve dini taşlayarak: 'İşittik ve isyan ettik', 'Dinle, dinlemez olası' ve: 'raina' diyorlar..."⁴⁰⁹

"Onlardan bir grup var ki, *Kitabda olmayan bir şeyi, siz Kitabdan sanasınız diye dillerini Kitab'la eğip bükerek* ve: 'O, Allah katındandır' derler. Oysa o, Allah katından değildir. Bile bile Allah'a karşı yalan söylerler."

"Vay haline o kimselerin ki, *Kitabı elleriyle yazıp, az bir paraya satmak için, 'Bu Allah katındandır' derler!* Ellerinin yazdığından ötürü vay haline onların! Kazandıklarından ötürü vay haline onların!"⁴¹⁰

Bu ayetler, Ehl-i Kitab'ın ilahî vahiyler hakkında yaptıkları tahrifat ve tasarruflarının açıkça eleştirildiğine işaret etmektedir⁴¹¹. Tahrifat konusunda Kur'an'ın bu ifadelerini doğrulamak maksadıyla İslam alimlerinde bu kitaplar hakkında yapılan inceleme ve değerlendirmelere geçmeden önce, şunu ifade etmek gerekir ki, yukarıda naklettiğimiz ayetlerin zahirde bir öncekilere aykırı olduğu şeklinde bir intiba uyandırabilir. Esasen görünüşte böyle olmakla birlikte, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Tevrat ve İncil'den övgüyle bahseden ifadeler *tarihî bağlamında*, yani *asıl indikleri şekliyle* değerlendirilerek, ayetlerde onların bu durumlarına dikkat çekildiği göz önüne alınırsa, bu çelişkinin yersiz olduğu ortaya çıkacaktır. Ancak daha da önemlisi, konuyla ilgili rivayetler dikkatle incelendiğinde, zahirdeki bu çelişkili durumun Hz.Peygamber döneminde söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu, ilgili her ayetin kendi bağlamı içerisinde müstakil olarak anlaşılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Zira ancak bu şekilde olunca, yani Kitab-ı Mukaddes'in tamamı değil de, yalnızca bazı kısımlarının güvenilir addedilmesi durumunda, bu ayetlerdeki zahirî çelişkiden sıyrılmak mümkündür⁴¹².

⁴⁰⁷ *Buharî*, Husûmât, 1 (III/88); Enbiyâ, 56 (IV/153); Fedâilu'l-Kur'ân, 3 (VI/99), 37 (VI/116); İbn Ha-cer, *Fethu'l-Bârî*, V/85, VI/593. Ehl-i Kitab'ın kitap hakkında ihtilafa düştüğü konular için bkz. Hüd, 11/110; Fussilet, 41/45; Şûrâ, 42/13-14; Câsiye, 45/17; Neml, 27/76-78; Meryem, 19/34-36.

⁴⁰⁸ Bakara, 2/75.

⁴⁰⁹ Nisâ, 4/46; ayrıca bkz. Mâide, 5/13, 41.

⁴¹⁰ Bakara, 2/79; ayrıca bkz. Mâide, 5/44.

⁴¹¹ Kurtubî, *a.g.e.*, II/3-4; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/110; J.Horovitz, "*Tevrat*" md., *İ.A.*, s.221.

⁴¹² Hamidullah, "*İslami İlimlerde İsrailiyât.*", *A.Ü.İ.İ.F.D.*, Ankara, 1977, s.296.

Bununla birlikte Hz.Peygamber'in bu konudaki tutumunu aksettiren bazı örnekler de böyle bir anlayışı destekler mahiyettedir: Rivayete göre, bir gün Hz.Ömer, Medine Yahudilerini Tevrat okurken işitir ve bir Yahudiden onları kendisine yazmasını ister, sonra da onu alarak Hz.Peygamber'e götürür ve muhtemelen daha onun iznini almadan elindeki parçayı okumaya başlar. Bu arada Hz.Peygamber onun bu tutumuna kızar ve bu hali yüzünün rengine dahi akseder. Hz.Ömer ise, metnin o kadar etkisinde kalmıştır ki, Hz.Peygamber'in tepkisini dikkate almadan okumaya devam eder. Bunun farkına varan bir sahabî, Hz.Ömer'i uyarmak için şöyle der: "*Yâ Ömer, Peygamber'in @ yüzünün rengini görmüyor musun (ne kadar değişti)?*". Durumun farkına varan Hz.Ömer toparlanır ve: "*Allah ve Resûlü bize kafîdir*" demek zorunda kalır. Bunun üzerine Hz.Peygamber:

"Ben size en saf, en temiz olan (Kur'an)ı getirdim. Siz onlara bir şey sormayın, aksi halde size haktan bahsederler, olur ki, siz onu yalanlarsınız yahut (tam tersi olur) batıldan bahsederler, bu kez de onu tasdik etmeniz mümkündür. Allah'a yemin olsun ki, eğer Musa şu anda hayatta olsaydı, onun bana tabî olmaktan bakşa bir seçeneği olmazdı." buyurur⁴¹³.

Yine bir başka rivayette geçtiğine göre, Ehl-i Kitab'a yakınlığı ile tanınan sahabî Abdullah b.Amr şöyle der: "*Bir gün rüyamda bir elimde bal, diğerinde tereyağ varken onları yaladığımı gördüm de ertesi gün rüyamı Hz.Peygamber'e anlattım, bana dedi ki: 'Sen Kur'an ve Tevrat'tan her ikisini de okuyacaksın'.*" Nitekim Abdullah b.Amr, her ikisini de okurdu⁴¹⁴. Aynı şekilde Yahudi muhtedilerden sahabî Abdullah b.Selâm, Hz.Peygamber'e gelerek kendisinin Kur'an ve Tevrat okuduğunu söylemiş, o da ona: "*Bir gün Kur'an, bir gün de Tevrat oku!*" demek suretiyle bu konuda kendisine ruhsat vermişti⁴¹⁵. İbn Hacer, Hz.Ömer rivayetinde

⁴¹³ *Dârimî*, Mukaddime, 39 (s.115-6); *Ahmed b.Hanbel*, IV/266; *Musannef*, VI/113; Nüreddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, Beyrut, 1986, I/178-9; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII/345,535. İbn Hacer ve Heysemî, bu rivayeti nakleden ravilerden, Mücâlid'in dışında, tamamının güvenilir olduklarını söylerler.

⁴¹⁴ *Ahmed b.Hanbel*, II/222; *Mecme'u'z-Zevâid*, VII/187.

⁴¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Kahire, trz., I/27; Alâüddin Ali İbnî'l-Müttakî, *Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Halep, trz., XIII/482. Suyûtî'nin

geçen ve Tevrat ve İncil'le meşguliyyete ilişkin Hz.Peygamber'den nakledilen bu ifadenin, mutlak anlamda yasaklama amacına yönelik olmadığını belirtir. Ona göre, bu ifadeden şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür: "Dinî konularda ehliyyetsiz, imanda da derinleşmemiş olan kimselerin bu kitaplara başvurması her ne kadar tasvip edilmese de, ehliyyetli ve imanî derinliğe ulaşmış kimselerin özellikle muhalifi red konusunda onlara yönelmesi uygun görülmüştür. Hz.Peygamber'in Ömer'e kızmasından dolayı onlarla meşguliyyetin mutlak anlamda yasak olduğunu söylemek de mümkün değildir. Zira Resulullah'ın @, Muaz'a sabah namazında kıraatı uzatmasından dolayı kızması olayında olduğu gibi, kimi zaman hoşlanmadığı (mekruh) bir fiilin işlenmesine kızdığı olmuştur. Bu durum, o fiilin kesinlikle yasaklandığı anlamına gelmez."⁴¹⁶

Yine ashabdan Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre, Kitap ehli olanlar Tevrat'ı İbranice okurlar, Arap diliyle de onu müslümanlara tefsir ederlerdi. Resûlullah@ bu konuda ashabını şöyle uyarmıştı:

"Sizler Kitap ehlinin sözlerini tasdik de etmeyin tekzib de. Siz yalnızca şunu söyleyin: 'Biz Allah'a, bize indirilen(Kur'an)'a, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlarına indirilenlere, Musa'ya ve İsa'ya verilenlere ve bütün peygamberlere Rableri katından verilenlere iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırdetmeyiz. Biz Allah'a teslim olmuş nüslümanlarız."⁴¹⁷

İbn Abbas, kendince Hz.Peygamber'in bu tutumunu şöyle izah ediyor:

"Ey müslümanlar topluluğu, sizler Kitap ehline nasıl soru sorarsınız? Peygamber'e @ Allah katından indirilen Kitabınız, haberlerin (kitapların) en yenisidir. Sizler onu hiçbir şey karışmamış olduğu halde okuyorsunuz. Oysa Allah (kendi Kitabında) sizlere Ehl-i Kitab'ın, Allah'ın gönderdiği şeyleri tebdîl edip kendi elleriyle değiştirdiklerini ve az bir pahaya satmak için 'Bu Allah katındandır' dediklerini

ifade-sine göre, bunu rivayet eden ravilerden İbrahim b.Muhammed b.Ebî Yahyâ el-Medenî zayıf bir ravidir, bkz. a.y.

⁴¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII/535; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed el-Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 1990, XV/609; Abdulhayy el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İddâriyye*, Beyrut, trz., II/429.

⁴¹⁷ Bakara, 2/136; *Buhârî*, Şehâdât, 29 (III/163); Tefsîr, sûre 2, 11 (V/150); İtisâm, 25 (VIII/160); Tev-hîd, 51 (VIII/213); *Ebû Davud*, İlim, 2 (IV/477); *Ahmed b.Hanbel*, IV/136; *Musannef*, VI/111.

bildirmektedir⁴¹⁸. O halde size gelmiş olan ilim, sizleri onlara bir şey sormaktan nehyetmiyor mu? Allah'a yemin ederim ki, biz onlardan hiç birinin size indirilen Kitap hakkında bir şeyler sorduklarını görmüş değiliz."⁴¹⁹

Söz konusu ayete göre, tarih boyunca peygamberlere gönderilen vahiyelere iman etmek bir zorunluluktur. Ancak yine Kur'an'ın açıkça vurgulandığı gibi, daha önceki ilahî kitaplarda önemli ölçüde tahrifat'ın yapıldığı da bir gerçektir. İlmen ve dinen bu kitaplardaki doğruların ya da yanlışların tesbiti ise, imkansız gibi görünmektedir. Bu durumda Hz.Peygamber, *tevakkuf etmek* yani doğruluğu ve yanlışlığı konusunda görüş beyan etmemek gerektiğini vurguluyor⁴²⁰. Hadisin bir başka varyantına göre, *"..(Takınılan bu tavır neticesinde) haber bâtil ise doğrulanmamış, hak ise yalanlanmamış olunacağı"* belirtilmektedir⁴²¹. Buharî'nin naklettiği bir başka rivayete göre ise, Hz.Peygamber, *"(Dinî konularda) Ehl-i Kitab'a soru sorulmamasını"* emretmektedir⁴²². Bununla birlikte Kur'an'da Hz.Peygamber'e *"..Bilmiyorsanız, zikir ehline sorun"*⁴²³, ya da *"Eğer sen sana indirdiğimizden kuşkuda isen, senden önce Kitab'ı okuyanlara sor.."*⁴²⁴ şeklinde bir hitabın yöneltildiği görülmektedir. Bu ayetlerin ilk bakışta Hz.Peygamber'in sözleriyle çeliştiği şeklinde bir intiba uyanabilir. Ancak dikkat edilirse bu ayetler, Mekke müşriklerin Hz. Muhammed'in risaletini inkar etmelerine karşı, Kitab ehli olmaları itibariyle onların genel dinî birikimlerinden istifadeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kayyım'a göre bu ayetin anlamı şöyledir: *"Kitab ehline sorun, Muhammed kendisine vahyettiğimiz ilk kimse mi, yoksa ondan önce başka kimseler de var mıydı?..Bu konuda şüphesi olan Kitab ehline sorsun, Resûlüm ne şüphe ediyor ne de soruyor."*⁴²⁵ O halde

⁴¹⁸ Bakara, 2/79.

⁴¹⁹ Buharî, Şehâdât, 29 (III/163); İ'tisâm, 25 (VIII/160); Tevhîd, 51 (VIII/213); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V/344; Kastalânî, *a.g.e.*, VI/157-8.

⁴²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII/20; Kamil Miras, *Tecrid-i Sarîh.*, XI/52.

⁴²¹ *Ebû Davud*, İlim, 2 (IV/477).

⁴²² Buharî, İ'tisâm, 25 (VIII/216); *Musannef*, X/312; *Mecme'u'z-Zevâid*, I/178-9; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V/345.

⁴²³ Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7.

⁴²⁴ Yûnus, 10/94.

⁴²⁵ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I/11, 15.

H.z.Peygamber'in bu tutumunun, bu kitaplarda yer alan tahrifat ve değişikliklerle doğrudan ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

İslam bilginleri, H.z.Peygamber'in bu tutumu doğrultusunda özellikle Tevrat'ta yapılan tahrifat hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir⁴²⁶. Buna göre onlardan bazıları, *ilahî vahyin her türlü tezat ve ihtilaftan uzak olması gerektiği*⁴²⁷ düşüncesinden hareketle, Tevrat'ın ya *tamamının* ya da *büyük bir kısmının* değiştirilip tahrif edildiğini, bu muharref nüshanın da H.z. Musa'ya indirilen asıl Tevrat nüshası olmadığını savunurken, bu konuda haklı olarak, Tevrat'ta yer alan çelişkili ifadeleri delil olarak ileri sürmüşlerdir⁴²⁸. İbn Hazm, Abdülmelik el-Cüveynî ve İbn Kayyım el-Cevziyye bu görüştedir⁴²⁹. İbn Teymiyyenin de aralarında bulunduğu bir kısma göre ise, bu kitaplarda mutlaka *tahrifat yapılmıştır, ancak bu, çok cüz'i miktardadır*; büyük bir kısmı ise indirildiği şekliyle kalmıştır⁴³⁰. Bir başka grup da, bu kitaplardaki *tahrifat ve değişikliğin yalnızca manada olduğu* görüşündedir. Meşhur muhaddis Buhârî bu görüşü savunmaktadır⁴³¹.

İslam alimleri, Kur'an'ın da işaret ettiği gibi, bu kitaplarda tahrif edilen kısımları tesbit edebilmek için büyük bir gayret göstermişlerdir. Bu konuda ilk sistemli araştırma İbn Hazm(v.456) tarafından yapılmış ve daha sonra Cüveynî(v.478), Ca'ferî(v.618), Karafî(v.684), İbn Kayyım el-Cevzî(v.751) gibi zatlar onu takip etmiştir⁴³². XIX.asırda yaşamış Hindistanlı İslam alimi Rahmetullah Efendi'nin bu konuda yazmış olduğu *İzhâru'l-Hakk* adlı eser, bu kitaplardaki tahrifat

⁴²⁶ Yazır, *a.g.e.*, II/567.

⁴²⁷ Bu konuda Kur'an'ın açık ifadeleri için bkz. Nisâ, 4/82.

⁴²⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.İbn Kayyım, *İğâsetü'l-Lehfân min Mekâsidi's-Şeytân*, Kahire, 1961, II/ 351; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, trz., I/327-8; Ahmed Hicâzî, *a.g.e.*, s.171-3.

⁴²⁹ Aydın, *..Reddiyeler.*, s.173-4, 192; Horovitz, *a.g.md.*, s.221.

⁴³⁰ Şeyhu'l-İslâm Takiyyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Mecme'u'l-Fetâvâ*, Riyâd, 1991, XIII/104-6; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII/533; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I/327-8; Ahmed Hicâzî, *a.g.e.*, s.171.

⁴³¹ *Buhârî*, Tevhîd, 55 (VIII/216); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII/533; Kastalânî, *a.g.e.*, XV/609.

⁴³² Bu kimselerin konuyla ilgili eserleri ve tahrifat hakkında yaptıkları tesbitler için bkz. Aydın, *..Red-diyeler.*, s.173-95.

hakkında bu güne kadar yapılmış en tutarlı ve en kapsamlı eser olması açısından büyük takdir toplamıştır. Bu eserde, Tevrat ve İncil'de yapılan tahrifat, önce bu kitapların Hz. Musa ve İsa'ya ait olmasının imkansızlığı üzerinde durulmak suretiyle⁴³³, daha sonra da sırasıyla sözlü ve yazılı olarak bu kitaplara giren ilaveler ve noksan yazılmak suretiyle yapılan değişiklikler⁴³⁴ olmak üzere ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiştir⁴³⁵.

Buna göre Tevrat'ta yer alan önemli bir kaç zıtlık ve aykırılığa temas etmek gerekirse şunları zikretmek mümkündür: Tekvin'in 6/19-20 ve 7/8-9.ayetlerinde: *'Allah'ın Nuh'a, her çeşit hayvandan ve kuşlardan...erkek ve dişi olarak ikişer tane almasının emredildiği'* yazılı iken, yine Tekvin'in 7/2-3. ayetlerinde: *'..Temiz hayvanlar...ve her çeşit kuşlardan erkek ve dişi olarak yedişer tane almasının emredildiği'* ifadesi yer almaktadır. Bunlardan birinin yanlış olduğu açıktır⁴³⁶.

Tevrat'ın Tekvin, 36/31. ayetinde: *'İsrail oğullarına hiç bir kral krallık etmeden önce, Edom diyarında krallık eden krallar şunlardır...'* ifadesi geçmektedir ki, bu ayetin Musa'ya atfedilmesi imkansızdır. Zira bu ayetin, İsrail oğullarında krallık dönemi başladıktan sonra söylendiği anlaşılmaktadır. İsrail oğullarının ilk kralı olan Saul(Talut) ise, Musa'dan takriben 250 yıl sonra yaşamıştır. Meşhur Tevrat yorumcusu Adam Clark da bu ayetler hakkında şu açıklamada bulunur: *'Kuvvetle tahmin ediyorum ki, bu ayet ve bundan sonra 59. ayete kadar olan kısmı Musa yazmamıştır...Ben inanıyorum ki, bu ayetler, asıl Tevrat nüshasının açıklanması sırasında yazılmış bazı yorumlardır. Bunu yazan ve aktaran da açıklamada yazılı bulunan bu gibi bilgileri kitabın aslından sanarak Tevrat metnine sokmuştur.'*⁴³⁷

⁴³³ Rahmetullah, *a.g.e.*, s.72-149.

⁴³⁴ *A.e.*, s.299-306.

⁴³⁵ *A.e.*, s.150-361.

⁴³⁶ *A.e.*, s.105-6. Yazar Tevrat'ta geçen bu şekildeki aykırılıklara işaret etmektedir, bkz., s. 103-12.

⁴³⁷ *A.e.*, s.274. Buna benzer diğer örnekler ve bazı yorumcuların görüşleri için bkz. *A.e.*, s. 274-87.

Nitekim Muhammed Hamidullah da, bu gün elde mevcut Tevrat nüshalarının sıhhatini değerlendirirken şunları kaydetmektedir: "...Matbaa tekniğinin henüz kullanılmadığı bir dönemde Tevrat'ın iki kez dış güçlerce imha edildiği ve daha sonra yeni baştan yazıldığı bilinmektedir⁴³⁸. Nitekim şu an elde mevcut Tevrat nüshalarında her alan bazı metinler de bunu doğrulamaktadır. Söz gelimi, bizzat Hz.Musa tarafından yazıldığı söylenen bölümlerde, onun ölümünden bahseden satırların⁴³⁹ bulunması bunu göstermektedir. İşte bu tür metinleri düzeltmek maksadıyla bir takım din adamları tarafından yapılan değişiklik ve tashihler söz konusudur. Yine çok sayıda el yazması Tevrat nüshalarında metin farklılıklarına da rastlanmaktadır. Bu tür Tevrat metinlerinin birbiriyle yapılan karşılaştırmalarında, onlarca yahut yüzlerce değil, fakat binlerce metin farklılıklarına rastlamaktayız. Nihayet Ölü Deniz (Kumran) yakınlarında son yıllarda gerçekleştirilen keşiflerde ortaya çıkarılan milattan önceki döneme ait pek çok el yazması tomar (scroll) göstermektedir ki, bu gün elde mevcut Tevrat nüshalarında önemli ölçüde ta'dilat ve değişiklik yapılması gerekmektedir. Ayrıca Yahudi tarihinde zaman zaman çıkan iç harpler, Yahudi devletinin parçalanması, dinî fırkalar ve ayrılıklar, Tevrat üzerinde yapılan tahrifat ve değişiklikler için hiç bir şekilde küçümsenecek olaylar değildir."⁴⁴⁰

Tevrat nüshaları üzerinde yapılan ve Hamidullah'ın sözünü ettiği modern bilimsel araştırma sonuçları da, Kur'an'da anılan Tevrat hakkında yapılacak bir değerlendirmede *tarihî geçmişin* ne kadar önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: Yahudiler, Eski Ahid'in Tekvin, Hurûc, Levililer, Sayılar ve Tesniye'den oluşan ilk beş kitabının, bizzat Musa'ya indirilen Tevrat olduğunu kabul ederler ve bunların Allah'tan gelen bir vahiy olduğuna inanırlar. Ancak modern araştırmacıların, bu

⁴³⁸ A.e., s.74; ayrıca bkz. Taberî, *Târîh.*, I/556-7; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri.*, XIII/534; Mevdûdî, *Tevhid Mücadelesi.*, II/71

⁴³⁹ Tevrat'ın Musa'ya ait olduğu bildirilen Tesniye kitabında (34/8), onun gömüldüğü yerden söz edilmektedir.

⁴⁴⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/608-9'den özetle.

kitapların yazıldığı üslup ve dil özelliklerine, içerdikleri konular, hükümler ve yasalara ve onlarda gözlemlenen sosyal ve siyasi çevrelere dayanarak yaptıkları bilimsel araştırma sonuçlarına göre, bu kitapların, Hz.Musa'nın döneminden uzun bir müddet sonra yazılmış olduğu anlaşılmaktadır (Daha çok tercih edildiği üzere Musa'nın yaşadığı dönem, M.Ö. yaklaşık 14. ya da 13. asırdır.). Buna göre Tekvin ve Huruç kitaplarının büyük bir kısmı M.Ö. yaklaşık 9.asırda, Tesniye 7.asrın sonlarında, Sayılar ve Levililer ise, 4. ve 5. asırlarda yani Babil sürgünü sonrasında yazılmıştır (İsrail oğullarının Babil'e sürülmesi M.Ö.587 yılındadır.). Bunların tamamı Yahudilerin kendi elleriyle yazdıkları kitaplardır ve uzun tarihlerinin çeşitli dönemlerinde kendi aralarında yaygın olan sayısız sistem ve düşüncelerin yansıdığı akide ve yasalar bunlarda temsili olarak yer almıştır. O halde bu kitapların, Kur'an ayetlerinde Allah'ın Musa'ya@ indirdiği mukaddes kitap diye sözü edilen Tevrat olması, fevkalade ihtilafıdır.⁴⁴¹

İncil'e gelince, öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, *Yeni Ahid* ya da *Evangelium* diye bilinen ve Kilise tarafından *canonic(sahih)* addedilen *Matta*, *Markos*, *Luka* ve *Yuhanna* adlı *Dört İncil*, henüz yazıya geçmeden önce 60 ya da 70 yıl süreyle şifahî olarak nakledilmiştir⁴⁴². Hz.İsa'nın konuştuğu ve yaşadığı dönemin halk dili Süryanice olmasına rağmen⁴⁴³, bu İnciller Grek (Helen) diliyle yazılmıştır⁴⁴⁴. Bu durum İncillerin daha sonraki nesillere, Hz.İsa'nın kullandığı orijinal vahiy diliyle nakledilmediği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte sanıldığı gibi İnciller, Hz.İsa'ya gönderilen kutsal vahiyleri içeren kitaplar değildir. Hıristiyan ilahiyatçılarına göre, *İnciller*, *Hıristiyanlar nazarında havarilerin inançlarını ve bu inancın hıristiyan toplumu için ne ifade*

⁴⁴¹ Abdulvâhid Vâfi, *a.g.e.*, s.17.

⁴⁴² Michel, *a.g.e.*, s.33;

⁴⁴³ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, IX/278; Mevdûdî, *Tefhîm.*, VI/272; Vâfi, *a.g.e.*, s.86-7.

⁴⁴⁴ Michel, *a.g.e.*, s.32; Mevdûdî, *Tefhîm.*, IX/272; Ebû Zehrâ, *Muhâdarât.*, s.44.

*ettiğini izaha yönelik ilhama dayalı yazılardır*⁴⁴⁵. İsa'nın M.S.30 yılında vefatı üzerine, onu tanıyanlar, yaptıklarını görenler, söylediklerini işiten şakirtler onunla geçen anılarını sakladılar ve dua etmek üzere bir araya geldikleri zaman onun sözlerini ve yaptıklarını anlatmaya başladılar. İsa ile ilgili bu öyküler zamanla daha kapsamlı sözlü anlatımlar halini aldı. İşte bu anlatımlar takriben M.60'lı yıllarda⁴⁴⁶ ilk kez havari Petrus'un arkadaşı Markos tarafından kaleme alındı ve daha sonra bunu diğerleri takip etti⁴⁴⁷. Bununla birlikte ilk yazılı grekçe İncil nüshaları, M.4.asrı öteye geçmemektedir. Dolayısıyla Hz.İsa'dan sonra geçen 300 yıl gibi bir zaman içerisinde bu kitaplarda ne gibi değişikliklerin olduğunu tam olarak tesbit etmek hemen hemen imkansızdır⁴⁴⁸. Bu durumda, İncillerde geçen ve Hz.İsa'ya ait olduğu nakledilen sözlerde bir değişiklik yapılmadığını söylemek gerçekten oldukça zordur.

İslam bilginleri, ilahî kaynaklı bir kitapta tezat ve aykırılıkların bulunmayacağı ilkesinden hareketle, Tevrat'ta olduğu gibi İncil'de (ya da İnciller'de) de, vahye dayalı olmalarını imkansız kılacak pek çok aykırılık ve yanlışlıkları ortaya koymuşlardır⁴⁴⁹. Rahmetullah Efendi ilgili eserinde, bu aykırılıklardan bir çoğuna işaret etmiştir⁴⁵⁰. Bunlardan bir kaçına değinmek gerekirse, şunları kaydetmek mümkündür: Matta'ya göre, İsa doğduktan sonra annesiyle birlikte Yahudiyye Beytlehem'inde oturmuş, orada iki yıl kaldıktan sonra Mısır'a göç etmiş, Hirodes'in ölümü üzerine tekrar İsrail diyarına dönerek Nâsıra'ya yerleşmiştir⁴⁵¹. Luka'ya göre ise, İsa'nın doğumundan sonra annesi ve babası Yerusaleml'e gitmişler, orada Fışh Bayramı'nda kurbanlarını

⁴⁴⁵ Michel, *a.g.e.*, s.40.

⁴⁴⁶ Bu tarih, Michel'egöre, İncil araştırmacılarınca kitabın özüne dayandırılarak yapılmış tahminî bir tarihtir, bkz. *a.g.e.*, s.33.

⁴⁴⁷ *A.y.*

⁴⁴⁸ İbn Kayyım, *Hidâye.*, s.84-5; Mevdûdî, *Tefhîm.*, IX/272; Şaban Kuzgun, *Dört İncil, Farklılıkları ve Çelişkileri*, İstanbul, 1991, s. 161.

⁴⁴⁹ Bu konuda İslam alimlerinin yazdığı eserler ve bu eserlerde İncillerde yer alan çelişki ifadeler için bkz. Aydın, *..Reddiyeler.*, s.176-216.

⁴⁵⁰ Rahmetullah, *a.g.e.*, s.112-149, 170-203 vd.

⁴⁵¹ Matta, 2/1-23.

kestikten sonra Nâsıra'ya geri dönmüşler ve orada oturmuşlardır⁴⁵². Bu iki ifadeden biri açıkça diğeriyle çelişmektedir. Buna göre, İsa'nın@ Mısır'a gittiğine dair Matta'da yer alan haberin doğru olmadığı genel olarak kabul edilmiştir⁴⁵³. Yine Matta'da geçen bir ifadeye göre, Yerusâlim halkı İsa'nın doğacağını bilmemektedir⁴⁵⁴. Halbuki Luka'ya göre, Yerusâlim'de Şimeon adındaki bir şahıs İsa'nın doğacağından haberdar edilmişti⁴⁵⁵. Bu iki ifadenin de birbiriyle çeliştiği görülmektedir. Bazı yorumcular, Luka'daki bilgilerin doğru olduğunu belirtmişlerdir⁴⁵⁶.

İncillerde bunların dışında daha bir çok konuda çelişkili ifadeler vardır. İsa'nın nesebi, muhakeme edilip çarmıha gerilmesi ve yeniden dirilmesi, Yahyâ ile İsa arasında geçen olaylar ve Havariler hakkında nakledilen haberlerin bir çoğunun birbiriyle çeliştiği görülmektedir⁴⁵⁷.

Tanınmış İslam bilginlerinden İbn Teymiyye, Tevrat ve İncil hakkında Kur'anda yer alan ifadeleri⁴⁵⁸ naklettikten ve İslam alimlerinin tahrifat hakkındaki görüşlerine temas ettikten sonra bu konuda kendi düşüncelerini şöyle açıklamaktadır:

"..Doğrusu şudur ki, yeryüzünde (bu kitapların) Hz.Peygamber dönemine kadar ulaşmış sahih nüshaları bulunduğu gibi, pek çok muharref nüshaları da vardır. Bu nüshalardan hiç bir şeyin tahrif edilmediğini söylemek, nefyi imkansız bir şeyi söylemek gibidir. Yine Nebî'den @ sonra bütün nüshaların tahrif edildiğini söylemek de, yanlışlığı bilinen bir şeyi söylemek gibidir. Kur'an onlara (Ehl-i Kitab'a) Allah'ın Tevrat ve İncil'de indirdikleriyle hükmetmelerini emrederken⁴⁵⁹, o kitaplarda kendi hükmünün bulunduğunu da haber veriyor⁴⁶⁰. Ayrıca Kur'an'da, onların bütün nüshaları değiştirdiklerine dair hiç bir haber de mevcut değildir. O halde Yüce Allah'ın 'İncil sahipleri Allah'ın onda indirdiği ile hükmetsinler..'461 ifadesindeki, Allah'ın indirdiği şeyden maksat, İsa'dan alınan şeydir. O'nun ref

⁴⁵² Luka, 2/41-51.

⁴⁵³ Rahmetullah, *a.g.e.*, s.118.

⁴⁵⁴ Matta, 2/1-4.

⁴⁵⁵ Luka, 2/25-28.

⁴⁵⁶ Rahmetullah, *a.g.e.*, s.119.

⁴⁵⁷ Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Kuzgun, *a.g.e.*, s.242-73.

⁴⁵⁸ Bkz. Mâide, 5/43, 47, 66, 68.

⁴⁵⁹ Mâide, 5/47.

⁴⁶⁰ Mâide, 5/43.

⁴⁶¹ Mâide, 5/47.

olunduktan sonraki halinin hikayesine gelince, bu, Tevrat'ta Musa'nın vefat haberinin geçmesi gibi bir şeydir. Bilindiği gibi, vefatlarından sonra Musa ve İsa hakkında Tevrat ve İncil'de geçen bu ifadeler, ne Allah'ın indirdiklerinden, ne de Musa ve İsa'dan kalma şeylerdir. Bunlar bilakis, Ehl-i Kitab'ın, onların durumunu bildirmek için kendi elleriyle yazdıkları haberlerin ta kendisidir. Bu tür haberler, Allah'ın onlara indirdiği şeylerden olmadığı gibi, onların hayatlarında emrettikleri ve insanlara bildirdikleri şeyler de değildir...Bu nedenle, İsa'nın çarmıha gerilişi, vefatı ve ref'inden sonra havarilerin yanına tekrar geri dönüşüne dair İncil'de yer alan haberler, İsa'nın söylediği şeyler değildir. Bunlar ancak ondan sonra gelen kimselerin görüşleridir. Allah'ın indirdiği şeyler ise, bir tebliği olarak İsa'nın Allah'tan aldığı şeylerdir."⁴⁶²

Bütün bu veriler ışığında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, şunu söyleyebiliriz: Gerek Kur'an'ın gerekse Hz.Peygamber'in, vahiy kaynaklı olmaları açısından *doğruladığı* ya da *onayladığı* Kur'an öncesi kutsal kitapların, özellikle *inanç ilkeleri düzeyinde* aynı ilahî mesajları içermesi, Allah katındaki *dinî birliğin* zorunlu ve kaçınılmaz bir sonucudur. İslamî literatürde Tevrat ve İncil gibi ilahî kitapların *övgüyle anılması* ya da Kur'an'ın deyişiyle *tasdik edilmesi* bu amaca yönelik bir tutum olsa gerektir. Zira aynı kaynaktan geldiği varsayılan bu ilahî kitapların birbirini nakzeden çelişkili mesajlar içermesi, bunlara kaynaklık eden vahyin Allah'a aidiyetini ya da temelde birliğini aklen imkansız kılacak önemli bir etken olacaktır. Kuran'ın önceki kitapları ısrarla doğrulamasının en temel nedeni bu olsa gerektir.

Kur'an'da ve hadislerde yer alan ifadeler ile günümüz modern bilimsel araştırmalar açıkça gösteriyor ki, bu gün elde mevcut Tevrat ve İncil(ler)in, dün Musa@ ve İsa'ya@ melek Cebraile aracılığıyla indirilmiş vahiylerin aynı safiyet ve berraklığını içermediği gün gibi aşikardır. Kur'an'ın vahiy kültürüyle bunlar arasında yapılacak kısa bir gezinti bu gerçeği açıkça ortaya koyacaktır. Nitekim ulûhiyyet, peygamberlik, kitap ve ahirete ilişkin dinin temel itikadî konuları hakkında yapılacak bir inceleme, bu kitaplara nazaran Kur'an'ın saflığını ve ondaki vahyin berraklığını göstermek için yeterli olacaktır. Hz.Peygamber'in bu kitaplar hakkında *tevakkufu*

⁴⁶² İbn Teymiyye, *a.g.e.*, XIII/103-4.

tavsiye ya da emretmesinin en önemli nedeni, tarih boyunca Ehl-i Kitabın bunları maddî ve manevî ta'dilât ve tahrifata maruz bırakması, dolayısıyla bunlardaki doğrularla yanlışların açıkça belirlenemeyeceği olgusu olsa gerektir.

5- Hz.Peygamber'in İbadete Dair Konulardaki Tutumu

Dini bir takım nedenlere bağlı olarak yüce Yaratıcı'ya yönelmek, sevgi, saygı ve bağlılık ifade eden tutum ve davranışlarda bulunmak diye tanımlanan *ibadetin*⁴⁶³, esasen inanç faktöründen ayrı telakki edilmesi imkansızdır. Zira insan hayatı ve şahsiyeti inanç ve ibadet yönüyle bir bütünlük arzeder. Dolayısıyla insan hangi inanca sahipse, tutum ve davranışlarını kısaca ibadet hayatını o inancın etkisi altında sürdürür⁴⁶⁴. Bu açıdan inanç ve ibadetin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu belirtmekle birlikte, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, İslam inancına göre dinin aslını itikad, fer'î yönünü ise bu inanca dayalı tutum ve davranışlar oluşturur. Buna göre ibadeti inancın pratik yönü diye tanımlayarak, bu iki kavram arasında ancak böyle bir ayırımın yapılabileceğini söylemek mümkündür.

Hz.Peygamber'in inanç esasları konusunda Ehl-i Kitab'a karşı tutumunu izah ederken, insanlık tarihi boyunca gönderilen bütün peygamberlerin getirdiği dinin tek olduğu ve aynı inanç ilkelerini içerdiğine değinmiştik⁴⁶⁵. Buna paralel olarak ibadet ya da şeriat konusunda, Kur'an'a göre kısmen farklı uygulama ve hükümler vaz' edilmiş olsa bile⁴⁶⁶, namaz, oruç, hac ve kurban gibi temel ibadet şekillerinin büyük ölçüde korunduğu anlaşılmaktadır. Bu başlık altında Hz.Peygamber'in bu tür konularda Ehl-i Kitab'a ait uygulamalar hakkındaki yaklaşımlarını izaha çalışacağız.

⁴⁶³ er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Mısır, 1970 s.479; Şeltût, *a.g.e.*, s.73; Akseki, *a.g.e.*, s.287; Hâbil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, İstanbul, trz., s.29.

⁴⁶⁴ Şentürk, *a.g.e.*, s.29-30.

⁴⁶⁵ Bkz. s.86 ve 89.

⁴⁶⁶ Mâide, 5/48; Şûrâ, 42/13.

1-) Temizlik (Tahâret)le İlgili Uygulamalar

Allah'a yakınlık, itaat ve ta'zim kasdıyla yapılacak herhangi bir ibadete başlamadan önce *tahâret yapmak (abdest ya da gusl almak)*, ibadete has zorunlu bir hazırlık aşaması olarak görülmektedir. İslamî kaynaklarda yer alan bazı ifadeler, tahâret uygulamasının daha önceki şeriatlerde de mevcut olduğunu göstermektedir. Kuran'a göre Allah, Hz.İbrahim'e yönelttiği bir hitabında, Ka'be'yi namaz kılanlar ve tavaf edenler için *temiz tutmasını* emretmiştir⁴⁶⁷. Bu ayetten, Hz. İbrahim döneminde namaz ve tavaf ibadetlerinin bulunduğu açıkça anlaşıldığı gibi, aynı zamanda bu ibadetler için bir de *tahâret yapılması gerektiği* düşünülebilir⁴⁶⁸. Nitekim bir rivayete göre Hz.Peygamber, abdest azalarını üçer defa yıkayarak abdest almış ve: "*Bu, abdestin en mükemmelidir, bu benim ve İbrahim Halilullah'ın* (bir rivayete göre de *önceki peygamberlerin*)⁴⁶⁹ *abdestidir*"⁴⁷⁰ buyurmuştur. Ayrıca Kur'an'da, İsrail oğullarına ve Hz.Meryem'e namaz kılmalarının emredildiği de bildirilmektedir⁴⁷¹. Bu durum dolaylı olarak namazdan önce *abdest* almaları gerektiğine işaret etmektedir⁴⁷².

Konuyla ilgi Tevrat'ta yer alan ifadelerde, *Toplanma* çadırına girildiğinde veya ibadet maksadıyla mezbaha yaklaşıldığında, su kullanmak suretiyle elleri ve ayakları yıkamanın nesiller boyunca ebedi kanun olacağı vurgulanmaktadır⁴⁷³. İbadet öncesinde *abdest* diye nitelendirilebilecek bu uygulamanın dışında Tevrat'ta, cünüplük, hayız, lohusalık ve özürlülük durumlarında *guslü* andıran bir tahâretin emredildiğini de görmek mümkündür. Yahudi inancına göre, cünüp, lohusa, hayız ve özürlü olanların *murdar (necis)* oldukları kabul edilmektedir. Bu durumdaki kimselerin Makdis'e girmeleri, mukaddes bir şeye dokunmaları, başkalarıyla ilişki kurmaları ve mukaddes

⁴⁶⁷ Bakara, 2/125; Hacc, 22/26.

⁴⁶⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, II/78; İbn Kesir, *Tefsîr.*, I/164.

⁴⁶⁹ *İbn Mâce*, Tahâret, 47 (I/145-6); *Ahmed b.Hanbel*, II/98.

⁴⁷⁰ *İbn Mâce*, Tahâret, 47 (I/145).

⁴⁷¹ Bakara, 2/43; Al-i İmrân, 3/43.

⁴⁷² Ali Osman Ateş, *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, İzmir, 1989, s.5-6.

⁴⁷³ Çıkış, 30/17-21.

şeylerden yiyip-içmeleri yasaklanmıştır⁴⁷⁴. Bunlar ancak, bu hallerin sonunda yıkanarak temizlenmek suretiyle murdarlıktan kurtulabileceklerdir⁴⁷⁵. Hz.Peygamber dönemindeki Yahudilerin de, Tevrat'ın bu hükmünden dolayı hayızlı bir kadınla bir arada bulunmadıkları, birlikte yemek yemedikleri ve onları bu durumda iken evden çıkardıkları nakledilmektedir. Hz.Peygamber'e bu durumun sorulması üzerine şu ayet nazil olmuştur:

"Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: 'O, bir ezâ (rahatsızlık)tır. Bu nedenle hayızlı kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri zaman da Allah'ın size buyurduğu yoldan yaklaşın."⁴⁷⁶

Bunun üzerine Hz.Peygamber:"*Cima' hariç, her şeyi yapın (yani her türlü ilişkiye girebilirsiniz).*"⁴⁷⁷ buyurmuştur. Ayrıca Peygamber@, hanımları hayızlı iken onlarla bir arada bulunmuş, pişirdiklerinden yemiş⁴⁷⁸, kullandıkları eşyaları kendisi de kullanmış, aynı yatakta yatmış⁴⁷⁹ ve hatta onlara temas ettiği halde Kur'an okumuştur⁴⁸⁰. Kısaca, cinsî münasebet hariç her türlü beşerî ilişkide bulunmaktan kaçınmamıştır⁴⁸¹.

Şunu ifade etmek gerekir ki, *murdarlık (necâset)* anlayışının, Tevrat'ta üzerinde ısrarla durulan ve pek çok hükmün bina edildiği bir anlayış olduğu dikkati çekmektedir. Peygamber@,"*mü'minin necis (murdar) olmayacağını*"⁴⁸² belirterek Tevrat'taki bu anlayışı kesinlikle reddetmiştir. İslam inancının böyle bir anlayışı reddettiği kesin olmakla birlikte, İslam'a göre bu durumdaki kimselerin temizlenin-

⁴⁷⁴ Levililer, 12/2-4, 15/1-24, 22/4-7.

⁴⁷⁵ Levililer, 15/10-13, 16-18, 21, 27 vd.

⁴⁷⁶ Bakara, 2/222.

⁴⁷⁷ *Müslim*, Hayz, 16 (I/246); *Ebû Davud*, Tahâret, 103 (I/177-8); *Nikah*, 47 (174-5); *Tirmizî*, Tefsîr, sûre 3, (V/214-5); *Nesâî*, Tahâret, 181 (I/152); *Hayz*, 8 (I/187); *İbn Mâce*, Tahâret, 125 (I/211).

⁴⁷⁸ *Müslim*, Hayz, 14 (I/245-6); *Ebû Davud*, Tahâret, 103 (178); *Tirmizî*, Tahâret, 100 (I/240); *Nesâî*, Tahâret, 177 (I/148).

⁴⁷⁹ *Buhârî*, Hayz, 5 (I/78); *Müslim*, Hayz, 1 (I/242); *Muvatta'*, Tahâret, 95 (I/58) vd..

⁴⁸⁰ *Buhârî*, Tevhîd, 52 (VIII/215); *Ebû Davud*, Tahâret, 103 (I/179); *Nesâî*, Hayz, 16 (I/191).

⁴⁸¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. G.Wajda, *Juifs et Musulmans Selon le Hadîth*, Paris, 1937, s. 68-69.

⁴⁸² *Buhârî*, Gusl, 23-4(I/74-5); *Müslim*, Hayz, 115-6(I/282); *Ebû Davud*, Tahâret, 91(I/156); *Tirmizî*, Tahâret, 89 (I/207-8); *Nesâî*, Tahâret, 171 (I/145-6); *İbn Mâce*, Tahâret, 80 (I/178); *Ahmed b. Hanbel*, II/235, VI/384, 402.

ceye kadar⁴⁸³ yalnızca namaz kılmaları, oruç tutmaları, Ka'be'yi tavaf etmeleri, Kur'an'a el sürmeleri ve mescidlere girmeleri gibi ibadete yönelik davranışlarda bulunmalarının yasaklandığı anlaşılmaktadır⁴⁸⁴.

Hıristiyanlık'ta ya da İncillerde, *vaftiz*'in dışında abdest ya da gusle benzer bir uygulamanın yer almadığı görülmektedir. Esasen İslam'da ya da Yahudilik'te yer alan taharet anlayışının Hıristiyanlık'ta bulunmaması, İsa sonrası dönemde Hıristiyanlığın kurucusu sayılan Pavlos'un reformist tutumuna bağlı kılınmaktadır⁴⁸⁵. Vaftizin, aslî günahı silmek ve Tanrı'nın mağfiretinden yararlanmak amacıyla uygulandığı⁴⁸⁶, cünüplük, hayız ve nifas gibi durumlardan dolayı her hangi bir uygulamanın gerekmediği göz önüne alınırsa, abdest ya da gusülle doğrudan ilişkili olmadığı anlaşılmaktadır.

b) Namaz İbadeti

İslamî kaynaklar, *namaz ibadeti*'nin daha önceki peygamberler ve ümmetlerine de farz kılındığı görüşünü doğrulamaktadır. Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde Hz.İbrahim ve İsmail'in namaz kıldıkları ve kendilerine tabi olanlara da emrettiklerinden bahsetmektedir⁴⁸⁷. Ayrıca Hz.İbrahim'in: "*Rabbim, beni ve soyumdan gelenleri namaz kılanlardan eyle!..*"⁴⁸⁸ dua ettiğini bildirmektedir. Hatta daha da önemlisi, namazda yer alan kıyam, rukû ve secde rükünlerine işaret edilerek, Hz. İbrahim'in bu şekliyle namaz ibadetini ifâ ettiğinden bahsedilmektedir:

"Bir zamanlar İbrahim'i, 'Bana hiç bir şeyi ortak koşma ve tavaf edenler, ayakta duranlar, rûku' ve secde edenler için evimi temiz tut' diye Beyt (Ka'be'n)in yanına yerleştirmiştik."⁴⁸⁹

⁴⁸³ Bu kimselerin temizlenmelerinin gerektiği hakkında bkz. Mâide, 5/6.

⁴⁸⁴ *Buhârî*, Hayz, 20 (I/421); *Müslim*, Hayz, 15 (I/265); *Tirmizî*, Tahâret, 94 (I/220), 111 (I/274); *Ebü Davud*, Tahâret, 94(I/60), 113 (I/80); *Nesâî*, Tahâret, 171(I/144); *Muvatta'*, Tahâret, 20 (I/49); Hacc, 40 (I/371).

⁴⁸⁵ Pavlus'un Romalılara Mektubu, 3/20-28.

⁴⁸⁶ Pavlus'un Romalılara Mektubu, 3/25; Markos, 16/16.

⁴⁸⁷ Bakara, 2/125; İbrahim, 14/37; Meryem, 19/54-55.

⁴⁸⁸ İbrahim, 14/40.

⁴⁸⁹ Hac, 22/26.

Ayrıca bazı tarihî kaynaklarda da, İbrahim'in @ Makam-ı İbrahim'i kible edendiği, kapı yönünden oraya doğru namaz kıldığı, İsmail'in @ de aynı uygulamayı devam ettirdiği kaydedilmektedir⁴⁹⁰.

Kur'an'da ayrıca, Hz. İshâk ve Ya'kûb'a da namaz kılmalarının emredildiği⁴⁹¹, Hz. Şuayb'ın da namaz kıldığı ve kavminin bu yüzden kendisiyle alay ettikleri belirtilmektedir⁴⁹². Bununla birlikte İbrahim ve Ya'kûb gibi peygamberlere ve nesillerine namazın emredildiği, ancak daha sonra namazı terkeden ve şehvetlerine uyan bir neslin yetiştiği bildirilmektedir⁴⁹³.

Yine Kur'an, Allah'ın, Musa'ya@ da *Tuvâ* vadisinde iken, namaz kılmasını emrettiğini⁴⁹⁴, İsrail oğullarından da bu konuda söz aldığını bildirmektedir⁴⁹⁵. Bu ayetleri te'yid eder mahiyette nakledilen bir rivayete göre, Hz. Peygamber, Mi'rac gecesi kabrinde namaz kılarken (kıyam esnasında) Hz. Musa'nın yanına uğradığından bahsetmektedir⁴⁹⁶. Bir başka rivayete göre de, Hz. Musa Mi'rac gecesi Hz. Peygamber'e: "*İsrail oğullarına günde iki vakit namazın farz kılındığını, fakat bunu bile yapamadıklarını*" söyleyerek, beş vakit olarak farz kılınan namazın daha da azaltılması için Rabbine yalvarmasını tavsiye etmişti⁴⁹⁷.

Kitab-ı Mukaddes'te yer alan bazı ifadeler, İsrail oğullarında namaz ibadetinin mevcut olduğuna işaret etmektedir: "*Sabahleyin erken kalktılar ve Rabbin önünde secde kıldılar.*"⁴⁹⁸, "*..ve orada Rabbe secde kıldı.*"⁴⁹⁹. Bu konuda İslamî

⁴⁹⁰ Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke vemâ câe mine'l-Asâr*, Mekte, 1979, II/30; Muhammed İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Konya, 1981, s.79-80; Taberî, *Tarih.*, I/262.

⁴⁹¹ Enbiyâ, 21/72-73.

⁴⁹² Hüd, 11/87.

⁴⁹³ Meryem, 19/58-59.

⁴⁹⁴ Tâhâ, 20/11-14.

⁴⁹⁵ Bakara, 2/83; Mâide, 5/12.

⁴⁹⁶ *Nesâi*, Kıyâmu'l-Leyl, 15 (III/215-6).

⁴⁹⁷ *Buhârî*, Bed'ü'l-Halk, 6 (IV/78); Menâkıbu'l-Ensâr, 42 (IV/250); *Müslim*, İman, 259 (I/147); *Tirmi-zî*, Salât, 159 (I/417); *Nesâi*, Salât, 1 (I/217-23); *Ahmed b. Hanbel*, V/143.

⁴⁹⁸ I. Samuel, I/19.

⁴⁹⁹ I. Samuel, I/28.

kaynaklarda yer alan bazı nakillerden de, İsrail oğullarına namazın emredildiği anlaşılmaktadır. Bir rivayete göre Hz.Peygamber, bütün yeryüzünün kendisi ve ümmeti için mescid kılındığını, kendinden öncekilerin ise yalnızca kilise ve havralarda namaz kıldıklarını bildirmiş⁵⁰⁰, Hz.Aişe de, Yahudilerin kadınları mescide gitmekten menettiklerini haber vermiştir⁵⁰¹. Ayrıca Hz. Peygamber, Yahudilerin kabirleri üzerine mescid yaptıklarını⁵⁰², mest ile namaz kılmadıklarını⁵⁰³, müslümanların selamına ve namazda 'âmin' demelerine haset ettiklerini belirtmiş ve onlara bu konularda muhalefet etmek gerektiğini belirtmiştir⁵⁰⁴.

Ayrıca Kur'an'da, Lokman'ın@ oğluna namaz kılmasını emrettiği⁵⁰⁵, Davud'un @ da namaz kıldığı bildirilmektedir⁵⁰⁶. Hz.Peygamber Sâd suresini okurken secde etmiş ve: "*Davud tevbe etmek amacıyla secde etmişti, biz de şükretmek amacıyla secde ediyoruz.*"⁵⁰⁷ buyurmuştu. Bir başka hadiste de: "*Allah'a en sevimli olan (nafile) namaz Davud'un namazı'dır. O, gecenin yarısına kadar uyur, üçte birinde namaz kılar, sonra tekrar altıda birinde uyurdu.*"⁵⁰⁸ buyurmaktadır.

Aynı şekilde Hz.Peygamber'den nakledilen bir rivayete göre, Hz.Süleyman bir dua esnasında, Mescid-i Aksâ'ya yalnızca namaz kılmak için gelen kimselerin bağışlanarak analarından doğduğu gün gibi günahsız olarak yurtlarına döndürülmelerini

⁵⁰⁰ *Buhârî*, Teyemmüm, 1 (I/86); *Salât*, 56 (I/113); *Müslim*, Mesâcid, 3-5 (I/370-1); *Ebû Davud*, *Salât*, 24 (I/328); *Tirmizî*, Siyer, 5 (IV/123); *Nesâî*, *Gusl*, 26 (I/210); *İbn Mâce*, *Tahâret*, 90 (I/88); *Dârimî*, *Salât*, 111 (s.323); *Siyer*, 28 (s.620); *Ahmed b.Hanbel*, I/250, 301, II/222, 240, 250, III/304, IV/416, V/145, 148; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I/521-2; *Kastalânî*, *a.g.e.*, I/671.

⁵⁰¹ *Buhârî*, *Ezân*, 163 (I/210-1); *Müslim*, *Salât*, 144 (I/329); *Ebû Davud*, *Salât*, 53 (I/383); *Tirmizî*, *Cum'a*, 36 (II/420); *Muvatta'*, *Kible*, 15 (s.198); *Ahmed b.Hanbel*, VI/91, 193, 235.

⁵⁰² *Buhârî*, *Salât*, 48 (I/110), 54-5 (I/112); *Cenâiz*, 62 (II/91); *Enbiyâ*, 50 (IV/144); *Libâs*, 19 (VII/41); *Müslim*, *Mesâcid*, 16-23 (I/376-7); *Ebû Davud*, *Cenâiz*, 76 (V/558); *Nesâî*, *Mesâcid*, 13 (II/40-1); *Cenâiz*, 106 (IV/95-6); *Muvatta'*, *Câmi'*, 17 (II/ 892); *Ahmed b.Hanbel*, I/218,II/366, 396.

⁵⁰³ *Ebû Davud*, *Salât*, 88 (I/427).

⁵⁰⁴ *İbn Mâce*, *İkâmetü's-Salât*, 14 (I/278-9).

⁵⁰⁵ *Lokman*, 31/17-18.

⁵⁰⁶ *Sâd*, 38/24-25.

⁵⁰⁷ *Nesâî*, *İftitâh*, 48 (II/159).

⁵⁰⁸ *Buhârî*, *Enbiyâ*, 38 (IV/134); *Teheccüd*, 7 (II/44); *Müslim*, *Sıyâm*, 188-201 (I/816-8); *Nesâî*, *Sıyâm*, 69 (III/214-5); *İbn Mâce*, *Sıyâm*, 31 (I/546); *Dârimî*, *Savm*, 42 (s.416); *Ahmed b. Hanbel*, II/160, 206.

istemmişti⁵⁰⁹. Bir başka rivayete göre de, Hz.Süleyman'ın annesi, ona geceleyin çok uyumamasını tavsiye eder (ve gecenin bir kısmını ibadetle geçirmesini ima ederek) geceleyin çok uyumanın insanı kıyamet günü fakir bırakacağını söylerdi⁵¹⁰. Bu rivayetler, Hz.Süleyman'ın namaz ibadetiyle yükümlü olduğunu ve Mescid-i Aksâ'da namaz kıldığını göstermektedir⁵¹¹.

Kur'an, Hz.Zekeriyyâ ve Meryem'in de mabedde namaz kıldıklarını bildirmektedir⁵¹². Rivayete göre, Hz.Meryem, ayakları şişinceye kadar namazda kıyama durur⁵¹³ ve her gece namaz kılmak için gusle derdi⁵¹⁴.

Yine Kur'an'ın bildirdiğine göre, Hz.İsa'ya da namaz kılması emredilmiştir:

"(Çocuk yani İsa dedi ki:) 'Ben Allah'ın kuluyum, (O) bana Kitab verdi, beni peygamber yaptı. Beni bulduğum her yerde insanlara yararlı kıldı. Sağ olduğum sürece bana *namaz kılmayı, zekat vermeyi emretti!*'"⁵¹⁵

Kurtubî'ye göre bu ayet, namaz kılmak, zekat vermek ve ana-babaya iyilik etmek gibi ibadetlerin geçmiş ümmetlere de farz kılındığını göstermektedir⁵¹⁶. Tirmizî'nin naklettiğine göre, Cebrail®, Ka'be'nin yanında Hz.Peygamber'e imam olarak beş vakit namaz kıldırılmış ve: "*Ey Muhammed, Senden önceki peygamberlerin (namaz) vakti budur.*" demişti⁵¹⁷. İbnu'l-Arabî, bu hadisi yorumlarken, bu vakitlerde kılınan namazların daha önceki peygambere de farz kılındığını belirtmektedir⁵¹⁸.

Kur'an ve Sünnet'te, daha önceki peygamberlere ve ümmetlerine namazın farz kılındığı hakkında nakledilen bu ifadeler, gayr-i islamî kaynaklarca da doğrulanmaktadır. M.Rodinson, Doğu Hıristiyanları'nın kendi ibadetlerine '*salât*' dediklerini

⁵⁰⁹ *İbn Mâce*, İkâmetü's-Salât, 196 (I/451-2); *Ahmed b. Hanbel*, VI/120, 122.

⁵¹⁰ *İbn Mâce*, İkâmetü's-Salât, 174 (I/422).

⁵¹¹ Ali O.Ateş, *a.g.e.*, s.23.

⁵¹² Al-i İmrân, 3/38-39, 42-43; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/341.

⁵¹³ Kurtubî, *a.g.e.*, IV/54-5; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/343.

⁵¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/343.

⁵¹⁵ Meryem, 19/30-31.

⁵¹⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, XI/70.

⁵¹⁷ *Tirmizî*, Salât, 1 (I/279-80); *Ebû Davud*, Salât, 2 (I/278); *Ahmed b.Hanbel*, I/333, 354.

⁵¹⁸ Ebû Bekr Muhammed İbnu'l-Arabî, *Ârizatü'l-Ahvezi bi Şerhi Sahihi't-Tirmizî*, Beyrut, trz, I/257.

ve İslam'daki namazın da onlardan esinlenerek tanzim edildiğini ileri sürmektedir⁵¹⁹. F.Buhl da, Hz. Muhammed'in @ gece ibadetini Hıristiyanlardan, orta namazını (*es-Salâtu'l-Vustâ'ı*) da Yahudilerden aldığını iddia etmektedir⁵²⁰. Gerek Rodinson'un, gerekse Buhl'un namazın meşei konusundaki düşünceleri her ne kadar asılsız olsa da, namazın diğer milletlerce de uygulandığı konusundaki tesbitleri oldukça dikkat çekicidir⁵²¹. A.J.Wensinck ise, 'salât' kelimesinin daha önceki dillerde de yer aldığını belirterek namazla, Yahudi ve Hıristiyanların dinî ayinleri arasında bir takım benzerlikler olduğundan bahseder⁵²². Ayrıca Cahiliye dönemi Arapları arasında da namaz ibadeti şeklinde bir uygulamanın varlığından söz edilmektedir. Rivayete göre, Ebû Zerr'in Cahiliye döneminde üç yıl kadar, Kuss b.Sâide'nin de aynı şekilde namaz kıldığı belirtilmektedir⁵²³.

Görüldüğü gibi, bu tesbitler, namazın müslümanlara olduğu gibi daha önceki milletlere de emredildiği şeklinde Kur'an ve Sünnet'e yer alan düşünceyi açıkça doğrulamaktadır. Buna göre İslam, namaz ibadetinin, müsteşriklerin sandığının da ötesinde, çok daha önceden beri uygulanan bir ibadet şekli olduğunu kabul etmektedir. İnanç düzeyinde dinin birliğini savunan İslam⁵²⁴, namaz gibi bazı ibadetlerin de daha önceki ümmetlerce uygulandığını ve - müsteşriklerin sandığının aksine - kökeninin çok eskilere dayandığını savunmaktadır. Bu durum, namaz ibadetinin ne kadar köklü bir ibadet olduğunu açıkça göstermektedir.

c) Kible Seçimi:

Kutsal addedilen bir yöne ya da mekana ibadet maksadıyla yönelmek, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Hz.Adem'in yer yüzüne gönderilmesiyle birlikte

⁵¹⁹ Maxime Rodinson, *Hz.Muhammed*, İstanbul, 1968, s.143.

⁵²⁰ Buhl, *Das Leben Muhammeds*, s.314-5; "Muhammed" md., *İ.A.*, s.462.

⁵²¹ Ali O.Ateş, *a.g.e.*, s.25.

⁵²² A.J.Wensinck, "Salât" md., *İ.A.*, s.112.

⁵²³ *Müslim*, Fedâilü's-Sahâbe, 132 (IV/1920); Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, Haydarabad, 1942, s.171-2; İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV/220; Dîhlevî, *a.g.e.*, I/124-5.

⁵²⁴ Al-i İmrân, 3/19, 84-85; Bakara, 2/136; Rum, 30/30 vd.

Ka'be'yi inşâ ettiği şeklindeki rivayet⁵²⁵, şayet doğru ise, kıblenin insanlık tarihi boyunca var olduğunu söyleyebiliriz⁵²⁶. Ancak gerek Kur'an, gerekse sahih rivayetlerden anlaşılacağı üzere, Ka'be ilk kez Hz.İbrahim ile oğlu İsmail tarafından inşâ edilmiştir. Nitekim Kur'an'da bundan şöyle bahsedilmektedir:

"Biz Beyt'i (Kabe'yi) insanlara sevap kazanılacak bir toplantı ve güven yeri yaptık. Siz de İbrahim'in makaamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). İbrahim ve İsmail'e: 'Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rüku ve secde edenler için Ev'imizi temizleyin!' diye emretmiştik...İbrahim, İsmail'le beraber Ev'in temellerini yükseltiyor: 'Rabbi'miz, bizden kabul buyur, şüphesiz sen işitensin, bilensin' (diye dua ediyorlardı.)"⁵²⁷

"Doğrusu insanlara (ma'bed olarak) ilk kurulan ev, Mekke'de olandır. Alemlere uğur, bereket ve hidayet kaynağı olarak kurulmuştur. Onda açık açık deliller, İbrahim'in makaamı vardır..."⁵²⁸

Hz.İbrahim'in Ka'be'yi inşâ edişi, Buhârî'nin naklettiği bir rivayette uzun bir şekilde anlatılmaktadır. Buna göre Hz.İbrahim, karısı Hacer ve oğlu İsmail ile birlikte meskun bir mahal olan Mekke'ye gelir. İlahî emir gereği oğlu ve karısını Ka'benin olduğu yere bırakır ve geldiği yere geri döner. Zaman zaman gelip onları ziyaret etmektedir. Hz. İsmail otuz yaşına geldiğinde, babası, Allah'ın kendisine bir mabed yapmasını emrettiğini söyler ve ondan kendisine yardımcı olmasını ister. Ve birlikte Ka'be'yi inşâ ederler⁵²⁹. İbn Kesîr'in de belirttiği gibi⁵³⁰, bu rivayetler, Ka'be'nin menşeinin Hz.İbrahim'e dayandığını göstermektedir. Dolayısıyla Hz.İbrahim'in ibadet esnasında Ka'be'ye doğru yöneldiğini söylemek mümkündür.

⁵²⁵ Ezrakî, *a.g.e.*, s.37; İbn İshâk, *a.g.e.*, s. s.72; Kurtubî, *a.g.e.*, IV/89; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI/471; Kastalânî, *a.g.e.*, VII/340.

⁵²⁶ Ka'be'nin, Hz.Adem tarafından bina edildiğine dair nakledilen rivayetler, İslam alimlerince zayıf kabul edilmiştir, bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/164, 362; Kamil Miras, *Tecrid-i Sarîh.*, VI/13.

⁵²⁷ Bakara, 2/125-127.

⁵²⁸ Al-i İmrân, 3/96-97; ayrıca bkz. Hacc, 22/26.

⁵²⁹ *Buhârî*, Enbiyâ, 9 (I/113); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI/456-9; Kastalânî, *a.g.e.*, VII/335-6.

⁵³⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/164, 362; ayrıca bkz. Koçyiğit-Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I/230; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, I/235; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/30, II/797.

Samî kavimleri tarih boyunca ibadet ve dua esnasında belli bir yöne, özellikle de doğuya doğru yönelirlerdi⁵³¹. Nitekim İsrail oğullarının da ibadetlerinde Doğu'ya (Misrah'a) yani Kudüs'e doğru yöneldikleri bilinmektedir⁵³². Yahudi dinî literatüründe yer alan bazı metinler ibadet esnasında kibleye doğru yönelmek gerektiğine işaret etmektedir⁵³³. Ayrıca Danyal'ın@ günde üç defa Kudüs'e doğru dua ettiği de nakledilmektedir⁵³⁴.

Tarihî kaynaklar, Hz.İbrahim ve oğlu İsmail'in yöneldiği Ka'be'nin, Kudüsten daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Nitekim Hz.Peygamber'den nakledilen bir rivayete göre Ka'be, Mescid-i Aksâ'dan önce inşâ edilmiştir⁵³⁵. Bununla birlikte Hz.Peygamber'in kible konusundaki tutumu, bu konuda çeşitli yorumların yapılmasına neden olmuştur. Tarihî kaynaklarda nakledilen bilgilere göre, Hz. Peygamber, Mekke'de iken ya sadece Ka'be'ye doğru yöneliyor⁵³⁶, ya da Ka'be'yi yanına alarak Mescid-i Aksâ'ya doğru yöneliyordu⁵³⁷. Ancak Medine'ye hicret ettiği zaman 16 ya da 17 ay boyunca yalnızca Mescid-i Aksâ'ya doğru yönelmişti. Özellikle Yahudilerin İslam'a karşı olan muhalefetleri arttıkça, Hz. Peygamber, kiblenin Kudüsten Ka'be'ye doğru çevrilmesini arzuluyordu⁵³⁸. Kur'an'ın da ifade ettiği gibi, çok geçmeden Ka'be'ye doğru yönelmesi emredildi:

"..Biz, Peygamber'e uyanı, ökçesi üzerinde geriye dönenenden ayıralım diye, eskiden yöneldiğin Kabe'yi kible yaptık.(Ey Muhammed), biz senin yüzünün göğe doğru çevrilip durduğunu (gökten haber

⁵³¹ Wensinck, "Kible" md., s.666.

⁵³² Örs, *Musa ve Yahudilik*, s.402, 406; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s.201; Wensinck, *a.g.md.*, s.666.

⁵³³ I.Krallar, 8/44-45.

⁵³⁴ Daniel, 6/10.

⁵³⁵ *Buhârî*, Enbiyâ, 10 (I/117), 40 (I/136); *Müslim*, Mesâcid, 2 (I/370); *Nesai*, Mesâcid, 3 (II/32).

⁵³⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, II/102; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I/599; Kastalânî, *a.g.e.*, II/68-9; Tantâvî, *a.g.e.*, s. 161.

⁵³⁷ *Ahmed b.Hanbel*, I/325; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/243; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/180; *Mecme'u'z-Zevâid*, II/15; Hz.Peygamber'in Mekke'de iken hangi yöne doğru yöneldiği konusundaki görüş ayrılıkları ve değerlendirmeler için bkz. Wensinck, *a.g.md.*, VI/666-7.

⁵³⁸ *Buhârî*, İmân, 30 (I/15); *Tefsîr*, sûre 2, 11 (V/151); *Ahbâru'l-Ahâd*, 1 (VIII/134); *Müslim*, Mesâcid, 11-15(I/374-5); *Ebû Davud*, Salât, 28 (I/348); *Tirmizî*, Salât, 255 (I/169-70); *Tefsîr*, 3 (V/207); *Nesai*, Kible, 1 (II/60-1); *İbn Mâce*, İkametü's-Salât, 56 (I/322-3); *Muvatta'*, Kible, 7 (I/196); İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/ 241-2.

beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşlanacağın bir kibleye döndüreceğiz. (Bundan böyle) yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerede olursanız, yüzlerinizi o yöne çevirin. Kitab verilenler, bunun Rabb'leri tarafından bir gerçek olduğunu bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir."⁵³⁹

Hız.Peygamber'in belli bir müddet Kudüs'e doğru yöneldikten sonra, Ka'be'yi kible edinmesi, ayette de belirtildiği gibi⁵⁴⁰, Yahudi toplumunun tepkisine neden olmuş ve onun bu tavrı, daha önceki peygamberlerin kiblesini redde yönelik, kabulü imkansız bir tavır olarak görülmüştü⁵⁴¹. Kur'an, onların bu tepkisinin peygamberlerin atası Hz.İbrahim'in kible konusundaki tutumuyla bağdaşmadığını belirtilerek bunun, "*Peygamber'e uyanla. ökçesi üzere dönenleri birbirinden ayırmaya*" yönelik bir imtihan olduğunu ve Peygamber'in@ bu nedenle onların kiblesine uymaması gerektiğini vurgulamaktadır⁵⁴².

Hız.Peygamber'in bu tutumu, konuyla ilgilenen bazı müsteşriklerce, onun Yahudiler tarafından Medine'de hayal kırıklığına uğratılmasının bir sonucu olarak değerlendirilmiş ve bir ibadet yönü (kible) olarak Kudüs'den sonra Ka'be'ye yönelmenin, dinin Araplaştırılması yönünde atılmış önemli bir adım olduğu iddia edilmiştir⁵⁴³.

Fazlur Rahman'ın da belirttiği gibi, Hız.Peygamber'in Medine'ye hicreti sonrasında çok geçmeden Yahudilerle dinî ve siyasî yönden çatışmaya girdiği tarihî bir gerçektir. Ancak Batılı araştırmacıların bu konularda Yahudilerle olan ilişkileri ve gelişmeleri olduğundan daha fazla abarttıkları ve sebeple sonucu yeterince birbirinden ayıramadıkları görülmektedir. Nitekim onların, Hız.Peygamber'in Medine'ye

⁵³⁹ Bakara, 2/143-144.

⁵⁴⁰ Bkz. Bakara, 2/142.

⁵⁴¹ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Me'âd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Beyrut, 1987, III/67; Tantâvî, *a.g.e.*, s.160.

⁵⁴² Bakara, 2/136-145; İbn Kayyim, *a.g.e.*, III/68.

⁵⁴³ Wellhausen, *a.g.e.*, s.13; Buhl, *Das Leben.*, s.217; "Muhammed" md., s.462-3; Wensinck, *a.g.md.*, VI/667; Sarıçioğlu, "*Batı Dinler Tarihinde İslam*", *Uluslararası I. İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir, 1985, s. 223-4. Watt ise, siyasî bir değişiklik olarak gördüğü kible değişimini, her ne kadar Yahudilerle ilişkilerin kesildiği bir dönüm noktası olarak değerlendirmiş olsa da, başlangıçta Kudüs'e doğru yönelme olayında etkin faktörün Yahudi unsuru olarak değerlendirilemeyeceği kanaatinde-dir, bkz. *Muhammad at Medîna*, s.119, 199.

hicretten sonra sırf onlara yaranmak için Kudüs'ü kible edinmiş olduğu iddiası, gerçeği yansıtmamaktadır. Kiblenin Mekke'de iken Kudüs olarak belirlendiği - şayet doğru ise -, bu, büyük bir ihtimalle Mekke'de baskı altında bulunan müslümanların namazlarını açıkça eda edemedikleri ve Ka'be'ye giremedikleri bir sırada uygulamaya konulmuştur. Ayrıca Medineliler de dahil, bütün Arapların kutsal beldesi ve dinî faaliyet merkezi Kudüs değil, Mekke idi. O halde Mekke'de Kudüs adına yapılan değişikliğin esas amacı, müslümanlarla müşrikler arasındaki ayrımı belirlemektir⁵⁴⁴. Şayet Hz.Peygamber Kudüs'ü devamlı kible yapmayı düşünmüş olsaydı, dinî anlamda Kudüs'ü Yahudilikten ayırmak suretiyle bunu yapabilirdi. Nitekim Hz.Musa ve Hz.İbrahim'in Yahudi ve Hıristiyan olmadıkları vurgulanmak suretiyle⁵⁴⁵, bu yola başvurulmuştu⁵⁴⁶.

Kur'an'da, Ka'be'nin Hz.İbrahim ve İsmail ile ilişkili olarak anlatılması⁵⁴⁷, temiz ve güvenli bir belde olduğunun vurgulanması⁵⁴⁸, varlığının Mescid-i Aksâdan daha eskilere dayanması⁵⁴⁹ ve gücü yeten herkese orayı ziyaret etmenin farz kılınması⁵⁵⁰, Mescid-i Haram'ın kible konusundaki önceliğine işaret eden delillerdendir. O halde, Hz.Muhammed'in @ başlangıçta kible olarak Kudüs'e doğru yönelmesi, bazılarının sandığının aksine, Yahudilere kur yapmak amacıyla değil, Kudüs'ün Yahudilikte olduğu gibi İslam'da da kutsal bir belde olarak addedilmesindedir⁵⁵¹. Kudüs'ten Ka'be'ye yönelmenin muhtemel nedeni ise, Ka'be'nin tarih boyunca özellikle de Hz.İbrahim'le birlikte, önemli bir dinî merkez sayılması ve bu özelliğinin Hz.Muhammed tarafından da onaylanması ve Hz.İbrahim'in dinine olan bağlılığın sembolü olarak belirlenmesidir.

⁵⁴⁴ Derveze, *Sîretü'r-Resûl*, II/152; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1981, s.84.

⁵⁴⁵ Al-i İmrân, 3/67; Bakara, 2/35-36.

⁵⁴⁶ Fazlur Rahman, *İslam*, s.26-7

⁵⁴⁷ Bakara, 2/125-129; Hacc, 22/26-27.

⁵⁴⁸ Al-i İmrân, 3/96-97; Mâide, 5/97.

⁵⁴⁹ *Buhârî*, Enbiyâ, 10 (I/117), 40 (I/136); *Müslim*, Mesâcid, 2 (I/370); *Nesâî*, Mesâcid, 3 (II/32).

⁵⁵⁰ Al-i İmrân, 3/97.

⁵⁵¹ İsrâ, 17/1.

d) Cuma Günü

Câhiliye dönemi Arapları, daha önceleri *cum'a* kelimesi yerine Aramî kökenli olan ve Süryanice'de *rahmet* anlamına geldiği belirtilen *arûbe* kelimesini kullanırlardı⁵⁵². *Arûbe*, Yahudilerin *cumartesi*'ne hazırlık yaptıkları ve bu nedenle Medine'de sabahtan öğleye kadar pazar kurdukları bir gündü. *Arûbe* yerine *cum'a* deyiminin ne zaman kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları, Kureyş'in atalarından Ka'b b. Lüeyy'in kavmini toplayarak kendilerine nasihat ettiği *arûbe* günü için "*toplanma günü*" anlamına gelmek üzere *cum'a* denildiğini ileri sürerken, bazıları da, hicretten sonra Medineli müslümanların bir araya gelerek, Yahudilerin ve Hıristiyanların haftada bir kez toplandıkları özel bir günleri (*yevmü's-sebt* ve *yevmü'l-ahad*) olduğu düşüncesinden hareketle *arûbe* gününde toplandıkları ve bu güne de "*toplantı ve ibadet günü*" anlamında *cum'a* dendiğini belirtirler⁵⁵³.

Cum'a ve *arûbe* hakkında nakledilen bu bilgiler, her iki kavramın da İslam öncesi dönemde kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte Kur'an'da *cum'a* adının verildiği sûre ve "*Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında hemen namaza gidin ve alış-verişi bırakın.*"⁵⁵⁴ mealindeki ayet, cumanın ancak İslam'la yerleştiğini ve ancak İslamî dönemde gerekli önemi kazandığını göstermektedir.

Konuyla ilgili hadislerden anlaşıldığına göre, *cuma*, haftalık bir ibadet günü olarak daha önce Yahudi ve Hıristiyanlar için tayin ve takdir edilmiş, fakat onlar bu konuda ihtilafa düşerek Yahudiler *cumartesi*'yi Hıristiyanlar da *pazar*'ı haftalık toplantı günü olarak benimsemişler; bunun üzerine yüce Allah da *cuma* gününü

⁵⁵² Kurtubî, *a.g.e.*, XVIII/64; İbn Kesir, *Tefsîr.*, IV/365; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî.*, II/411; Yazır, *a.g.e.*, VIII/47; Ahmed Naîm, *a.g.e.*, III/4; Mustafa Fayda, "*Arûbe*" md., *T.D.V.İ.A.*, s.422.

⁵⁵³ Kurtubî, *a.g.e.*, XVIII/64; İbn Kesir, *Tefsîr.*, IV/365; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî.*, II/ 411; Ahmed Naîm, *a.g.e.*, III/4; Fayda, *a.g.md.*, III/422; Karaman, "*Cum'a*" md., *T.D.V.İ.A.*, s.85; Tahir Mevlevî (Olgun), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, İstanbul, 1963, s.41.

⁵⁵⁴ *Cum'a*, 62/9.

müslümanlar için bir bayram ve toplantı günü olarak tesbit etmiştir⁵⁵⁵. Kur'an, Yahudilerin cumartesi konusundaki ihtilaflarına açıkça işaret etmektedir:

"Cumartesi (gününe saygı, onu yalnız ibadet günü yapmak), onda ayrılığa düşen (yahudi)lere (farz) kılındı. Rabb'in elbette ayrılığa düştükleri şey hakkında kıyamet günü aralarında hükmünü verecektir."⁵⁵⁶

Müfessirlerin yaptığı açıklamaya göre, yüce Allah, Yahudilere cumayı farz kılınca, onlar hemen Musa'ya@ gelerek Allah'ın cumartesi günü bir şey yaratmadığını ve o gün boş kaldığını belirterek cumartesiyi kendilerine mübarek bir gün olarak tahsis etmesini istemişler; bunun üzerine Musa@ da o günü onlara tahsis etmişti⁵⁵⁷.

İslam'da haftalık toplu ibadet günü olarak tayin edilen cuma gününün, Hz. Peygamber tarafından en hayırlı gün olduğu, zira Hz. Adem'in o gün yaratılıp cennete o gün girdiği, o gün cennetten çıkarıldığı ve kıyametin de ancak o gün kopacağı belirterek günün önemine açıkça işaret edilmiştir⁵⁵⁸. Ayrıca cumanın bir bayram günü olduğu⁵⁵⁹, Allah'ın cennette cuma gününe raslayan ve *yevmü'l-mezîd* denilen bir günde kendisini ziyaret etme fırsatı vereceği⁵⁶⁰ ve bu günde duaların kabul edileceği bir anın bulunduğu hadislerde açıkça bildirilmiştir⁵⁶¹.

Bu bilgiler, yüce Allah'ın her millet için haftanın belli bir gününü toplantı ve ibadet günü olarak farz kıldığını göstermektedir. Cuma gününü ise, müslümanlara

⁵⁵⁵ *Buhârî*, Cuma, 1 (I/211-2); *Enbiyâ*, 54 (IV/153); *Müslim*, Cuma, 19-22 (II/586); *Nesâî*, Cuma, 1 (III/86); *İbn Mâce*, *İkâmetü's-Salât*, 78 (I/344); İbn Kayyım, *Zâdu'l-Me'âd*, I/365; Kurtubî, *a.g.e.*, X/131; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II/572.

⁵⁵⁶ *Nahl*, 16/124.

⁵⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIV/193; Kurtubî, *a.g.e.*, X/131; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II/411; Kastalânî, *a.g.e.*, II/611; Muhyiddîn en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, Beyrut, trz., VI/143; Ahmed Naîm, *Tecrid-i Sarîh*, III/4.

⁵⁵⁸ *Müslim*, Cuma, 18 (II/585); *Ebû Davud*, *Salât*, 207 (I/634-5); *Tirmizî*, Cuma, 1-2 (II/359); *Nesâî*, Cuma, 4-5 (III/91-2), 45 (III/114); *İbn Mâce*, *İkâmetü's-Salât*, 79 (I/344); *Muvatta'*, Cuma, 16 (I/108) *Ahmed b. Hanbel*, II/272, 327, III/430, IV/8; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Me'âd*, I/366-8; Ebû Abdillâh Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Beyrut, trz., I/277-9.

⁵⁵⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Haydarabad, 1347, III/243; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Me'âd*, I/369.

⁵⁶⁰ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Me'âd*, I/369-70; *Mecme'u'z-Zevâid*, II/163-4.

⁵⁶¹ *Buhârî*, Cuma, 37 (I/224); *Talâk*, 24 (VI/175); *Da'vât*, 61 (VII/166); *Müslim*, Cuma, 13 (II/583-4); *Muvatta'*, Cuma, 15 (I/108); *Nesâî*, Cuma, 45 (III/115-6).

tahsis edilmiş İbrahimî geleneğin bir uzantısı olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak batılı bazı araştırmacılar, kible konusunda olduğu gibi, cuma gününün seçimi konusunda da Yahudi etkisinin önemli bir payı olduğunu savunurlar⁵⁶². Hz.Peygamberin Yahudilik'deki cumartesi geleneği yerine cumayı tercih etmesini, dinin millileşmesi adına atılmış önemli bir adım olarak görürler⁵⁶³.

Müsteşriklerin bu iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Zira öncelikle belirtmek gerekir ki, Hz.Muhammed'in@ getirdiği din, kendisine ve aynı zamanda bütün peygamberlere indirilen mesajların özünü (tevhidi) içermektedir. Bu açıdan İslam'ın da kutsalı sayılan Hz.Musa ve İsa'ya indirilen herhangi bir ilahî mesajın Hz.Muhammed tarafından reddedilmesi düşünülemez. Hz.Peygamber'in "*Yahudilerin ibadetlerine hazırlık yaptıkları günde Cuma namazı kılın!*"⁵⁶⁴ diye buyurması, o günün Yahudi geleneğiyle ilişkilendirilmesi değil, İbrahimî geleneğe uygun olarak belirlenmesi amacını taşımaktadır. O halde bu tesbiti, sıradan bir taklid ya da dini millileştirme temayülü olarak değil de, İbrahimî geleneğin bir uzantısı olarak görmek gerekir.

e) Oruç İbadeti

Allah'a ta'zim kasdıyla belli bir süre içerisinde yemek, içmek ve cinsel ilişkide bulunmak gibi bazı fiillerden kaçınmak anlamına gelen *oruç (savm) ibadetinin*⁵⁶⁵, daha önceki toplumlara da emredildiği Kur'an'da açıkça ifade edilmektedir:

"Ey iman edenler, *oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi (günahlardan) korunmanız için size de sayılı günlerde farz kılındı.*"⁵⁶⁶

Buna göre, oruç ibadetinin çok eski bir ibadet şekli olduğu ve eskiden beri Allah'a yaklaşma vasıtası olarak tanındığı anlaşılmaktadır. O halde oruç, sayısı, şekli ve

⁵⁶² Watt, *Muhammad at Medina*, s.198; *Hiz.Muhammed*, s.104-5.

⁵⁶³ Buhl, *Das Leben.*, s.214; "*Muhammed*" md., s.462; Wellhausen, *a.g.e.*, s.12;

⁵⁶⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, III/118.

⁵⁶⁵ İsfahâni, *a.g.e.*, s.428; Ali b.Muhammed el-Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut, 1990, s.141;

Yazır, *a.g.e.*, I/516.

⁵⁶⁶ Bakara, 2/183-184.

zamanı milletlere göre farklılık arzetsede, belli bir toplum ya da risâlete has özel bir ibadet türü değil, genel bir ilahî kanundur⁵⁶⁷. Nitekim Hz.Meryem'in "*Ben Rahman'a oruç adadım; bu gün hiçbir kimseyle konuşmayacağım*"⁵⁶⁸ diye seslenmesi, onun yaşadığı toplumda, *susmak (sumt) orucu'nun* meşrû olduğunu göstermektedir⁵⁶⁹. Ayrıca Nuh'un@ bayram günlerinin dışında bütün yılı oruçlu geçirdiği⁵⁷⁰, Hz.Davud'un da gün aşırı oruç tuttuğu bildirilmektedir⁵⁷¹.

Yahudilikte emredilen oruç ibadeti⁵⁷², bazen nefsi kırma, bazen cefa vasıtası bazen de Tanrı'ya yaklaşma vesilesi olarak kabul edilmiştir⁵⁷³. Yahudiler tarih boyunca, başlarına bir belâ geldiğinde, Tanrı'nın kendilerine gazab ettiğine inandıklarında, kıtlık, yoksulluk ve vebâ gibi felaketler kendilerini tehdit ettiğinde ya da bir kâhin kendini ilhâma hazırladığında oruca başvururlardı⁵⁷⁴. Oruç, Hıristiyanlık'ta da kilisenin üçüncü emri olarak benimsenmiş bir ibadet tarzıdır⁵⁷⁵. Ancak daha çok perhiz gibi mütalaa edilmiştir; maksad, vücuda belirli zamanlarda eziyet etmek, nefsanî arzuları kırmak, işlenmiş bazı günahların cezasını bu dünyada çekmektir⁵⁷⁶. İncillerde Hz.İsa'nın oruç tuttuğu ve nasıl tutulması gerektiğine dair bazı açıklamalarda bulunduğu nakledilmektedir⁵⁷⁷.

Günümüz Yahudi ve Hıristiyan dinlerinde uygulanmakta olan oruç ibadetinin, dinin bir çok hükmü gibi değişikliğe uğradığı ve peygamberlerden kalma saflığını

⁵⁶⁷ Şeltût, *a.g.e.*, s.107; Yazır, *a.g.e.*, I/515-6.

⁵⁶⁸ Meryem, 19/26.

⁵⁶⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, XI/67. Günümüz Yahudiliğinde de *sukût orucu* diye bilinen bir oruç vardır ve buna göre, nefsi terbiye amacıyla oruca niyet eden kimse, sabahtan akşama kadar hiç konuşmayıp susmak zorundadır, bkz. A.O.Ateş, *a.g.e.*, s.67.

⁵⁷⁰ *İbn Mâce*, Sıyâm, 32 (I/547).

⁵⁷¹ *Buhârî*, Fedâilu'l-Kurân, 34 (VI/113); Savm, 55-9 (II/245-6); Enbiyâ, 38 (IV/134); Edeb, 84 (VII/ 103); İsti'zân, 38 (VII/139); *Müslim*, Sıyâm, 182-6 (II/812-8); *Tirmizî*, (III/140-1) *Nesâî*, Sıyâm, 76-9 (198-214); *İbn Mâce*, (I/546); *Ahmed b.Hanbel*, II/189, 194-5; Olgun, *a.g.e.*, s.112.

⁵⁷² Çıkış, 34/18.

⁵⁷³ Mezmurlar, 35/13, 69/10, 109/24; Daniel, 9/3.

⁵⁷⁴ Osman Cilacı, *İlahi Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban*, İzmir,1980, s.18-9; G.Tümer-A.Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1988, s.456; Olgun, *a.g.e.*, s.104.

⁵⁷⁵ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s.456.

⁵⁷⁶ Cilacı, *a.g.e.*, s.27.

⁵⁷⁷ Matta, 6/16-8, 9/14-7; Markos, 2/18-22; Luka, 5/33-8.

koruyamadığı anlaşılmaktadır. Zira Yahudiler, çeşitli siyasî ve tarihî olaylara binaen bazen kendi yanlarından oruç ihdas etmişler, bazen de mevcut oruç ibadetinin gününü azaltmak suretiyle değişiklik yapmışlardır. Hıristiyanlar da, orucun şeklini değiştirip perhiz haline sokmuşlar ve gününü artırmışlardır⁵⁷⁸.

Oruç konusunda Hz.Peygamber'le Ehl-i Kitap arasındaki ilişkiler daha çok *aşûrâ orucu* hakkında yoğunlaşmaktadır. Aşûrâ'nın menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre *aşûrâ*, Hz.Musa ve kavminin, Firavn'un zulmünden kurtulduğu ve Yahudilerin oruç tutmakla mükellef oldukları bir gündür. Rivayete göre, Hz.peygamber Medine'ye geldiğinde Yahudilerin aşûrâ günü oruç tuttıklarını gördü de onun ne olduğunu sordu. Bunun üzerine Yahudiler: "*Bu gün, Allah'ın İsrâil oğullarını düşmanlarından kurtardığı iyi bir gündür. Musa Peygamber de bu gün oruç tutmuştur.*" dediler. Resûlüllah@: "*Biz Musa'ya sizden daha lâyıkız*" diyerek o günü oruçla geçirdi ve ashabına da bu orucu tutmalarını emretti⁵⁷⁹.

Bazılarına göre ise aşûrâ, Hz.Nuh'tan itibaren bütün Samî dinlerinde mevcut olan ve Câhiliye devri Arapları arasında da Hz.İbrahim'den beri önemli sayılarak oruç tutulan bir gündür. Bu son görüş Hz.Aişe'nin şu rivayetine dayanmaktadır:

"Aşûrâ, Kureyş'in Câhiliye devrinde oruç tuttuğu bir gündü. Resûlüllah @ da bu güne riayet ediyordu. Medine'ye hicret edince de bu oruca devam etmiş ve ashabına da emretmişti. Fakat Ramazan orucu farz kılınınca, kendisi aşûrâ gününde oruç tutmayı bırakmış, o günden sonra müslümanlar arasında dileyen bu orucu tutmuş, dileyen de terketmiştir."⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, XI/67; Yazır, *a.g.e.*, I/516-7; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, 1/300.

⁵⁷⁹ *Buhârî*, Savm, 68 (II/251); *Enbiyâ*, 24 (IV/126); *Menâkıbu'l-Ensâr*, 52 (IV/269); *Tefsîr*, sûre 10, 158 (V/212); sûre 20, 208; *Müslim*, Sıyâm, 127-30 (II/796); *Ebû Davud*, Savm, 64 (II/818); *İbn Mâce*, Sıyâm, 4 (I/552-3); Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, III/187-91; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II/66.

⁵⁸⁰ *Buhârî*, Savm, 1 (II/226), 68 (II/250); *Menâkıbu'l-Ensâr*, 25 (IV/234); *Tefsîr*, sûre 2, 24 (V/155); *Müslim*, Sıyâm, 113-21 (II/792-3); *Ebû Davud*, Savm, 64 (II/817); *Tirmizî*, Savm, 49 (III/127); *Muvatta'*, Sıyâm, 33 (I/299); *Ahmed b. Hanbel*, II/57, 143, VI/29-30; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II/70.

Bu da gösteriyor ki, esasen Hz.Nuh zamanından beri bütün Samî dinlerde kutsal sayılan aşûrâ gününde oruç tutmak Yahudilere de emredilmişti. Onlar, yedinci ayları olan Tişrin'in 10.gününe rastlayan aşûrâyı bayram telakki ederek, bir takım mera-simler icra ederler ve bir yıllık günahlardan temizlenmeyi murad ederek oruç tutarlardı. Bu oruç Yahudilikte, 'Tevbe günü' anlamına gelen meşhur 'Yôm Kippur' orucu olmalıdır⁵⁸¹. Yahudi hahamları tarafından Yôm Kippur'un İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışını hatırlattığı da ayrıca vurgulanmaktadır⁵⁸².

Hız.Aişe'nin naklettiği bu rivayetten, Aşûrâ'nın Câhiliye devri Araplarınca kutsal sayıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Yine Hız.Aişe'den nakledilen ve Arapların aşûrâ günü Ka'be'nin örtülerini değiştirdikleri anlatılan bir başka rivayet de bunu doğrulamaktadır⁵⁸³. Arapların, aşûrâ günü doğduğu rivayet edilen⁵⁸⁴ ve Ka'be'yi inşâ eden ataları İbrahim'in@ hatırasına hürmeten bu günü önemli saymaları uzak bir ihtimal değildir⁵⁸⁵. Hız.Musa ile İsrail oğullarının Firavn'un elinden aşûrâ günü kurtulduklarını ve Hız.Nuh'un gemisinin Cûdî dağına aynı gün oturduğunu söyleyen Yahudileri Hız.Peygamber'in tekzip etmemesi ve hatta "Biz Musa'ya sizden daha lâyıkız" diyerek bu günde oruç tutmayı emretmesi⁵⁸⁶, Aşûrâ'nın Nuh'dan @ itibaren semâvî dinlerde önemli bir yer işgal ettiğine işaret etmektedir⁵⁸⁷.

Müsteşriklere göre, Aşûrâ ve Ramazan orucu, İslamî ibadetlerdeki yabancı unsurların en belirgin göstergesi sayılır. Caetani, aşûrâ orucunun Yahudi kaynaklı olduğunu ve Hız.Peygamber'in Yahudilerle aralarının bozulması üzerine bunu terkedip

⁵⁸¹ Levililer, 16/30-34, 23/27;

⁵⁸² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/605-6 (Büyük Yahudi Hahamı S. Debré'nin 'Rituel de Prière pour tous les jours de l'Année' adlı eserinde, Yôm Kippur'a has bir ibadet ve dua metninin şu şekilde olduğu görülmektedir: "Kusurlarımız ve (Senin sevginde) sen bu bayramı, Mısır'dan çıkışın bir hatırasını olarak, mukaddes bir şenlik olarak adlandırdın.", bkz. a.y.).

⁵⁸³ Ahmed b. Hanbel, VI/244.

⁵⁸⁴ Aynî, a.g.e., XI/118; Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul, 1980, VI/140.

⁵⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/291; Yusuf Ş. Yavuz, "Aşûrâ" md., *T.D.V.İ.A.*, s.25.

⁵⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, II/359-60; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/428; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/291; Kastalânî, a.g.e., IV/649.

⁵⁸⁷ Aynî, a.g.e., XI/117-8.

Ramazan orucunu farz kıldığını öne sürmektedir⁵⁸⁸. Buhl da, aşûrâ orucunu ibadetlerde Yahudileri taklidin ve onlara olan bağımlılığın bir uzantısı olarak görmektedir⁵⁸⁹. Watt ise daha ihtiyatlıdır; ona göre, en azından Medineli Ensâr, Yahudilerle bozuşmadan önce onların 'Keffâret orucu(Yôm Kippur)u tutmuşlar; 624 Şubat ya da Mart'ında bunun yerine Ramazan orucu farz kılınmıştır⁵⁹⁰.

Batılıların bu iddiaları, son derece sübjektif ve hatta art niyetin bir ifadesidir. Zira daha önce de belirtildiği gibi, İbrahimî geleneğe dayalı aşûrâ orucunun Cahiliye Araplarınca uygulandığı, Hz.Peygamber'in de bi'setten önce bu orucu tuttuğu sahih rivayetlerle sabittir. Buna rağmen onların, ısrarla bu uygulamanın temelini Yahudi geleneğinde arıyor olmaları, ancak İslam gerçeğini kavrayamamış olmalarıyla izah edilebilir. İslam, Allah katında tüm zamanlar için gönderilen tek bir dinin varlığını savunan⁵⁹¹ evrensel karakterli yegane dindir. Bütün peygamberlerin dini üzere gönderilen Hz.Muhammed'in@⁵⁹², yalnızca Yahudilere ait olmayan aşûrâ orucunu emretmesi ise bu niteliğin doğal bir sonucudur. Böyle bir tavsiyeden, Yahudileri taklid sonucunu çıkarmak, açıkça İslam'ın evrensel niteliğini kavrayamamak demektir. Kaldı ki, Musa'yı kardeş elçi diye kutsayan Hz.Muhammed@, onun mesajlarını tahrif etmekle suçlanan yahudileri taklit etmemek ve hurafelerinin İslam bünyesine karışmasını engellemek için müslümanları uyarmış ve sadece aşûrâ günü değil, Muharrem'in 9, 10 ve 11. günlerinde de oruç tutmak⁵⁹³, ayrıca sahura kalmak⁵⁹⁴ ve iftarda acele etmek⁵⁹⁵ suretiyle Yahudilere muhalefet edilmesini tavsiye etmiştir. O'nun bu tutumu, Yahudileri taklid etmek değil, aksine Hz.Musa'dan kalma ibadet

⁵⁸⁸ Leon Caetani, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1924, III/207-8.

⁵⁸⁹ Buhl, *Das Leben.*, s.213-4; "Muhammed" md., s.462.

⁵⁹⁰ Watt, *Muhammad at Medina*, s.199; *Hz.Muhammed*, s.120.

⁵⁹¹ Al-i İmrân, 3/19, 84-85; Bakara, 2/2/136; Hac, 22/78.

⁵⁹² Hac, 22/78; Şûrâ, 42/13.

⁵⁹³ *Müslim*, Sıyâm, 133 (II/797); *Ebû Davud*, Savm, 65 (II/819); *Tirmizî*, Savm, 50 (III/128); *Ahmed b. Hanbel*, I/241; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, II/69.

⁵⁹⁴ *Müslim*, Sıyâm, 46 (II/771); *Ebû Davud*, Savm, 17 (III/88); *Nesâî*, Sıyâm, 27 (IV/146).

⁵⁹⁵ *Ebû Davud*, Savm, 20 (II/763); *Tirmizî*, Savm, 13 (III/82); *İbn Mâce*, Sıyâm, 24 (I/542).

şekillerini tahrif ettiklerini vurgulayarak gerçeğe işaret etmek, dolayısıyla onları tenkid etmektir.

e) Genel Değerlendirme

Genel anlamda insan hayatının tüm yönlerini kuşatan bir yaşam biçimi diye tanımlanan din olgusu, tarih boyunca farklı inanç ve ibadet şekilleriyle her zaman varlığını hissettirmiştir. Bu durum dinin, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterdiği gibi, aynı zamanda dinî yaşantının toplumlar ya da çeşitli insan grupları arasındaki farklılığına da işaret etmektedir. Bu bağlamda, dünya üzerinde yaşayan milletlerin ya da halkların birbiriyle uzlaşması imkansız inanç ve ibadet tarzlarının bulunduğuna işaret etmek, konunun izahı için yeterli olacaktır.

İslam inancına göre, yeryüzündeki insanların temelde aynı inanca mensup oldukları kabul edilir. Bu inanç, tarih boyunca insanlığın tek bir dine mensup olduğunu gösteren ve dinde birliği savunan vahiy anlayışının bir ürünüdür. Buna göre dini insanlara tebliğ eden peygamberler silsilesinin ve getirdikleri mesajların toptan kabul edilmesi ve aralarında herhangi bir ayrıma gidilmemesi en temel ilke olarak benimsenir. Bu anlayış, Kur'an'da da açıkça ifade edilmiştir: Nitekim Hz.Musa sonrası gönderilen Hz.İsa ve Hz.Muhammed gibi elçilere inanmadıkları halde, kendilerini dinin yegane temsilcisi olarak gören Yahudi ve Hıristiyanlar Allah tarafından bu inançlarından dolayı azledilmiş, kınanmışlardır⁵⁹⁶. O halde Allah nezdindeki evrensel dinin temsilcisi ya da mensubu olmak, ancak dinde birliği (tevhidi) kabul etmek ve bu inancın özüyle bağdaşmayan hiç bir anlayışa hayat hakkı tanımamakla mümkün olabilir.

Hz.Peygamber'in tebliğ ettiği bu dinin, bazı çevrelerce ve özellikle de Batılı araştırmacılarca Yahudilik ve Hıristiyanlığın etkisi altında kalmış bir din⁵⁹⁷ ya da

⁵⁹⁶ Bakara, 2/111-112, 135-136, 140; Al-i İmrân, 3/67; Mâde, 5/18-19.

⁵⁹⁷ Buhl, *Das Leben.*, s.213-7; "Muhammed" md., s.470; Wellhausen, *a.g.e.*, s.13.

bunlara bağılı bir mezhep olduğu iddia edilmiştir⁵⁹⁸. Bu iddiaların, çoğu kez dinin gerçeğini kavrayamamaktan kaynaklanan delilli ya da delilsiz bazı mantıksal çıkarımlara dayandığı görülür. Nitekim bazı modern yazarlar, İslam'ın doğuşundan önce Yahudi ve Hıristiyanların etkisiyle Arap Yarımadası'nda dinî bir kaynaşma ve buhranın mevcut olduğunu ve bu esnada bazı kimselerin bir *tektanrıcılık* fikrine ulaştıklarını belirterek, Hz.Muhammed'in @ bu fikre yalnızca katkıda bulunduğunu belirtirler⁵⁹⁹.

Fazlur Rahman'ın da belirttiği gibi, İslam öncesi Arabistan'da bazı kimselerin *tektanrıcı* bir din anlayışına ulaşmış oldukları doğrudur; fakat onların *bir olan tanrılarıyla*, Hz.Muhammed'in @ *bir olan Allah'*ının tamamıyla aynı olduğu sonucuna götürecekt hiç bir neden yoktur. Zira başlangıçtan beri Hz.Muhammed'in getirdiği *tevhid* inancı, tektanrıcılık fikri ve aynı zamanda beşerî hayatı tanzim eden bir sosyo-ekonomik adalet ilkesiyle de sıkı sıkya bağılı kılınmıştır. Bu nedenle Hz.Peygamber'e ilk gelen vahiyleri dikkatle okuyan bir kimsenin, her iki unsurun da aynı tecrübenin ifadeleri olduğu sonucuna varması kaçınılmazdır. Kur'an'daki şu sûre buna örnek olarak verilebilir:

"Dini yalanlayanı gördün mü? İşte o, öksüzü iter, kakar; yoksulu doyurmağa önyak olmaz. şu namaz kılanların vay haline ki, onlar namazlarından gaflet ederler. Onlar gösteriş (için ibadet) yaparlar. En ufak bir yardımı esirgerler"⁶⁰⁰.

Hız.Muhammed @ öncesi dinî bir kaynaşma ve kesin hatlarıyla belirmemiş bir çeşit tektanrıcılığın var olduğu iddiası şüphesiz doğru olmakla birlikte, bu tektanrıcılığın herhangi bir sosyal reform hareketine bağılı olduğu konusunda hiç bir tarihî delilin izine rastlanmamaktadır⁶⁰¹. Philip Hitti, bu anlamda İslam inancının

⁵⁹⁸ Hitti, *..İslam Tarihi*, I/193.

⁵⁹⁹ Fazlur Rahman, *İslam*, s.15.

⁶⁰⁰ Mâ'ûn, 107/1-7.

⁶⁰¹ Fazlur Rahman, *İslam*, s.16.

diğerlerinden tamamen bağımsız ve ayrı bir inanç sistemi olarak geliştiğini belirtmektedir⁶⁰².

Batılı araştırmacıların, ibadetler konusundaki iddiaları da bu paraleldedir. Daha önce de değindiğimiz gibi⁶⁰³, özellikle namaz ve oruç ibadeti, kible seçimi ve cuma gününün tayini gibi hususların, tamamen Yahudi-Hıristiyan geleneğinin etkisiyle oluşturulduğu ve Hz.Muhammed'in @ bu toplumu kendi davetine kazanmaktan ümidini kesince de, dinin Araplaşması ya da millîleşmesinin bazı oluşumlar yoluyla tercih edildiği belirtilmektedir. Bu tür iddialar, tamamen İslam'ın hakikatini kavrayamamaktan kaynaklanan ön yargılı bir tutumun ifadesidir. Zira onlar İslam'ı, evrensellikten yoksun, daha önceki elçilerin getirdiği ilahî vahiylerle bağlantısı olmayan ve daha çok Araplara yönelik mesajlar içeren bir din olarak görürler. Oysa Kur'an, insanları Yahudi ve Hıristiyan geleneğine çağırınları, Hz. Muhammed'in @ de tabî olduğu *İbrahimî dine* davet etmektedir:

"Yahudi ya da Hıristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız." dediler. De ki: "Hayır, *biz dosdoğru (hanîf olan) İbrahim dinine (uyarız)*. O, (Allah'a) ortak koşanlardan değildi." "Biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlar(ın)a indirilene, Musa ve İsa'ya verilene ve (diğer) peygamberlere Rabb'leri tarafından verilene inandık, onlar arasında bir ayırım yapmayız, biz Allah'a teslim olanlarız." deyin."⁶⁰⁴

Kısaca ifade etmek gerekirse, Hz.Muhammed'in Ehl-i Kitab'a karşı dinî konulardaki tutumu, bu ayette belirtilen anlayışa uygun tarzda seyretmiştir: Ehl-i Kitap geleneğinin, İbrahimî dinin özünü (söz gelimi tevhidle) bağdaşmayan (teslis vb.) yönleri açıkça reddedilmiş ve bu konularda yüce Allah'ın insanlığa sunmak istediği gerçek mesajlar, Hz.Muhammed vasıtasıyla tebliğ edilmiştir.

⁶⁰² Hitti, *a.g.e.*, I/193.

⁶⁰³ Bkz. s.173, 176-7, 180, 183-4.

⁶⁰⁴ Bakara, 2/135-136.

III. BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER'İN EHL-İ KİTAP'LA
SOSYO-KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

A) EHL-İ KİTAP'LA HUKUKÎ-SİYASÎ İLİŞKİLER

Hukuk (ya da tabîî hukuk), zamanla gelişen toplumsal durum ve şartlara göre, insanlık yarar ve onuruna yaraşan herhangi bir hakkı istemek veya kanunda ıslahat yapmak için başvurulan ve bu hususta önemli rol oynayan bir idedir¹. Buna göre hukuku tanımlamak gerekirse, *"insan topluluklarında kişiler ya da kişilerle devlet arası ilişkileri düzenleyen ve devlet tarafından uyulması zorunlu kılınan düzenleyici, yasaklayıcı ve izin verici davranış kurallarının tümüne hukuk adı verilir."*² Bu anlamda hukukî ilişkilerin, insanın toplumsal hayatı için ne kadar tabîî ve zorunlu bir mahiyet arzettiği ortadadır.

Hukukî ilişkileri düzenleyen değerler ya da kanunlar, toplumlara göre menş'e itibariyle çoğu zaman farklılık arzeder. Bu kurallar kimi zaman örf ve adet, kimi zaman ahlâk, kimi zaman da din kaynaklı normlardan oluşur. İslamî anlayışa göre, bu kurallar özde ve esasta dinî naslara göre tesbit edilir. Bu nedendir ki, İslam tarihinin daha başlangıcından itibaren hukukun *şeri'at* (insan davranışlarının Allah tarafından emredilmiş örneği) kavramından çıktığı veya bu kavramın bir parçası olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla Allah'ın insanlara en mükemmel ve en son vahyi olan Kur'an da, hukukun en temel kaynağı addedilmiştir³.

Buna göre Kur'an'da geçen ifadelerin tamamı, belli bir hayat tarzını yerleştirecek kadar evrensel ve somut niteliklidir. O, yalnızca ahlâkî ilkeler belirlemekle kalmamış, aynı zamanda Hz.Muhammed'in Mekkelilere, Yahudilere ve Münafıklara

¹ Atay, *İslam Hukuk Felsefesi*'nin Girişi, s.36.

² Ergun Özsunay, *Medenî Hukuka Giriş*, İstanbul, 1981, s.5. Hukukun tanımındaki zorluklar ve bu konudaki farklı anlayışlar için bkz. İsmail Kılıhoğlu, *Ahlak-Hukuk İlişkisi*, İstanbul, 1988, s.230-48.

³ Fazlur Rahman, *İslam*, s.96; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, Ankara, 1979, s.53; *İslam Huku-ku Etüdlere*, İstanbul, 1984, s.120-1.

karşı giriştiği bütün mücadelelerde doğuş halindeki bir toplumun ve devletin kurulması görevinde ilk İslam cemaatine yol göstermiştir. Hukukî alanda Kur'an'ın uygulanma-sını sağlamak için izlenen bu yolda, Hz.Peygamber'in üstlendiği rolü dikkate almak bir zorunluluktur. Zira o, Kur'an'ın en yetkili pratik timsaliydi ve onun davranış-larında, benzeri olmayan bir dinî normatiflik mevcuttu⁴. Asr-ı Saadet'te Hz.Peygam-ber'in hukukî anlamda yaptığı bazı uygulamalar bunu doğrular mahi-yettedir.

1- Medine Anayasası ve Ehl-i Kitap

Medine (Yesrib), Hz.Peygamber'in hicretini mütakip Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Putperest insan gruplarını barındıran, kozmopolit dinî-siyasî bir nüfus yapısına sahipti. Medine'de, müşrik Araplar kadar Yahudiler ve az da olsa Hıristiyan-lar yaşıyordu. Hz. Peygamber ve ashabının hicreti ile şehrin bu yapısı büsbütün karmaşık bir manzaraya dönüştü. Peygamber'in @, hicret sonrası yaptırdığı ilk nüfus sayımından çıkan sonuca göre, şehirde 1500 kadar Müslüman, 4000 civarında Arap ve bir o kadar da Musevî olmak üzere toplam 10 000 civarında insan yaşıyordu⁵.

Medine'de hicretten sonra süratle gelişmekte olan sosyo-politik yapı, siyasî ve sosyal bazı problemleri de ortaya çıkarmış ve *ülke* tayini, yabancılarla olan ilişkilerin tanzimi, gelişmekte olan bu siyasî câmiada fertlerin Hz.Peygamberle olan, hukukî, malî ve askerî ilişkilerde sahip oldukları haklar ve görevlerin tesbiti bir zorunluluk haline gelmiştir⁶. Hz. Peygamber bu yapı çerçevesinde, öncelikle yerli müslümanlar (ensâr)la Mekkeli muhacirleri bir araya getirerek, onları *manevî kardeş (muâhât)* ilan

⁴ Fazlur Rahman, *İslam*, s.96-7.

⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/198; M.Tayyib Okıç, "İslamiyet'te İlk Nüfus Sayımı", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara, 1958-9, sayı: VII, s.11; Şehirde yaşayan Müslüman nüfusun 1500 kişi olduğu hakkında bkz. *Buhârî*, Cihâd, 181 (IV/34).

⁶ Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969, s.43-4; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I/68.

etmiş⁷ ve Enes b.Mâlik'in evinde akdedilen yazılı bir anlaşmayla da müslümanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen esasları tesbit etmiştir⁸. Müslümanlar arasındaki yakınlaşma bu şekilde sağlandıktan sonra, İslam'ın yayılması için uygun bir zemin hazırlamak, şehirde iç huzuru sağlamak ve İslam'ı tehdit eden dış düşman (Kureyş'e) karşı bir birlik oluşturmak amacıyla Peygamber @ bu kez de, hicretin yine ilk yılında yeni bir siyasî yapılanmaya girişti⁹. Bu amaçla müslümanların dışında başta Yahudiler olmak üzere, diğer gayr-i müslim gruplarla da görüşerek onları, bir şehir devleti halinde teşkilatlanmaya ikna etti ve bu teşkilatın esaslarını *yazılı bir metin* halinde tesbit edip yürürlüğe koydu¹⁰.

Medine anayasasını oluşturan bu metnin hicretten sonra hangi yıl yazıldığı ve tek bir nüsha olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hamidullah'a göre vesika, iki ayrı zamanda ve iki ayrı metin halinde kaleme alınmıştır. Onun, Ebû Davud¹¹ ve İbn Manzur'a¹² dayanarak tercih ettiği bu görüşe göre, vesikanın müslümanlarla olan kısmı (1-23. maddeler) muhtemelen hicretten hemen sonra yazılmış, Yahudilerle ilgili olan kısmı (24-47.maddeler) ise Bedir savaşından sonra bu metne ilave edilmiştir¹³. Ebû Davud'un naklettiği ilgili rivayette buna şöyle temas edilir:

"Bu anlaşma daha sonraki bir devirde, yani (hicri 2.yılda cereyan eden) Bedir savaşından sonra ve Ka'b b.Eşref'in ölümü üzerine akdedilmişti."¹⁴

Beyhakî, Ebû Davud'un bu rivayetine ilave olarak, Hz.Peygamber'in bu anlaşmayı Binti Hâris'in evinde yazdığını ve bu sahifenin Rasûlüllah'dan sonra Hz.Ali'ye

⁷ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/150-1; İbn Sa'd, *Tabakât*, I/238-9; İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1976, II/319-20; Derveze, *Sîretü'r-Resûl*, II/63.

⁸ *Buhârî*, İtisâm, 16 (VIII/154); Kefâlet, 2 (III/57); Edeb, 67 (VII/92); *Müslim*, Fadâilü's-Sahâbe, 204-5 (IV/1960); *Ebû Davud*, Ferâiz, 17 (III/338-9); *Ahmed b.Hanbel*, III/111, 145, 281; İbn Sa'd, *Tabakât*, I/238.

⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/204; Mehmet A.Aydın, "Anayasa" md., *T.D.V.İ.A.*, s.153.

¹⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/205; Karaman, "Kur'an-ı Kerim'e ve Örnek Uygulamaya Göre Devlet", *İlim ve Sanat Der.*, Ocak-1994, sayı: 34, s.7.

¹¹ *Ebû Davud*, Harâc, 23 (IV/402).

¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I/1112.

¹³ *İslam Peygamberi*, I/212; *İslam Hukuku Etüdlere*, s.46.

¹⁴ Bkz. 11 nolu dipnot.

geçtiğini belirtmektedir¹⁵. Buna göre, iki ayrı parçadan oluşan anlaşma metninin Müslümanlarla olan kısmının Enes b.Mâlik'in evinde¹⁶, Yahudilerle olan kısmının ise Binti Hâris'in evinde ve farklı zamanlarda yazıldığı anlaşılmaktadır¹⁷. Metni bir bütün halinde nakleden tarihî kaynaklar ise, muhtemelen Yahudilerle ilgili olan kısmın onları, Müslümanların sahip oldukları anayasal hayatın içine dahil etmek gayesini güttüğünden, bu iki ayrı vesikayı tek bir metin halinde nakletmeyi uygun görmüşlerdir¹⁸. Ayrıca belirtmek gerekirse, konuyla ilgili "The Constitution of Medina" adlı makalenin¹⁹ yazarı batılı araştırmacı R.B.Serjeant, vesikanın muhtelif zamanlarda kaleme alınmış sekiz ayrı belgenin bir araya gelmesiyle oluştuğunu ileri sürmektedir²⁰.

Medine anayasasını oluşturan bu vesikanın mevsûkiyeti hakkında şüphe etmek için ciddi hiç bir neden yoktur²¹. Zira tarihî kaynaklar, Hz.Peygamber'le Yahudiler arasında akdedilen bu anlaşmaya açıkça işaret etmektedir²². Vesika, Muhammed b. İshâk (v.150) ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v.223) gibi ilk dönem tarih yazarları

¹⁵ Beyhâkî, *es-Sünen*, IX/183.

¹⁶ Bkz. 8 nolu dipnot.

¹⁷ Bkz. 11 ve 15 nolu dipnot. Umerî, Yahudilerle ilgili olan anlaşmanın, diğerinden daha önce yapıldığı ve yazıldığı kanatindedir, bkz. Ekrem Ziyâ Umerî, *Medine Toplumunu*, İstanbul, 1988, s.84-5; Ali Bulaç, "Asr-ı Saâdet'te Bir Arada Yaşama Projesi: Medine Vesikası", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslâm*, İstanbul, 1994, II/172; Abidin Sönmez, *Rasûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri*, İstanbul, 1984, s.90.

¹⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/212.

¹⁹ *The Islamic Quarterly*, London, 1964, VII/1, 3-16.

²⁰ R.B.Serjeant, "Sözde 'Medine Anayasası'nda Yer Alan Vesikaların Tahlil ve Tercümesi", *Bilgi ve Hikmet Der.*, Kış-1994, sayı: 5, s.72.

²¹ Arap müelliflerinden Yusuf Aş, vesikanın hadis ve fıkıh kitaplarında tam metin halinde nakledilmeği düşüncesinden hareketle teşriî değere sahip olamayacağını kaydeder. Aş, İbn İshâk tarafından isnadsız olarak nakledilen metni dikkate alarak ileri sürdüğü bu iddiasında kısmen haklı olsa da, onun hadis kaynaklarında tam metni yok diye vesikayı gayr-i sahîh addetmesi doğru değildir. Zira hadis kaynaklarında her ne kadar tamamı olamasa da, önemli bir bölümü parçalar halinde nakledilmiştir. Ayrıca metni İbn İshâk'ın dışında Ebû Ubeyd (v.223) ve İbn Zenceveyh (v.247) gibi tarihçiler de farklı isnadlarla nakletmişlerdir. Kanaatimizce, Aş'ın iddia ettiği gibi, vesikanın büsbütün uydurma olduğunu söylemek hiç mümkün değildir. Bu konuda ayrıca bkz. Umerî, *a.g.e.*, s.79-81.

²² Muhammed b.Ömer el-Vâkidi, *Kitâbu'l-Meğâzî*, Beyrut, 1984, I/176; İbn Hişâm, *es-Sîre.*, III/51; İbn Sa'd, *Tabakât.*, II/29; Taberî, *Târik.*, II/479; İbn Kesîr, *el-Bidâye.*, IV/103-4; konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. İ.Süreyya Sırma, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti ile İlgili Bazı Veriler" *Bilgi ve Hikmet Der.*, Kış-1994, sayı: 5, s.46-53

tarafından farklı isnadlarla tam metin halinde nakledilmiştir²³. Ayrıca vesikanın bazı bölümleri, sahih isnadlarla hadis kaynaklarında da geçmektedir²⁴. Konuyla yakından ilgilenen batılı araştırmacıların açıklamaları da bunu doğrular mahiyettedir: Vesikayı, "Skizzen und Vorarbeiten" adlı eserinde²⁵ Almanca olarak yayınlayan ve bu çabasıyla onu Batı bilim çevrelerine tanıtan Wellhausen ile Caetani, Watt ve Serjeant gibi müsteşrikler bile vesikanın sıhhatini onaylamak zorunda kalmışlardır²⁶. Caetani, bu konuda hiç bir sorun olmadığını çok açık bir şekilde dile getirir. Ona göre, gerek ifade tarzı, gerekse içeriği metin üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmadığı izlenimini vermektedir. Zira metne, özel maksatlı bir ilave ya da tahrifat yapılacak olsaydı, bunun küçük bir eseri bile hemen ortaya çıkarılırdı. Caetani açıkça, vesikanın günümüze kadar otantik (sahih) bir şekilde geldiğini ifade etmektedir²⁷.

a) Medine Vesikasının Anayasal Hükümleri

Medine şehir devletinin anayasası olarak kabul edilen Medine Vesikası, hukukî kavramlar dikkate alınarak tarafsız bir gözle incelendiğinde, modern bir hukuk sisteminde yer alan anayasal düzenlemelere ait temel esasları içerdiği görülmektedir. Sözgelimi, devletin şekli yapısı ve bütünlüğü, fertlerin siyasi birliği, egemenlik prensibi, eşitlik kavramı, yasama ve yürütme yetkisi, sosyal sigorta, anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcı niteliği, savaş ve barış sorunu, dış ilişkiler, devlet ve fertlerin güvenliği, yabancıların (gayr-i müslimlerin) temel hakları ve ülke unsuru gibi

²³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/147-50; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s.193-4; İbn Kesîr, *es-Sîre*, II/321-4; *el-Bidâye*., III/224-5; ayrıca bkz. Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*., Kahire, 1941, s.1-7.

²⁴ Vesikanın metnine uygun ifade ve uygulamalar için bkz. *Buhârî*, Cihâd, 171 (IV/30); Cizye, 10 (IV/ 67), 17 (IV/89); *Müslim*, Hac, 363 (II/994); İtk, 17, 20 (II/1146-7); *Tirmizî*, Velâ', 3 (IV/439); *Ahmed b. Hanbel*, I/81, 271, II/204, III/342.

²⁵ Berlin, 1899. Medine vesikasının Batılı araştırmacılarca kaydedildiği eserler ve müellifleri için bkz. Hamidullah, *el-Vesâik*., s.1; *İslam Peygamberi*, I/220; Tuğ, *a.g.e.*, 40-1; Bulaç, *a.g.mk.*, s.170.

²⁶ Wellhausen, *Das Arabische Reich*., s.9; Caetani, *İslam Tarihi*, III/146-7; Watt, *Muhammad at Medina*, s.225; Serjeant, *a.g.mk.*, s.72.

²⁷ Caetani, *a.g.e.*, III/118-9.

anayasal nitelikli temel ilkeler yer almaktadır²⁸. Bu anayasal metnin maddelerini şöyle sıralanmak mümkündür:

1. Bu *kitap (yazı)* Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli müminler ve müslümanlar ve bunlara tâbi olanlarla yine onlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihad edenler için (olmak üzere tanzim edilmiştir).
2. İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir *ümme* (*câmi'a*) teşkil ederler
3. Kureyş'ten olan muhacirler, kendi aralarında adet olduğu üzere *kan diyetlerini* ödemeye iştirak ederler ve onlar savaş esirlerinin *kurtuluş fidyelerini* müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara adalet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.
4. Benî Avflar kendi aralarında adet olduğu üzere evvelki şekiller altında *kan diyetlerini* ödemeye iştirak edecekler ve (müslümanların teşkil ettiği) her zümre (tâife), savaş esirlerinin kurtuluş fidyelerini müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre ödemeye katılacaklardır.
- 5-11. Benû Hâris'ler, Benû Sâide'ler, Benû Cuşem'ler, Benû'n-Neccâr'lar, Benû Amr b.Avflar, Benû'n-Nebî't'ler ve Benû'l-Evs'ler de (kan diyeti ve kurtuluş fidyesi konusunda) aynı şekilde davranacaklardır.
- 12/a. Müminler kendi aralarında ağır malî mes'uliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar; kurtuluş fidyesi veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve makul bilinen esaslara göre verilecektir.
- 12/b. Hiç bir mümin diğer bir müminin (kendisiyle kardeşlik bağı kurulmuş olan) mevlâsıyla onun aleyhine olmak üzere bir anlaşma yapamaz.
13. Takvâ sahibi müminler, kendi aralarında ahlaksızlık yapan, düşmalık besleyen, kötülük ve adaletsizlik yapmak isteyen kimselere karşı çıkacaklar ve bu kimse onların evladı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.
14. Hiç bir mümin bir kafir yüzünden, bir mümini öldüremez ve bir mümin aleyhine bir kafire yardım edemez.
15. Allah'ın *zimmeti (himaye ve teminatı)* tektir; Müminlerin en ehemmiyetsizlerinden birinin himayesi, onların hepsi için hüküm ifade eder. Zira müminler, diğer insanlardan ayrı olarak birbirlerinin mevlâsı (kardeşi)dirler.
16. *Yahudilerden bize tâbi olanlar*, zulme uğramaksızın ve düşmanlarına yardım edilmeksizin, *yardım ve eşitliğe* hak kazanırlar.

²⁸ Sönmez, *Rasûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri*, s.91-2.

17. Müminler arasında barış da tekdir. Hiç bir mümin Allah yolunda savaşırken diğer müminlerin dışında bir *barış anlaşması* akdedemez; barış ancak *topyekün ve adalet esasları üzere* yapılacaktır.

18. Bizimle birlikte savaşa katılan bütün (*askerî*) birlikler birbirleriyle münavebe edeceklerdir.

19. Müminler, birbirlerinin Allah yolunda akan kanlarının intikamını alacaklardır.

20/a. Takva sahibi müminler, en iyi ve en doğru yol üzerinde bulunurlar.

20/b. Hiç bir müşrik, bir Kureyşli'nin *mal ve canını himayesi* altına alamaz ve bu hususta hiç bir mümine engel olamaz.

21. Herhangi bir kimsenin haksız yere bir müminin ölümüne sebep olduğu kesin bir delille sabit olur ve maktûlün velisi de rıza göstermezse, *kıyas hükümlerine tâbi* olur. Bu durumda bütün müminler ona karşı olurlar; ancak bunlara sadece bu kaidelerin tatbiki için harekette bulunmak helal (doğru) olur.

22. Bu *sahife (yazı)*da bulunanları kabul eden, Allah'a ve Ahiret Günü'ne inanan bir müminin bir kâtile yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helal (doğru) değildir. Ona yardım eden veya sığınacak yer gösteren Kıyamet Günü Allah'ın lanet ve gazabına uğrayacaktır. O gün artık ondan ne bir fidye ne de başka bir şey alınacaktır.

23. Hakkında *ihtilafa* düştüğünüz herhangi bir şey, (*karar için*) Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir.

24. *Yahudiler*, müminler gibi, savaşa devam ettikleri sürece (kendi *savaş masraflarını* karşılamak zorundadırlar.

25/a. Benû Avf *Yahudileri* müminlerle birlikte bir *ümme (topluluk)*tur. *Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri de kendilerinedir.* Buna bizzat kendileri ve mevlâları dahildir.

25/b. Yalnız kim haksız bir fiil ya da bir cürüm işlerse, o sadece kendisine ve aile efradına zarar (vermiş) olacaktır.

26-34. (Bu konuda) Benu'n-Neccâr, Benu'l-Hâris, Benû Sâide, Benû Cuşem, Benu'l-Evs, Benû Sa'lebe, Sa'lebe'nin kolu Cefne ailesi, Benu'ş-Şuteybe ve Sa'lebe'nin mevlâları, Benû Avf *Yahudileri* gibi aynı haklara sahip olacaklardır. (*Kurallara*) *muhakkak riayet edilecek* ve bunlara aykırı hareket olmayacaktır.

35. *Yahudilere sığınmış olan kimseler (bitâne)* de, bizzat *Yahudiler* gibi kabul edilecektir.

36/a. Bu (*Yahudi*)lerden hiç kimse, *Muhammed'in müsadese* olmadan (müslümanlarla birlikte askerî bir sefere) çıkmayacaktır.

36/b. Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilmeyecektir. Şüphesiz bir adam *öldürecek olursa, neticede kendisini ve aile efradını sorumluluk altına sokar*; aksi halde (kurallara uymayan kimse)

haksızlık yapmış olacaktır. Allah bu yazıya en iyi riayet edenlerle beraberdir.

37/a. (Savaş durumunda) Yahudilerin masrafları kendilerine, müslümanların masrafları da kendilerinedir. Şüphesiz bu sahifede gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında dayanışma ve iyilik hakim olacaktır. (Kurallara) mutlak riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır.

37/b. Hiç kimse müttefikine karşı cürüm işleyemez; şüphe yok ki, mazluma da yardım edilecektir.

38. Yahudiler, müslümanlarla birlikte savaştıkları sürece harcama yapacaklardır.

39. Bu sahife (yazı)nın gösterdiği kimse lehine Yesrib vadisi dahili (cevf), haram (mukaddes) bir bölgedir.

40. Himaye altındaki kimseler (câr), bizzat himaye eden kimse gibidir; ne zulmedilir, ne de (kendisi) cürüm işleyebilir.

41. Himaye verme hakkına sahip kimselerin izni dışında, himaye hakkı verilemez.

42. Bu sahife (yazı)da gösterilen kimseler arasında ortaya çıkmasından korkulan bütün öldürme yahut anlaşmazlıkların Allah'a ve Elçisi Muhammed'e götürülmeleri gerekir. Allah bu sahife (yazı)ya en iyi riayet edenlerle beraberdir.

43. Ne Kureyşliler ne de onlara yardım edenler himaye altına alınacaklardır.

44. O (Müslümanlar ve Yahudi)ler arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.

45/a. Şayet o (Yahudi)ler (müslümanlar tarafından) bir barış akdetmeye yahut bir barış akdine katılmaya çağrılırlarsa, bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona katılacaklardır. Şayet o (Yahudi)ler de, (müslümanlara) aynı şeyi teklif edecek olurlarsa, müminlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır; din konusunda yapılacak savaşlar müstesnadır.

45/b. Her zümre, (gerek savunma ve gerekse diğer ihtiyaçlar konusunda) kendine ait bölgeden sorumludur.

46. Bu sahife (yazı)da gösterilen kimseler için geçerli olan durum, aynı şekilde Evs Yahudilerine, yani mevlâları ve bizzat kendilerine, burada gösterilen kimseler tarafından aynen tatbik olunur. (Kurallara) mutlak riayet edilecek ve bunlara aykırı hareket olmayacaktır. Haksız şekilde kazanç temin edenler, ancak kendilerine zarar vermiş olurlar. Allah bu sahife (yazı)da gösterilen maddelere en doğru ve en mükemmel riayet edenlerle beraberdir.

47. Bu kitap (yazı), haksız bir fiil veya cürüm işleyen (ile ceza) arasına engel olarak giremez. Kim bir savaşa çıkarsa, emniyette olur; kim Medine'de kalırsa, yine emniyette olur; haksız bir fiil veya cürüm

işlemek müstesnadır. Şüphesiz Allah iyilerin ve sadakatla davrananların koruyucusudur. Muhammed Allah'ın Elçisidir."²⁹

Medine şehir devletini oluşturan toplulukların birbirleriyle ve yabancılarla olan ilişkilerini düzenleyen ve belirli esaslara bağlayan bu vesika, Hamidullah'a göre *ilk İslam devletinin anayasası* olmanın dışında, aynı zamanda yeryüzünde bir devletin vaz'ettiği *ilk yazılı anayasa* olma özelliğini de taşımaktadır³⁰. Hz.Peygamber tarafından tanzim edilen bu anayasa metni dikkatle incelendiğinde, önemli hukukî prensiplere işaret ettiği görülmektedir:

i. Hukukî yapı itibariyle vesika, öncelikle kendisini "*kitâb*" veya "*sahîfe*" diye takdim etmektedir³¹. Bu nitelik vesikanın, insanlar arası ilişkilerde uyulması gerekli *temel kurallar manzumesi* olduğunu belirtmekle birlikte³², aynı zamanda bizzat yazıyla tesbit edildiğini de vurgulamaktadır. Kur'an'da, Allah'ın insanlar için vaz'ettiği emir ve yasaklar hakkında da aynı terimlerin kullanılması³³, vesikanın, idarî ve siyasi ilişkilerini tanzim ettiği insanlar tarafından ne derece bağlayıcı ve hukuk kurallarının fevkinde bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir³⁴.

ii. Vesikada ayrıca, ülke unsuru üzerinde de durulmuş ve *Medine Cevfi* diye bahsedilen bu yeni şehir-devletin *haram hudutları* yani dış ilişkilerde dokunulmaz ve mukaddes sayılan şehir-devlet arazisine (*korunmuş sınırlarına*) çok açık bir biçimde işaret edilmiştir³⁵. Bu sınır, çeşitli kabilelerin yerleşik halde olduğu Medine vadisinin tamamını içermektedir. Rivayete göre, Resûlullah @, Medine'yi mukaddes bir ülke (*harâm*) haline getirdiğini bir deri üzerine yazdırmış³⁶ ve Ka'b b.Mâlik'i de şehir-devletin sınırlarını göstermek üzere çeşitli yerlere sınır taşları dikmesi için

²⁹ Kaynaklar için bkz. 23. dipnot. Vesikanın Salih Tuğ tarafından Türkçe'ye çevrilmiş tam metni için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/224-8; *İslam Hukuku Etüdleri*, s.37-45; Tuğ, *a.g.e.*, s.35-40.

³⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/206; Tuğ, *a.g.e.*, s.43; Aydın, *a.g.md.*, s.153.

³¹ Bkz. Vesikanın 1, 22, 36, 39, 42, 46, 47. maddeleri.

³² Tuğ, *a.g.e.*, s.45.

³³ İsrâ, 17/2; En'âm, 6/154; Necd, 53/36; A'lâ, 87/19 vd..

³⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/207; Tuğ, *a.g.e.*, s.45; Karaman, *a.g.e.*, I/73.

³⁵ Vesikanın 39. maddesi; Tuğ, *a.g.e.*, s.44; Karaman, *a.g.e.*, I/72.

³⁶ *Müslim*, Hacc, 457 (II/992); *Ahmed b.Hanbel*, IV/141.

görevlendirmişti³⁷. Bu niteliğiyle vesikanın, modern anlamda bir ülkenin toprak bütünlüğüne verdiği önemi göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

iii. Vesika, insan unsuru açısından da düzenleyici bir karaktere sahiptir. O dönem Yarımada'sında, kan bağına dayalı determinist ve kabileci bir sosyal yapı hakim iken, artık bu siyasal oluşumla, tamamen serbest iradeye dayalı bir topluluk ve sosyal yapı anlayışı hakim olmuştur. Bu anayasal düzenlemeyi kabul eden fertler veya zümreler, *siyasî birlik* anlamında *tek bir ümmet* olarak nitelendirilmişlerdir³⁸. Bu durum, siyasî birliğe mensup üyelerin, ister müslüman isterse gayr-i müslim olsun, *ümmet* içerisinde haklar kazanma ve görevler yüklenme statüsüne sahip olduklarını göstermektedir. Böyle bir anlayış, dönemin determinist kabile yapısını bir kenara iterek dil, din, ırk gibi farklılıkları dikkate almayan, yalnızca insan unsuruna dayalı yeni bir sosyal yapıyı ön görmektedir³⁹.

iv. Vesika aynı zamanda, adaletin dağıtımı ve *adli işlerin* yürütülmesi konusunda da gerçek bir inkılap niteliğindedir. Zira bu konuda alınması gerekli tedbir ve uygulamalar, daha önce tek bir ferdin takdirine bırakılırken, söz konusu yasayla birlikte tamamen merkezî otoriteye tevdi edilmiştir. Bununla, tüm kabile mensuplarının gerektiğinde kendi kabile veya ailesine mensup kimselere karşı bile olsa, bir vatandaş olarak merkezî otoritenin etrafında birleştirilmesi zorunlu hale getirilmiştir⁴⁰. Nitekim hangi kabileye mensup olursa olsun, bir caniyeye asla sığınma ve himaye hakkı (emân) tanınmayacak⁴¹ ve aralarında ortaya çıkacak her türlü

³⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/210; Medine'nin haram olan sınırları hakkında ayrıca bkz. *Buhârî*, Fedâilü'l-Medine, 1 (II/220-1); *Müslim*, Hacc, 458-62 (II/992-3); *Tirmizî*, Velâ', 3 (IV/439); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/98-100.

³⁸ Vesikanın 2 ve 25. maddeleri; Watt, *Hız Muhammed*, s.100.

³⁹ Vesikanın 1,2,16 ve 25. maddeleri; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/208; Tuğ, *a.g.e.*,s.45; Karaman, *a.g.e.*, I/72-3.

⁴⁰ Vesikanın 13. maddesi.

⁴¹ Vesikanın 22. maddesi.

ihtilafta kanunların ve adaletin yegane kaynağı olarak Allah ve Resûlü Muhammed @ tek merci kabul edilecektir⁴².

v. Vesikanın en önemli hususlarından biri de, şehir-devletin *başkanlık* vasfının Hz.Muhammed'e@ verilmiş olmasıdır⁴³. Bu durum, vesikanın ilk maddesinde anlaşmanın Hz.Muhammed @ tarafından akdedildiği şeklinde vurgulandığı gibi, dış ilişkilerde, özellikle savaş durumunun tesbitinde⁴⁴ ve taraflar arasında her türlü anlaşmazlığın giderilmesinde onun tek merci olduğu⁴⁵ vurgulanarak belirtilmiştir. Esasen şehirdeki toplumsal yapı da Hz.Peygamber'in böyle bir makama kolayca gelmesi için önemli bir faktördü; zira hicret öncesinde şehirde uzun süren mücadeleler sonrası siyasî otoritenin dumura uğradığı kaotik bir durum hakimdi. Şehrin siyasî otoriteye olan ihtiyacı, onun en yüksek başkan olarak seçimini sıkıntısız ve vuruşmasız bir şekilde gerçekleştirmiş oldu⁴⁶. Ancak yerli ve yabancı bazı çevrelerce, Hz.Peygamber'in Medine şehir-devletin veya İslam toplumunun başkanı değil de, adeta sadece muhacirlerin reisi olarak takdim edildiği ileri sürülmüştür⁴⁷. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, anayasada Hz. Peygamber'in statüsü üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmamış olduğu bir gerçektir. Ancak bu durum, anlaşmanın yapıldığı dönemin toplumsal şartlarıyla yakından ilgilidir. Zira Medine şehir-devletini oluşturan gruplar, o günkü şartlar altında merkezî otoriteye daha ziyade dış ilişkilerde ve özellikle de savaş alanında ihtiyaç duyuyorlardı. Bu nedenle Hz.Peygamber'in dış

⁴² Vesikanın 23. maddesi; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/20207-8.

⁴³ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s.40.

⁴⁴ Vesikanın 36. maddesi.

⁴⁵ Vesikanın 23 ve 42. maddeleri.

⁴⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/203.

⁴⁷ Watt, *Islamic Political Thought*, Edinburgh, 1968, s.20-1; Ali Bulaç, *"..Medine Vesikası"*, II/191. Son yıllarda Medine Vesikası üzerinde yaptığı faydalı çalışmalarıyla dikkati çeken yazar Ali Bulaç, vesikanın, günümüz İslam toplumu için farklı etnik gruplarla birlikte ortaklaşa yaşama imkanı sağlayacak önemli bir toplumsal proje olduğunu vurgular. Ancak vesikanın *hakimiyet* değil *katılım* temeline dayalı olduğunu, dolayısıyla Peygamber'in @ de *hakim* değil *hakem* konumunda olduğunu belirtir. Bu ifade, Hz.Peygamber'in devlet başkanı olarak tek merci olduğunu ifade etmekten uzak olmakla birlikte, aynı zamanda vesikanın 36, 23 ve 42. maddeleriyle de açıkça çelişki arz etmektedir.

ilişkilerde ve yargıyı ilgilendiren konularda tek merci kabul edilmesi, ancak onun devlet başkanlığı vasfıyla izah edilebilir⁴⁸.

b) Vesikanın Yahudilerle İlgili Maddelerinin Tahlili

Farklı zamanlarda yazılmış iki ayrı metnin bir araya getirilmesiyle oluşan bu vesikanın, 24-47. maddeler arasında kalan kısmı Yahudilerle ilgilidir. Ancak daha önce Medineli müslümanlar arasında yazıldığı bildirilen kısımda Yahudilerle ilgili olan ve zulme uğramamak ve karşılıklı yardımlaşma esasına dayalı olmak üzere onların da bu siyasî oluşuma katılabilmesini öngören bir (16.) maddenin yer aldığı görülmektedir. Bu durum, Yahudilerle ilgili olan kısmın sonradan daha önceki metne ilave edildiği şeklinde izah edilebilir⁴⁹.

Anayasa metninin Yahudilerle ilgili olan kısmı dikkatle incelendiğinde, *statü itibariyle*, Yahudi kesimin müslümanlarla birlikte bağımsız müttefik bir grup olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Zira anayasa maddeleri, Yahudilerin istiklalini siyasî alanda olduğu kadar iktisadî alanda da önemli ölçüde merkezî otoriteye bağımlı kılıyordu. Nitekim anayasa metninde, bir düzine müslüman Arap kabilesi sayılarak bunlara bağlı (*mevâli*) veya müttefik olan bazı Yahudi kabilelerinin şu ya da bu haklara sahip olacaklarından bahsedilmektedir⁵⁰. Buna göre, Yahudiler, federal yapıdaki bu şehir-devlete eşit şartlarda katılmışa benzememektedir; onların durumu, hakim konumdaki müslüman topluluğa sığınma ve katılma şeklinde izah edilebilir⁵¹.

Anlaşma maddelerinin müslümanların lehine bir durum arzemesi, öncelikle müslümanların dışardan gelen düşmana karşı Bedir'de önemli bir zafer kazanmaları,

⁴⁸ Aydın, *a.g.md.*, s.153-4.

⁴⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/212.

⁵⁰ Vesikanın 23-35 ve 46. maddeleri.

⁵¹ Bazı araştırmacılar (mesela Ali Bulaç), Yahudilerin böyle bir anlaşmayı hakimiyet değil eşit şartlarda katılım esasına dayalı olarak imzaladıklarını, zira şehrin yüzde 15 nüfusuna sahip bir kesimin kendi istek ve arzularına uygun olarak ihdas ettikleri bir sözleşme metnini kendisinden sayı ve silahça daha üstün kesimine kabul ettirmesinin mümkün olmadığını belirtirler, bkz. Bulaç, *a.g.mk.*, II/187.

içerde de durumlarını iyice kuvvetlendirip dayanışmayı sağladıkları bir ana rastlamış olmasından ileri gelmektedir⁵² Nitekim Ebû Davud'da geçtiği gibi⁵³, esasen Yahudiler anlaşmaya, Bedir savaşı sonrasında Ka'b b.Eşref'in ölümü üzerine katılmışlardı. Vâkidî'nin naklettiği bir haber de bunu doğrulamaktadır; ona göre, Ka'b, Bedir savaşı sonrasında müslümanlara ve özellikle Hz.Peygamber'e karşı giriştiği düşmanca tavrı yüzünden öldürülmüş, daha sonra Peygamber @ Yahudileri bir daha böyle şeyler yapmamaları konusunda uyarılmış ve *bir anlaşma* yapmaya davet etmişti; onlar da bu teklifi kabul edip bir ahidname yazmışlardı⁵⁴. Bu haberler, anlaşma metninin Yahudilerle ilgili olan kısmının, müslümanların güçlü ve hakim oldukları bir döneme rasladığını göstermektedir. Aksi halde metinde iki ayrı maddede geçen "*Muhammed Rasûlullah*" deyiminin başka türlü izahı mümkün olmasa gerektir. Zira bu ifade, onların içine düştükleri iğreti ve zayıf durum karşısında sözleşmede geçen "*Allah'ın Resûlü*" deyimini hoşgörüle karşılamak zorunda kaldıklarını göstermektedir⁵⁵.

Medine anayasası hazırlanırken müslümanların konumunun yeterince iyi anlaşılabilmesi için, Hudeybiye anlaşmasını hatırlatmak gerekir. Bilindiği gibi, anlaşma metni açıkça müslümanların aleyhine hükümler içermesine rağmen ve hatta Hz. Peygamber metne "*Allah'ın Resûlü Muhammed*" ibaresini yazdırmak istediği halde, müşriklerin itirazı üzerine "*Abdullah'ın oğlu Muhammed*" şeklinde yazılmasını kabul edip onların isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştı⁵⁶. Müslümanların bu şartlardaki bir anlaşmayı imzalamış olmaları, onların anlaşmaya eşit şartlarda katılmadıklarını göstermektedir. Bu durum, Medine sözleşmesiyle kıyaslandığında bizleri, Yahudilerin anlaşmaya müslümanlarla aynı şartlarda katılmadığı şeklinde bir düşünceye götürmektedir. Zira Hz.Peygamber'in risaletine daha başlangıçta karşı

⁵² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/211.

⁵³ *Ebû Davud*, Harâc, 23 (IV/402).

⁵⁴ Vâkidî, *a.g.e.*, I/192.

⁵⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/212-3.

⁵⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/332; Hamidullah, *el-Vesâik*, s.17.

çıkan Yahudiler, Medine vesikasının hazırlanmasında yeterince güçlü olsalardı, "Muhammed Resûlüllah" deyiminin metne alınmasına mutlaka karşı çıkar, bunu hoşgörüyü karşılamazlardı.

Ayrıca müslümanların Yahudilerden daha az güçlü oldukları iddiası da yeterince gerçeği yansıtmamaktadır; zira müslümanlar her ne kadar kemmiyet itibariyle güçsüz gibi görünseler de, esasen keyfiyet itibariyle yeterince güçlü idiler. Şöyle ki, o dönemde kişiler değil, kabile esas olduğundan ve kabileyi de kabile reisi temsil ettiğinden son söz onlardan çıkıyordu. Medine'de şehrin hakimi durumundaki iki büyük kabileden Evs ve Hazrec'in reisleri olan Sa'd b.Ubâde ve Sa'd b.Muâz müslüman olmuş, dolayısıyla çoğunluğu müslüman olmayan kabile fertlerinin, onların kararları karşısında fazla bir yaptırım gücü kalmamıştı. Bu durum, güçsüz gibi görünen müslüman kesimi güçlü kılan önemli bir etkendi⁵⁷. İşte bu faktörler, Yahudi kesim karşısında müslümanları yeterince güçlü kılıyor ve anlaşma metni böyle bir ortamda yapıldığından maddeleri daha çok müslümanlar lehine bir durum arz ediyordu. Bu durumda tarafların anlaşmaya eşit şartlarda ve ortaklaşa katılım esasına dayalı olarak imza attıklarını söylemek fazla iyimser bir yaklaşım olsa gerektir.

i. Anayasaya göre, başta Yahudiler olmak üzere gayr-i müslim gruplar, Medine'ye karşı oluşan bir dış tehdit veya saldırı karşısında müslümanlarla birlikte şehri ortaklaşa savunacaklar, birbirleriyle iş birliği ve yardımlaşma halinde olacaklar⁵⁸, bu konuda yapılacak her türlü harcamaya taraflar ortaklaşa katkıda bulunacaklardır⁵⁹. Ayrıca anayasada açık bir biçimde Yahudilerin Mekkeli müşriklere veya müttefiklerine bir yardım yahut himaye hakkı tanımaları kesin olarak yasaklanmıştır⁶⁰. Medine dışında dinî sebeplere dayalı olarak yapılacak bir saldırı savaşı halinde ise, hiç bir

⁵⁷ Sırma, "Asr-ı Saâdet'te Devlet Başkanlığı", *Büt. Yön. Asr-ı Saâdet'te İslâm*, İstanbul, 1994, II/31-2.

⁵⁸ Vesikanın 18, 44 ve 45. maddeleri; Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s.39.

⁵⁹ Vesikanın 24, 37, ve 38. maddeleri.

⁶⁰ Vesikanın 43. maddesi.

grubun diğereine yardımında bulunma mükellefiyeti bulunmamaktadır⁶¹. Bununla birlikte, Müslümanların çıktıkları savaşlara Yahudilerin katılma isteği, Hz. Muhammed'in izni ve rızasına bağlı kılınmıştır⁶².

ii. Yabancılara sığınma (*emân*) hakkı tanınması, savaş esirleri için fide-i necât ve öldürme olaylarında kan diyeti ödenmesi şeklinde daha önce geçerli olan uygulamalar, Yahudiler için de tanınmıştır⁶³. Adalet ve yargının işleyişinde hiç bir kesim, işlenilen bir suç karşısında kendi akrabalarını koruma uğruna, engel çıkarmak ve bunu baltalamak hakkına sâhip değildir⁶⁴. Buna göre, eskiden olduğu gibi kabile asabiyetiyle suçlular korunmayacak, kabileden biri suç işlediği zaman kabile fertlerinin tümü ondan sorumlu tutulmayacak, kısaca suç ve cezanın ferdiliği esas alınacaktır⁶⁵. Ayrıca suçluyu takip görevi tek bir fertten bütüne intikal ettirilmek suretiyle, intikamı devletleştirmek ve bununla bir ceza haline getirmek hususunda çok önemli bir adım atılmıştır⁶⁶. Bu hüküm o günün şartları altında adaletin işleyişini açınsından başlı başına bir inkılap niteliğindedir. Zira daha önce şehri büsbütün kuşatan ve hayatı felce uğratan kan davası savaşlarının genel barışı tehdit eder mahiyetteki sivri ucu kırılmış ve bütünü cüze karşı intikamı şeklinde ehlileştirilmiştir⁶⁷.

iii. Anayasada "*Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir. Buna gerek mevlâları, gerekse bizzat kendileri dahildirler.*" şeklinde yer alan 25. maddeye göre, Yahudilere dinî ve hukukî özerklik tanınmıştır⁶⁸. Buna göre Yahudilerin dinlerini açık bir biçimde yaşamaları, anayasanın özel bir maddeyle teminat altına alınmıştır. Bu aynı zamanda İslam'ın pratik alanda yabancılara

⁶¹ Vesikanın 45. maddesi.

⁶² Vesikanın 36. maddesi; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/214.

⁶³ Vesikanın 25/b, 31, 36/b ve 40. maddeleri; Wellhausen, *a.g.e.*, s.6.

⁶⁴ Vesikanın 36/b, 37 ve 47. maddeleri; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/214.

⁶⁵ Bulaç, "*..Medine Vesikası*", II/192.

⁶⁶ Wellhausen, *a.g.e.*, s.7.

⁶⁷ *A.e.*, s.6-7.

⁶⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/213; Tuğ, *a.g.e.*, s.46; Bulaç, "*..Medine Vesikası*", *Bilgi ve Hikmet Der.*, Kış-1994, sayı:5, s.13.

tanıdığı din ve vicdan hürriyetinin yazılı bir belgesi mahiyetindedir. Ayrıca her ne kadar anayasa metninde açıklanmamış olsa da, Kur'an'da, Yahudi, Hıristiyan ve diğer toplumların kendilerine has dinî prensip ve kuralları tatbik edebilecekleri açıkça belirtilmiştir⁶⁹. Nitekim Hz.Peygamber döneminde Yahudiler, kendi aralarında gelişen olaylar için Tevrat'a başvuruyorlar ve hahamların verdiği hükmü uyguluyorlardı. Bazen Resûlullah'ın hakemliğine müracat ettikleri de oluyor; bu durumda o, Kur'an'ın hükmüne uygun olarak kimi zaman aralarında adaletle hükmediyor, kimi zaman da kendi kanunlarıyla onları başbaşa bırakıyordu⁷⁰. Ancak anyasaya göre, tarafların üzerinde anlaşamadıkları hukukî bir davanın çözümü hususunda nihai merci olarak Allah'a ve Resûlü'ne müracat edileceği de karara bağlanmıştır⁷¹.

Netice itibariyle bu vesika, metninden de anlaşılacağı gibi, amme hukuku ile alakalı konularda düzenleyici kaideler içermekte, devlet iktidarını teşkil ve tesis etmekte ve genel hatlarıyla icrâ ve kazâ fonksiyonlarına ilişkin konuları ele almakta, ülkede yaşayan yabancıları hukukî alanda serbest bırakmak suretiyle teşriî alanda da düzenleyici davranmaktadır. Ayrıca gerek iktidarın sahip olduğu haklar ve görevler, gerekse teba'nın hak ve görevleri, ayrıntılı olmasa da vesikada gösterilmektedir⁷².

Bütün bu vasıflarıyla Hz.Peygamber'in farklı insan gruplarının varlığına dayalı olarak oluşturduğu toplumsal yapıyı her yönüyle kuşatan bu hukukî hareket, *"o ve ondan önceki dönemlerde devlet idaresinde asla rastlanmayan, belli hukukî kurallara, iktidarı temsil edenlerin de uymasını gerektirecek tarzda hazırlanmış olan bu yazılı vesika"*⁷³, başlı başına bir inkılap teşkil edecek mahiyettedir.

⁶⁹ Mâide, 5/42-50.

⁷⁰ Derveze, *Sîret.*, II/148; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/213; Umerî, *a.g.e.*, s.93.

⁷¹ Vesikanın 23 ve 42. maddeleri; Tuğ, *a.g.e.*, s.46.

⁷² A.y.

⁷³ A.y.

2- Ehl-i Kitab'a Tanınan Haklar ve Yükümlülükler

Varlığı inanç ve din birliği esasına dayanan bir toplumda, o inancı paylaşmayan insan grupları genelde yabancı unsuru teşkil ederler. Buna göre, bir İslam toplumunda İslam inancına tâbi olmayanlar da bu anlamda yabancı olarak telakki edilir. Gayr-i Müslimler diye bilinen bu insan grupları içerisinde Ehl-i Kitap olanlar, daha önce de değindiğimiz gibi⁷⁴ kısmen ayrı bir statüde değerlendirilmiştir.

a) Zimmîlik (Yabancı Vatandaşlık) Statüsü

Kelime itibariyle "*andlaşma, güvenlik ve söz verme*" anlamına gelen *zimmîlik* ya da *zimmat* kavramı⁷⁵, hukuk literatüründe, "*andlaşma gereği İslam devletinin vatandaşı olma hakkını kazanmış olma*" diye tanımlanmıştır⁷⁶. İslam hukukçuları, "*..müslümanların zimmeti birdir; bu zimmet uğrunda onların en aşağı konumundaki dahi gayret gösterir..*"⁷⁷ hadisinde geçen *zimmat* kelimesinin '*güvenlik (himaye)*' anlamına geldiğini belirtmişlerdir⁷⁸. Medine vesikasında da benzer ifadelerin yer aldığı görülmektedir: "*Allah'ın zimmeti (himaye ve teminatı) tektir; Müminlerin en ehemmiyetsizlerinden birinin himayesi, onların hepsi için hüküm ifade eder. Zira müminler, diğer insanlardan ayrı olarak birbirlerinin mevlâsı (kardeşi)dirler.*"⁷⁹ Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi, bir himaye ve güvenlik müessesesi olarak vaz' edilen *zimmat* akdi, Hz.Peygamber döneminden itibaren Ehl-i Kitab'ın da yer aldığı gayr-i müslim tebaya, İslam topraklarında sürekli güven içerisinde yaşama imkanı sağlamıştır.

⁷⁴ Bkz. s.9.

⁷⁵ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s.112; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I/1077; İbn Kayyım, *Ahkâm*, II/475.

⁷⁶ Ebû Bekr Muhammed b.Ahmed es-Serahsî, *Şerhu Siyeri'l-Kebîr*, Kahire, 1971, I/252; Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn*, s.22; Said Ramazan, *İslam Hukuku*, İstanbul, 1988, s.154; Ahmed Ebû Süleyman, *İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, İstanbul,1985,s.41; Karaman, *Mukayeseli*, III/134.

⁷⁷ *Buhârî*, Ferâiz, 21 (VIII/10); F.Medine, 1 (II/221); Cizye, 10 (IV/67); İ'tisâm, 5 (VIII/145); *Müslim*, Hacc, 467,470 (I/998-9); Itk, 20 (II/1147); *Ebû Davud*, Menâsik, 95 (II/531); Cihâd, 147 (III/183); Diyât, 11 (IV/669); *Tirmizî*, Velâ', 3 (IV/439); *Nesâî*, Kasâme, 10, 14 (VIII/19,24); *İbn Mâce*, Diyât, 31 (II/895); *Ahmed b.Hanbel*, I/81,119, II/192, 211, 398.

⁷⁸ Zeydan, *a.g.e.*, s.22.

İslam bilginleri, hukukî anlamda gayr-i müslimlere belli bir statü tayin eden zimmet akdinin, Mekke'nin fethinden sonra başladığını belirtirler⁸⁰. Her ne kadar Hz. Peygamber'in hicrî 2. yılın Sefer ayında Benû Damra kabilesi ile akdettiği bir anlaşmada '*onlar Allah'ın ve Resûlü'nün zimmeti (teminatı) altındadırlar*' şeklindeki ifadeden⁸¹, zimmet akdinin çok erken bir döneme rastladığı anlaşılmakta ise de, Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinden önce akdettiği bu tür anlaşmalar, statü belirlemekten çok güven verme esasına dayalı, özel nitelikli ve belli bir zaman sınırlıla kayıtlı geçici bir sözleşme niteliğindedir. Nitekim "*Kendilerine Kitab verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Elçisinin haram kıldığını haram saymayan ve gerçek dini din edinmeyen kimselerle, küçül(üp boyun eğ)erek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.*"⁸² şeklindeki ayetin Mekke'nin fethinden sonra nâzil olması da, yukardaki hükmü doğrulamaktadır⁸³.

İslam toplumunda zimmet akdi ya da yabancı vatandaşlık talebinde bulunanların mensub oldukları din, talebin kabulü için ayrı bir önem arz etmektedir. İslam bilginleri, Hz. Peygamber'in uygulamasını dikkate alarak, Ehl-i Kitab'ın böyle bir akde taraf olabileceği konusunda görüş birliği içerisindeyler. Resûlullah'ın Mecûsiler hakkında: "*Onlara Ehl-i Kitab'a davrandığınız gibi davranın.*"⁸⁴ şeklindeki hadisi ise, bu konuda onlara da aynı hakların tanınabileceğini göstermektedir. Ancak İslam alimleri diğer din mensupları hakkında farklı görüşleri sürmüşlerdir. Bunlardan bazıları, hiç bir ayırım yapmadan bütün gayr-i

⁷⁹ Vesikanın 15. maddesi.

⁸⁰ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Me'âd*, III/151.

⁸¹ Hamidullah, *el-Vesâik..*, s.157-8.

⁸² Tevbe, 9/29.

⁸³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV/282; Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâ'i'*, Kahire, trz., IX/4332; Zeydan, *a.g.e.*, s.22.

⁸⁴ *Muvatta'*, Zekât, 42 (I/278); *Musannef*, VI/68-9; Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.44; Şâfiî, *el-Ümm*, IV/174; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s.140.

müslimlerle zimmet akdi yapılabileceğini belirtirken, bazıları da Ehl-i Kitap ve Mecûsîlerin dışındakilerle böyle bir akdin yapılamayacağını ileri sürmüşlerdir⁸⁵.

Hız.Peygamber'in, Ehl-i Kitap'a zimmîlik statüsü tanıdığı kesin olmakla birlikte, diğerleri hakkındaki tutumunu belirlemek, ancak genel nasslar çerçevesinde mümkün olmaktadır. Buna göre Hız.Peygamber, zimmîlik akdini belirleyen cizye ayeti inmeden önce gerek Arap müşrikleri, gerekse Yahudilerle savaş halindeydi. Cizye ayeti inince Ehl-i Kitap'tan ve Mecûsîler'den cizye aldı ve onlarla zimmet akdi yaptı. Nitekim bu amaçla Muaz'ı Yemen'e gönderdi ve cizye karşılığında Necranlı Yahudi ve Hıristiyanları zimmîlik statüsüne dahil etti. Hız.Peygamber'in Mecûsîlerden cizye teklifini kabul etmiş olması, Ehl-i Kitap'ın dışındaki gayr-i müslimlerle zimmet akdi yaptığını göstermektedir. Zimmet akdinin mecûsîler hakkında geçerli olması, akdin diğer din mensuplarıyla da yapılabileceğini göstermektedir⁸⁶.

Ayrıca Hız.Peygamber, sefere çıkardığı ordu komutanlarına, önce İslam'a davet etmelerini, bu kabul edilmediği takdirde cizye teklif etmelerini ve daha sonra savaşa girmelerini tavsiye ederdi⁸⁷. Buradaki ifadeler de genel olarak bütün gayri müslimleri içermektedir; bunun sadece Ehl-i Kitap'a has kılınması uzak bir ihtimaldir⁸⁸.

Yine herhangi bir gayr-i müslimin zimmet akdi talebini kabul etmemek, onları ya müslüman olmak ya da savaşı kabullenmek gibi iki seçenek arasında sıkıştırmak anlamına gelecektir ki, bunu, "Dinde zorlama yoktur"⁸⁹ temel ilkesiyle bağdaştırmak oldukça güçtür⁹⁰. Bütün bu deliller, zimmîlik statüsünün Ehl-i Kitap'la birlikte diğer din mensuplarına da tanındığını göstermektedir.

⁸⁵ Zeydan, *a.g.e.*, s.25-8; Karaman, *Mukayeseli*, III/136-7.

⁸⁶ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Me'âd*, III/152-3; *Ahkâm..*, I/6; Zeydan, *a.g.e.*, s.28.

⁸⁷ *Müslim*, Cihâd, 3 (II/1357-8); *Tirmizî*, Siyer, 48 (IV/162); *Ebü Davud*, Cihâd, 82 (III/83-4); *İbn Mâce*, Cihâd, 38 (II/953-4); *Ahmed b.Hanbel*, V/352, 358; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Me'âd*, III/100.

⁸⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX/328; Zeydan, *a.g.e.*, s.29.

⁸⁹ Bakara, 2/256.

⁹⁰ İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX/210; Serahsî, *Şerhu Siyer*, V/2179-80; Zeydan, *a.g.e.*, s.30.

b) Cizye (Baş-Vergisi) Yükümlülüğü

Genellikle galibin mağlupdan fert başına yıllık belli bir miktarda almış olduğu vergi uygulaması, tarihin çok eski devirlerinden beri bilinmektedir. Gerek Yarımada' da ve gerekse komşu ülkelerde bu tür vergi uygulamasına sık sık rastlanmaktadır⁹¹. Ortaya çıkış ve mahiyet itibariyle aralarında büyük farklılıklar olmakla birlikte Hz.Peygamber'in risaletinin son yıllarında, siyasî yönden tâbi konumundaki gayr-i müslim milletlerden *cizye* adı altında benzer bir verginin alındığına şahit olmaktayız.

Lügatte, "*ödemek, yeterli olmak, karşılamak ve karşılık*" gibi anlamlara gelen *cizye*⁹², İslamî literatürde, gayr-i müslimlerin İslam ülkesinde mal ve can güvenliği içerisinde yaşamalarına karşılık olarak ödemek zorunda oldukları *baş vergisidir*⁹³.

H.z.Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra hicrî 9. yılda Tebûk seferi sırasında nâzil olan *cizye ayetiyle*, bu verginin meşrûiyetine hükmetmiştir⁹⁴:

"Kendilerine Kitab verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Elçisinin haram kıldığını haram saymayan ve gerçek dini din edinmeyen kimselerle, küçül(üp boyun eğ)erek elleriyle *cizye* verinceye kadar savaşın."⁹⁵

Ayetin genel manasına göre, kitap ehlerinden olup da İslam'ı kabul etmeyen kimselerden *cizye* alınması, bunu vermedikleri takdirde kendileriyle savaşılması emredilmektedir. Hz. Peygamber bu ayetin nâzil olmasından sonra kabile reislerine ve devlet başkanlarına yazdığı mektuplarda *cizye* ayetinin hükmünü belirtmeye başlamıştır⁹⁶. Nitekim Tebûk seferi sırasında İmparator Heraklius'a yazdığı mektupta, onu İslam'a davet etmiş; kabul ettiği takdirde, müslümanlarla aynı haklara sahip olacağını, aksi halde *cizye* ödemesi gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca bu mektupta, *cizye* ayetinin

⁹¹ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul, 1984, s.112.

⁹² İsfahâni, *a.g.e.*, s.130; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I/458; Mehmet Erkal, "*Cizye*", *T.D.V.İ.A.*, s.42.

⁹³ Zeydan, *a.g.e.*, s.138; Karaman, *Mukayeseli..*, III/273.

⁹⁴ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.27-8; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, X/109.

⁹⁵ Tevbe, 9/29.

⁹⁶ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.28-33; Hamidullah, *el-Vesâik.*, nr. 19,27,30,57,59,61,62,63.

zikredildiği ve Heraklius'tan, İslam'ı veya cizye ödemeyi kabul eden tebasına engel olmaması istendiği de görülmektedir⁹⁷.

Hz.Peygamber daha sonra, aynı yıl halkı Yahudi ve Hıristiyan olan Eyle, Ezrûh, Cerbâ, Dûmetü'l-Cendel ve ertesi yıl Necran, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer kabile resileriyle yaptığı anlaşmalara cizye yükümlülüğünü de koymuştur⁹⁸. Bu bölgelerden Bahreyn, Hecer ve Yemen ahalisi kısmen bu iki din mensubu, kısmen de Mecusiler'den oluşuyordu⁹⁹. Buna göre, cizye ayetinde her ne kadar yalnızca kitap ehli olanlar zikredilmiş olsa da, Hz.Peygamber döneminde Ehl-i Kitab'ın dışındaki din mensuplarından da cizye alındığı anlaşılmaktadır¹⁰⁰. Serahsî'nin ifadesine göre, esasen cizye ayetinde yalnızca Ehl-i Kitab'ın geçmesi, bu kuralı tahdit için değil, belki cizyenin öncelikle Ehl-i Kitab tarafından kabul edilmesi gerektiğini göstermek içindir¹⁰¹. Ebû Yusuf daha açık bir ifadeyle, cizyenin, İslam'dan dönenler ve Arap asıllı müşrikler müstesnâ olmak üzere, ister mecûsî, ister putperest veya ateşperest olsun, Sâbiî ve Sâmirîler de dahil, bütün gayr-i müslimlerden alınacağını belirtir¹⁰².

Hz.Peygamber'in akdettiği bu anlaşmalar içerisinde çok detaylı olması nedeniyle Necran halkıyla yapılan anlaşma oldukça dikkat çekicidir. Buna göre, Necranlılar,

1000 tanesi Recep, diğer 1000 tanesi de Safer ayında olmak üzere yılda toplam 2000 elbise verecekler; Yemen'de bir savaş olması durumunda, 30 zırh, 30 at, 30 deve ve diğer savaş araç-gereçlerini ödünç verecekler; bunların telef olması halinde müslümanlardan tazmin edeceklerdir; Hz.peygamber'in elçileri, bir ay (başka bir rivayete göre 20 gün)

⁹⁷ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.30; Hamidullah, *el-Vesâik.*, nr. 27; *İslam Peygamberi*, I/367.

⁹⁸ Hamidullah, *el-Vesâik*, nr. 19, 30-3, 57, 93-5, 190-2; konuyla ilgili diğer kaynaklar için bkz. Mustafa Fayda, *Hz.Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul, 1989, s.118-24.

⁹⁹ *Buhârî*, Cizye, 1 (IV/62); *Müslim*, Fedâil, 60 (II/1807); *Tirmizî*, Siyer, 31 (IV/146); *Ebû Davud*, Ha-râc, 31 (IV/57); *Musannef*, VI/38-9, 69-70; Belâzurî, *Futûh.*, s.86; Hamidullah, *el-Vesâik.*, nr. 112-22; *İslam Peygamberi*, I/415-7.

¹⁰⁰ Arap Müşrikleri ve Mecusilerden cizye alınıp alınmayacağı hakkındaki uygulamalar ve bu konuda ileri sürülen görüş ayrılıkları için bkz. İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/153-7; *Ahkâm.*, I/2-7.

¹⁰¹ Serahsî, *el-Mebsût*, Mısır, 1324, X/119.

¹⁰² *el-Harâc*, s.73.

misafir edilecektir; Zulüm yapmayacak, zulme de maruz kalmayacaklardır...

Necran ve onlara bağlı olan halkın canları, malları ve dinî yaşantıları Allah ve Resûlünün himayesi (zimmeti) altında olacak; mülkleri, aileleri ve mabedleri her şeyden masun olacak, hiç kimse dinî konumundan, rahip de rahipliğinden alınmayacaktır; Öşür vermeyecekler, askere alınmayacaklar ve topraklarına ordu ayak basmayacaktır; Bunlara riayet ettikleri sürece *emin* olarak yaşayacaklardır¹⁰³.

Bu anlaşmalar dikkate alındığında, cizyenin, gayr-i müslim teba (zimmîler) ile yapılan zimmet akdi sonucunda alındığı ve bunun karşılığında zimmîlerin can, mal ve inanç özgürlükleri güvence altına alındığı anlaşılır. Nitekim Hz.Peygamber Necranlılarla yaptığı anlaşmada olduğu gibi, Eyle ve Teymâ halkı ile yaptığı zimmet anlaşmasında da onlara bu hakları taahhüt etmiştir. Teymâlî Yahudilerle yapılan anlaşmada, "*Onları himaye etmek bizim görevimiz, cizye ödemek de onların görevidir.*" denilmektedir¹⁰⁴. Buna göre cizye, İslam ülkesini savunmakla yükümlü olmayan gayr-i müslimlerin, ülke savunmasına katkıda bulunmak amacıyla ödedikleri bir vergi olmaktadır. İslam alimleri arasında cizyenin, küfürde ısrar edenlere uygulanan bir nevi ceza ve aşağılama alameti olduğunu savunanlar da vardır¹⁰⁵. Ancak onların böyle bir düşünceye meyiletmesi, cizye ayetinde geçen "*sâğırûn*" ifadesini bu yönde anlamalarından kaynaklanmaktadır. Oysa bu ifadenin anlamı, *onların İslam'ın siyasi hakimiyeti altında bir teba durumunda olduklarını kabul etmek*, demektir¹⁰⁶. Bu şekilde onlara, içinde yaşadıkları topluma karşı maddî ve manevî yönden bazı şeyler borçlu oldukları hem hukuken, hem de fiilen hatırlatılmış olmaktadır¹⁰⁷. Nitekim Hz.Peygamber'in "*Dünyada Allah'ın kullarına azab edenler,*

¹⁰³ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s.78; Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.244-5; İbn Sa'd, *Tabakât*, I/358; Belâzurî, *a.g.e.*, s.77-8; *Ebû Davud*, Harâc, 30 (nr.3041); İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/156; Hamidullah, *el-Vesâik*, nr. 94; *İslam Peygamberi*, I/671-2.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, I/358; Belâzurî, *a.g.e.*, s.40; Hamidullah, *el-Vesâik*, nr. 19.

¹⁰⁵ İbn Kayyim, *Ahkâm*, I/17-8, 22, 25; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II/332. Ayrıca bu konudaki görüş ayrılıkları için bkz. Kurtubî, *el-Câmi'u*, VIII/73; Karaman, *Mukayeseli*, III/277.

¹⁰⁶ Şâfiî, *el-Ümm*, IV/175; Yazır, *Hak Dini*, IV/313.

¹⁰⁷ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.67-8; Zeydan, *a.g.e.*, s.146; Tuğ, *İslam Vergi Hukuku*, s.129; Hamidullah, *İs-lama Giriş*, s.229-30; Said Ramazan, *İslam Hukuku*, s.169.

ahirette O'nun azabına uğrayacaklardır."¹⁰⁸ sözü de bu anlayışı doğrular mahiyettedir.

H.z.peygamber döneminde gayr-i müslimlerden tahsil edilen cizye vergisinin cinsi ve miktarı tam olarak tesbit edilmiş değildir. Her kabile veya bölgenin durumuna göre, cizye miktarları belirlenmiştir¹⁰⁹. Bazı bölgeler için tahsil edilecek vergi aynı¹¹⁰, bazı bölge veya kabileler için nakdî¹¹¹ ve bazı bölgeler için de hem aynı, hem de nakdî olabilmektedir¹¹². Hatta bazı durumlarda cizye mükelleflerine, Necran sulhünde olduğu gibi, bazı bedenî hizmetler ve mükellefiyetler de yüklenebilmektedir. H.z.Peygamber'in belirlediği bu çeşitlilik, hem ihtiyaçlardan, hem de gayr-i müslimlere sağlanmak istenen kolaylık prensibinden ileri gelmektedir¹¹³. H.z.Peygamber bu konuda ashâbını şöyle uyarmaktadır:

"Dikkat edin, her kim anlaşmalı bir zimmîye zulmeder veya gücünün üstünde bir şey teklif ederse, ya da tahrik ederek veya razı olmadığı halde kendisinden bir şey alırsa, kıyamet günü karşısında beni bulur."¹¹⁴

H.z.Peygamber'in, Yemen'de bulunan Muaz'a yazdığı mektupta: "*Ergelik çağına gelmiş (yetişkin: hâlim) erkeklerden bir dinar (cizye) al.*"¹¹⁵ şeklindeki sözü, cizyenin yalnızca erkeklerden alınabileceğini göstermekte ise de, bazı rivayetlere göre¹¹⁶, kadın-erkek, hür-köle gibi her hangi bir ayırım yapmadan tahsil edildiği yerler de olmuştur. Cizye vergisi, o dönemde genelde yıllık olarak tahsil edilmiş¹¹⁷, ancak

¹⁰⁸ *Müslim*, Birr, 117-119 (III/2018); *Ebû Davud*, İmâre, 32 (III/434); *Ahmed b. Hanbel*, III/403, 404, 468; *Ebû Yusuf*, a.g.e., s.135; *İbn Kayyim*, *Ahkâm*, I/34.

¹⁰⁹ *İbn Kayyim*, *Zâdu'l-Meâd*, III/156; *Ahkâm*, I/29.

¹¹⁰ *Ebû Ubeyd*, a.g.e., s.28-9, 244-5; *Hamidullah*, *el-Vesâik*, nr. 94.

¹¹¹ *Ebû Ubeyd*, a.g.e., s.35, 51; *Hamidullah*, *el-Vesâik*, nr.32, 109.

¹¹² *Hamidullah*, *el-Vesâik*, nr.62, 66; *Tuğ*, *İslam Vergi Hukuku...*,s.130; *Fayda*, *H.z.Ömer.*, s.125; *Erkal*, a.g.md., s.43.

¹¹³ *Ebû Ubeyd*, a.g.e., s.191, 56; *Hamidullah*, *el-Vesâik*, nr. 103.

¹¹⁴ *Ebû Davud*, İmâre, 33 (III/437), Cihâd, 165 (III/191); *Beyhaki*, *es-Sünen*, V/204.

¹¹⁵ *Ebû Davud*, Zekât, 5 (II/235); *Ahmed b. Hanbel*, IV/341; *İbn Kayyim*, *Ahkâm*, I/29-30.

¹¹⁶ *Musannef*, VI/90; *Ebû Ubeyd*, a.g.e., s.35, 45-6, 48; *Hamidullah*, *el-Vesâik*, nr. 33.

¹¹⁷ *Ebû Ubeyd*, a.g.e., s.35; *Belâzurî*, a.g.e., s.77; *Hamidullah*, *el-Vesâik*, nr. 32.

Necran örneğinde olduğu gibi, mükelleflere kolaylık olması için iki devre halinde tahsilat yapıldığı olmuştur¹¹⁸.

Son olarak belirtmek gerekirse, Ahmed b.Hanbel'in naklettiği bir rivayete göre, Yarımada'da İslam öncesi cizye adı altında bir vergi uygulaması mevcuttur¹¹⁹. Buradan hareketle M.Watt, İslam öncesi güçlü kabilelerin zayıfları himaye karşılığında aldıkları bu vergiyle, İslam'da vaz' edilen cizye arasında bir ilişki olduğu kanaatini taşır¹²⁰. Ancak Hz.Peygamber'in, Bizans gibi ordu, devlet teşkilatı ve malî yönlerden kendisinden kuvvetçe kat kat üstün devletlerden cizye talep etmesi, İslam'ın koyduğu baş vergisinin önceki uygulamalardan farklı bir hukukî yapıya sahip olduğunu göstermektedir¹²¹.

c) İnanç ve İbadet Özgürlüğü

Doğuştan haklar ve hürriyetlerle donatılmış olarak yaratılan insanoğlunun sahip olduğu en temel hürriyetlerden biri ve belki de en önemlisi, inanma ve inancına uygun yaşayabilme özgürlüğüdür. İslam öncesi ve sonrası dönemlerde bu özgürlüğün çeşitli nedenlere bağlı olarak bazen kısıtlandığını, bazen de tamamen engellendiğini görmek mümkündür¹²². İslam, doğduğu andan itibaren insanoğlunun bu tabii hakkına saygı göstermiş, korumuş ve baskı altına alınmasına asla müsaade etmemiştir¹²³.

İnsanları İslam'a davet etmek ya da onlara İslam'ı tebliğ etmek, İslam'ın emrettiği bir görevdir. Ancak bu görev, zorlama ya da baskı altında gerçekleştirilen bir görev değildir. Kur'an'ın bu konuda izlediği metod, insanın aklına, fikrine ve gönlüne hitap edebilmektir:

¹¹⁸ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.244-5; Hamidullah, *el-Vesâik*, nr. 94.

¹¹⁹ *el-Müsned*, I/227.

¹²⁰ *Muhammed at Medina*, s.246.

¹²¹ Tuğ, *İslam Vergi Hukuku*, s.124.

¹²² Bu konuda yapılan baskılar için bkz. Ebu'l-Fazl İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s.23, 30-1; Arnold, *İntişâr-ı İslam Tarihi*, s.141-2.

¹²³ Kehf, 18/29; Hûd, 11/118-119; Gâşiye, 88/21-22.

"Göklerin ve yerin yaratılışında, gecenin ve gündüzün gidip gelişinde elbette sağduyu sahipleri için ibretler vardır"¹²⁴, "(Ey Muhammed!) De ki: 'Bakın göklerde ve yerde ne var?!..' "¹²⁵, "..Bunu ancak akıl sahipleri hatırlar."¹²⁶

Hız.Peygamber de bu konuda aynı yöntemi izlemiş ve insanları zorlamadan, hikmetle ve güzel öğütlerle İslam'a davet etmiştir. Kur'an, buna şöyle işaret eder:

"(Ey Muhammed) sen hikmetle, güzel öğütlerle Rabb'inin yoluna çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et..."¹²⁷, "..(senin görevin) sadece duyurmaktır..."¹²⁸, "(Ey Muhammed) sen öğüt ver, çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde zorlayıcı değilsin."¹²⁹

Bu ve benzer ayetler gösteriyor ki, davet ne kadar meşrû ise, insanları belli bir inancı kabule zorlamak da o ölçüde gayr-i meşrûdur. Nitekim Kur'an, tevhidin bütün özelliklerini açıkça ortaya koyduktan sonra hiç bir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde dinde zorlamanın yasaklandığını ve insanların dinî tercihlerini kendi arzu ve istekleri doğrultusunda özgürce kullanabileceklerini şöyle ifade eder:

"Dinde zorlama yoktur. Doğruluk (iman) ile sapıklık (küfür) apaçık meydana çıkmıştır. Kim tâğûtu inkar edip Allah'a inanırsa, muhakkak ki o, kopmayan, sağlam bir kulpa yapmıştır..."¹³⁰

Buna göre, her insan kendi inancına uygun şekilde dinini yaşama hakkına sahiptir. Zira hak ve bâtil insanlara açıkça gösterilmiş ve zihinlerde bununla ilgili hiçbir şüpheye mahal bırakılmamıştır¹³¹. Dinde zorlama olmamasının en önemli nedenlerinden biri budur. Nitekim müfessirler bu ayeti izah ederken, hiç kimsenin İslam'a girmek üzere zorlanamayacağını, zira İslam'ın açık ve net, delillerinin de o derece parlak ve aydınlık olduğunu belirtirler. Bu nedenle, insanları zorlamaya gerek yoktur. Allah kimin göğsüne genişlik, basiretine de aydınlık verip hidayet nasip eder-

¹²⁴ Al-i İmrân, 3/190.

¹²⁵ Yûnus, 10/101.

¹²⁶ Al-i İmrân, 3/7.

¹²⁷ Nahl, 16/125.

¹²⁸ Ra'd, 13/40; Şûrâ, 42/48.

¹²⁹ Ğâşiye, 88/21-22.

¹³⁰ Bakara, 2/256.

¹³¹ Yûnus, 10/108.

se, ancak o kimse İslam'a girer; Allah kimin de kalbini köreltir, göz ve kulaklarını mühürlerse, o kimsenin zorla ve baskı altında dine girmesi, kendisine hiç bir yarar sağlamaz¹³². O halde, İslam'ın gerçekten hakim olduğu yerde zorlama olmaz veya olmamalıdır. Zira dinin istekleri zorla değil, kulun kendi istek ve rızasıyla yapılmalıdır; ameller ancak niyetlere göre değer kazanır¹³³. Zorla iman mümkün olmadığı gibi, namaz, oruç, hac ve kısaca ibadet de olmaz¹³⁴.

Kur'an'ın emirlerini en güzel şekilde tatbik eden Hz. Muhammed'in @ yaşadığı dönemde herhangi bir kimsenin İslam'a girme konusunda dolaylı ya da doğrudan zorlandığını gösteren hiç bir olay mevcut değildir. Nitekim yukarda geçen ayetin nüzül sebebiyle ilgili olarak kaynaklarda şöyle bir olay nakledilmektedir: İslam öncesi devirde çocuğu olmayan Medineli Araplar (yani Ensâr), şayet Allah kendilerine bir çocuk verirse, onu Yahudi terbiyesi üzerine yetiştireceğine dair adakta bulunurlardı. Çünkü Yahudileri din bakımından kendilerinden üstün görürlerdi. Medine'de buna göre eğitilip yetiştirilmiş bir miktar çocuk vardı. Hz. Peygamber'le aralarındaki anlaşmaya ihanet eden Benû Nadir Yahudileri Medine'den sürülürken bu çocukları da yanlarına almak istemişlerdi. Çocukların müslüman aileleri buna engel olmak istedilerse de, Hz. Peygamber onların bu isteklerine karşı çıkarak yahudileşmiş bu Arap çocuklarının onlarla beraber gitmelerine izin vermişti¹³⁵.

Bazı alimler, ayetin iniş sebebine dayanarak yalnızca kitap ehlinden olanların müslüman olmaya zorlanamayacağını, diğerlerinin bu hükmün dışında kaldığını ileri sürmüşlerdir¹³⁶. Ancak her ne kadar ayet, özel bir durum hakkında inmiş ise de, benzer bütün haller için genel bir hüküm ifade etmektedir. Ayetin hükmü,

¹³² İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/294; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/387; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III/550.

¹³³ *Buhârî*, Bed'ül-Vahy, 1 (I/2); İtk, 6 (III/119); *Müslim*, İmâret, 155 (II/1515-6); *Ebû Davud*, Talâk, 11 (II/651); *Nesâî*, Tahâret, 60 (I/58-9).

¹³⁴ Yazır, *a.g.e.*, II/164.

¹³⁵ *Ebû Davud*, Cihâd, 126 (III/544); Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, III/14; Kurtubî, *a.g.e.*, III/182; İbn Ke-sîr, *Tefsîr.*, I/294; İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I/333.

¹³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, I/294.

kendilerinden cizye kabul olunacak bütün din mensuplarını kapsar niteliktedir¹³⁷. Bu hükmü sadece kitap ehline tahsis edenlerin, iddialarını Kur'an ve Sünnet'ten destekleyecek herhangi bir delilleri yoktur. Nitekim Kur'an'da cizye yükümlülere "*kendilerine kitap verilenler*" şeklinde tahsis edilmiş olmasına rağmen, İslam alimleri onu, bütün gayr-i müslimleri kapsayacak genel bir hüküm olarak değerlendirmişlerdir. Esasen gayr-i müslimlerden cizyeyi kabul etmek, dinde zorlama olmadığının bir delilidir. Zira bu, gerek kitap ehlinden, gerekse diğer din mensuplarından olan gayr-i müslimleri İslam'a girmek için zorlamanın dinen mümkün olmadığını açıkça ortaya koymaktadır¹³⁸.

İslam alimleri, "*Fitne kalmayınca ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın!..*"¹³⁹ ayeti ile "*Bana, 'Allah'tan başka ilâh yoktur' deyinceye kadar insanlarla savaşmam emredildi. Bunu söyledikleri zaman kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar..*"¹⁴⁰ hadisinin, "*Dinde zorlama yoktur.*" ayetinden farklı hükümler içerdiğini belirtmişlerdir. Buna göre, ya önceki ayetle hadis, sonraki ayeti neshetmiş; ya da öncekiler müşrikler hakkında, sonraki ise yalnızca kitap ehli hakkında inmiştir şeklinde değerlendirilerek bu ikisi arasındaki zahirî tezat giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bu izahlar, ayetler arasındaki anlam bütünlüğünü sağlamaktan çok, çelişkili durumların daha da artmasına neden olmaktadır. Bunu ortadan kaldırmak için öncelikle bu iki ayeti birlikte düşünmek gerekir. Buna göre birinci ayette, fitnenin varlığı savaş nedeni olarak belirtilmekte ve ortadan kaldırılması emredilmektedir. Bu hüküm, daha önce indirilmiş olan "*dinde zorlama yoktur*" ayetindeki genel hükmü tahsis etmiş ve kayıtlamıştır. O halde zorlamanın

¹³⁷ Yazır, *a.g.e.*, II/168.

¹³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân.*, III/17; Mevdûdî, *Cihad İslam'da Savaş Hukuku*, İstanbul, 1992, s.184-6.

¹³⁹ Enfâl, 8/39.

¹⁴⁰ *Buhârî*, İmân, 17 (I/11-2); *Müslim*, İman, 32-7 (I/51-3); *Ebû Davud*, Cihâd, 95 (III/101); *Tirmizî*, İmân, 1 (V/3-4); *Nesâî*, Cihâd, 1 (VII/4); İmân, 15 (VIII/109); *İbn Mâce*, Mukaddime, 9 (I/27); Fiten, 1 (II/1295); *Ahmed b.Hanbel*, I/11,78, II/314; *Musannef*, VI/66-7; *Mecme'u'z-Zevâid*, I/29-31.

olmaması, fitnenin ortadan kalkması şartına bağlı kılınmıştır. Fitne yoksa, dinde zorlama da yoktur; fitne varsa, din öncelikle o fitnenin kaldırılmasını emretmektedir¹⁴¹.

H.z.Peygamber bu anlamda, ne Arap müşriklerini ne de kitap ehlini İslam'a girmeleri için asla zorlamamıştır¹⁴². Enes'den (r.a.) nakledilen bir rivayete göre, H.z. Peygamber, bir adamı müslüman olmaya davet etti de, adam: "*Kendimi isteksiz görüyorum.*" diye karşılık verdi. Peygamber @: "*İsteksiz de olsan İslam'a gir; zira Allah sana güzel bir niyet ve samimiyet bahşedecektir.*" buyurdu¹⁴³. Bu durum, H.z. Peygamber'in onu zorladığı şeklinde anlaşılmalıdır; zira o, ona yalnızca müslüman olmasını tavsiye etmiş ve isteksizliğinin daha sonra huzura dönüşeceğini belirtmiştir. Ona, isteksiz olsa da müslüman olmasını söylemesi, zorladığı anlamına gelmez¹⁴⁴.

H.z.Peygamber Amr b.Hazm'ı nüfusunun büyük bir kısmını Ehl-i Kitab'ın oluşturduğu Necran'a vali olarak gönderirken, kendisine dinî, hukukî ve malî bir çok konuda talimatlar içeren ve özellikle gayr-i müslimleri çok yakından ilgilendiren şöyle bir mektup yazmıştı:

"..Yahudi ve Hıristiyanlardan kim kendiliğinden samimi bir şekilde müslüman olur ve İslam'ı din edinirse, o müminlerdendir. Onların lehine olan (haklar), onun da lehine; onların yükümlü olduğu (görevler), onun da üzerinedir. Kim Yahudilik ve Hıristiyanlığı üzere kalırsa, ondan döndürülmez; erkek veya kadın, hür veya köle, ergin olan herkes tam bir dinar veya elbise olarak karşılığını verecektir. Kim bunu yerine getirirse, o, Allah'ın ve Resûlü'nün zimmeti (koruması) altındadır; kim de bunu yerine getirmezse, o, Allah'ın, Resûlü'nün ve ve bütün müslümanların düşmanıdır.." ¹⁴⁵

¹⁴¹ Yazır, *a.g.e.*, II/168-9; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, I/454-5.

¹⁴² Daha fazla bilgi için bkz. Ebû Süleyman, *İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, s.116-8.

¹⁴³ *Ahmed b.Hanbel*, III/109, 181; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/294.

¹⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I/294; Mevdûdî, *Cihad*, s.183; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, I/455.

¹⁴⁵ *Muvatta'*, Ukûl, 1 (II/849); *Nesâî*, Kasâme, 46 (VIII/58-9); İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV/241-3; Celâlüddin Abdurrahman b.Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tenvîru'l-Hevâlik*, Beyrut, trz., I/204-5; Hamidullah, *el-Vesâik*, nr. 105; *İslam Peygamberi*, I/675.

Ayrıca Medine vesikasında olduğu gibi, Resûlullah'ın, gayr-i müslimlerle yaptığı bütün anlaşmalarda, inanç özgürlüğünü teminat altına aldığı ve hiç kimsenin dininden döndürülemeyeceğine dair vali ve kumandanlara talimatlar verdiği görülmektedir. Bu durum, Hz.Peygamber'in başta Ehl-i Kitap olmak üzere diğer din mensuplarının inanç ve ibadet tarzlarına karşı gösterdiği hoşgörünün çok açık bir ifadesidir. Nitekim Kur'an, bu hoşgörünün gerekçesini şöyle açıklamaktadır:

"(Onların) Allah'tan başka yalvardıklarına sövmeyin ki, onlar da bilmeyerek sınırı aşmış Allah'a sövmesinler!.."146 "De ki: "Hak (bu Kur'an), Rabb'inizdendir. Artık dileyen inansın, dileyen inkar etsin.."147

d) Hukukî Serbestiyet (Özerklik)

İslam'a göre, hukukun dinden ayrı telakki edilmesi imkansızdır. Zira dinin insanlar arası ilişkilerde koyduğu hükümlerin çoğu, aynı zamanda beşerî hayatı tanzim eden hukuk normları olarak da nitelendirilir. Bu, menşe itibarıyla birbirinden ayrılması düşünülemeyen din ile hukukun, aynı kültür sahasını işgal ettiklerini gösterir¹⁴⁸. Zira belli bir dine mensup olan kişi, aynı zamanda o dinin bir tezahürü olan hukuku da benimsemiş olmaktadır. Buna göre, din seçiminde zorlamanın bulunmaması¹⁴⁹, bunun aynı zamanda o dinî veya felsefî düşüncenin öngördüğü hukukî uygulamalar için de geçerli olmasını gerektirir. Din seçiminde insanları özgür bırakırken, hukuk seçiminde onlara müdahale etmek, dinin özüne müdahale etmek anlamına gelir¹⁵⁰.

Bu anlamda, farklı dinî ve etnik grupların varlığına hoşgörüyle yaklaşan İslam, dinî tercihlerinde olduğu gibi, hukukî alanda da onlara özerklik tanımış ve bu haklarını güvence altına almıştır. İslam'ın gayr-i müslimlere tanıdığı bu hukukî otonom, temelde Kur'an'ın şu hükümlerine dayanmaktadır:

¹⁴⁶ En'âm, 6/108.

¹⁴⁷ Kehf, 18/29.

¹⁴⁸ Atay, *a.g.e.*, s.37-8.

¹⁴⁹ Bakara, 2/256.

¹⁵⁰ Ali Bulaç, *"Medine Vesikası", Bilgi ve Hikmet Der.*, s.13.

"Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir... Ve eğer hüküm verersen, aralarında adaletle hüküm ver. Çünkü Allah, adalet yapanları sever..."¹⁵¹ "Artık onların aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet ve sana gelen gerçekten ayrılıp onların keyiflerine uyma! Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik. Allah isteseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat size verdi(ğ(i nimet)ler içinde sizi sinamak istedi." ¹⁵².

Buna göre, onlara hukukî konularda tercih hakkı tanımak, Kur'an ve Sünnet'e uymanın bir gereği olduğu gibi¹⁵³, aynı zamanda kendilerine tanınan zimmet akdinin ve buna vefa göstermenin de kaçınılmaz bir sonucudur¹⁵⁴.

Kur'an'ın belirlediği bu hüküm, Hz.Peygamber tarafından bizzat tatbik edilmiş ve gayr-i müslimlerin İslam toplumundaki hukukî statüsü bu uygulamalar sayesinde tüm açıklığıyla ortaya konulmuştur. Nitekim Hz.Peygamber, Medine'de birlikte yaşadıkları Yahudi kabileleriyle olan ilişkilerinde bunun en çarpıcı örneklerini vermiştir. Sahabe'den Berâ b.Azib'in naklettiği bir rivayete göre, bir gün Yahudiler, bir merkep üzerinde yüzü siyaha boyanmış birini Medine sokaklarında gezdiriyorlardı. Resûlullah bunun farkına vardı ve olayı öğrenmek istediğinde, o kişinin zina ettiğini ve Tevrat'ta geçtiği üzere ona tahmîm¹⁵⁵ cezası uyguladıklarını belirttiler. Olaya müdahale eden Peygamber @, Tevrat'ı getirterek bu hükmün doğruluğunu araştırdı ve Tevrat'a göre cezanın recm olduğunun anlaşılması üzerine de, o kimsenin recm edilmesini emretti¹⁵⁶. Ayrıca bu rivayette Hz. Peygamber'in: "*Allah'ım, onların öldürdükleri bu emrini ilk ihyâ eden benim*" dediği, Ebû Hureyre rivayetinde ise: "*Tevrat'a göre hükmediyorum*" buyurduğu nakledilir¹⁵⁷.

¹⁵¹ Mâide, 5/42.

¹⁵² Mâide, 5/48.

¹⁵³ *Musannef*, VI/62-3; Said Ramazan, *a.g.e.*, s.196; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/662.

¹⁵⁴ Şâfiî, *el-Ümm*, VI/127; Serahsî, *el-Mebsût*, XI/102.

¹⁵⁵ *Tahmîm*, zina edenlere ziflenmiş ipe kırk defa vurulduktan sonra yüzünü siyaha boyayıp önu merkebin arka tarafına gelecek şekilde ters bindirilip teşhir edilmesi demektir, bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI/232; Yazır, *a.g.e.*, III/244.

¹⁵⁶ *Müslim*, Hudûd, 28 (III/1327); *Ebû Davud*, Hudûd, 26 (IV/599); *İbn Mâce*, Hudûd, 10 (II/854); *Ahmed b.Hanbel*, IV/286; Kurtubî, *a.g.e.*, VI/115-6; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/56; Nevevî, *Sahihu Müslim.*, XI/209-10.

¹⁵⁷ *Ebû Davud*, Hudûd, 26 (IV/598); Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI/233; Kurtubî, *a.g.e.*, VI/ 116; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/56. Ayrıca bu olayın farklı varyantları için bkz. *Buhârî*, Cenâiz, 61 (II/90); Menâ-

İslam alimlerinden bir kısmı, bu ifadeleri delil göstererek Peygamber'in @ onlar arasında kendi kanunlarına göre hüküm verdiğini belirtirler¹⁵⁸. İbn Kesîr'e göre, Hz. Peygamber'in Tevrat'a göre hüküm vermesi, onların doğruluğuna inadıkları şeye göre hüküm verip kendilerine lütufta bulunmak kabilinden değil, aksine uygulamadaki yanlışlıklarını ortaya koyarak uymaları gereken gerçek hükümlere onları döndürmek kabilindedir¹⁵⁹. İbnü'l-Arabî de Hz.Peygamber'in bu şekilde hüküm vermesini, neshedilmedikçe geçmiş şeriatlerin ahkamıyla hükmetmek şeklinde yorumlamış ve bu hükmün daha sonra neshedildiğini belirtmiştir¹⁶⁰.

Bazı alimler ise, Hz.Peygamber'in bu konuda onlara İslamî hükümleri tatbik ettiğini, zira "*Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet, onların keyflerine uyma!*"¹⁶¹ şeklindeki Kur'an ayetinin, onun kendi şeriatinin dışında bir şeriatle hüküm vermesini onaylamadığını belirtirler. Onlara göre, Peygamber'in @ Tevrat'a müracat etmesinin asıl nedeni, hem verdiği hükmün Tevrat'ın hükmüne uygun olduğunu, hem de Yahudilerin bu hükme muhalefet ettiklerini ortaya koymaktı¹⁶². Yine aynı görüşteki alimlerden Hattâbî de, Hz.Peygamber'in, onları Tevrat'ın ahkâmına uygun olarak recmettiği şeklindeki görüşün doğru olmadığını, zira onun bu hükmü kendi şeriatine uygun olduğu için verdiğini ve bu nedenle onu başkasına izafe etmenin mümkün olmayacağını belirtir¹⁶³. Abdülaziz Buhârî de aynı kanaattedir; ona göre Hz.Peygamber, Tevrat'ın bu ahkâmını kendi şeriatine uygun olduğu için uygulamıştır;

kıb, 26 (IV/186); Tefsîr, sûre 3, 6 (V/170); Hudûd, 24 (VIII/22); Tevhîd, 51 (VIII/213-4); Müslim, Hudûd, 26-7 (III/1326); *Muvatta'*, Hudûd, 1 (II/819); İbn Hişam, *a.g.e.*, II/213-5; Serahsî, *el-Mebsût*, IX/57.

¹⁵⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, VI/ 116; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/57; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/663; *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 486; Said Ramazan, *a.g.e.*, s.187; Fahreddin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara, trz., s.222.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/57; Nevevî, *a.g.e.*, XI/208.

¹⁶⁰ *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II/623-4.

¹⁶¹ Mâide, 5/49.

¹⁶² İbn Kudâme, *a.g.e.*, X/130.

¹⁶³ Ebû Süleyman Hamed b.Mahmûd el-Hattâbî, *Meâlimu's-Sünen*, Beyrut, 1991, III/281.

nitekim "onların öldürdükleri bu emrini ilk ihyâ eden benim" buyurması da bu hükmü, kendi şeriatine uygun olduğu için uyguladığını gösterir¹⁶⁴.

Bu görüşlerden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber'in Tevrat'a göre hüküm verdiğini söyleyenler de dahil, İslam alimlerin tamamı, bu hükmü kendi şeriatine uygun olması bakımından tatbik ettiğini belirtmektedirler. Onun Yahudi şeriatine tâbi olduğu şeklinde görüş beyan eden bir İslam alimi, hemen hemen hiç yok gibidir¹⁶⁵. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in bu tavrı, Kur'an'ın hükümlerine uygun ve onların hukukî özerkliğine saygılı bir tavır olarak görülmelidir. Zira Kur'an, Kitap ehlerinden bazı kimselerin, aralarında hüküm vermesi için Peygamber'e @ geldiklerinde, hüküm verip vermeme konusunda onu serbest bırakmaktadır; şayet hüküm verecekse, bu durumda aralarında adaletle hükmetmeyi emretmektedir¹⁶⁶. Ayrıca Hz. Peygamber verdiği bu hükümle, onların hukukî özerkliğine de müdahalede bulunmamıştır; zira onun yaptığı sadece Musa'nın şeriatine uydıklarını söyleyen Yahudi toplumuna, tahmînin Tevrat ahkâmına uygun bir hüküm olmadığı mesajını vermektir.

Recm olayının dışında, Hz. Peygamber'in, Medine sözleşmesinde yer alan bazı hükümlere uygun olarak, Yahudiler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümünde hakemlik rolünü üstlendiği bazı olaylar da vuku bulmuştur. Nitekim Yahudiler'den bir grup, Peygamber'e @ gelerek Benû Kureyza ile Benû Nadîr kabileleri arasındaki kan diyeti anlaşmazlığına çözüm getirmesini istediler; zira geleneğe göre Kureyza'nın Nadîr'den talep ettiği kan diyeti, onların kan diyeti tutarının yarısına (yani 70'e karşı 140 vesk hurma miktarına) eşitti. Hz. Peygamber'in yaptığı hakemlik sonrasında, kan diyeti miktarının eşit olması hükmüne varıldı¹⁶⁷. Müfessirlerin beyanına göre, "eğer

¹⁶⁴ *Kesfû'l-Esrâr*, İstanbul, 1308, III/215-6.

¹⁶⁵ Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul, 1986, s.226.

¹⁶⁶ Mâide, 5/42.

¹⁶⁷ *Ebû Davud*, Akdiye, 10 (IV/17-8); *Nesâî*, Kasâme, 7-9 (VIII/18-9); İbn Hişam, *a.g.e.*, II/215; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/634-5.

hüküm verirsen, aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah, adalet yapanları sever..."¹⁶⁸ ayeti bu olay hakkında nazil olmuştur¹⁶⁹.

Dolayısıyla Hz.Peygamber'in Medine sözleşmesine uygun olarak yaptığı bu hakemlik görevinde, onlara kendi hukukunu benimsetmek değil, aksine onları adalet gibi evrensel bir ilkeyi kabule çağırdığı görülmektedir.

Bu açıklamalar, davâlarını kendi istekleriyle Hz.Peygamber'e getirip aralarında hükmetmesini istemedikleri sürece gayr-i müslimlerin, kendi hükümleriyle başabaşa bırakılacaklarına işaret etmektedir. Ancak taraflardan sadece birinin gayr-i müslim diğerinin müslüman olması durumunda ise, itham altında tutulan davalı tarafın hukuk sisteminin Hz.Peygamber tarafından davanın çözümünde kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁷⁰. Nitekim Medine'de böyle bir olay vuku bulmuş ve müslüman bir kadının zinet eşyaları alındıktan sonra başı taşla ezilmişti; suçu bir Yahudi'nin işlediği anlaşılınca, Hz. Peygamber, kâtilin de aynı şekilde (kısasen) öldürülmesine hükmetmişti¹⁷¹.

Hz.Peygamber, hukukî ihtilafları çözüme kavuşturması için kendisine getirilen bir davada, gayr-i müslimlerden mensup oldukları dinî inançlara göre yemin etmelerini isterdi¹⁷². Nitekim Hayber'de müslüman bir tüccar faili meçhul bir cinayete kurban gitmişti de, Peygamber @ bu konuda Hayber ahalisine bir yazı yazarak kan diyetinin ortaklaşa ödenmesi gerektiğini bildirmişti. Hz.Peygamber, cinayeti kendilerinin işlemediğini bildiren Yahudilerden bu kez yemin etmelerini istemiş ve

¹⁶⁸ Mâide, 5/42.

¹⁶⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, VI/122; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/58; Ateş, *Yüce Kur'an'ın.*, II/530.

¹⁷⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/663; *İslam'da Devlet İdaresi*, s.489.

¹⁷¹ *Buhârî*, Husûmât, 1 (III/88-9); Vasâyâ, 5 (III/187); Talâk, 24 (VI/176); Diyât, 4-5,7 (VIII/37-8); 12-3 (VIII/40); *Müslim*, Kasâme, 15-7 (III/1299); *Ebû Davud*, Diyât, 10 (IV/663-6); *Tirmizî*, Diyât, 6 (IV/ 15); *Nesâî*, Kasâme, 12 (IX/22); *İbn Mâce*, Diyât, 24 (II/889); *Ahmed b.Hanbel*, III/163, 183, 203, 267; *Musannef*, VI/116.

¹⁷² *Buhârî*, Husûmât, 4 (III/90); Şehâdât, 19 (III/159); Vasâyâ, 36(III/198); *Tirmizî*, Buyû', 42 (III/569).

onların yemin etmesi üzerine de öldürülen kimsenin yakınlarına devlet bütçesinden ödeme yapmıştı¹⁷³.

Temel esasları Kur'an ve Sünnet tarafından belirlenen gayr-i müslimlerin hukukî özerkliği, daha sonraki dönemlerde İslam alimlerinde en küçük ayrıntılarına varıncaya kadar İslam hukuku içerisinde, *Yabancılar Özel Hukuku* veya *Kanular İhtilafı* adıyla ayrı bir branş olarak ortaya konulmuştur¹⁷⁴. Burada sonuç itibariyle belirtmek gerekirse, başta kitap ehli olmak üzere, gayr-i müslimlere tanınan bu hukukî muhtariyet, kamu hukukunu ilgilendirmedeği sürece kendilerine tanınmış ve kendi kanunlarıyla başbaşa bırakılmışlardır. Ancak müslümanlarla birlikte oturdukları yerleşim bölgelerinde kutsal değerlere hakaret etmek, dinî propaganda yapmak, dinî sembolleriyle gösteri yapmak, kamuya açık yerlerde içki içmek, domuz satmak, İslam'a ve kendi dinlerine göre yasak olan fiilleri işlemek gibi durumlarda¹⁷⁵, hukuken engel olunduklarını belirtmek gerekir.

¹⁷³ *Buhârî*, Cizye, 12 (IV/67-8); *Edeb*, 89 (VII/106); *Diyât*, 21 (VIII/42-3); *Ahkâm*, 38 (VIII/119-20); *Müslim*, Kasâme, 1-6 (III/1291-5); *Ebû Davud*, *Diyât*, 8 (IV/655-60); *Tirmizî*, *Diyât*, 22 (IV/31); *Nesâî*, Kasâme, 2-4 (IX/5-12); *İbn Mâce*, *Diyât*, 28 (II/892); *Muvatta'*, Kasâme, 2 (II/878); *Ahmed b.Hanbel*, IV/3.

¹⁷⁴ Tezimizin amacını ve muhtevasını aşacağı düşüncesiyle İslam alimlerinin bu konulardaki ictihad ve değerlendirmelerine yeterince değinmedik. Ancak bu konular hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için Serahsî'nin, *Şerhu Siyeri'l-Kebîr*, İbn Kayyim el-Cevzî'nin *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* ve Abdülkerim Zeydan'ın *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'minîn fi Dâri'l-İslam* adlı eserlerine bakılabilir.

¹⁷⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Karaman, *Mukayeseli*, III/293-5.

B) EHL-İ KİTAP'LA ASKERÎ-DİPLOMATİK İLİŞKİLER

1- İslam'a Göre Savaş ve Barış

İnsan hayatının korunması, tarih boyunca medeniyetlerin üzerinde önemle durduğu en yüce değerdir. Ona saygıya götüren bütün ahlakî esaslar, hukuk düzenleri ve yasalarca zorunlu bir ilke olarak benimsenmiştir. Bunu kabul etmeyen bir yasa ya da dinin, insanî bir din veya yasa olarak hayatiyetini idame ettirmesi mümkün değildir. Bu nedenle İslam, insan hayatının masuniyetini ve saygıya değer oluşunu bir ilke olarak kabul etmiştir. Ona göre, bir insanın hayatı, başkalarının hayat hakkına saygı gösterdiği sürece saygıya layıktır¹⁷⁶. Bu ilke, insanlık tarihi boyunca Allah'ın bütün elçilerine de vahyettiği yüce bir ilkedir. Kur'an bundan şöyle bahseder:

"Bundan dolayı İsrail oğullarına şöyle yazdık: 'Kim, bir cana kıymamış, ya da yeryüzünde bozgunculuk yapmamış olan bir canı öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibidir. Kim de onu(n hayatını kurtarmak suretiyle) yaşatırsa, bütün insanları yaşatmış gibi olur.'..."¹⁷⁷

Ayrıca Kur'an, insan yaşamına saygı göstermek erdeminin, doğru ve salih kişilere has bir nitelik olduğunu da vurgulamıştır¹⁷⁸. Hz.Peygamber bu yüce ilkeyi, Vedâ haccında yaptığı o veciz konuşmasında şöyle dile getirmiştir:

"Ey insanlar, bu günleriniz, bu aylarınız ve bu şehriniz (Mekke) nasıl mukaddes ise, canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da mukaddestir, her türlü tecavüzden korunmuştur. Cahiliye devrinde güdülen kan davaları tamamen kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası, Abdulmuttalib'in torunu (amcazadem) Rebîa'nın kan davasıdır..."¹⁷⁹

¹⁷⁶ Mevdûdî, *Cihad*, s.15.

¹⁷⁷ Mâide, 5/32; ayrıca bkz. En'âm, 6/151.

¹⁷⁸ Furkân, 25/68.

¹⁷⁹ *Müslim*, Hacc, 147 (I/889); *Tirmizî*, Tefsîr, 10 (V/255); İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV/250-1; ayrıca bkz. *Buhârî*, Hacc, 132 (II/191); *Müslim*, Kasâme, 29 (II/1305-6); *Nesai*, Kudât, 36 (VIII/248); *İbn Mâce*, Menâsik, 76 (II/1015); *Fiten*, 2 (II/1297); *Dârimî*, (İstanbul, 1992), Mukaddime, 24 (s.65); *Menâsik*, 34 (s.377); *Ahmed b. Hanbel*, I/230; III/312, 371, 485, IV/76, 306, 337, V/30, 3739, 40.

Bu ifadeler, İslâm'a göre insan hayatının ne derece kutsal olduğunu ve meşrû bir neden olmadıkça, bir cana kıymanın ne büyük günah olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. O halde İslam'ın temel hedefi, insan hayatına kastedilmeyen ve barışın hakim olduğu bir toplumsal hayat tarzını idame ettirmektir.

İslam'a göre barış, insan hayatı için zorunlu bir ilke olduğuna göre, bunu tesis etmek de en temel görevdir. Zira gerek insanlar, gerekse toplumlar arasında barış ve adaleti isteyenler kadar, ona engel olan ve insanların can, mal ve din güvenliği (inanç hürriyeti)ne kastedenler de vardır. İslam, insanın bu temel haklarını güvence altına almak amacıyla, savaş dahil, çeşitli önlemlerin alınmasını gerekli kılmıştır¹⁸⁰.

İslam, savaşı, ferdî ve toplumsal hayatın akışı içerisinde, yalnızca zorunlu durumlarda başvurulacak bir usul olarak kabul eder. Buna göre, savaş bir amaç değil, sadece zorunlu durumlarda başvurulacak bir araçtır. Burada savaş, aslolan hakikate ve doğal olan duruma yeniden dönülmesi için başvurulmuş bir süreç olmaktadır¹⁸¹. Nitekim Kur'an, savaşı toplumsal sıkıntılar için bir kurtuluş vesilesi ve bozulmuş güç dengelerini yeniden sağlamak için bir araç olarak görür; zira savaş, hem kural tanımayana haddini bildirmekte, hem de zalime hakettiği cezayı vermektedir:

"..Eğer Allah, insanların bir kısmıyla diğerlerini savmasaydı, dünya bozulurdu.."182

Savaş, her ne kadar nefislere ağır ve zor gelse de, Kur'an'da hakkın hakim kılınması ve bozgunculuğa engel olunması için başvurulmuş son bir çare olarak nitelenir:

"Gerçi hoşunuza gitmez ama size savaş yazıldı. Bazen hoşlanmadığınız bir şey hakkınızda iyi olabilir ve hoşlandığınız bir şey de hakkınızda kötü olabilir"183

¹⁸⁰ Hacc, 22/39; Mümtehine, 60/8-9.

¹⁸¹ Abdurraûf Avn, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, Kahire, 1961, s.62; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s.259; İsmail Killioğlu, *"Savaş ve Hukuk"*, İlim ve Sanat Der., Ankara, 1986, sayı:8, s.33.

¹⁸² Bakara, 2/251.

¹⁸³ Bakara, 2/216.

Eğer Allah'ın bazı insanları diğer bazılarıyla savunması olmasaydı, içlerinde Allah'ın ismi çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılırdı."¹⁸⁴

İslam savaşı, arzu edilen ve arkasından koşulan bir değer olarak değil de, kaçınılmaz arızî bir durum olarak telakki eder. Kur'an'da, önce barışa meyledilmesi, barışın mümkün olmadığı durumlarda ancak, savaşa başvurulması emredilmektedir¹⁸⁵. Hz.Peygamber de savaşın istenmeyen bir durum olduğunu şöyle ifade eder:

"Ey insanlar, düşmanla karşılaşmaya pek istekli olmayın, fakat Allah'tan selamet dileyin. Eğer onlarla karşılaşırsanız sabredin ve bilin ki, cennet kılıçların gölgesi altındadır."¹⁸⁶

O halde yeri geldiğinde bir barış hareketi olarak savaşa başvurmak ve savaşı bir rahmet ve saadet vesilesi addetmek, asla gözden uzak tutulmaması gereken temel hususiyettir. Nitekim Hz.Peygamber, "*Ben rahmet peygamberiyim, ben savaş elçisiyim*"¹⁸⁷ şeklinde buyurarak bunu en güzel şekilde ifade etmiştir¹⁸⁸.

İslam alimleri savaşı, "*Allah yolunda can, mal, dil ve diğer bütün imkanlarla muharebede kudret ve varlığın harcanması*"¹⁸⁹ olarak tanımlarlar. Buna göre savaşın amacı, Allah'ın rızasını kazanmaktır. Diğer bir ifadeyle, yaratılışın hikmeti olan kulluğun doğal ortamda yapılmasını sağlamaktır. Kulluğun gerekli doğal ortamı sağlandığında, savaşın da sınırlarına varılmış olmaktadır; aşırı gidilmesi yasaklanmıştır¹⁹⁰.

Savaş dolayısıyla düşman topraklarına doğru başlatılan saldırıdan veya bir yerleşim biriminin kuşatılmasından önce, karşı taraf öncelikle İslam'ı kabule çağrıl-

¹⁸⁴ Hacc, 22/40.

¹⁸⁵ Enfâl, 8/61.

¹⁸⁶ *Buhârî*, Cihâd, 112 (IV/9); 155 (IV/24); Temennî, 8 (VIII/130); *Müslim*, Cihâd, 19-20 (II/1362); *Ebü Davud*, Cihâd, 89 (III/96); *Tirmizî*, Fedâilü'l-Cihâd, 23 (IV/186); *Dârimî*, Siyer, 6 (s.533); *Ahmed b.Hanbel*, II/400, 523.

¹⁸⁷ *Ahmed b.Hanbel*, IV/395, V/405.

¹⁸⁸ Ahmet Önkal, *Resûlullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Konya, 1984, s.106.

¹⁸⁹ Kâsânî, *a.g.e.*, IX/4301; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s.260.

¹⁹⁰ Bakara, 2/190.

maktadır. Çağrıya verilecek cevabın niteliğine göre savaşın seyri de değişmektedir; eğer bu çağrıya olumlu şekilde karşılık verilir, İslam kabul edilirse veya İslam'ı kabul etmeyip de cizye vermek suretiyle İslamî idarenin hakimiyeti kabul edilecek olursa, savaş nedeni de ortadan kalkmış olur¹⁹¹. Bu durumda zimmî olarak nitelendirilen bu insanlar, İslam devletinin güvenlik ve himayesi altına girmiş olurlar ve kendi inanışları, hukuk normları, örf ve adetleri doğrultusunda yaşamlarını sürdürürler¹⁹².

2- Hz.Peygamber Döneminde Savaş

Askerî açıdan değerlendirildiğinde Resûlüllah'ın @ hayatını, toparlanma, akideyi savunma, atılım ve gelişme dönemleri olmak üzere dört döneme ayırmak mümkündür. Bunları kısaca açıklamak gerekirse, *toparlanma dönemi*, peygamber olarak gönderilişinden Medine'ye hicret ve orada yerleşinceye kadar geçen zaman sürecidir. Hz.Peygamber bu dönemde, yalnızca sözlü mücadele yapmakla yetinmiştir. *Akideyi savunma dönemi*, Bedir ile Hendek savaşı arasında geçen zaman dilimidir. Resûlüllah bu dönemde askerî birlik ve güçlerini, müşriklerin saldırılarını püskürtmek amacıyla sevk etmiştir. *Hücum (atılım) dönemi*, Hendek savaşından Huneyn savaşına kadar olan zaman sürecidir. Bu dönemde İslam, bütün Arap Yarımadası'na yayılmış ve müslümanlar bu bölgede hatırı sayılır bir güç haline gelmişlerdir. *Tekâmül (olgunluk) dönemi* ise, Huneyn savaşından Hz.Peygamber'in vefatına kadar süren dönemdir. Bu dönemde müslümanların güçleri kemale ermiş ve Yarımada'nın tamamına hakim oldukları gibi, dışarıya açılma yollarını aramaya başlamışlardır. Nitekim Tebûk seferi, bunun en bariz ifadesidir¹⁹³.

¹⁹¹ Müslim, Cihâd, 3 (II/1357-8); Tirmizî, Siyer, 48 (IV/162); Ebû Davud, Cihâd, 82 (III/83-4); İbn Mâce, Cihâd, 38 (II/953-4); Ahmed b.Hanbel, V/352, 358; İbn Kayyım, Zâdu'l-Meâd, III/100; Ebû Zehrâ, İslam'da Savaş Kavramı, İstanbul, 1985, s.67 vd.

¹⁹² Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s.484; Kılıçoğlu, Savaş ve Hukuk, s.34

¹⁹³ Mahmud Şit Hattâb, er-Rasûlü'l-Kâid, Bağdat, 1960, s.9.

H.z.Peygamber'in mücadele dolu hayatını, tarihî seyri itibariyle bu şekilde çeşitli evrelere ayırmak mümkün olmakla birlikte, farklı bakış açılarıyla, değişik savaş türleri ve taktiklerinden bahsetmek de mümkündür¹⁹⁴. Ancak burada savaş stratejisinin tesbitinde zamanın, şartların, düşmanın konumu ve müslümanların durumunun belirleyici faktör olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mekke'de müşriklerin baskı ve zulmü karşısında verilen mücadelenin ayırıcı vasfı, savaşmaksızın sabrın tavsiye edilmesi¹⁹⁵, Medine'nin ilerleyen dönemlerinde bu özellik, silahlı mücadeleye dönüşmüş¹⁹⁶ ve bu mücadele sonrasında da Yarımada tamamen İslam ordusunun hakimiyeti altına girmiştir.

a) Savaşın Sebep ve Amaçları

i. İslam Davetinin Güvenliğini Sağlamak

İslam Davetini insanlara tebliğ etmeye önce Mekke'de başlayan H.z.Peygamber, Mekke toplumunun amansız muhalefeti karşısında Medine'ye hicret etmek zorunda kalmıştı. Resûlullah'ın @ Medine'ye hicreti, müşriklerin İslam'a ve elçisine olan düşmanlığını daha da artırmış, daveti engellemek ve onları yok etmek için toplu halde silahlı saldırıya geçmişlerdi. İşte Peygamber'e @, böyle bir ortamda İslam düşman-larına karşı savaşma izni verilmişti:

"..(Allah'a) ortak koşanlar nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekun savaşın.."197, "Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın; fakat haksız yere saldırmayın, çünkü Allah haksız yere saldıranları sevmez."198

Görüldüğü gibi, gerek hicretin ve gerekse savaşın temel hedefi, davetin güvenli ve hiç bir baskıya maruz kalmadan insanlara ulaştırılmasını sağlamaktır¹⁹⁹. Bu nedenle

¹⁹⁴ S.Ramazan el-Bûti, *Fikhu's-Sîre*, Dımeşk, 1977, s.167.

¹⁹⁵ Ahkâf, 46/35.

¹⁹⁶ Bakara, 2/190-193; Nisâ, 4/75.

¹⁹⁷ Tevbe, 9/36.

¹⁹⁸ Bakara,2/190.

¹⁹⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, İstanbul, 1987, I/142; Hattâb, *a.g.e.*, s.20; Avn, *a.g. e.*, s.65;

daveti himaye altına almak ve önüne set çekenleri izale etmek amacıyla savaşa ya da cihada başvurmak en temel görev sayılır. Davetçiyi tebliğden alıkoyacak her türlü engelleme, insanlar arasına fitne ve fesat tohumları saçma ve davet aleyhine propaganda yapma gibi hususlar savaşın meşruiyetini gerektirir²⁰⁰. Nitekim tarihte, davete karşı yapılan bu tür engelleme faaliyetlerinin, bir çok kavmin helâk olmasına neden olduğu bilinmektedir²⁰¹.

Ayrıca davetin güvenliğini sağlamak, aynı zamanda daveti kabule meyilli olan ya da kabul etmiş olanların muhaliflerce baskı altına alınmalarını önlemektir. Zira Kur'an'ın ifadesiyle, "*Gerçek kendilerine besbelli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü inananları imandan sonra küfre döndürmek isteyen*"²⁰², "*güçleri yetse, müslümanları dinlerinden döndürünceye kadar kıyasıya mücadeleye devam eden*"²⁰³ ve "*kendi dinlerine uymadıkça müminlerden asla razı olmayan*"²⁰⁴ kimselerin fitne ve fesadına engel olmak ve insanların yalnızca Allah'a kul olmasını sağlamak amacıyla mücadele etmek, Allah'ın bizzat müslümanlara vermiş olduğu bir görevdir²⁰⁵:

*"Fitne kalmayınca ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse muhakkak ki Allah ne yaptıklarını görmektedir."*²⁰⁶

Bu ayete göre, Hz.Peygamber'e, Mekke'de olduğu gibi müslümanları dinden döndürmek amacıyla yapılan baskı ve işkenceler ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah'a ait kılınıncaya kadar savaşmak emredilmiştir²⁰⁷. Peygamber'in @ 23 yıllık risaleti boyunca gerek müşrikler, gerekse Ehl-i Kitap'la yaptığı savaşların büyük bir kısmı, bu gayeyi gerçekleştirmek amacıyla yapılmıştır. Sözelimi Mu'te savaşı, Şam

²⁰⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, II/215-6; Ahmed Mustafa el-Merağî, *Tefsîr*, Kahire, 1969, III/19.

²⁰¹ Sırf bu yüzden helak edilen kavimler hakkında bkz. Nûh, 71/24,26-7; Neml, 27/14; A'râf, 7/86.

²⁰² Bakara, 2/109.

²⁰³ Bakara, 2/217.

²⁰⁴ Bakara, 2/120.

²⁰⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, XI/255; Kutub, *Fî Zılâl*, II/103-4; Bûtî, *a.g.e.*, s.266-7.

²⁰⁶ Enfâl, 8/39; Bakara, 2/193.

²⁰⁷ Reşid Rızâ, *a.g.e.*, XI/255; Yazır, *a.g.e.*, II/35.

yakınlarında Zâtu't-Talha denilen bölgede İslam davetçilerine saldırarak onların bu faaliyetine engel olmaya çalışan kabilelere haddini bildirmek ve ayrıca davet mektubunu götüreren elçinin öldürülmesine göz yuman Bizans'ın Busra valisi ve mütteliklerine gerekli dersin verilmesi amacını taşıyordu²⁰⁸. Tebük savaşı da aynı şekilde, İslam davetinin Yarımada'nın dışındaki bölgelere ulaşmasını engellemek amacıyla savaş hazırlıklarına girişen Bizans'ın, davete yönelik bu tehdit ve tehlikesini yok etmeyi amaçlıyordu²⁰⁹.

Davetin güvenliğini sağlamak amacıyla yapılan bu savaşlar hakkında, özellikle batılı bazı çevrelerce, İslam'ın silah zoruyla yayıldığı şeklinde genel bir kanaatin hakim kılınmaya çalışıldığı görülmektedir²¹⁰. Buna karşın, Hz.Peygamber'in yalnızca savunma savaşı yaptığını ve İslam'ın silahla değil, silahı terketme teorisiyle, ilim ve akla, hak ve düşünceye verdiği önemle yayıldığını savunanlar da vardır²¹¹.

Bu iki anlayıştan biri, Hz.Peygamber'in savaşlarının savunma amaçlı, diğeri ise, saldırıya yönelik olduğunu belirtmektedir. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, Hz.Peygamber dönemi başta olmak üzere, yapılan bütün savaşlarda savunma hakkı ne kadar meşrû ise, ihtiyaç halinde, taarruz hakkı da o kadar meşrûdur. Bir başka ifade ile, İslam'ın yalnızca kılıçla yayıldığı iddiası ne kadar hatalı ise, sadece savunma ve ikna gücünü kullanarak yayıldığını söylemek de o kadar eksiktir. Zira Hz.Peygamber'in de ifade ettiği gibi, "*Kur'an'ın defedemeyeceği bazı kötülüklerin kılıçla defedileceği*"²¹² gerçeğini unutmamak gerekir²¹³. Buna göre, ilmî ve aklî delilleri anlamayan, her fırsatta hakka hakaret edip hakkı çiğneyen kimselerin bu

²⁰⁸ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III/381; Hattâb, *a.g.e.*, s.203; İ.Hasan, *a.g.e.*, I/183.

²⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, II/165 (III/165); Hattâb, *a.g.e.*, s.271; Abdullah Reşid, *İslam'da Ordu ve Komutan*, İstanbul, 1992, s.258; Muhammed Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, İstanbul, 1991, s.437-8.

²¹⁰ Arnold, *İntişâr-ı İslam Tarihi*, s.50; Yazır, *a.g.e.*, II/30.

²¹¹ Yazır, *a.g.e.*, II/31; Hakkı Dursun Yıldız (redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, I/426;

²¹² İbnu'l-Esir, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Kahire, 1963, V/180; İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/919.

²¹³ Yazır, *a.g.e.*, II/32; Mevdûdî, *Cihad*, s.200-1.

saldırgan tutumlarını önlemek ancak savaşmakla mümkün olacaktır. Fitneler hem bastırılmalı, hem de önüne geçilmelidir. Bu nedenle, şartlara göre kimi zaman savunma, kimi zaman da taarruz savaşlarına girişmek dinî bir görev sayılmıştır²¹⁴. O halde batılların iddia ettiği gibi, İslam'ın sırf silah zoruyla yayıldığını söylemek nasıl bir iftira ise, İslam'ın yayılmasında silahın hiç bir payının olmadığını söylemek de Kur'an ve Sünnet'e aykırı bir iddia olur.

Hız.Peygamber'in İslam muhaliflerine karşı izlediği strateji ve taktik anlayışı da, aynı paralelde olmuştur. Barış ve güzel öğütle yapılan tebliğ faaliyetleri her defasında düşmanca tavırlarla engellenmişse, savaşın kaçınılmaz bir durum olduğu görülmüştür. Nitekim Hz. Peygamber bu konuda komutanlarına şu tavsiyede bulunmuştur:

"Müşrik düşmanlarıyla karılaştığın zaman, onları önce *müslüman olmaya çağır*, bunu kabul ederseler, sen de kabul et ve onlara dokunma; müslüman olmayı kabul etmezlerse, onları *cizye vermeye çağır*, kabul ettikleri takdirde sen de kabul et ve onlara dokunma; şayet cizye vermeyi de kabul etmezlerse, Allah'ın yardımına sığın ve onlarla *savaş!*"²¹⁵

Hız.Peygamber, sadece savaşın kaçınılmaz olduğu zaman savaşmıştır. Bunun nedeni, İslam davetinin insanlara ulaştırılma zorunluluğudur. Bu hedefe savaşla değil de barışla ulaşabilseydi, mutlaka savaşa başvurmak arzusunda değildi. Ancak bu hedefe ulaşabilmek için sadece tebliğ değil, sosyal ve siyasî güçlerin de harekete geçirilmesi gereklidir²¹⁶. Nitekim Yahudilerle giriştiği mücadele bunu doğrular mahiyettedir. Hicret sonrası nüfuzu hızla artmaya, etkisi Medine dışına taşmaya ve insanlar Allah'ın dinine girmeye başlayınca, kendi nüfuzlarının tehlikeye girdiğini gören Yahudiler, bundan fevkalade rahatsız oldular. Hız.Muhammed'le @ Medine'de

²¹⁴ Yazır, *a.g.e.*, II/30. Taarruz ve Savunma amaçlı savaşların niteliği hakkında fazla bilgi için bkz. M.Zeki Terzi, *Hız.Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîd Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun, 1990, s.78-82.

²¹⁵ *Ebû Davud*, Cihâd, 82 (III/83-4); ayrıca bkz. *Müslim*, Cihâd, 3 (II/1357); *Tirmizî*, Siyer 48 (IV/162); *İbn Mâce*, Cihâd, 38 (II/953); Serahsî, *Şerhu Siyer.*, V/2180.

²¹⁶ Fazlur Rahman, *İslam*, s.29-30.

birlikte yaşamak ve karşılıklı savaşmamak üzere yaptıkları anlaşmaya uymamaya ve İslam'a karşı büyük bir husumet duymaya başladılar²¹⁷.

H.z.Peygamber, Yahudilerin İslam davetine karşı giriştikleri tüm bu olumsuz tavırları neticesinde, onlarla kesinlikle dostluk kurulamayacağını ve davetin selameti için onlara karşı savaşın kaçınılmaz bir son olduğunu anlamıştır. Bu nedenle ilk kez hicretin 20. ayında anlaşmalı Amr b.Avfa Yahudilerinden Ebû Afek, müslümanları hicvettiği için H.z. Peygamber'in emriyle öldürülmüştür²¹⁸. Yine Bedir savaşında müslümanların zaferini çekemeyip anlaşmaya aykırı olduğu halde, Mekkeli müşriklere gidip ölümlerine ağıtlar yakan ve onları müslümanlara karşı tahrik eden Ka'b b.Eşref, şiirleriyle İslam'ı ve elçisini hicvettiği için H.z.Peygamber tarafından h.2.yılda öldürülmüştür²¹⁹. Daha sonraki dönemlerde Medine'de yaşayan Yahudi kabilelerinden Kaynuka, Nadîr ve Kureyzalılar benzer nedenlerle Medine'den sürülmüşlerdi. Kaynukalılar, kendi çarşılarında alış-veriş yapan müslüman bir kadının örtüsüne hakaret ve sarkıntılık ettikleri için Medine'den kovulmuşlardı²²⁰. Nadîrliler de, H.z.Peygamber'le aralarındaki anlaşmaya ihanet ederek kendilerinden istenen diyeti vermedikleri ve onun risaletine son vermek amacıyla kendisine suikast düzenledikleri için sürülmüşlerdi²²¹. Kureyzalılar ise, müslümanlarla mevcut anlaşmayı çiğneyerek Hendek savaşı gibi müslümanların ölüm-kalım mücadelesi verdikleri bir anda, düşmanla işbirliği yapıp İslam'ı ve müslümanları yok etme girişiminde buldukları için imha edilmişlerdi²²².

²¹⁷ Bakara, 2/90, 109, 120; Derveze, *Sîret.*, II/189; İ.Hasan, *a.g.e.*, I/178.

²¹⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/174-5; İbn Sa'd, *a.g.e.*, II/28.

²¹⁹ *Buhârî*, Cihâd, 155 (IV/23); 158-9 (IV/24-5); Meğâzî, 15-6 (V/25-7); *Müslim*, Cihâd, 119 (II/1425); Vâkıdî, *a.g.e.*, I/184-93; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/54-60; İbn Sa'd, *a.g.e.*, II/31-4; Taberî, *Târîh.*, II/487-91; İbn Kayyim, *Ahkâm.*, II/844, 850; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/625-6.

²²⁰ Vâkıdî, *a.g.e.*, I/176-7; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/51; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/621.

²²¹ *Ebû Davud*, Harâc, 23 (III/405-7); Vâkıdî, *a.g.e.*, I/363-70; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/199-200; İbn Sa'd, *Tabakât.*, II/58; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/626-8; Hattâb, *a.g.e.*, 132-3.

²²² Vâkıdî, *a.g.e.*, II/454-6; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/231-3; İbn Sa'd, *Tabakât.*, II/65-6; Taberî, *Târîh.*, II/581-3; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/632; Hattâb, *a.g.e.*, 162-3.

H.z.Peygamber'in Yahudilere karşı takındığı bu tavır, onları silah zoruyla İslam'a sokmak gibi bir amacı asla taşımıyordu. Bu silahlı mücadele, onların İslam'a karşı hoşgörülü oldukları ve müslümanlarla iyi ilişkiler içerisinde buldukları bir ortamda da başlatılmış değildi. Aksine dinî olsun ya da olmasın, aralarındaki bütün ilişkilerde mevcut anlaşmanın gereklerine aykırı harekette buldukları ve İslam davetini engellemek amacıyla tavır aldıkları sürece, silahlı mücadele ortamının oluştuğu gözlenmektedir. Ayrıca bu ilişkilerden anlaşılıyor ki, H.z.Peygamber'in davranışlarında dinî taraf daima ağır basmıştır. Davetin varlığını tehdit eden her türlü gelişmeye mutlaka karşılık verilmiş ve bu durum, kimi zaman adalet duygusu ve affedip hoşgörme eğilimiyle karşılanırken, kimi zaman da en sert tedbirlerle karşılık bulmuştur.

ii. Meşrû Müdafâ Yapmak

Kur'an, müminlere Allah yolunda karşılaştıkları her türlü zorlu durumda sabır ve tahammül göstermeleri gerektiğini vurgular²²³. Zulme maruz bırakılarak insanî hakları veya yasal olarak kendilerine ait olduğu halde mülkleri zorla ellerinden alınmak istenen, inanç ve ibadet hürriyetleri gasbedilmiş, inandığı dinin öğretilerine uygun bir hayat sürmeye engel olunmuş müslüman fert ve toplumları bütün güçleriyle bu zulmü ortadan kaldırmakla görevli kılmıştır:

"Kendileriyle savaşılan(mü'min)lere, zulme uğradıkları için (savaşma) izn(i) verildi...Çünkü onlar sırf "Rabb'imiz Allah'tır." dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar."²²⁴ "Onları nerde yakalarsanız öldürün, onların sizi çıkardıkları yer (Mekke)den siz de onları çıkarın! Fitne (baskı yapmak), adam öldürmekten daha kötüdür"²²⁵ "Andlarını bozan, Elçiyi (Mekke'den) çıkarmağa yeltenen ve ilk önce kendileri siz(inle savaş)a başlamış olan bir kavimle savaşmayacak mısınız? Yoksa onlardan korkuyor musunuz?.." ²²⁶

²²³ Al-i İmrân, 3/146-147, 200.

²²⁴ Hacc, 22/39-40.

²²⁵ Bakara, 2/191.

²²⁶ Tevbe, 9/13.

Bu ayetler, Mekkeliler tarafından taciz edilen ve hicretten sonra da buna maruz kalmaya devam eden Peygamber @ ve ashabının durumuna işaret etmektedir. Mekke'li müşrikler, Medine'ye göç etmiş olan bu insanları orada da rahat bırakmıyor, Abdullah b.Übey gibi nüfuzlu bazı kimselerden Peygamber'le @ savaşmalarını, onu öldürmelerini yahut Medine'den çıkarmalarını istiyor; bunu yapmadıkları takdirde Medine'ye saldırıya geçecekleri şeklinde ultimatolar veriyorlardı²²⁷. Ayrıca bazı rivayetler, Hz.Peygamber'in hicretini takip eden günlerde, Medine'deki İslam toplumunun çok zor ve tehlikeli bir hayat yaşadıklarını göstermektedir²²⁸.

Bu zor şartlar, Hz.Peygamber'i gerek Mekkelilere, gerekse Medineli Yahudi ve müşriklere karşı, İslam'ı ve müslümanları korumak amacıyla çeşitli önlemler almaya sevk etmiştir. Bu nedenle öncelikle birlikte yaşadıkları karşıt güçlerden gelebilecek tehlikelere karşı koyabilmek amacıyla, Medineli Yahudilerle karşılıklı saldırmazlık ve dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı ortaklaşa savunma yapmak üzere anlaşmaya vardı²²⁹. Ancak Hz.Peygamber çok geçmeden bu iç ve dış güçlere karşı müslümanların varlığını korumak amacıyla savaşmak zorunda kaldı. Muhammed Şit Hattâb'ın da belirttiği gibi, Bedir'den Hendek savaşına kadar süren mücadele dönemi, gerek Mekke toplumuna karşı gerekse Medine Yahudilerine karşı savunmaya yönelik girişimler olarak değerlendirilir²³⁰. Özellikle Medine'de birlikte yaşadıkları Yahudilere karşı alınması gereken savunma tedbirlerinin, daha sonraki dönemlerde ne kadar hayatî bir durum arzettiği ortaya çıkmıştır. Nitekim Mekke'li müşrikler ve Hayber Yahudilerinin katılımıyla oluşturulan güçlü Ahzâb birliği karşısında, Medine'yi savunmak durumunda kalan müslümanlar, savaş esnasında Kureyzalıların ihanetiyle fevkalade tehlikeli ve zor bir durumla karşı karşıya gelmişlerdi²³¹. Aynı

²²⁷ *Nesai*, III/67 (Benî Nadir faslı); Avn, *a.g.e.*, s.66.

²²⁸ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s.266.

²²⁹ Medine Vesikası'nın 18, 24, 37, 38, 44, 45. maddeleri.

²³⁰ Hattâb, *a.g.e.*, s.13.

²³¹ Vâkîdî, *a.g.e.*, II/459-60; Taberî, *Târih.*, II/572; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III/129-30; Hattâb, *a.g. e.*, s.151.

şekilde h.5.yılda Dümetü'l-Cendel'e gönderilen askerî birlik de, savunma amacına yönelikti; kabile reisi Ukeydir, kuzeyden Medine'ye doğru ilerleyen bir kervana saldırmış ve bunun üzerine karşı taarruza geçilmişti²³². Keza Hayber Yahudilerine karşı girişilen askerî sefer de, ticarî açıdan çok büyük stratejik öneme sahip bu bölge Yahudilerinin, her fırsatta saldırı planları kurup müslümanları yok etmeye yönelik faaliyetlerini etkisiz hale getirme amacını taşıyordu²³³.

Hz.Peygamber risaleti boyunca özellikle Yahudilerin kendisine ve müslümanlara karşı takındıkları düşmanca tavırlarıyla mücadele etmek ve her an onlardan gelebilecek muhtemel bir saldırıya karşı hazırlıklı olmak zorunda kalmıştır. Yahudilerle yapılan bu mücadelenin nedeni daha çok dinî ağırlıklı idi. Yahudiler Hz.Peygamber'in risaletini asla kabullenemiyorlardı. Zira onlar, beklenen peygamberin kendi içlerinden çıkacağı konusunda adeta şartlanmışlardı. Bu nedenle risaleti hakkında şüpheler uyandırmak²³⁴ ve kendi kutsal kitaplarındaki gerçekleri gizlemek suretiyle²³⁵ risaletini inkar ediyorlardı²³⁶. Bu çabaları daha sonra müslümanlara karşı müşriklerle birlik olup tuzak kurmak²³⁷, Resûlullah'ı @ öldürmek için fırsat kollamak²³⁸ ve müslümanların en kritik anlarında daha önce varılan anlaşmalara ihanet ederek düşmanla işbirliği yapıp Medine'ye saldırmak²³⁹ kadar tehlikeli boyutlara ulaşmıştı.

²³² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/262.

²³³ Derveze, *Sîret.*, II/204; Hamidullah, *a.g.e.*, I/639-40; İ.Hasan, *a.g.e.*, I/179; Umerî, *a.g.e.*, s.113; Hattâb, *a.g.e.*, s.201.

²³⁴ Bakara, 2/91; Al-i İmrân, 3/183; Kasas, 28/48-50.

²³⁵ Al-i İmrân, 3/71; Bakara, 2/159; Mâide, 5/15.

²³⁶ Onların Hz.Peygamber'in risaletine ve müslümanlara karşı takındıkları tavırları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "*Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler*", *Büt. Yön. Asr-ı Saâdet'te İslam*, II/444-8.

²³⁷ Nisâ, 4/51; Vâkıdî, *a.g.e.*, II/441; İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/210; Derveze, *Sîret.*, II/183.

²³⁸ *Ebû Davud*, Harâc, 23 (III/405-7); Vâkıdî, *a.g.e.*, I/367-8, II/677-8; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/626-8.

²³⁹ Hendek savaşında Benî Nadir ve Benî Kurayza'nın müşriklere katılması gibi, bkz. İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/225-6; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/129-30.

Hız.Peygamber onların bu tutumları karşısında, başlangıçta yaptıklarına sadece sabrediyor, nifak çıkaranlara göz yumuyor ve inançlarına saygı gösteriyordu. Hatta suçun ferdiliğini dikkate alarak, sadece kendisiyle yaptıkları anlaşmayı bozan kişi ya da grupları cezalandırıyor ve bu da Ebû Râfi', Ka'b b.Eşref ve Ebû Afek gibi bir kaç kişiyi geçmiyordu²⁴⁰. Yahudilerle yaşanan bu acı olaylar sonrasında, onların gerçek yüzleri ortaya çıkmış ve hiç bir zaman kendileriyle güvenilir bir ortaklık kurulama-yacağı anlaşılmıştır. Özellikle Kureyzalıların ihanetine kadar sürekli anlaşmalara bağlı kalmalarını bekleyen Hız.Peygamber, bu olayla birlikte karşı taarruza geçmiş ve İslam'ın güvenliği açısından onları Yarımada'dan sürmeye kesin kararını vermiştir. Peygamber @ bu kararlılığını, Nadîrlilerin kendisine karşı suikast planı hazırlayıp risaletine son vermek istedikleri bir sırada açıkça dile getirmişti:

"Yahudilerle Hıristiyanları Arap yarımadasından mutlaka çıkaracağım!
Ve müslümanlardan başka kimseyi bırakmayacağım."²⁴¹

Yine Müslim'in Sahîh'inde geçen bir rivayete göre, Hız.Peygamber, sırasıyla (Kaynuka,) Nadîr ve Kureyza kabilelerinin savaş açması sonucu, Nadîrlileri sürmüş, Kureyzalıları da savaşçılarını öldürmek, kadın ve çocuklarını da esir almak suretiyle cezalandırmış, dolayısıyla Medine'deki Yahudilerin varlığına bu şekilde son vermiştir²⁴².

Bu açıklamalar, Hız.Peygamber'in pasif bir savunma anlayışıyla hareket etmediği gerçeğini ortaya koymaktadır. Amaç, fitnenin ortadan kaldırılması yani dinî tebliğin hiç bir baskıya maruz kalmadan insanlara ulaştırılması olunca, bu amaca ulaşabilmek için kimi zaman savunmanın, kimi zaman da taarruzun uygulamaya konduğu görülmektedir. Savunma anlayışı da ortam ve şartlara göre farklılık arz etmektedir; bazen saldırıya karşı savaş, bazen anlaşmaya ihanet sonrasında savaş,

²⁴⁰ İ.Hasan, *a.g.e.*, I/178.

²⁴¹ *Müslim*, Cihâd, 63 (II/1388); *Musâkât*, 6 (II/1187); *Ebû Davud*, Harâc, 28 (III/424); *Tirmizî*, Siyer, 43 (IV/156); *Musannef*, VI/54; *Nevevî*, *a.g.e.*, XII/92.

²⁴² *Müslim*, Cihâd, 62 (II/1388); *Ebû Davud*, Harâc, 23 (III/407); *Musannef*, VI/54-5.

bazen mazlum müslümanları korumak amacıyla savaş ve bazen de içte ve dışta barışı tehdit edenlere karşı savaş olmak üzere aktif bir savunma anlayışının hakim olduğu gözlenmektedir.

b) Savaş Hukuku (Kanunları)

Hz.Peygamber'in medeniyet tarihine en büyük katkılarından biri de *âdil savaş* kurallarını insanlığa kazandırmış olmasıdır. *Âdil savaş*, bir topluluğa karşı temeli zulme dayalı olarak savaş başlatıp da bunu sürdüren bir topluma karşı açılan savaştır. Bu savaşta insanî kurallara riayet edilmesi, sivil halkın can ve mal güvenliğine saygı gösterilmesi, esirlere ve rehinelere iyi davranılması ve sürekli barışı korumaya yönelik olması temel hedeftir²⁴³. Hz.Peygamber'in Mekkeli müşriklerin düşmanlık ve zulmüne karşı başlattıkları mücadeleyi, âdil bir savaş girişimi olarak sayabiliriz.

i. Kansız Savaş Politikası:

Resûlüllah'ın @ savaş politikasının temeli, düşmanı zayıflatmak, korkutmak veya saldırıdan vazgeçirmektir. Böylelikle o, düşmanın İslam davetine karşı olan direncini ve saldırganlığını önlemeyi hedef alıyordu. Bu amaçla askerî gücünü yalnızca gerektiğinde kullanıyor ve savaşa en son çare olarak başvuruyordu. Bir taraftan savaşı en son çare olarak görürken, diğer taraftan da savaş ortamında can kaybını en aza indirmek için her türlü çabayı gösteriyordu. Hedefine kansız ulaşmayı ilke edinir, aşhabına da bu yönde talimat verirdi. Bunu sağlamak için çeşitli savaş taktikleri uygulardı²⁴⁴:

ia- Bu amaçla, askerî hareketini büyük bir *gizlilik*, *sûrat* ve *süpriz* ataklarla gerçekleştirir; düşmanın çatışma için güç toplayıp organize olmasına fırsat vermez-

²⁴³ Hattâb, *a.g.e.*, s.332; Ahmed M.Basbûs, *el-Akîdetü'l-Kitâliyye fi'l-İslâm*, Ürdün, 1986, s.87-8.

²⁴⁴ Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I/620-1; Hamidullah, *Hz.Peygamber'in Savaşları*, s.161.

di²⁴⁵. Nitekim Mekke, Hayber ve Tebük seferlerinde buna uyulmuş ve Mekke'nin fethinde uygulanan bu taktik anlayış sonrasında Mekkeliler büyük bir şaşkınlığa uğramışlar ve direnmeksizin kansız bir savaş sonrasında teslim olmak zorunda kalmışlardır²⁴⁶. Keza Hayber seferinde de, önce Gatafanlılara doğru yönelmiş sonra ani bir kararla Hayber Yahudilerinin hiç beklemedikleri bir anda karşılıklarına dikilmişti²⁴⁷. Hz.Peygamber bu yöntemi, Hendek savaşından sonra Benî Kureyza'ya karşı da uygulamıştı²⁴⁸.

ib- Barış anlaşmaları yaparak düşmanın yapabileceği *ittifakı engellemek* de ayrı bir taktik anlayıştır. Hz.Peygamber özellikle Kureyş'in diğer kabilelerle yardımlaşmasını engellemek amacıyla barış anlaşmaları akdetmiş ve böylelikle düşmanın güç ve kudretini zayıflatmaya çalışmıştır²⁴⁹. Bu, savaşa giden yolları tıkamayı hedef alan bir anlayıştır. Hz.Peygamber bu amaçla, Medine'nin batısında yer alan ve Mekkelilerin ticaret yolları üzerinde bulunan kabilelerle barış anlaşmaları akdederek onların bu kabilelerle ittifak kurmalarına engel olmuştur²⁵⁰. Ayrıca Hendek savaşında müşriklerin safında yer alan Gatafanlılarla Medine hurmasının üçte biri karşılığında anlaşma yaparak onları düşman saflarından ayırıp yurtlarına dönmelerini sağlaması da, savaş taktiği açısından büyük bir başarıdır²⁵¹. Hudeybiye barışı da, Kureyş'in diğer kabilelerle birlik olmasını engelleyen önemli bir taktik anlayıştır²⁵².

ic- Hz.Peygamber, insanları savaşa kıskırtan liderleri yok etmek suretiyle de daha az can kaybını ve daha az kan dökülmesini sağlamayı amaçlıyordu²⁵³. Özellikle

²⁴⁵ Hattâb, *a.g.e.*, 314; Afzalur Rahman, *a.g.e.* I/621; Mustafa Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", *Büt. Yön. Asr-ı Saadette İslam*, IV/80; Terzi, *a.g.e.*, s.84.

²⁴⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV/39-40; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV/283; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III/398; Abdullah Reşid, *a.g.e.*, s.215-6, 360-3.

²⁴⁷ *Buhârî*, Meğâzî, 38 (V/72-3); *Müslim*, Cihâd, 120-1 (II/1426-7); *Tirmizî*, Siyer, 3 (IV/121); *Nesâî*, Nikah, 79(VI/131-2); Sayd, 31(VIII/203); *Muvatta'*, Cihâd, 48(I/468).

²⁴⁸ *Buhârî*, Megâzî, 30 (V/49-50); *Müslim*, Cihâd, 65 (III/1389); Hâkim, *el-Müstedrek*, III/34.

²⁴⁹ Afzalur Rahman, *a.g.e.*, I/622; Ağırman, *a.g.e.*, IV/89.

²⁵⁰ Hamidullah, *Hz.Peygamber'in Savaşları*, s.161-2.

²⁵¹ Vâkidi, *a.g.e.*, II/477; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/234; Abdullah Reşid, *a.g.e.*, s.377-9.

²⁵² Abdullah Reşid, *a.g.e.*, s.381-2.

²⁵³ Afzalur Rahman, *a.g.e.*, I/622; Ağırman, *a.g.e.*, IV/90-1.

Yahudiler arasında yazdığı şiirlerle insanları müslümanlara karşı savaşılmaya teşvik eden Ka'b b.Eşref, Abû Afek ve Ebû Râfi' gibi şahısları, bu amaçla öldürtmüştü²⁵⁴.

Nitekim Kur'an'ın bunlar hakkındaki buyruğu şöyledir:

"Eğer andlaşma yaptıktan sonra andlarını bozarlar ve dininize dil uzatırlarsa, o *küfür önderleriyle savaşın*. Çünkü onların andları yoktur; belki (böylece küfürden) vazgeçerler."²⁵⁵

id- Maddî *tecavüz unsurlarının* düşmanın elinden alınması da bir başka kansız savaş taktiğidir. Bu sayede düşmanın savaşma gücü ve direnci kırılmış ve daha az can kaybı sağlanmış olur. Hz.Peygamber Benî Nadîr kuşatması sırasında onları tehdit edip savaşmaktan vaz geçmelerini sağlamak amacıyla hurma ağaçlarını kestirmiş ve bunun üzerine teslim olmuşlardı²⁵⁶. Kur'an'da buna şöyle temas edilir:

"Kitab sahiplerinden inkar edenleri, ilk sürgünde yurtlarından O çıkardı. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Allah onlara ummadıkları yerden geldi, yüreklerine korku saldı...Hurma ağaçlarından herhangi bir şeyi kesmeniz, yahut kökleri üzerinde bırakmanız hep Allah'ın izniyle ve (O'nun) yoldan çıkanları cezalandırması içindir."²⁵⁷

Ayrıca müşriklerin, müslümanlara karşı savaşta hazırlanmak amacıyla düzenledikleri ticarî seferlere engel olma çabalarını da burada zikretmek mümkündür²⁵⁸.

İşte Hz.Peygamber'in, "*Ben rahmet peygamberiyim, ben savaş elçisiyim*"²⁵⁹ şeklindeki ifadesi, onun savaştaki gayesi ve taktik anlayışını açıklar mahiyette özlü bir ifadedir. Buna göre onun savaşta kolladığı esas gaye, düşmanı itaat altına almak ve onun kötü emellerine fırsat vermemektir; yoksa amacı, asla onların kökünü kazıyıp

²⁵⁴ *Buhârî*, Cihâd, 155 (IV/23), 158-9 (IV/24-5); *Meğâzî*, 15-6 (V/25-7); *Müslim*, Cihâd, 119 (II/1425); *Vâkıdî*, *a.g.e.*, I/174, 184; *İbn Kesîr*, *el-Bidâye*, IV/5-9, 137-40; *Önkâl*, *a.g.e.*, s.179-80.

²⁵⁵ *Tevbe*, 9/12.

²⁵⁶ *Buhârî*, Cihâd, 154 (IV/22-3); *Meğâzî*, 14 (V/23); *Müslim*, Cihâd, 29-31 (II/1365-6); *Ebû Davud*, Cihâd, 83 (III/87-8); *Tirmizî*, *Siyer*, 4 (IV/122); *Tefsîr*, 60 (V/408); *İbn Mâce*, Cihâd, 31 (II/948); *İbn Kayyim*, *Zâdu'l-Meâd*, III/128. Hamidullah, hurma ağaçlarının kesilmesinin, İslam ordusuna hucuma geçtikleri sırada hücum desteği ve kolaylık sağlamak amacıyla matuf olduğunu belirtir, bkz. *Hz.Peygam-ber'in Savaşları*, s.206.

²⁵⁷ *Haşr*, 59/2-5.

²⁵⁸ *İbn Hişâm*, *a.g.e.*, II/257-8; *İbn Kayyim*, *Zâdu'l-Meâd*, III/171; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Sa-vaşları*, s.65-8; *Hattâb*, *a.g.e.*, s.67-8.

²⁵⁹ *Ahmed b.Hanbel*, IV/395, V/405.

yok etmek değildi. Resûlullah @, kan akıtma amacına yönelik bir savaş değil, aksine karşı tarafı psikolojik olarak yıpratmayı hedef alan bir savaşı tercih ediyordu²⁶⁰. Gerektiği an ve yerde, hem merhametli ve hem de sert davranmasını bilmiş ve Kur'an'da yer alan şu ilkeyi her an kendisine prensip edinmişti²⁶¹:

"İyilikle kötülük bir olmaz. (Sen kötülüğü) en güzel olan şeyle sav. O zaman (bakarsın ki) seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki sıcak bir dost oluvermiştir."²⁶²

ii. Savaşa Katılmayanların (Sivillerin) Dokunulmazlığı

Savaşa katılmayan kimseler, savaşma gücü bulunmayan yahut fikrî ve amelî açıdan veya genel olarak savaşa katılmayanlardır. Bunlar arasında kadınlar, çocuklar, yaşlılar, hastalar, yaralılar, körlük gibi çeşitli rahatsızlıklara müptela olanlar ve kendi halinde manastırda yaşayan rahip ve keşişler yer alır²⁶³. Hz.Peygamber, gerek kendisinin bizzat kumanda ettiği ve gerekse komutan tayin edip gönderdiği bütün savaşlarda bu kimselerin öldürülmesini yasaklamıştır²⁶⁴. Rivayete göre Resûlullah@, savaş esnasında bir kadın cesedine rastlamıştı da, bunun üzerine kadın ve çocukların öldürülmesini yasaklamıştı²⁶⁵. Bir başka rivayete göre de: "*Yaşlıyı, sabiyi ve kadını öldürmeyin!..*" şeklinde emrettiği nakledilmektedir²⁶⁶. Ayrıca Mekke'nin fethi gününde Hz.Peygamber, hiç bir yaralıya hücum edilmemesini ve evinde kalan hiç bir kimseye dokunulmamasını, zira bunların emân içinde olduklarını belirtmişti²⁶⁷.

²⁶⁰ Abdullah Reşid, *a.g.e.*, s.383.

²⁶¹ Hamidullah, *Hız.Peygamber'in Savaşları*, s.258; Afzalur Rahman, *a.g.e.*, I/621.

²⁶² Fussilet, 41/34.

²⁶³ Serahsî, *el-Mebsût*, X/69; Mevdüdi, *Cihad*, s.258; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s.318-9.

²⁶⁴ Hattâb, *a.g.e.*, s.335.

²⁶⁵ *Buhârî*, Cihâd, 147-8 (IV/21); *Müslim*, Cihâd, 24-5 (II/1364); *Ebû Davud*, Cihâd, 111 (III/121-2); *Tirmizî*, Diyât, 14 (IV/22; Siyer 19 (IV/136); *İbn Mâce*, Cihâd, 30 (II/947); *Muvatta'*, Cihâd, 8-11 (I/447-8).

²⁶⁶ *Ebû Davud*, Cihâd, 82 (III/86).

²⁶⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s.47.

Manastırda kendilerini ibadete verip savaşa katılmayan rahip ve keşişlerin de dokunulmaz oldukları bildirilmiştir²⁶⁸.

Bu uygulamalardan, savaşamayacak kadar güçsüz olan muhalif kimselerin savaştan muaf tutuldukları anlaşılmaktadır. Ancak bunlar arasında fiilen savaşa katılan, savaş hazırlığı yapan, düşmana gerekli ihtiyaçların sağlanmasında yardımcı olan ve düşman adına casusluk yapan kimselerin öldürülmesi ise dinen caizdir²⁶⁹. Nitekim Hz. Peygamber'in, "Müşriklerin yaşlılarını öldürün, sabîlerini bırakın!"²⁷⁰ buyurması da, onların muharip olarak savaşa katılmalarından dolayıdır²⁷¹.

iii. Savaşa Katılanların Durumu

Hz.Peygamber, savaş sonrasında ele geçirilen esirlere karşı iyi davranılmasını emretmiş ve bunu kendisi bizzat uygulamıştır²⁷². Özellikle Bedir'de alınan esirlere çok merhametli davranmış, bunlardan zengin olanları fidye karşılığında²⁷³, fakir olanları karşılıksız²⁷⁴, diğerlerini de on müslüman çocuğa okuma-yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakmıştır²⁷⁵. Bu esirlerden, daha önce müslümanlara karşı aşırı düşmanca tavırlarıyla tanınan Nadr b.Hâris ve Ukbe b.Ebî Muayt adlı şahıslar, bir savaş suçlusu olarak ölüme mahkum edilmişlerdi²⁷⁶.

Hendek savaşı esnasında, daha önce yapmış oldukları anlaşmaya ihanet ederek muhalif güçlerle birlikte müslümanları imha etmek için saldırıya geçen Kureyzalılar, çok sert bir şekilde cezalandırılmış ve onlardan ergenlik yaşına gelmiş olanlar

²⁶⁸ Ahmed b.Hanbel, I/300; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, Kahire, 1961, VII/261.

²⁶⁹ Mevdûdî, *Cihad*, s.259.

²⁷⁰ Ebû Davud, Cihâd, 111 (III/122); *Tirmizî*, Siyer, 29 (IV/145).

²⁷¹ Şevkânî, *a.g.e.*, VII/262.

²⁷² İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/299; Belâzurî, *a.g.e.*, s.47.

²⁷³ Buhârî, Cihâd, 172 (IV/30-1); *Müslim*, Cihâd, 59 (II/1386); İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/299-300; *Mecme'u'z-Zevâid*, VI/90; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/245.

²⁷⁴ Vâkîdî, *a.g.e.*, I/139; İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/314-5; Hattâb, *a.g.e.*, s.335.

²⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, I/247; Hamidullah, *Hz.Peygamber'in Savaşları*, s.90; Hattâb, *a.g.e.*, s.335.

²⁷⁶ Vâkîdî, *a.g.e.*, I/139, 149; İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/366-7; Hattâb, *a.g.e.*, s.335.

öldürülmüş, çocuk ve kadınları ise esir alınmıştı²⁷⁷. Kendi istekleri üzerine hakem tayin edilen Sa'd b. Muaz tarafından verilen bu karar, ilk bakışta çok acımasız gibi görünse de olayın gidişatı dikkatle incelendiğinde, yerinde bir karar olduğu anlaşılacaktır:

iiia- Hz. Peygamber daha önce Kureyzalılarla iki kez anlaşma yapmış ve her ikisine de ihanetle karşılık verilmişti. Onlarla bir kez daha anlaşma yapmasına imkan yoktu. Zira son kez yaptıkları ihanet karşısında, müslümanlar çok nazik ve zorlu bir durumla karşı karşıya kalmışlardı²⁷⁸.

iiib- Kaleleri Medine içerisinde yer aldığından, bu ihanet sonrasında onların orada kalmaları her zaman için tehlikenin mevcut olduğu anlamına gelirdi. O aşamada onların oradan sürülmesi de, problemin çözümü için yeterli olamazdı; zira, daha önce aynı durumda Medine'den sürülen Nadirîliler, Kureyş'le birlikte olup daha güçlü bir şekilde saldırıya geçmişlerdi.

iiic- Bütün bunlara rağmen onlar hakkında verilecek hüküm, bizzat Hz. Peygamber tarafından değil de, kendi istekleri doğrultusunda, daha önce kendileriyle anlaşmalı olan hakem Sa'd b. Muaz'ın kararıyla belirlenmiştir. Dolayısıyla bu, her iki tarafın da onayını almış bir hakem tarafından verilen karar niteliğini taşıyordu.

iiid- Ayrıca Sa'd b. Muaz'ın verdiği bu hüküm, Tevrat'ın konuyla ilgili hükmüne de uygundu ve bu nedenle hiç bir Yahudi buna muhlefet etmemiştir²⁷⁹:

"Bir şehre karşı cenk etmek için ona yaklaştığın zaman, on(lar)ı barışa çağıracaksın...Ve eğer seninle musalaha etmeyip cenk etmek isterlerse, o zaman on(lar)ı muhasara edeceksin; ve Allah'ın Rab on(lar)ı senin eline verdiği zaman, *on(lar)ın her erkeğini kılıçtan geçireceksin; ancak*

²⁷⁷ Vâkıdî, *a.g.e.*, II/454-6; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/231-3; İbn Sa'd, *a.g.e.*, II/65-6; Taberî, *Târih.*, II/588; Serahsî, *Şerhu Siyer.*, II/590; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/632; Hattâb, *a.g.e.*, 163-4.

²⁷⁸ Bu durum Kur'an'da da açıkça tasvir edilmektedir, bkz. Ahzâb, 33/10.

²⁷⁹ Mevdûdî, *Cihad.*, s.364-6; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/633-4; Afzalur Rahman, *a.g.e.*, I/618-9; Umerî, *a.g.e.*, s.112; Hattâb, *a.g.e.*, s.335; Önkâl, *a.g.e.*, s.125.

kadınları, çocukları, hayvanları ve şehirde olan her şeyi, bütün malını kendin için çapul edeceksin (ganimet alacaksın)..."²⁸⁰

Kureyhalılar hakkında verilen bu karar, batılı bazı yazarlar tarafından da, haklı bulunmuş ve yerinde verilmiş bir karar olarak yorumlanmıştır²⁸¹. Wensinck bu konuda şöyle der: "Peygamber daha önce Benî Nadîr Yahudilerine af ve hoşgörü ile davranmış, fakat onlar buna müthiş Hendek kuşatmasını organize ederek karşılık vermişlerdi. Aynı af ve hoşgörüyü şimdi Benî Kureyza'ya göstermek, doğrusu büyük tehlikelere katlanmak demek olacaktı."²⁸². Hamidullah'ın da belirttiği gibi, Kureyza kabilesi, savaşmaksızın kayıtsız şartsız teslim olma teklifini kabul etmiş olsaydı, belki Resûlullah'ın @ onları sadece Medine'den uzaklaştırma cezasına çarptırması mümkün olabilirdi²⁸³.

Hz.Peygamber, düşmanın savaşta ölü olarak terkettiklerine de insanca muamele edilmesini emretmiş ve cesedlere saygısızlık yapılmasını yasaklamıştır²⁸⁴. Müşriklerin, Uhud savaşında müslümanların cesedlerine karşı yaptıkları insanlık dışı davranışlarına rağmen²⁸⁵, fırsat müslümanların eline geçtiğinde aynıyla karşılık vermeleri yasaklanmıştır²⁸⁶. Müslüman şehidlere karşı yapılan bu insanlık dışı hareketlere rağmen, onlar müşriklerin ölülerini, kazılan kuyulara defnederek açıkta kalmaktan kurtarmıştır²⁸⁷. Ayrıca Hz. Peygamber cihada çıkan komutanlarına şu

²⁸⁰ Tesniye, 20/10-14; ayrıca benzer hükümler için bkz. Sayılar, 31/7-10.

²⁸¹ Nedvî, *Rahmet Peygamberi*, s.230-1 (R.V.C. Bodley, *The Messenger-The Life of Mohammad*, s. 203'den naklen).

²⁸² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/632-3 (*Der Islam*, II/289'dan naklen).

²⁸³ *A.e.*, I/633.

²⁸⁴ *Buhârî*, Mezâlim, 30 (III/107); Zebâih, 25 (VI/228); Meğâzi, 36 (V/71); *Ebû Davud*, Cihâd, 110 (III/120); Hudûd, 3 (IV/535); *Dârimî*, Zekât, 24 (s.328); *Ahmed b.Hanbel*, IV/246, 307, 428, V/12, 20; Taberî, *Târîh*, III/62-3.

²⁸⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/255.

²⁸⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/102.

²⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, III/62.

talimatı verirdi: "*Ahidlerinizi bozmayın, ganimete ihanet etmeyin, müslle yapmayın (ölülerin burnunu, kulağını kesmeyin)*!"²⁸⁸.

Görülüyor ki, Hz.Peygamber, gerek savaş öncesi ve gerekse savaş sonrası tutum ve davranışlarında sürekli insanlık onur ve haysiyetine yakışır tavırlar almıştır. Kureyza'nın idamı gibi verilen bazı cezalar, her ne kadar buna aykırı gibi görünse de, bunların keyfi değil, insanlık onurunu korumaya yönelik olduğu unutulmamalıdır. Zira savaş esasen istenmeyen bir durumdur; ancak, barışın ve huzurlu bir ortamın sağlanması için çoğu kez savaşın kaçınılmaz bir durum olduğu da bilinen bir gerçektir. Hz.Peygamber - çok az da olsa - bu tür kararları, muhalif tarafın fiillerinde ısrarı ve uzlaşmaz tutumları karşısında almıştır.

Hz.Peygamber'in özellikle Yahudilerle giriştiği mücadele oldukça dikkat çekici bir durum arzeder. Önceleri tepkisiz ve uzlaşmacı bir tavır takınan Yahudi toplumu, Araplar karşısındaki dinî ve siyasi hakimiyetlerinin zamanla kaybolduğunu ve insiyatifin Hz. Peygamber ve ashabının lehine değiştiğini görünce, sürekli muhalif kalmaya ve İslam'a karşı tavır almaya başlamışlardır. Bu durum zamanla daha da ileri boyutlara ulaşmış ve yapılan karşılıklı anlaşmalar sürekli Yahudilerin ihanetiyle bozulmuş ve her defasında kanlı ya da kansız savaş ortamı kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu savaşların nedenleri hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa, dolaylı ya da dolaysız olarak daha çok dinî ağırlıklı olduğunu, ancak kısmen siyasi boyutunun da bulunduğunu söylemek mümkündür. Hıristiyan toplumuna karşı girişilen mücadele ortamının, özellikle İslam'ın Yarımada'nın dışına taşmaya başladığı bir döneme rastladığı görülmektedir. İslam'ın bu bölgelere yayılmasını engelleme çabaları, bu mücadelelerin temel nedenini oluşturur.

²⁸⁸ *Müslim*, Cihâd, 3 (II/1357); *Ebû Davud*, Cihâd, 82 (III/86); *Tirmizî*, Siyer, 48 (IV/162); *İbn Mâce*, Cihâd, 38 (II/953); *Dârimî*, Siyer, 5 (s.533); *Muvatta'*, Cihâd, 11 (II/448); *Ahmed b. Hanbel*, I/300, IV/172-3, 240, V/358.

3- Ehl-i Kitap'la Diplomatik İlişkiler

Uluslararası ilişkileri düzenleyen anlaşmalar ya da yabancı bir ülkede kendi memleketini temsil etme eylemi gibi anlamlara gelen diplomasi²⁸⁹, insanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri varlığı bilinen bir faaliyettir. İslam tarihinde Hz.Peygamber dönemi, uluslararası anlaşmalar ve diplomatik temsilciler açısından çok yoğun ve sıkı bir faaliyet dönemi olarak bilinir²⁹⁰.

Hz.Peygamber'in 622 yılında Medine'ye hicret etmesiyle başlayan tarihî süreç, şehir-devletin kurulmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Taşındığı misyon itibariyle dinî liderlik, devlet başkanlığı ve aynı zamanda askerî komutanlık gibi önemli vasıflara sahip olması, onun bu sahalarda önemli kararlar almasını, komşu kabile ve devletlerle, hatta Bizans ve İran gibi dönemin iki güçlü imparatorluğuyla temasa geçmesini ve yazışmalar yapmasını gerekli kılmıştır²⁹¹. Hz.Peygamber'in her ne kadar Mekke döneminde, siyasî ve dinî bir takım görüşmelerde bulunmak, Mekkelilerin başlattığı boykotu kaldırmak ve iltica talebinde bulunmak amacıyla *elçiler* gönderip *elçiler* kabul ettiği bilirse de, esasen gerçek diplomatik faaliyetlerin Medine'de başladığını söyleyebiliriz. Hicretten hemen sonra, başkanı olduğu Medine şehir-devlet teşkilatına işlerlik kazandırmak ve bu yönde müzakerelerde bulunmak amacıyla, bazı Arap ve Yahudi kabileleriyle gerçekleştirdiği faaliyetler, bu anlamda ilk diplomatik girişimler olarak kabul edilir²⁹². Medine'de gelişip orada yoğunlaşan bu diplomasi trafiğinin, özellikle *elçiler gönderip yazışmalarda bulunmak* şeklinde genel bir hüviyet taşıdığı görülür. Bu durum, o dönem diplomasisinin *elçiler ve mektuplar göndermek* şeklinde iki önemli unsurdan oluştuğunu göstermektedir.

²⁸⁹ "Diplomasi" md., *Meydan-Larouse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, İstanbul, 1981, III/725.

²⁹⁰ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s.235.

²⁹¹ DİA, "Diplomatik" md., *T.D.V.İ.A.*, 360.

²⁹² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1079; Mehmet İspirli, "Elçi" md., *T.D.V.İ.A.*, s.3.

a) Diplomatik Temsilciler (Elçiler)

H.z.Peygamber'in, Medine'deki ilk diplomatik elçi gönderme girişimi, h.2. yılda Bedir savaşından sonraki bir tarihe rastlar. Bu diplomatik faaliyet, müşriklerin daha önce Habeşistan'a hicret eden müslümanların kendilerine teslim edilmesi için Necâşi'ye bir elçilik heyeti göndermeleri üzerine, onların planlarını başarısızlığa uğratmak ve hükümdarın müslümanlar lehine karar vermesini sağlamak amacıyla, henüz müslüman olmamış bir elçi olan Amr b.Ümeyye ed-Damrî'nin gönderilmesi şeklinde gerçekleşmiştir²⁹³. Diplomatik açıdan en yoğun ve kayda değer faaliyetler, h.VI. yılda akdedilen Hudeybiye barışı sonrasına rastlamaktadır. Bu anlaşma, diplomatik ilişkiler yönünden bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Zira Kureyş'le yapılan bu anlaşmayla birlikte, artık on yıllık bir barış sürecine girilmiş ve İslam davetinin yayılması için büyük fırsat doğmuştur²⁹⁴.

H.z.Peygamber, Hudeybiye dönüşünde ashabını toplayarak içlerinden bazılarını, İslam davetini yaymak amacıyla komşu ülkelerin krallarına elçi olarak göndereceğini açıklamış ve bu konuda kendisine yardım ve itaat etmelerini istemişti²⁹⁵. Resûlüllah @ bu amaçla, ashab arasından komşu ülkelere elçi olarak gönderilecekleri tayin etmiş ve yazılan davet mektuplarıyla birlikte, onları başta Bizans ve İran olmak üzere bazı devlet başkanları ve kabile reisleriyle görüşmeleri için harekete geçirmişti. Bunlar arasında Amr b.Ümeyye ed-Damrî Habeş kralı Necâşi'ye, Dıhye b.Halife el-Kelbî Bizans hükümdarı Hirakl'e, Hâtib b.Ebî Beltea İskenderiye valisi Mukavkıs'a, Abdullah b.Huzâfe es-Sehmî İran kralı Kisrâ'ya ve Şücâ b.Vehb el-Esedî de Gassânilerin reisi Hâris b.Ebî Şemir'e gönderilmişti²⁹⁶.

²⁹³ Hamidullah, *a.g.e.*, I/331 (Şe'mî, *Sîre*, II/97,a'dan naklen); II/1080.

²⁹⁴ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III/309-10; Nedvî, *a.g.e.*, s.248.

²⁹⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV/254; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/259; Taberî, *Tarih.*, II/645; İbn Kesir, *el-Bidâye.*, IV/ 180; Süheyli, *Ravdu'l-Unuf*, VII/464-6; Kettâni, *et-Terâtib.*, I/195.

²⁹⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV/254; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/258; Taberî, *a.g.e.*, II/644; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil.*, II/210; Süheyli, *a.g.e.*, VII/465; Ahmed b.Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sunâ'ati'l-İnşâ*, Beyrut, 1987, VI/ 345; Kettâni, *a.g.e.*, I/194.

Bunların dışında farklı tarihlerde çeşitli amaçlarla gönderilen başka elçilerin varlığına da şahit olmaktadır²⁹⁷.

i. Elçilerin Seçimi

Hz.Peygamber siyasi veya dini amaçlarla gönderdiği elçilerini, durum ve şartlara göre en liyakatli ve en muktedir kişiler arasından seçer; onlarda özellikle ikna gücü, idrak kabiliyeti, bilgi ve hitabet yeteneği, ahlak ve yüz güzelliği gibi vasıflar arardı²⁹⁸. Bizans'a gönderilen Dihye el-Kelbî, ashabın en güzel yüzlülerin-dendi²⁹⁹. Siyasi amaçla gönderdiği elçiler arasında Amr b. Ümeyye ed-Damrî gibi henüz İslam'ı kabul etmemiş olanlar da vardı³⁰⁰. Elçilerin gönderildikleri ülkelerin dilini bilmeleri ya da Suriye, Irak, Habeşistan ve Mısır gibi, Arapça'nın konuşulduğu yahut Arapça mütercimlere sahip olan komşu ülkelerin seçilmesine dikkat edilirdi³⁰¹. Ashabın arasında Farsça, Rumca, Kıptice, Habeşçe ve Süryanice bilenler vardı ve ayrıca Peygamber @, Süryanice gelen mektupları okutabilmek için, Zeyd b. Sâbit'ten bu dili öğrenmesini istemiş, o da çok kısa bir zaman içerisinde Süryanice'yi öğren-miştii³⁰². Elçi olarak görevlendirilen bu kimseler, daha önceden Suriye, Irak ve Habeşistan gibi ülkelere defalarca gitmiş; oraların örf ve adetlerini, inanç ve düşüncelerini bilen kimseler arasından seçilirdi³⁰³. Bu nedenle elçilerin, gönderildikleri memleketlerin dillerini biraz olsun bilmeleri muhtemeldir³⁰⁴.

Dine davet amacıyla gönderilen elçilerin tamamı, İslamî konulara vâkıf ve dinî hükümleri titizlikle yerine getiren, halim-selim, güzel söz söyleyebilen, belâgat sahibi

²⁹⁷ İbn Hudeyde, Hz.Peygamber'in elçi ve kâtiplerine dair telif ettiği *el-Misbâhu'l-Mûdî*. (I-II, Beyrut, 1985) adlı eserinde, çeşitli maksatlarla gönderilmiş 48 elçiden bahseder.

²⁹⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/258; Kettânî, *a.g.e.*, I/183; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1081; Sönmez, *Ra-sûlulah'ın Diplomatik Münasebetleri*, s.49-50; İspirli, "Elçi" md., s.4.

²⁹⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/162; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, I/90; Kettânî, *a.g.e.*, I/190.

³⁰⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1081, I/331.

³⁰¹ *A.e.*, II/1082; ayrıca bkz. Kettânî, *a.g.e.*, I/183.

³⁰² *Buhârî*, Ahkâm, 40 (VIII/120); *Ebû Davud*, İlim, 2 (IV/60); *Tirmizî*, İsti'zân, 23 (V/67); Kettânî, *a.g.e.*, I/202.

³⁰³ Süheylî, *a.g.e.*, VII/466.

³⁰⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1081.

ve zahid kimselerdi³⁰⁵. Dolayısıyla Hz.Peygamber, İslam ve müsümanlar hakkında gittikleri ülkelerin hükümdarları nezdinde güzel bir intiba bırakabilmek için, gönderdiği elçilerin, gerek dinî açıdan ve gerekse kültürel açıdan son derece kabiyetli ve ehliyetli kimseler olmasına özen gösteriyordu.

Hz.Peygamber'in gayr-i müslimlere gönderdiği elçiler, İslam'a davet yanında esir mübadelesi, düşmanın hilelerine engel olmak, yabancı ülkelerde yaşayan müsümanların hal ve şartlarını düzeltmek ve anlaşma akdetmek gibi çeşitli görevler üstlenmişlerdi³⁰⁶. Hz. Peygamber, hangi maksatla olursa olsun, gönderdiği elçileri uğurlarken onlara: "*kolaylaştırın güçleştirmeyin, müjdeleyin nefret ettirmeyin*" tavsiyesinde bulunurdu³⁰⁷. Ayrıca gittikleri yerlere geceleyin girmemelerini, sabah oluncaya kadar beklemelerini, güzelce temizlenmelerini, iki rek'at namaz kılıp Allah'a duada bulunduktan sonra, mektubu sağ elleriyle vermelerini öğütler³⁰⁸, devlet başkanlarına verilecek mektupların saygın kişiler vasıtasıyla ulaştırılmasını uygun görürdü. Nitekim Dıhye'yi Bizans'a gönderirken, mektubu önce Busra valisine vermesini ve onun aracılığıyla hükümdara ulaştırmasını emretmişti³⁰⁹.

Elçiler Hz.Peygamber'in talimatları doğrultusunda hareket ederler ve kabul edildikleri sarayın gayr-i islamî protokolüne uymadıkları gibi, hiç bir şahsın önünde de eğilmezlerdi³¹⁰. Devlet büyükleri ve kabile reisleriyle görüşmeleri esnasında, İslam'dan, Peygamber'den @ ve müsümanların Medine'deki durumlarından, yaptıkları savaş ve anlaşmalardan bahsederler ve ayrıca kendilerine sorulan soruları kibarca cevaplarlar, asla İslam'a aykırı davranış ve tavizlerde bulunmazlardı³¹¹.

³⁰⁵ A.e., aynı yer; Önkal, a.g.e., s.134.

³⁰⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1088.

³⁰⁷ *Buharî*, Megazî, 62 (V/108); *Edeb*, 80 (VII/101); *Müslim*, Cihad, 6-8 (V/139); *Ebû Davud*, Edeb, 17 (V/170); *Ahmed b.Hanbel*, I/239, 283, 365, IV/399, 412, 417; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII/659; Kettânî, a.g.e., I/191.

³⁰⁸ İbn Sa'd, a.g.e., I/282; Kettânî, a.g.e., I/247.

³⁰⁹ İbn Sa'd, a.g.e., I/259.

³¹⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1086.

³¹¹ Süheylî, a.g.e., VII/516-9; Kalkaşendî, a.g.e., VI/359-60; Kettânî, a.g.e., I/184-90.

Genellikle elçiler, gönderildikleri kimselere takdim etmek üzere yanlarında bazı hediyeler de götürürlerdi. Tarihî kaynaklar, Necâşi'nin, Mukavkıs'ın, Kayser'in ve hatta imparatoriçe Bûrân Duht'un elçilerle birlikte Resûlüllah'a hediyeler gönderdiklerini kaydetmektedir³¹². Resûlüllah, genellikle bu hediyeleri kabul eder ve bunlara karşılık verirdi. Nitekim Eyle meliki Yuhanna ile Dûmetü'l-Cendel meliki Ukeydir'in gönderdiği hediyelere karşılık olarak çeşitli hediyeler göndermişti³¹³. Hatta ölüm hastalığına yakalandığı bir sırada, kendisinin sürekli adeti olduğu üzere elçilere iyi muamele edilmesini ve hediyelerle taltif edilmelerini vasiyet etmişti³¹⁴.

ii. Yabancı Elçilerin Kabulü

H.VIII. yılda Mekke fethedildikten sonra, İslam'ın en büyük düşmanı durumundaki Kureyş'in bütün mukavemeti kırılınca, özellikle İslam'ı kabul ettiklerini bildirmek üzere pek çok Arap kabilesi Medine'ye akın etmişti³¹⁵. Bu nedenle H.9. yıla *senetü'l-vüfûd (heyetler yılı)* denilmiştir³¹⁶. Bu heyetler, müslüman olduklarını bildirmenin dışında³¹⁷, ayrıca İslamî hükümleri öğrenip kendi kavimlerine öğretmek³¹⁸, kendilerine İslam'ı öğretecek davetçiler talep etmek³¹⁹, tarafsızlık anlaşması yapmak³²⁰, İslam'ı kabul etmemekle birlikte cizye verip İslam idaresine boyun

³¹² *Ebû Davud*, Taharet, 59 (I/108); Hatem, 8 (IV/435); *Tirmizî*, Edeb, 55 (V/124); *İbn Mace*, Taharet, 84 (I/200.); Libas, 31 (II/1190.); İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/260, 389; Kettânî, *a.g.e.*, I/198-201; Hamidullah, *İs-lam Peygamberi*, II/1087; Nedvî, *a.g.e.*, s.265; Sönmez *a.g.e.*, s.63-4.

³¹³ *Buhârî*, Hibe, 26(V/2406-7); *Ebû Davud*, Harâc, 35 (III/439-41); *Tirmizî*, Siyer, 23 (IV/140).

³¹⁴ *Buhârî*, Cihad, 175 (IV/31); Cizye, 6 (IV/66); *Müslim*, Vasiyyet, 20 (II/1258).

³¹⁵ İbn Hişam, *a.g.e.*, IV/205; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/336. Ayrıca bkz. Nasr, 110/2.

³¹⁶ İbn Hişam, *a.g.e.*, IV/205; İbn Kesîr, *el-Bidâye.*, V/40.

³¹⁷ *Ahmed b.Hanbel*, IV/232; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/297, 300, 303, 306, 315; Kettânî, *a.g.e.*, I/445.

³¹⁸ *Buhârî*, Ezân, 17-8 (I/155); Tevhîd, 22 (VIII/175); *Müslim*, Mesâcid, 292 (I/466); *Ahmed b.Hanbel*, III/ 436; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/299, 324.

³¹⁹ *Müslim*, Fedâilü's-Sahâbe, 55 (II/1882).

³²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye.*, V/91.

eğmek³²¹ ve dinî konularda Hz. Peygamber'le münakaşa etmek³²² gibi daha bir çok gayelerle Medine'ye gelmişlerdi³²³.

Gelen heyetler, öncelikle bizzat Hz.Peygamber'in yetiştirdiği teşrifat görevlileri tarafından karşılanır, nasıl kabul edilecekleri anlatılır ve Peygamber'in @ huzurunda yapmaları gereken davranışlar hakkında kendilerine bilgi verilirdi. Zira bunlardan çoğunun kendi geleneklerine göre saygıdeğer insanların önünde secde etmek, konuşma esnasında muhatabın sakalını tutmak gibi âdâb-ı muaşeret dışı adetleri vardı³²⁴. Resûl-i Ekrem ile görüşmek isteyen elçilerin bazen hâcib (aracı) tarafından usul öğrenmeleri için bekletildikleri de olurdu. Ancak buna rağmen bazen kurallara riayet etmezlerdi³²⁵. Hz.Peygamber elçileri mescidde *Üstüvânetü'l-Vüfud* (*Elçiler Sütunu*) denilen yerde kabul eder, en güzel elbiselerini giyer ve ashabın ileri gelenlerine de güzel giyinmelerini öğütlerdi³²⁶.

Elçiler hangi maksatlarla gelirse gelsin, daima güler yüzle karşılanır, onların incinmemesi için özel çaba gösterilirdi. Onların Medine'de rahat bir şekilde ikamet etmelerini sağlamak amacıyla ya mescid ya da ashabdan Abdurrahman b.Avfi gibi bazı kimselerin evleri misafirhane olarak kullanılırdı³²⁷. Bazen Hz.Peygamber, diplomat-ların misafir edilmeleri ve yerleştirilmeleriyle bizzat kendisi ilgilenir ve görevlilere gerekli talimatı verirdi³²⁸. Daha önce belirttiğimiz gibi, elçiler Medine'den ayrılmak istedikleri zaman onlara hediyeler verip göndermek ise, mutad bir durumdu³²⁹.

³²¹ *A.e.*, V/93; Ya'kubî, *Târîh*, II/82-3.

³²² Ya'kubî, *a.g.e.*, II/82-3.

³²³ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Önkâl, *a.g.e.*, s.135-6; Müctebâ Uğur, *Hicrî Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul, 1980, s.83-4.

³²⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1086.

³²⁵ *A.e.*, aynı yer; İspirli, "*Elçi*" *md.*, s.4.

³²⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV/346; Kettânî, *a.g.e.*, I/452; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1086-7.

³²⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/291; Kettânî, *a.g.e.*, I/455; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1084.

³²⁸ Kettânî, *a.g.e.*, I/455, 450.

³²⁹ *Buhârî*, Cihad, 175 (IV/31); Cizye, 6 (IV/66); *Müslim*, Vasiyyet, 20 (II/1258).

Peygamber @, savaş döneminde de elçileri karargahında kabul eder ve onlara imkan ölçüsünde izzet ve ikramda bulunurdu. Nitekim Tebük seferinden dönmek üzere olduğu bir sırada kabul ettiği, Tenûh kabilesine mensup Arap asıllı Bizans elçisi bunlar arasındadır³³⁰.

Elçilerin her halükarda can ve mal güvenlikleri sağlanmış, asla öldürülmele-
rine, hırpalanmalarına veya hakaret edilmelerine mücade edilmemiştir³³¹. Resûlullahın
yalancı peygamber Müseylime'nin elçilerine söylediği, "*Eğer elçi olmasaydınız,
boyunlarınızın vurulmasını emrederdim.*" sözü³³², elçilerin dokunul-mazlığı
konusunda onun verdiği güvencenin en açık isbatıdır. Peygamber @, rahip Yuhanna
b.Ru'be ve Eyle hakimine yazdığı mektupta, elçilerin reddinin savaş nedeni
sayılacağını bildirmişti³³³. Yine Uhud savaşında Hz.Hamza'yı şehid eden Vahşi b.
Harb, Hz.Peygamber'in kendisinden intikam alabileceğini düşünerek onun yanına ilk
kez Tâif şehrinin elçisi sıfatıyla çıkmıştı³³⁴. Elçiler ancak olağanüstü hallerde göz
altına alınabilirdi. Bu durum Peygamber @ döneminde yalnızca bir kez vuku
bulmuştu. Hudeybiye seferi sırasında Mekke'ye giden temsilcinin geri dönmemesi
üzerine Hz.Peygamber Mekkeli delegelere: "*Bizim elçimiz emniyet ve selamet
içerisinde geri dönmedikçe, sizler hiç bir yere gidemezsiniz*" demiş ve elçinin geri
dönmesi üzerine de Kureyşli delegeler serbest bırakılmışlardı³³⁵.

Elçilere ibadet ve dinî ayin konusunda da tam bir serbestiyet verilmiş-
tir.Necranlı Hıristiyan temsilciler Medine'ye geldiklerinde, Resûlullah ile giriştikleri
bir müzakere esnasında kendi dinlerine göre ibadet etmek istemişler, o sırada heyetin

³³⁰ Ahmed b.Hanbel, III/442; İbn Kesir, *el-Bidâye.*, V/16; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1084.

³³¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1084; *İslam'da Devlet İdaresi*, s.243.

³³² *Ebû Davud*, Cihâd, 166 (III/192); *Dârimî*, Siyer, 60 (s.551); *Ahmed b.Hanbel*, I/384, 390, 396, 404, III/487; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s.243.

³³³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/277-8; Hamidullah, *el-Vesâik*, s.38-9.

³³⁴ *Buhârî*, Meğâzî, 23 (V/37).

³³⁵ Ali b.Burhanüddin el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânu'l-Uyûn)*, y.y., trz., II/705; Hamidul-
lah, *İslam Peygamberi*, II/1085; *İslam'da Devlet İdaresi*, s.244.

bulunduğu Medine mescidinde ibadet etmelerine müsaade edilmişti³³⁶. Kureyş'in gönderdiği elçi Ebû Râfi' Medine'ye gelince gönlünde müslüman olma arzusu belirmiş ve bu nedenle Mekke'ye geri dönmek istememişti. Bunun üzerine Resûlullah @: "*Ben anlaşmaları bozmam, elçileri de alıkoyamam. O halde şimdi geri dön ve şayet aynı fikirde kalacak olursan, aramıza tekrar gelebilirsin.*" diyerek onu geri göndermişti. Ancak Ebû Râfi' daha sonra tekrar gelerek müslüman olmuştu³³⁷. Bu olay, Peygamber'in @ anlaşmalara ne kadar bağlı kaldığını gösterdiği gibi, aynı zamanda elçilerin din ve inanç hürriyetine gösterdiği saygıyı ifade etmesi açısından da oldukça önemlidir.

b) Diplomatik Yazışmalar (Mektuplar)

Hz. Peygamber, Hudeybiye dönüşünde komşu ülke ve kabile liderlerini İslam'a davet maksadıyla gönderdiği elçilerle birlikte, İran Kısrası, Bizans Kayseri, Mısır Mukavkısı ve Habeş Necâsisi gibi devrin en büyük devlet başkanlarına davet içerikli mektuplar göndermişti³³⁸. İslam'a davet amacıyla gönderilen bu mektuplar, çoğu Batılı araştırmacılar tarafından ya tamamen reddedilmiş, ya da şüpheyle karşılanmıştır. Zira onlara göre, Hz. Muhammed'in @, bir Arap olarak özellikle bu insanları İslam'ı kabule zorlayacak hiç bir imkana sahip olmadığı bir sırada, böyle bir adımı atmaya cesaret etmesi veya böylesine bir takım ham hayallere dalması inanılması imkansız bir şeydir³³⁹.

Batılıların bu konulardaki eleştirileri kimi zaman ilmî, kimi zaman da önyargılı yaklaşımlar olarak görünmektedir. Onların, mektuplar hakkında ilmî olarak

³³⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II/224; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/357; Ya'kubi, *a.g.e.*, II/82; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1086.

³³⁷ *Ebû Davud*, Cihâd, 163 (III/189); Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1085.

³³⁸ *Müslim*, Cihâd, 75 (III/1397); *Tirmizî*, İsti'zân, 23 (V/67).

³³⁹ Bu tür iddialar için bkz. Buhl, *Das Leben Muhammeds*, s.245; L. Caetani, *Annali dell'Islam*, Milano, 1905, 6, 49; T. Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, Leipzig, 1909, I/190; Watt, *Muhammed at Medina*, s.346; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/347-50, 373-7; *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, İstanbul, 1990, s.66-8, 76-9, 117-9.

yöneltiltikleri eleştiriler, büyük ölçüde karşılık bulmuştur³⁴⁰. Bu konulardaki ayrıntılara tezin amacını aşacağı için girmiyoruz; ancak yukarıda söz konusu edilen eleştiriler hakkında kısaca şunları söyleyebiliriz: Henüz bebekken anne-babasını kaybeden, dünyevî imkanlardan yoksun bir çocuğun, özellikle bu gibi şeylerin büyük değer taşıdığı bir toplumda, peygamberlik iddiasında bulunduktan sonra, bütün Arabistan'ın İslam'a boyun eğmesini sağlaması, bu mantığa göre, inanılması çok daha güç bir hayal olmalıdır. Oysa davet amacıyla mektup göndermek, bu başarının sağlanmasında atılmış sadece bir adımdır. Ayrıca tüm bunlara, Müslümanların, müşriklerin baskısı sonucu Mekke'den Habeşistan'a göçlerinde olduğu gibi, büyük güçlük anlarında bu ülkenin kralından gördükleri yakınlık, İskenderiye valisi Mukavkis'in Peygamber'e @ dostça davranması, hatta ona çocukken ölen oğlu İbrahim'i doğuran Meryem'i hediye etmesi ve nihayet müslümanların, İslam davetine karşı genel olarak Hıristiyanlardan umutlu olmaları eklenince, en azından Hıristiyanlara gönderilen mektuplar sadece anlaşılır olmakla kalmaz, bir çeşit mantıkî sonuç olarak da görünür. Hz.Peygamber, İslam'ın Arabistan dışında temsil edilmesi konusunda oldukça azimliydi. Emirleri davet etmek ise, bu amaçla izlenecek en etkili ve en makul bir metoddu³⁴¹. Bu gerekçeler mutlak anlamda, Peygamber'in @ gönderdiği mektupların sıhhatinden endişe etmek için ciddi hiç bir mantıkî nedenin bulunmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

Hz.Peygamber'in, çeşitli konuları içeren yüzlerce mektubu, vakanüvisler ve daha pek çok müellif tarafından nakledilmiş olmakla birlikte, ancak bunlardan sadece altısının orijinal nüshaları günümüze kadar ulaştırılmıştır³⁴². Bunlar Mukavkis, Münzir, Necâşi, Heraklius, Kistrâ, Ceyfer ve Abd'a gönderilen mektuplardır. Bu mektuplardan beşi, İslam'a davet etmek üzere gayr-i müslimlere gönderilmiştir.

³⁴⁰ Bu konuda bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/350-2, 374-82; *Hz.Peygamber'in Altı Orijinali*, s.68, 79-81, 119-30.

³⁴¹ Fazlur Rahman, *İslam*, s.33-4.

³⁴² Hamidullah, *Hz.Peygamber'in Altı Orijinali*, s.61.

Altıncısı ise, idarî mahiyetli olup, bir taşra valisinin mektubuna cevap mahiyetindedir³⁴³. Ayrıca bunlar arasında üçünün Hıristiyan hükümdarlara gönderilen mektuplar olduğu anlaşılmaktadır³⁴⁴.

Mektuplar, gayr-i müslimleri İslam'a davet etmek, yeni anlaşmalar yapmak veya daha önce yapılmış olan bir anlaşmayı yenilemek, memur ya da görev tayinleri yapmak, arazi ve bu arazilerin gelirlerine ilişkin hükümler belirlemek, emân vermek veya yazılan bir mektuba karşılık olarak cevap vermek gibi çeşitli amaçlarla yazılmışlardır³⁴⁵.

Hz.Peygamber mektuplarına genellikle besmele ile başlar ve "*Allah'ın Resûlü Muhammed'den..*" dedikten sonra "*..Rumların Kralına*", "*..Büyük Habeş Kralına*" veya "*..falan ülkenin sahibine*" gibi deyimler kullanırdı. Bunu müteakip Allah'a hamd ve mektupta asıl anlatılmak istenen mesaj gelirdi. Bu arada muhatap şayet müslümansa, "*Allah'ın selamı sana olsun*" hitabı, gayr-i müslimse, "*Allah'ın selamı hidayet üzere olanlara olsun*" ibaresi ile hitap ederdi³⁴⁶. Mektupta son olarak sırasıyla "*Allah, Resûl ve Muhammed*" kelimelerinden oluşan bir mühür bulunurdu. Peygamber @ mektupların mühürsüz okunmayacakları kendisine bildirildiği için gümüştan yapılmış özel bir mühür kullanırdı³⁴⁷.

Kitap ehlinden olan Necâsî, Kayser ve Mukavkıs'a, metni büyük ölçüde aynı olan şu mektup gönderilmiştir:

³⁴³ A.y.

³⁴⁴ Hz.Peygamber'in diplomatik yazışmaları hakkında yapılmış müstakil eserler mevcuttur. Muhammed Hamidullah'ın *el-Vesâiku's-Siyâsiyye fi'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide* adlı eseri ile Abidin Sönmez'in *Rasûlullah'ın İslam'a Davet Mektupları* adlı eseri son dönemlerle konuyla ilgili yapılmış önemli eserler arasında yer alır.

³⁴⁵ Hamidullah, *el-Vesâik*, Mukaddime, s. 'ye vav'; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1981, s.33.

³⁴⁶ Kalkaşendî, *a.g.e.*, VI/362, 386; Kettânî, *a.g.e.*, I/137-8; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1082-3.

³⁴⁷ *Buhârî*, İlim, 7 (I/24); *Libâs*, 50 (VII/52-3); *Ahkâm*, 15 (VIII/110); *Müslim*, *Libâs*, 56-8 (II/1657); *Ebû Davud*, Hâtem, 1 (IV/423); *Tirmizî*, İsti'zân, 25 (V/69); *Nesâî*, Zînet, 47 (VIII/174), 78 (VIII/193); *İbn Mâce*, *Libâs*, 39 (II/1201); *İbn Sa'd*, *a.g.e.*, I/258; *Belâzurî*, *a.g.e.*, s.567.

"Bismillâhirrahmânirrahîm,

Allah'ın kulu ve Resûlü Muhammed'den, Rum Kralı Hirakl'e (Büyük Habeş Kralı Necâşi'ye, Mısır Kralı Mukavkıs'a),

Selam, hidayete tâbî olan kimseler üzerine olsun. Bundan sonra,

Ben seni İslam'ı kabul etmeye davet ediyorum. İslam'ı kabul et, selamet bulursun. Müslüman ol ki, Allah ecrini iki kat versin. Şayet yüz çevirirsen, bütün tebanın günahı senin üzerindedir.

"Ey Kitab ehli, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin: "Yalnız Allah'a tapalım. O'na hiç birşeyi ortak koşmayalım; birbirimizi Allah'tan başka tanrılar edinmeyelim." Eğer yüz çevirirlerse: "Şahit olun, biz müslümanlarız" deyin."³⁴⁸

Resûlüllah @ kitap ehli olan hükümdar ve kabile reislerine gönderdiği mektup ve yazışmalarında, onları İslam'a davet edici ve İsa @ gibi kendilerince kutsal sayılan bazı şahsiyetler hakkındaki İslamî mesajları içeren ifadeler kullanırdı. Nitekim Necâşi'ye gönderdiği bir mektupta İsa'nın ulûhiyetini ve teslisi reddeden, onun yalnızca Allah'ın kulu, ruhu ve elçisi olduğunu vurgulayan ifadelere yer vermişti³⁴⁹. Bazen de Ehl-i Kitab'a, inanç esasları hakkında yol gösterici ve hatalarını düzeltici mahiyetteki Kur'an ayetlerinin mektuplarda yer aldığı görülür³⁵⁰.

Bu davet mektupları karşısında Kayser, Necâşi ve Mukavkıs son derece anlayışlı ve saygılı bir tavır takınmışlar ve hatta Necâşi ve Mukavkıs, elçiyi hediyelerle Medine'ye göndermişlerdi³⁵¹. Mukavkıs'ın gönderdiği hediyeler arasında iki tane de cariye vardı ki, bunlardan Mâriye adındaki cariye Peygamber'in @ İbrahim adındaki küçük yaşta vefat eden oğlunu dünyaya getirmişti³⁵². Elçilere karşı gösterilen tüm bu iltifatlara rağmen, bunlardan Necâşi'nin dışında İslam'ı kabul eden

³⁴⁸ *Buhârî*, Bed'u'l-Vahy, 1 (I/4-7); Cihâd, 98 (III/234); Tefsîr, sûre 3, 4 (IV/169); Tevhîd, 52 (VIII/213); *Müslim*, Cihâd, 74 (III/1396); *Ebû Davud*, Edeb, 128 (V/349); *Tirmizî*, İsti'zân, 24 (V/69); *Ah-med b.Hanbel*, I/262, III/133, 441, IV/74-5; Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.30-2; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/259; Taberî, *Tarih.*, II/649; Ya'kubî, *a.g.e.*, II/83-4; Kalkaşendî, *a.g.e.*, VI/362-3; Hamidullah, *el-Vesâik.*, s.35; *İslam Peygamberi*, I/361-2; *H.z.Peygamber'in Altı Orijinal*, s.112.

³⁴⁹ Taberî, *Tarih.*, II/652; Kalkaşendî, *a.g.e.*, VI/364-5; İbn Kayyum, *Zâdu'l-Meâd*, III/689-90; Hamidullah, *el-Vesâik.*, s.30.

³⁵⁰ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.30-1; Ya'kubî, *a.g.e.*, II/81; Hamidullah, *el-Vesâik.*, s.38; ayrıca krş. Bakara, 2/136; Al-i İmrân, 3/64.

³⁵¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/258-60; Taberî, *a.g.e.*, II/652-3, 657.

³⁵² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/344.

olmamıştı. O, İslam'ı kabul ettiğini ve Resûlullah'ın @ diğer isteklerini yerine getirdiğini bildiren bir de mektup göndermişti³⁵³.

Davet mektuplarının dışında, İslam'ı kabul etmemekle birlikte İslamî idarenin hükümlerini kabul eden Yahudi ve Hıristiyan kabileleriyle akdedilen ahidnameler de mevcuttur. Bunlar anlaşma sonrasında kendilerine tanınan hakları ve yükümlülükleri içeren yazışmalar hüviyetindedir. Zimmet ve her türlü saldırıya karşı himaye hakkı ile alınacak cizye miktarının tayini gibi konular, anlaşma metinlerinin başlıca muhtevasını teşkil eder. Yahudi kabilelerinden Hayber, Fedek, Vâdi'l-Kurâ, Teymâ, Maknâ, Eyle, Cerbâ ve ve Erzuh ile akdedilen anlaşma metinlerinde, can ve mal güvenliği, araziden elde edilen mahsulün vergi miktarı ve müslümanlara karşı tutumlarının tesbiti gibi konuların yer aldığı görülür³⁵⁴.

Yarımada'nın Hıristiyan kabilelerinden Benî Tağlib, Dûmetü'l-Cendel ve Necran ile yapılan anlaşmalar da benzer konuları içermektedir. Benî Tağlib ile akdedilen anlaşma metninde, yeni doğan çocukların vaftiz edilmemesi gibi bir takım müeyyideler yer almakla birlikte³⁵⁵, özellikle Necran Hıristiyanları'yla yapılan anlaşmada, cizye ve harac yükümlülüklerinin yanında, dinî ve hukukî konularda kendilerine son derece geniş hürriyetler tanındığı görülmektedir³⁵⁶.

Netice itibariyle belirtmek gerekirse, Medine'ye hicretten sonra yeni bir boyut kazanan İslam daveti, Hz. Muhammed'in @ olağanüstü çabalarıyla, on yıl gibi kısa bir süre içerisinde Arap yarımadasını tümüyle etkisi altına almayı başarmıştır. Bu, onun

³⁵³ Taberî, *a.g.e.*, II/652-3, 657; Hamidullah, *el-Vesâik.*, s.32-4; *İslam Peygamberi*, I/333. Necâşî'nin İslam'ı kabul ettiği [bkz. *Ebû Davud*, Cenâiz, 58 (III/543)]ve bu nedenle vefatı üzerine gıyabında cenaze namazı kılındığı hakkında bkz. *Buhârî*, Cenâiz, 4 (II/71); 54-5 (II/88); 61 (II/90), 65 (II/91); Menâkıbu'l-Ensâr, 37 (IV/246); *Müslim*, Cenâiz, 62 (I/656); *Ebû Davud*, Cenâiz, 58 (III/542) vd..

³⁵⁴ *Ebû Davud*, Harâc, 24 (III/408); Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s.78-9; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III/352-3; İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/289-90; Hamidullah, *el-Vesâik.*, s.26-8, 38-44; *İslam Peygamberi*, I/652-3; Sönmez, *Rasûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri*, 149-67.

³⁵⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/316.

³⁵⁶ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s.78-9; Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.246-9; *Ebû Davud*, Harâc, 30 (III/429); İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/358; Ya'kubî, *a.g.e.*, I/82-3; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/631-2; *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I/29-30; Hamidullah, *el-Vesâik.*, s.92-4; *İslam Peygamberi*, I/671-2.

siyasî ve diplomatik dehasının ve ileri görüşlülüğünün bir sonucudur. Medine'ye hicretle başlayan bu siyasî ve diplomatik ataklar önce, Yahudi cemaatinin de katılımıyla Medine site-devletin kurulmasını sağlamıştır. Mekkelilerin ve Yahudilerin İslam'a karşı olan mukavemetini kırıp şehrin hakimiyetini tümüyle ele geçiren Peygamber'in @, hummalı bir şekilde yürüttüğü dinî ve siyasî amaçlı diplomatik faaliyetleri sonucunda, Yarımadaki Arap kabilelerinin büyük bir kısmı kendiliğinden İslam'a boyun eğmiş; İran, Bizans ve Mısır gibi ülke halkları da İslam davetinden haberdar edilmiştir.

C) EHL-İ KİTAP'LA SOSYAL İLİŞKİLER

İnsanın, sosyal bir varlık olarak bir toplum içerisinde farklı dinî veya etnik gruplarla birlikte yaşamını sürdürmesi, çoğu zaman kaçınılmaz bir durumdur. Bu nedenle insan hayatının, dinî, siyasî ve hukukî sahalarda olduğu kadar, beşerî ya da sosyal alanda da bir takım ilişkileri olduğu görülmektedir. Kuşkusuz dinî, siyasî ve hukukî ilişkiler de, bir anlamda insanın sosyal yönüyle ilişkilidir. Ancak bizim burada sosyal ilişkilerden kastımız, selamlaşma, komşuluk, hediyeleşme, giyim-kuşam, evlilik ve ticaret gibi daha çok günlük hayatta karşılaşılan ilişkilerdir.

Hz.Peygamber'in sosyal yaşantısı, özellikle Medine'ye hicretten sonra farklı bir boyut kazanmıştır. Başlangıçta şehir nüfusunun büyük bir kısmını gayr-i müslimlerin oluşturduğu göz önüne alınırsa³⁵⁷, bu gruplarla sosyal ilişkilerin ne derece zorunluluk arzettiği kolayca anlaşılacaktır. Resûlullah'ın @ Yahudi, Hıristiyan ve müşrik Araplarla teması neticesinde, yukarıda söz konusu edilen bazı konularda çeşitli sosyal normların oluştuğu gözlenmektedir. Burada, önemli gördüğümüz bazı ilişkilerde Hz.Peygamber'in Ehl-i Kitab'a karşı tavrını belirlemeye çalışacağız.

1- Ehl-i Kitap'la Selamlaşma

"İslam"la aynı kökten gelen *selâm* kelimesi lügatte, "*kurtuluş, barış, güven, ayıplardan ve afetlerden beri olmak*" gibi anlamlara gelir³⁵⁸. *Selâm*'ın, bu ve benzer anlamlarda Kur'an'da da çoğu kez kullanıldığı görülmektedir: "(Onlara): "Oraya selâmetle, güven içinde girin!" (denilir)."³⁵⁹, "..Cennete vardıklarında onun

³⁵⁷ Hamidullah, şehirde yaşayanların yaklaşık yarısını Yahudilerin oluşturduğunu belirtir, bkz. *İslam Peygamberi*, I/614.

³⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II/190-1.

³⁵⁹ Hicr, 15/46.

bekçileri onlara: "Selam size, (ne) hoşsunuz, ebedi kalmak üzere girin buraya!" dediler."³⁶⁰ Bu ve benzer ayetlerden³⁶¹, dünya ve ahiret hayatındaki ikili ilişkilerde selamın ne derece önemli bir sembol olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Resûlullah'ın @ bu konudaki uygulamaları ve ısrarlı tavsiyeleri³⁶², müslümanlar arasında selamlaşmanın ne kadar önemli bir yakınlaşma ve sevgi aracı olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Başlıca görgü kurallarından biri olan selamlaşma, tarih boyunca her milletin bir şiârı ve kendinden olduğunu gösteren bir sembolü olarak kabul edilmiştir. Nitekim müşrikler selamlaşırken "*Hayyâkellâh (Allah sana uzun ömür versin)*", Mecûsîler: "*Bin yıl yaşa*", Yahudiler de: "*Rab seni mübarek kılsın, Rab seninle olsun, Selam sana olsun*" gibi ifadeler kullanırlardı³⁶³. Bunların yanında selamın, bütün peygamberlerin ortak bir sünneti olduğu da bildirilmektedir. Resûlullah'ın@ ifadesine göre, Hz.Adem'in meleklerle: "*es-Selâmü aleyküm*" diyerek selam verdiği, meleklerin de: "*es-Selâmü aleyke ve rahmetullah*" diye karşılık verdikleri belirtilmektedir³⁶⁴.

Medine'de Yahudiler, bazen Hz.Peygamber'in bulunduğu meclise gelerek ona ve ashabına selam verirlerdi. Ancak bazen de bu selamlaşmada: "*es-Sâmu aleyküm (Ölüm sizin üzerinize olsun)*" şeklinde ifadeler kullanırlardı. Peygamber @ ise, onların bu sözlerine karşılık sadece: "*Ve aleyküm (Size de olsun)*" demekle yetinirdi. Hatta Hz.Aişe'nin "*Ölüm ve lanet size olsun*" diye onlara karşılık vermesine, "*Ey Aişe, Allah her şeyde yumuşaklığı sever; 'Ve aleyke (sana da olsun)' demek yeterli*"

³⁶⁰ Zümer, 39/73.

³⁶¹ En'âm, 6/127; Sâffât, 27/109, 120; Nûr, 24/27, 61 vd..

³⁶² *Buhârî*, İmân, 20 (I/12-3); İsti'zân, 8-9 (VII/128), 19 (VII/132); *Müslim*, İmân, 93 (I/74); *Tirmizî*, Et'ime, 45 (IV/286); Kıyâme, 56 (IV/664); İsti'zân, 1 (V/52); *İbn Mâce*, Mukaddime, 9 (I/26); İkâme, 174 (I/423); Edeb, 11 (II/1217-8); *Nesâî*, İmân, 12 (VIII/107); *Dârimî*, Salât, 156 (s.280); İsti'zân, 26 (s.592) vd..

³⁶³ Dıhlevî, *Huccetullâh.*, II/843.

³⁶⁴ *Müslim*, Cennet, 28 (III/2183-4); İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II/407.

demmişti³⁶⁵. Bir başka rivayete göre de, ashab Peygamber'e @: "Ey Allah'ın Resûlü, Kitap ehli bize selam veriyor; onların selamını nasıl karşılayalım?" diye sormuş; o da: "Ve aleyküm' deyin" diye karşılık vermişti³⁶⁶. Bu rivayetler, Peygamber'in @ onların selamına sadece misliyle karşılık verdiğini ve sonraki nesillerin de bu şekilde davranmaları gerektiğini göstermektedir. Alimlerin büyük bir kısmı da bu görüştedir³⁶⁷.

H.z.Peygamber ashabına, onlarla karşılaştıkları zaman selama önce kendilerinin başlamamasını öğütlerdi: "Yahudiler ve Hıristiyanlarla (karşılaşırsanız) selamlaşmaya önce siz başlamayın. Onlardan birine yolda rastladığınızda, onu yolun dar yerine sıkıştırın"³⁶⁸. Dıhlevî'ye göre, Peygamber @, İslam milletinin yüceliğine dikkatleri çekmek ve onları en üstün ümmet haline getirmek amacıyla selamlaşma konusunda onlara karşı böyle bir tavır takınmıştır³⁶⁹. İslam alimlerinin büyük bir kısmı, Ehl-i Kitab'a ilk önce müslümanın selam vermeye başlamaması konusunda görüş birliği etmişlerdir³⁷⁰.

Peygamber @, onlara hangi durumlarda ve nasıl selam verilmesi gerektiğine de işaret etmiştir. Bir rivayete göre, Nebî @, Müslümanlar, Yahudiler, Putperestler ve Müşrikler'den oluşan bir topluluğa uğramış ve onlara selam vermişti³⁷¹. H.z.Peygamberin böyle karışık bir topluluğa selam vermesi, aralarında müsümanların olmasındandır³⁷². Zira Peygamber @ başka bir rivayette bunu açıkça ifade etmiştir:

³⁶⁵ *Buhârî*, Cihâd, 98 (III/234); *Edeb*, 35 (VII/80); *İsti'zân*, 22 (VII/133); *Daavât*, 58 (VII/165); *İstitâbe*, 4 (VIII/51); *Müslim*, Selâm, 10-2 (II/1706-7); *Ebû Davud*, *Edeb*, 138 (V/384); *Tirmizî*, *Siyer*, 41 (IV/155); *İsti'zân*, 12 (V/57-8); *Tefsîr*, 59 (V/407); *Muvatta'*, Selâm, 3 (II/960); *Musannef*, VI/11.

³⁶⁶ *Müslim*, Selâm, 7 (II/1706); *Ebû Davud*, *Edeb*, 138 (V/385); *İbn Mâce*, *Edeb*, (II/1219); *Ahmed b. Hanbel*, III/115, 202, 222, 273, 277, 290; *Musannef*, VI/11.

³⁶⁷ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II/425-6.

³⁶⁸ *Müslim*, Selâm, 13 (II/1707); *Ebû Davud*, *Edeb*, 138 (V/384); *Tirmizî*, *İsti'zân*, 12 (IV/57); *Siyer* 41 (IV/154); *Musannef*, VI/10; *Buhârî*, *el-Edebü'l-Müfred*, Kahire, trz., II/531.

³⁶⁹ Dıhlevî, *a.g.e.*, II/845.

³⁷⁰ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II/425; *Nevevî*, *a.g.e.*, XIV/145.

³⁷¹ *Buhârî*, *İsti'zân*, 20 (VII/132-3); *Müslim*, Cihâd, 116 (II/1422); *Tirmizî*, *İsti'zân*, 13 (V/58); *Ahmed b.Hanbel*, V/203; *Musannef*, VI/12.

³⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI/41; *Kastalânî*, *İrşâdü's-Sârî*, XIII/302.

"Eğer siz müslüman ve kafirlerin bulunduğu bir meclise uğrarsanız, onlara selam verin!"³⁷³. Kitap ehli olan hükümdarlara gönderilen mektuplarda, onları nasıl selamlamak gerektiğine işaret edilmiştir. Bizans hükümdarı Hirakl'e: "Selam, hidayete tâbi olanlara olsun!" şeklinde hitap edildiği görülmektedir³⁷⁴. Bu bilgiler, Ehl-i Kitab'a selam verilebileceğini ve hatta daha önce selama başlanabileceğini, ancak bunun, müslümanlar arasında carî olan ve birbirlerine Allah'tan selam, rahmet ve bereket diledikleri meşrû selam olmadığını göstermektedir. Onlara selam vermek gerekiyorsa, bu durumda Hz. Peygamber'in yaptığı gibi, "Selam, hidayete erenlere olsun", veya "Selam, Allah'ın salih kullarına olsun" şeklinde ifade etmek mümkündür³⁷⁵.

Kanaatimizce, selamlaşmaya bu derece dikkat ve özen gösterilmesi, selamın müslümanlar arasındaki birlik ve yakınlaşmayı sağlamada atılacak ilk ve önemli bir adım olmasından kaynaklanmaktadır. Selamlaşmada Ehl-i Kitab'a karşı takınılan bu tavır, selamın, İslam ümmetini diğerlerinden ayıran önemli bir unsur olarak görülmesinin bir işaretidir. Bu, tıpkı çan ya da boru yerine ezanın, Kudüs yerine Ka'be'nin kible olarak seçilmesi fiilinde olduğu gibidir. Nitekim Peygamber'in @, selam verirken Ehl-i Kitab'ın yaptığı gibi el-kol işaretiyle selamlaşmayı yasaklaması da³⁷⁶, bu görüşümüzü doğrular mahiyettedir.

2- Ehl-i Kitab'ın Yiyeceğinden Yemek-İçmek

Medine'de Ehl-i Kitab'la birlikte aynı ortamda yaşamını sürdüren Hz. Peygamber ve ashabının, yemek-içmek gibi gayet doğal bir takım beşerî ilişkilere girmesi, sosyal hayatın bir gereğidir. Zira aynı iklimde yaşamaları, aynı toprakları ekip biçmeleri ve aynı pazarda alış-veriş yapmaları gibi sosyal şartlar, böyle bir

³⁷³ *Musannef*, XI/392-3.

³⁷⁴ *Buhârî*, Bed'u'l-Vahy, 1 (I/4-7); Cihâd, 98 (III/234); Tevhîd, 52 (VIII/213); *Müslim*, Cihâd, 74 (III/ 1396); *Ebû Davud*, Edeb, 128 (V/349); *Tirmizî*, İsti'zân, 24 (V/69); *Ahmed b. Hanbel*, I/262, III/133, 441, IV/74-5; *Buhârî*, *Edebü'l-Müfred*, II/534-5.

³⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI/42; Kastalânî, *a.g.e.*, XIII/303.

³⁷⁶ *Tirmizî*, İsti'zân, 7 (V/54).

ilişkiyi kaçınılmaz kılmaktadır. Bu nedenle gerek Kur'an'da ve gerekse Sünnet'te, nelerin yenilip yenilemeyeceğine dair bazı kuralların konulduğu görülmektedir³⁷⁷. Ehl-i Kitab'ın yiyeceklerinin müslümanlara helal olup olamadığı konusundaki kurallar da bunlar arasındadır. Kur'an'da, onların yiyeceklerinin durumu hakkındaki ifadeler son derece açıktır:

"Bugün size iyi ve temiz şeyler helal kılındı. *Kendilerine Kitab verilenlerin yemeği, size helal, sizin yemeğiniz de onlara helaldir.*"³⁷⁸

Alimlerin büyük bir kısmına göre, ayette geçen Ehl-i Kitab'ın yiyeceklerinden maksat, onların kestikleri hayvanlardır. İfade her ne kadar genel olsa da, tahıl, sebze ve meyve türü şeyler zaten tartışmaya konu olmadığı için, *taâm* ifadesi, sadece onların kestikleri hayvanların etleri şeklinde anlaşılmıştır³⁷⁹. Ancak ayetteki ifadenin genel olarak anlaşılmaması için hiç bir neden yoktur. Zira kastedilen yalnızca Ehl-i Kitab'ın kestikleri olsaydı, *taâm* yerine *zebh* ya da *zekât* kelimeleri kullanılırdı ki, bu durumda kestiklerinin dışındaki yiyeceklerin helal olması imkansız olurdu. Oysa *taâm* terimi kullanılmak suretiyle, onların kestiklerinin dışındakiler de dahil, bütün yiyeceklerinin helal kılındığı ifade edilmiştir³⁸⁰. Nitekim ashabın, onların kaplarını kullanma konusundaki endişeleri, bu görüşü destekler mahiyettedir: Ebû Sa'lebe el-Huşenî bir gün Nebî'ye @: "*Ey Allah'ın Resûlü, biz Ehl-i Kitab'ın yaşadığı bir bölgede (Şam'da) yaşıyoruz. Onların kaplarını kullanıp içinde yemek yiyebilir miyiz?..*" diye sorar. Bunun üzerine Nebî @ şöyle der: "*Eğer siz, Ehl-i Kitab'ın kaplarından başka yemek kabı bulabiliyorsanız, onların kaplarından yemeyin! Şayet bulamıyorsanız, onların kaplarını önce yıkayıp sonra ondan yiyebilirsiniz.*"³⁸¹

Ashabın Resûlüllah'a onların kaplarıyla yemek yemenin hükmünü sorması, kestik-

³⁷⁷ Mâide, 5/3-4; En'âm, 6/118-9, 121, 145; Hâc, 22/34.

³⁷⁸ Mâide, 5/5.

³⁷⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, VI/52; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/19; İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI/35; İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehl-i'z-Zimme*, I/248; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, VI/199; Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih Terc.*, XII/25.

³⁸⁰ Yazır, *a.g.e.*, III/166; Kardâvî, *el-Helâl ve'l-Harâm fi'l-İslâm*, Kahire, trz., s.87.

³⁸¹ *Buhârî*, Sayd, 4 (VI/219), 10 (VI/221); 14 (VI/224); *Müslim*, Sayd, 8 (III/1532); *Tirmizî*, Sayd, 1 (IV/53); *Nesai*, Sayd, 4 (VII/181).

lerinin dışındaki yiyeceklerin de dikkate alındığını gösterir. Bu durumda, ayetteki *taâm* teriminin, sadece kestikleri hayvanların etlerini değil, onların bütün yiyeceklerini kapsamına aldığı anlaşılmaktadır.

Alimler, bu hükmün, içinde domuz eti pişirilen ve şarap içilen kaplar hakkında olduğunu, şayet bu kaplarda İslam'a göre haram kabul edilen gıda maddeleri yenilmiş veya pişirilmiş ise, ya kullanılmaması ya da mutlaka yıkanması gerektiğini belirtirler³⁸². Dolayısıyla buradan, Peygamber'in @ yiyecek maddeleri ve hayvan kesimi konusunda Ehl-i Kitabın İslamî usullere uyup uymadığını dikkate aldığı şeklinde bir sonuca ulaşmak mümkündür. Nitekim İbn Kesîr, bu görüşü destekler mahiyette bir açıklama yaparak, özellikle şu hususa dikkati çekmektedir: "Ehl-i Kitab'ın kestikleri hayvanların etinin yenmesi konusunda alimler icmâ etmişlerdir. Çünkü onlar Allah'tan başkası adına hayvan boğazlamayı haram saydıkları gibi, boğazladıkları hayvanlar üzerine de Allah'ın adını anmaktadırlar."³⁸³ Ona göre, Ehl-i Kitab'ın kestiklerini yemenin mübah kılınmasının temel nedeni, onların bu kesimi İslamî usullere aykırı olarak yapmamış olmalarıdır.

O halde ayette geçen ifade, mutlak anlamda Ehl-i Kitab'ın kendi dinlerine göre helal saydıkları bütün yiyecek ve içecek maddelerinin mübah olduğu şeklinde değil, İslamî usullere aykırı olmayanların helal kılındığı şeklinde anlaşılmalıdır³⁸⁴. Zira böyle genel bir ifade, bir önceki ayette geçen özel ifadelerle kayıtlanmıştır. Buna göre, leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası ve dikili taşlar (putlar) adına boğazlanan hayvanların etleri yasaklanmıştır³⁸⁵. Bu yasaklanmış yiyeceklerden bir ya da bir kaç Kitap ehlinin inancına göre helal kılınmış olabilir. Nitekim domuz eti ve Mesih yahut azizler adına kesilen hayvanların etleri bunun gibidir. Bu durumda ayetteki genel

³⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX/538; Kastalânî, *a.g.e.*, XII/297; Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih.*, XII/13.

³⁸³ İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/19, 20.

³⁸⁴ Derveze, *ed-Dustûru'l-Kur'ânî fi Şuûni'l-Hayât*, Dımeşk, 1966, II/180.

³⁸⁵ Mâide, 5/3; ayrıca bkz. En'âm, 6/118, 121, 145.

taâm ifadesinin, İslamî usullere göre mübah kılınmış *taâm* şeklinde kayıtlanmasının zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Aksi halde ayette geçen bu genel ifadeye göre, domuz eti gibi onlarca helal sayılan yiyecek maddelerinin de müslümanlar için helal sayılacağı gibi bir sonuca ulaşmak kaçınılmazdır. Hanefî ve Hanbelî fakihleri de bu görüştedir; onlara göre, Kitap ehlinin kestığının helal olabilmesi için, müslümanın kestğinde aranan şartların onda da bulunması gereklidir³⁸⁶.

Bununla birlikte Nebî'nin @, bazı uygulamalarında bu tür ayrıntılara girmeden Ehl-i Kitab'ın kestiklerinden yediği, yiyenleri de ikaz etmediği görülmektedir. Nitekim sahabî Abdullah b. Muğaffil'in ifadesine göre, kendisi Hayber seferi esnasında bir yağ kırbaşı ele geçirmiş ve ondan kimseye vermemişti. Nebî @ onun bu halini görünce tebessüm etmiş ve onayladığını göstermişti³⁸⁷. Yine Haber Yahudileri, Peygamber'e @ bir koyun hediye etmişler, ancak koyunu zehirlemişlerdi. Budu çok seven Nebî @, ondan bir parça almış, ağzına götürdükten sonra tükürmüştü; fakat dişleri ve gırtlığında zehirin izi kalmıştı. Hatta son hastalığında bu zehirin etkisiyle can damarlarının kesilir gibi olduğunu söylemiştir³⁸⁸. Bu olayda Nebî'nin @ Yahûdilerin kesip pişirdiklerinden yemiş olması, ayette geçen ifadeyi te'yid etmektedir. Bunlar hakkında herhagi bir sual sormaması ise, İbn Kesîr'in belirttiği gibi³⁸⁹ onların kestikleri hayvanlar üzerine Allah'ın adını andıkları şeklinde yorumlanmalıdır. Zira böyle bir ayrıcalığın Ehl-i Kitab'a tanınıp, müşrikler gibi, diğer dinî gruplara tanınmaması, Kitap ehlinin, kestikleri üzerine Allah'ın adını andıklarından ileri gelmektedir. Nitekim alimlerin çoğuna göre, hıristiyan Benî Tağlib Arapları'nın kes-

³⁸⁶ İbn Kayyım, *Ahkâm.*, I/249, 254; Reşid Rızâ, *Tefsîr.*, VI/200-1; Vehbe ez-Züheylî, *el-Fıkhü'l-İslâ-mî ve Edilletühû*, Dımeşk, 1989, III/651.

³⁸⁷ *Buhârî*, Humus, 20 (IV/61); Zebâih, 22 (VI/227); *Müslim*, Cihâd, 72-3 (II/1393); *Nesai*, Dahâyâ, 38 (VII/236); *Dârimî*, Siyer, 57 (s.550); *Ahmed b. Hanbel*, III/ 311,378, IV/86, V/55,56; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/19; İbn Kayyım, *Ahkâm.*, I/259; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX/552-3.

³⁸⁸ *Buhârî*, Hibe, 26 (III/141); Cizye, 7 (IV/66); Meğâzi, 41 (V/84), 83 (V/137); Tıb, 55 (VII/32); *Ebü Davud*, Et'ime, 20 (IV/146); Diyât, 6 (IV/647-8); *Musannef*, VI/66; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/19; İbn Kayyım, *Ahkâm.*, I/259.

³⁸⁹ *Tefsîr.*, II/19, 20.

tiklerinin yenilmemesi bu nedendir. Hz.Ali'nin ifadesine göre, onlar Allah'ın adını anmadıkları gibi, hıristiyanlık adına yaptıkları tek şey, şarap içmekten ibaretti. Bu nedenle alimlerin büyük çoğunluğu, kestiklerinin yenilmemesine hükmetmişlerdir³⁹⁰.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki öncelikle ayette geçen ifadenin Ehl-i Kitab'ın bütün yiyecekleri hakkında kullanılmış *genel bir ifade* olduğu, yenilmesi yasak olanların açıklandığı diğer ifadelerin ise *kayıtlayıcı ifadeler* olduğu vurgulanmalıdır. Zira ancak bu şekilde İslam'a göre haram kılınmış yiyeceklerin, *Ehl-i Kitab'ın taamından* istisna edilmesi mümkündür. Aksi halde Allah'tan başkası adına kesilenler, domuz eti, kan, leş ve şarap gibi maddelerin de mübahlık belirten genel ifadeye dahil edilmesi mümkün olacaktır. Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'ın kestiklerinden yemesini de, bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Her ne kadar uygulamalar yeterince ayrıntılı ve açık olmasa da, Ehl-i Kitab'ın yiyecekleri konusunda onun bu yasaklayıcı ifadeleri dikkate almadığını gösteren bir haber de mevcut değildir. Aksine, onların kaplarından yemenin hükmünü açıklarken, Kitap ehlinin İslamî kurallara uyup uymadığını dikkate aldığını gösteren ifadeler mevcuttur. Bu nedenle Hz. Peygamber'in, onların yemeğinden veya kestiğinden yerken, bunların Allah'ın yasak ettiği yiyecek maddelerinden olmamasına dikkat ve özen gösterdiğini söylemek mümkündür.

3- Ehl-i Kitab'ın Kadınlarıyla Evlenmek

Aile, insanlığın sosyal ve kültürel açıdan gelişimini ve sürekliliğini sağlayan çok önemli bir kurumdur. İslam, ailenin sağlam bir şekilde kurulup devam ettirilmesine son derece önem vermiştir. Bu nedenle evlilik müessesesi, ailenin en temel unsuru olarak kabul edilmiştir. Evlilik, sadece sosyal bir akit değil, aynı zamanda dinî kudsiyeti haiz bir akit olarak da benimsenmiş ve teşvik edilmiştir. Kur'an, "*Size*

³⁹⁰ Kurtubî, *a.g.e.*, VI/53; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/20; İbn Kayyım, *Ahkâm.*, I/246-7.

helal olan kadınlarla evlenin!"³⁹¹ ve "*Bekarlarınızı evlendirin!*"³⁹² gibi emirlerle, ailenin temelini oluşturan bu önemli kurumu teşvik etmektedir³⁹³. "*Dünya bir geçimden ibarettir. Bu geçim dünyasının en güzel nimeti de iyi kadındır.*"³⁹⁴ buyuran Peygamber @, gençlere evliliği şöyle tavsiye etmektedir:

"Gençler! sizden gücü yeten evlensin, bu, gözü harama karşı korur, namusu muhafaza eder. Evlenmeye gücü yetmeyen de oruç tutsun, çünkü oruç şehveti kırar."³⁹⁵

Allah ve Resûlü, bu teşvik ve tavsiyeleriyle evlilik akdi sayesinde, toplumun genel ahlâkını düzeltmeyi, kötülüklerden arındırmayı, toplumda sağlam bir İslamî düzen kurup onu güçlendirmeyi ve nihayet yeryüzünde Allah'a iman eden ve O'nun kelamının yücelmesi için çalışan bir ümmet oluşturmayı murad etmiştir³⁹⁶.

İslam evliliğin süreklilik, huzur ve sukûnunu sağlamak amacıyla evlenecek kişiler arasında özellikle *dinde denklik (küfüv)* gibi önemli bir prensip getirmiştir. Buna göre din farkı, evlilik akdine engel olarak görülmüştür. Nitekim Kur'an'da müslümanların müşrik kadın ve erkeklerle evliliği kesin olarak yasaklanmış³⁹⁷ ve bu hususta sadece müslüman erkeklerin Ehl-i Kitap kadınlarıyla evlenmelerine ruhsat verilmiştir:

"Bugün size iyi ve temiz şeyler helal kılındı...İnanan, namuslu, hür kadınlar ve sizden önce kendilerine Kitab verilenlerden namuslu hür kadınlar -zina etmeksizin, gizli dost tutmaksızın, namuslu bir biçimde mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helaldir. Kim inanmayı kabul etmezse, onun ameli boşa çıkmıştır ve o, ahirette kaybedenlerdendir."³⁹⁸

³⁹¹ Nisâ, 4/3.

³⁹² Nûr, 24/32.

³⁹³ Ateş, "*Kur'an-ı Kerim'de Evlenme ve Boşanma ile İlgili Ayetlerin Tefsiri*", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1978, sayı: 23, s.221.

³⁹⁴ *Müslim*, Radâ, 59 (II/1090); *İbn Mâce*, Nikâh, 5 (I/596); *Ahmed b.Hanbel*, II/166.

³⁹⁵ *Buhârî*, Savm, 10 (II/228-9); Nikâh, 2-3 (VI/117); *Müslim*, Nikâh, 1,3 (II/1018-9); *Ebû Davud*, Nikâh, 1 (II/538-9); *Nesai*, Siyâm, 43 (IV/171); Nikâh, 3 (VI/57-8); *İbn Mâce*, Nikâh, 1 (I/592); *Dârimî*, Nikâh, 2 (s.455); *Ahmed b.Hanbel*, I/378, 424-5, 437, 447.

³⁹⁶ Mevdûdî, *Modern Çağda İslâmî Meseleler*, Konya, 1980, s.161.

³⁹⁷ Bakara, 2/221; Mümtahine, 60/10; Derveze, *ed-Dustûr.*, II/169.

³⁹⁸ Mâide, 5/5.

Ayette, müslüman erkeklerin Ehl-i Kitap kadınlarıyla evliliği mübah kılınırken, müslüman kadınların gayr-i müslim erkeklerle evlenmeleri hakkında herhangi bir ruhsatın bulunmadığı görülmektedir. Oysa aynı ayette yiyecekler konusundaki ifadenin, karşılıklı mübahlığa işaret ettiği görülmektedir³⁹⁹. İslam alimleri, müslüman kadınların gayr-i müslim erkeklerle evliliğinin yasaklığı konusunda görüş birliği içindedirler⁴⁰⁰. Nitekim bu hüküm, Kur'an'da açıkça ifade edilmiştir:

"..Ortak koşan erkekler inanıncaya kadar, onları (kadınlarınızla) evlendirmeyin.."401 "Eğer o kadınların (gerçekten) inanmış olduklarını anlarsınız, onları kafirlere geri döndürmeyin. Ne bu (kadı)nlara onlara helaldir; ne de onlar bunlara helal olurlar."402

Bu ayetler, müslüman bir kadının gayr-i müslim biriyle evlenmesinin haram olduğuna açıkça işaret etmektedir. Zira kadın, aile hayatında genellikle kocasına boyun eğme ve çevresinin etkisini çarçabuk kabullenme istidadındadır. Bu nedenle, böylesi bir evlilikte mümin kadının küfre düşme korkusu vardır⁴⁰³; ya da en azından, gayr-i müslimlerle karşılıklı dayanışma ve yardımlaşmayı sağlayacak olan bu birliktelik, din adına bir mefsedettir ve küfrün hiç farkında olmadan kalbe sirayet etmesi için bir sebeptir⁴⁰⁴. Dolayısıyla bu hikmet ve maslahatlar mümin kadınların gayr-i müslimlerle evlenmesinin kesin olarak haram olmasını gerektirir.

Görüldüğü gibi, Kur'an'a göre yalnızca Ehl-i Kitap kadınlarıyla evliliğe ruhsat verilmiştir. Ayrıca Hz.Peygamber'in Hayber'in fethinden sonra Kureyzalılarının reisinin kızı Safiyye bt.Huyey'le evlendiği de bilinmektedir. Güvenilir hadis kaynaklarında onun evlenmeden önce mi, yoksa sonra mı müslüman olduğu belirtilmemiş, burada sadece fetihten üç gün sonra Medine yakınlarındaki Seddü'r-Ravhâ denilen yere gelindiğinde Safiyye'nin (r.a.) hayızdan temizlendiği ve sonrasında Hz.Peygamber'le

³⁹⁹ Yazır, *a.g.e.*, III/167.

⁴⁰⁰ Şâfiî, *el-Ümm*, V/5; Kurtubî, *a.g.e.*, III/48-9; İbn Kudâme, *a.g.e.*, VI/634; Zeydan, *Ahkâmü'z-Zim-miyyîn.*, s.354; Derveze, *ed-Dustûr.*, II/169; Züheylî, *a.g.e.*, VII/152.

⁴⁰¹ Bakara, 2/221.

⁴⁰² Mümtetine, 60/10.

⁴⁰³ Derveze, *ed-Dustûr.*, II/170; Züheylî, *a.g.e.*, VII/152; Mevdûdî, *İslâmî Meseleler*, s.168.

⁴⁰⁴ Dihlevî, *a.g.e.*, II/703.

evlendiği ifade edilmiştir⁴⁰⁵. Nitekim Derveze, bu nedenle Hz.Peygamber'in Safiyye ile (r.a.) olan evliliğinin, Mâide sûresindeki ruhsata mı, yoksa başka nedenlere mi dayalı olduğunu kestirmenin güçlüğünden bahsetmektedir⁴⁰⁶. Ancak İbn Sa'd'ın naklettiği bir rivayete göre, Hz.Peygamber'in ona İslam'ı anlattığı ve onunla müslüman olduktan sonra evlendiği kaydedilmektedir:

"Nebî @ ona dedi ki: 'Biz seni kendi dininde bulunuyorsun diye zorlayacak veya bu halini hoş görmeyecek değiliz. Eğer sen, İslam'ı, Allah'ı ve Resûlünü tercih edersen, seni kendime ayıracak ve seninle evleneceğim. Eğer kendi dinini tercih edersen, seni azat edeceğim ve sen de gidip kavmine kavuşmuş olacaksın.' Safiyye çok kibar ve zeki bir kadındı; şöyle dedi: 'Ey Allah'ın Resûlü, ben İslam'a ümit bağladım ve seni davetinden önce de tasdik ettim. Şimdi senin huzurunda olma şerefine nail olduktan sonra, bana küfür ile İslam arasında tercih hakkı verildi. *Allah'a yemin ederim ki, Allah ve Rasûlü bana hürriyetimden ve halkımla birleşmekten daha sevimlidir.*"⁴⁰⁷

Yine İbn Sa'd'ın naklettiğine göre, Safiyye (r.a.) Medine'ye vardığında, Hz.Peygamber Aişe'ye (r.a.) onu nasıl bulduğunu sormuş, o da: "Yahudi kızından başka bir şey değil" deyince: "Ey Aişe, böyle söyleme! *O müslüman oldu ve samimiyetle İslam'ı kabul etti.*" diye karşılık vermişti⁴⁰⁸.

Bu rivayetler, Nebî'nin @ Safiyye (r.a.) ile evliliğinin bu konuda yeterli bir delil olamayacağı sonucuna götürmektedir. Ancak ashabdan Hz.Osman, önce Hıristiyan iken daha sonra müslüman olan Nâile binti'l-Ferâfisa el-Kelbiyye ile, Talhâ (r.a.) da Şamlı bir Yahudi kadınla evlenmişti. Sahâbeden hiç kimse onların bu evliliğine karşı çıkmamış ve onlardan çoğunun, Ehl-i Kitap kadınlarıyla evliliği mübah gördükleri bildirilmiştir⁴⁰⁹. Fakat onlardan sadece Abdullah b.Ömer, Ehl-i Kitap kadınlarıyla evliliğin mübah olmadığı görüşünü savunmuştur. O, der ki: "Yüce

⁴⁰⁵ *Buhârî*, Buyû', 111 (III/42); Cihâd, 73 (III/224-5); Nikâh, 12 (VI/121), 61 (VI/140); Et'ime, 8 (VI/199); *Müslim*, Nikâh, 84-8 (II/1044); *Ebû Davud*, Harâc, 21 (III/398); *Tirmizî*, Nikâh, 24 (III/423); *Nesai*, Nikâh, 79 (VI/134); İb Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/327.

⁴⁰⁶ Derveze, *Sîret*, II/453.

⁴⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII/121.

⁴⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII/126; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII/127.

⁴⁰⁹ İbn Kudâme, *a.g.e.*, VII/500; Zeydan, *Ahkâm*, s.342-3; Züheylî, *a.g.e.*, VII/153.

Allah, "İman etmedikçe müşrik kadınlarla evlenmeyin!.."410 ayetiyle müminlere müşrik kadınlarla evlenmeyi kesinlikle haram kılmıştır. Hz.İsa'yı veya Allah'ın kullarından birini *ilah* tanıyan bir kadının bu halinden daha büyük bir şirk olabileceğini sanmıyorum!"411 İbn Ömer'in bu görüşü, Sahâbe, Tâbiîn ve müctehid imamların büyük bir kısmı tarafından kabul görmemiştir412.

İslam alimlerinin büyük çoğunluğu tarafından genel olarak Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmek caiz görülse de, ayetteki "*el-muhsanât*" kelimesinin manası üzerinde ihtilaf edilmiştir. Bazılarına göre bundan maksat, sadece "*iffetli kadınlar*"dır. Kimilerine göre de sadece "*câriye olmayıp hür olan kadınlar*"dır. Dolayısıyla öncekilere göre, Ehl-i Kitap'ın fâhişe ve zâniye kadınlarıyla evlenmek caiz değildir. Sonrakilere göre ise, fâhişe dahi olsalar, hür olan bütün Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmek caizdir413. Ancak İbn Kesîr'in de belirttiği gibi, alimler arasında bu ifadeyi, "*hem iffetli ve hem de hür olan Ehl-i Kitap kadınlar*" şeklinde anlayanlar da vardır ki, ona göre de doğrusu budur414. Ancak esasen ayetin zahirinden anlaşılır ki, *el-muhsanât* kelimesi, *zinâdan uzak, iffetli kadınlar* demektir. Alimlerin büyük çoğunluğu bu görüştedir415. Nitekim bir başka ayette müminlerin câriyelerle evliliklerinden bahsedilirken, aynı şartların onlarda da arandığı görülmektedir:

"..Öyle ise *iffetli yaşamaları (muhsanâtin)*, zina etmemeleri ve gizli dost da tutmamaları şartıyla, sahiplerinin de izniyle o (cariye)lerle evlenin, ücretlerini (mehirlerini) de güzelce verin. Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara, hür kadınlara yapılan işkencenin yarısı uygulanır.."416

O halde bu bilgilerden anlaşılır ki her ne kadar Hz.Peygamberin Ehl-i Kitap bir kadınla evlendiği kesin olmamakla birlikte, ashaptan bazıları onlarla bizzat

410 Bakara, 2/221.

411 *Buhârî*, Talâk, 18 (VI/172); Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I/332-3; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/20.

412 Onların bu konudaki delilleri ve açıklamaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I/332-3; Zeydan, *Ahkâm.*, s.343-4; Mevdûdî, *..İslâmî Meseleler*, s.152-5.

413 Kurtubî, *a.g.e.*, III/53; İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/20; Mevdûdî, *..İslâmî Meseleler*, s.157.

414 İbn Kesîr, *Tefsîr.*, II/20.

415 Kurtubî, *a.g.e.*, III/53.

416 Nisâ, 4/25.

evlilik yapmışlar ve ümmete bunun bir ruhsat olduğunu göstermişlerdir. Ancak böyle bir evlilik sonucunda insiyatifin tamamen gayr-i müslim anneye geçmesiyle birlikte, bu durumun, müslüman nesillerin yetiştirilmesinde büyük bir tehlike arzedeceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

4- Ehl-i Kitap'la Ticârî İlişkiler

İnsanlık tarihi incelendiğinde ticaretin, insanlar arası ilişkilerde ne derece önemli bir sosyal ihtiyaç olduğu görülecektir. Bu durum, fertler için olduğu kadar milletler için de bir zorunluluktur. Zira yüce Allah, insanların zarurî ihtiyaçlarını giderecek olan yararlı veya hoş giden ürünleri, yer yüzünün farklı bölgelerine yaymıştır. Dolayısıyla alış-veriş ya da ticaret fikri, insanın toplum halinde yaşama istidadının yanında, ülfet ve ünsiyet mefhumuyla da yakından alakalıdır⁴¹⁷.

Tarih boyunca Arap yarımadası, başta Sebe', Maîn ve Himyer gibi Samî ırkına mensup bir çok büyük devlete ve ayrıca Roma, Bizans ve İran imparatorluklarının himayesi altındaki Petra, Palmira, Gassan ve Hire gibi bazı uydu devletlere beşiklik etmiştir⁴¹⁸. Bunlar, gerek iktisadî, gerekse dinî ve kültürel yönden oldukça yüksek düzeyli, güçlü devletlerdi. Onlar bu güçlerini, üzerinde yaşadıkları toprakların tabii zenginliklerine değil de, daha ziyade uluslararası alanda ticarî yönden tampon bir bölgede bulunmalarına borçluydular⁴¹⁹.

Yarımadanın bu ticarî konumu, bölgede doğal olarak bir büyük ticaret ağının oluşması sonucunu doğurmuştur. Bu ticarî faaliyete batıda *Mekke*, *Tâif*, *Medine* ve *Yanbu*; güneyde *Cureş*, *San'a* ve *Aden*; doğuda *Hecer*, *Suhar* ve *Debâ*; ortada *Yemâme* ve *Feyd*; kuzeyde *Dûmetü'l-Cendel*, *Hayber*, *Fedek*, *Teymâ* ve *Vâdi'l-Kurâ*;

⁴¹⁷ Turnagil, ..*Milletler Hukuku*, s.103; Yünni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul, 1988, s.82.

⁴¹⁸ Tuğ, *İslam Vergi Hukuku.*, s.9 (Hitti, *History of the Arabs*, London, 1986, s.67-86'den naklen).

⁴¹⁹ A.y.

kuzey batıda da *Eyle* ve *Maknâ* şehirleri ev sahipliği ediyordu⁴²⁰. Bu bölgelerde yılın belli ay ve günlerinde kurulan fuar ve panayırılar, Yarımada'da ticarî, kültürel ve dinî hayatın sürekli canlı bir halde kalmasını sağlıyordu⁴²¹. İslam öncesi Arapları, Dûmetü'l-Cendel'de başlattıkları bu ticarî ve kültürel faaliyetleri daha sonra sırasıyla Muşakkar, Suhar, Debâ, Şıhr, Aden, San'â, Ukâz, Mecenne, Zu'l-Mecâz, ve Hecer'de kurulan fuar ve panayırlarda sürdürürlerdi⁴²². Bu panayırılar, bütün Arap Yarımada-sı'nı kuzeyden doğuya, doğudan güneye, güneyden batıya ve batıdan kuzeye olmak üzere çepeçevre kuşatıyordu. Bunlara sadece belli bir bölgeden değil, aynı zamanda Yarımada'nın diğer bölgelerinden ve hatta İran, Hire, Hind ve Çin gibi yabancı ülkelerden bile tüccarlar katılıyordu. Buna göre İslam öncesi Arabistan'ın, *iktisadî bir birliğe (federasyona)* sahip olduğu söylenebilir⁴²³.

Ticarî anlayışın son derece gelişmiş olduğu bir ortamda yetişen Hz. Peygamber, gençlik çağından itibaren ticaretle bizzat meşgul olmuş, hatta rivayete göre bu amaçla Yemen'deki Hubâşe ve doğu Arabistan'daki Suhâr ve Debâ panayırlarına katılmıştı⁴²⁴. Hz. Peygamber risaleti döneminde de ticarî faaliyetlerini sürdürmüştür. Medine'ye hicret ettiğinde halihazırda şehrin ticarî hakimiyetini müşrik ve yahudi tüccarlar ellerinde bulunduruyorlardı. Peygamber®, ekonomik bağımsızlığın önemini çok iyi bildiğinden, Medine'de siyasî yönden olduğu kadar iktisadî yönden de güçlü bir devlet kurmayı hedef almıştı. Kaynakların verdiği bilgiye göre, o, bu amaçla önce müslümanlara ait alternatif bir ticarî piyasa kurmak düşüncesiyle bazı araştırmalar yapmış; Yahudilerden Benû Kaynuka'ya ait pazara gidip etrafı iyice süzdükten sonra, orasının müslümanların pazar yeri olamayacağını belirtmişti. Daha sonra *Medine*

⁴²⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/996.

⁴²¹ A.e., II/1012; Tüğ, *İslam Vergi Hukuku*, s.11.

⁴²² İbn Habîb, *el-Muhabber*, s.263-8; Ya'kubî, *Târîh*, I/270-1; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/999-1002; "el-İlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1961, sayı: 9, s.220.

⁴²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1008.

⁴²⁴ Ahmed b.Hanbel, IV/206-7; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1009; "Hz.Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1980, sayı: 4, s.332-5.

Pazarı olacak boş araziye gelmiş ve: "İşte sizin pazarınız burasıdır; burada kimse sıkıntı ve baskı altında kalmayacak ve kimseden vergi alınmayacaktır.." demişti⁴²⁵. Rivayete göre Hz.Peygamber burayı pazar yeri olarak seçmeden önce Benû Sâide bölgesindeki Bakıyyü'z-Zübeyr kabristanlığına giderek buraya bir çadır kurmuş ve demişti ki: "İşte burası sizin çarşınızdır". Bu sırada Benû Nadîr Yahudilerinden Ka'b b.Eşref çıkagelmiş ve çadırın içine girerek gergi iplerini kesip koparmıştı. Bunun üzerine Nebî @: "Kesinlikle bu çarşığı öyle bir yere taşıyacağım ki, bu durum onu daha da azgın bir hale getirecek!.." demişti. Daha sonra çarşığı, bu gün Medine Pazarı denilen yere taşımış ve ashaba şu tavsiyede bulunmuştu: "İşte burası sizin çarşınızdır; burada devamlı ve sabit köşeler, yerler edinmeyin (yani her sabah erken gelen istediği yerde alış-verişine koyulsun)! Burada vergi de alınmayacaktır."⁴²⁶

H.z.Peygamber bu pazarın kurulmasıyla birlikte, Medine'de Yahudi ve diğer yabancı unsurlardan bağımsız ve onlara alternatif bir ticarî faaliyet başlatmış ve aynı zamanda pazara gelen tüccarları vergiden muaf tutmak suretiyle de, diğer pazarlarla rekabete girişmiştir. Ayrıca Peygamber @ bu amaçla iktisadî alanda başlattığı bir çok islahat ve reform hareketleriyle de, İslam'a uygun olmayan bir takım cahilî örf ve adetlere sed çekme imkanı bulmuştu⁴²⁷. Nitekim kapitalistlerin tek taraflı risk esasına dayalı bütün ticarî muameleleri, mesela, "ödünç verilen paradan faiz alınması⁴²⁸, bağ ve bahçedeki ürünün henüz olgun hale gelmeden önce satışa sunulması⁴²⁹ veya satın

⁴²⁵ *İbn Mâce*, Ticârât, 40 (II/751); Belâzurî, *a.g.e.*, s.15.

⁴²⁶ Nüreddin Ebu'l-Hasan es-Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Kahire, 1326, I/540; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1015.

⁴²⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/1017.

⁴²⁸ Bakara, 2/275; *Buhârî*, Buyû, 20 (III/10), 54 (III/22-3), 74 (III/29); *Müslim*, Musâkât, 79 (II/1210), 98 (II/1216); *Ebû Davud*, Buyû, 12 (III/643); *Tirmizî*, Buyû, 23-4 (III/541-3); *Nesâî*, Buyû, 41 (VII/272-3), 50 (VII/281); *İbn Mâce*, Ticârât, 50 (II/759); *Muvatta'*, Buyû, 38 (II/637).

⁴²⁹ *Buhârî*, Buyû, 82-7 (III/31-2); Musâkât, 17 (III/81); Selem 4 (III/45); *Müslim*, Buyû, 51 (II/1266), 59 (II/1168), 79 (II/1173); *Ebû Davud*, Buyû, 22 (III/664-5); *Tirmizî*, Buyû, 15 (III/529); *Nesâî*, Buyû, 28 (VII/262-4), 40 (VII/271); *İbn Mâce*, Ticârât, 32 (II/746-7); *Muvatta'*, Buyû, 10 (II/618).

alma akdi gerçekleştirildiği halde henüz tesellüm edilmeyen bir malın başkasına satılması"⁴³⁰ gibi muameleler yasaklanmıştır. Dolayısıyla bu pazar sayesinde, İslam iktisadının kendine özgü kuralları ilk kez tatbik sahası bulmuş olmaktadır.

Ancak biz bu ifadelerle, müslüman kesimin Medine'deki diğer pazarlarla olan ilişkilerini tamamen kestiği şeklindeki bir anlayışın tümüyle doğru olduğunu söylemek de istemiyoruz. Zira dönemin iktisadî hayatına dair bize bazı bilgiler veren kaynaklardan edinilen intiba o dur ki, müslümanlar, gerek Kaynuka Pazarı'nda ve gerekse Hicaz'da kurulan panayırlarda ticarî faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Nitekim daha önce Mekke'nin önde gelen tüccarlarından iken Medine'ye hicret etmek zorunda kalan Abdurrahman b. Avf ticarî faaliyetlerini sürdürmek amacıyla Kaynuka Pazarı'na gitmiş ve çok geçmeden orada yaptığı ticaretten elde ettiği kazançla eski zenginliğine kavuşmuştu⁴³¹. Ayrıca İbn Abbas'ın rivayetine göre, ashab, Câhiliye döneminde Ukâz, Mecenne ve Zu'l-Mecâz'da yürüttükleri ticarî faaliyetlerini, İslamî dönemde günah saydıkları için buralarda sürdürmek istemezlerdi; bunun üzerine şu ayet nazil oldu⁴³²: "(Hac mevsimlerinde ticaret yaparak) Rabbinizden kazanç istemenizde hiç bir günah yoktur."⁴³³. Rivayete göre, Hz. Peygamber, bedelini daha sonra ödemek üzere bir Yahudi'den zahire satın almış ve karşılığında zırhını rehin bırakmıştı⁴³⁴. Hz. Ali'nin de, kuyumculukla uğraşan bir Yahudi ile birlikte ızdır otu toplayıp sattığı⁴³⁵ ve ayrıca onlardan un satın aldığı rivayet edilmektedir⁴³⁶. Yine ashabın, zaman zaman

⁴³⁰ *Buhârî*, Buyû, 49 (III/20), 51 (III/21), 54-5 (III/22-3); *Müslim*, Buyû, 29 (II/1159), 35 (II/1161), 40-1 (II/1162); *Ebû Davud*, Buyû, 68 (III/769); *Tirmizî*, Buyû, 56 (III/586); *Nesai*, Buyû, 55 (VII/285-6); *İbn Mâce*, Ticârât, 37 (II/749); *Muvatta'*, Buyû, 40 (II/640).

⁴³¹ *Buhârî*, Buyû, 49 (III/19); *Menâkıbu'l-Ensâr*, 2 (IV/222).

⁴³² *Buhârî*, Buyû, 1 (III/4), 35 (III/145); *Tefsîr*, sûre 2, 30 (V/158); *Kurtubî*, *a.g.e.*, II/274; *İbn Kesîr*, *Tefsîr..*, I/227.

⁴³³ Bakara, 2/198.

⁴³⁴ *Buhârî*, Buyû, 14 (III/8), 33 (III/14-5), 88 (III/34); *Selem*, 5-6 (III/45-6); *İstikrâz*, 2 (III/82); *Rehn*, 2 (III/115), 5 (III/116); *Cihâd*, 89 (III/231); *Meğâzî*, 86 (V/145); *Müslim*, *Musâkât*, 124-6 (II/1226); *Tir-mizî*, Buyû, 7 (III/519-20); *Nesai*, Buyû, 58-9 (VIII/288); *İbn Mâce*, *Ruhûn*, 1 (II/815).

⁴³⁵ *Buhârî*, Buyû, 28 (III/12); *Musâkât*, 14 (III/80); *Meğâzî*, 12 (V/16); *Ebû Davud*, *Harâc*, 20 (III/389-91).

⁴³⁶ *Ebû Davud*, *Lukata*, 1 (II/338).

Yahudilerle ticarî ilişkilere girerek borçlu kaldıkları ve bu konuda Hz.Peygamber'den yardım istedikleri⁴³⁷, Şamlılar'la hububat alım-satımında selem akdine girdikleri⁴³⁸ şeklindeki haberler, sahih hadis kaynaklarında geçen rivayetler arasındadır.

Hz.Peygamber'in Medine'de kurduğu pazara ilişkin nakledilen önceki bilgilerle, onun ve ashabının gayr-i müslimlerle ticarî ilişkilere girdiğine dair nakledilen bu son bilgiler arasında, ilk bakışta az da olsa çelişkili bir durum olduğu gözlenmektedir. Her iki haberin de doğruluğu kabul edilecek olursa, bunlar arasında şöyle bir telif yapmak mümkündür: Önceki bilgiler, ilk dönem İslam toplumunun oluşumunda Hz.Peygamber ve ashabının iktisadî (ticarî) bağımsızlığa ne derece önem verdiklerini gösterirken, sonraki bilgiler ise, onların bir İslam toplumu olarak uluslararası ticarî anlayışa ne kadar açık olduklarını ve ticarî bağımsızlık anlayışına rağmen, bundan uzak kalmalarının mümkün olmadığını göstermektedir. Son olarak, Hz.Peygamber'in Medine'de Ehl-i Kitap'la girdiği ticarî ilişkilerin, İslam iktisadının temel ilkeleriyle reformize edilmiş evrensel ticaret anlayışının bir ürünü ya da bir sonucu olduğu söylenebilir.

⁴³⁷ *Buhârî*, Buyû, 51 (III/21-2); *İstikrâz*, 10 (III/85); *Et'ime*, 41 (VI/211); *Ebû Davud*, *Vasâyâ*, 17 (III/ 303); *Nesai*, *Vasâyâ*, 4 (VI/245-6); *İbn Mâce*, *Sadakât*, 20 (II/813-4); ayrıca bkz. *Müslim*, *Musâkât*, 91 (II/1214); *Ebû Davud*, Buyû, 13 (III/650).

⁴³⁸ *Buhârî*, *Selem*, 3,7 (III/44-7); *Ebû Davud*, Buyû, 55 (III/743-4).

SONUÇ

İnsanlığa bir rahmet olarak gönderilen İslam'ın son Elçisi Hz.Muhammed'in @, Ehl-i Kitab'a bakışını ve onlara karşı takındığı tavrı belirlemeye çalıştığımız bu araştırmada, öncelikle *Ehl-i Kitap* kavramının ne anlama geldiğini inceledik. Kur'an ve Sünnet ışığında değerlendirildiğinde, Cahiliye Araplarının aşına olduğu bu kavramın, İslam'ın peygamberlik geleneği içerisinde yer alan Hz.Musa ve Hz.İsa gibi elçilerin tâbiileri durumundaki Yahudî ve Hıristiyanlar hakkında kullanılan özel bir deyim olduğu anlaşılmaktadır.

Hz.Peygamber'in, Arap Yarımada'sında ve özellikle Medine şehrinde oldukça önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip Ehl-i Kitap toplumuyla her alanda kayda değer ilişkileri olmuştur. Konuyu öncelikle O'nun bu alandaki bilgi kaynakları açısından değerlendirdiğimizde, Ehl-i Kitap'ın inanç esaslarına ilişkin bazı bilgileri içinde yaşadığı toplumdan edinmiş olması mümkün olmakla birlikte, bu tür bilgilerinin kaynağını büyük ölçüde vahyin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Hz.Peygamber, onların ulûhiyet, peygamberlik ve kutsal kitaplar hakkındaki tevhidî inanca aykırı temel yanlışlıklarını tüm açıklığıyla dile getirmiştir. Buna göre, onların tarih boyunca çeşitli politeist (çoktanrılı) geleneklerden etkileşim sonucu aldıkları anlaşılan *teslis*, *tecessüd* ve *Allah'a oğul isnadı* gibi anlayışlar tevhide aykırı olduğu için reddedilmiştir. Peygamberlerden bazılarına karşı gösterilen aşırı ta'zîm ve ulûhiyet isnadına varan iddialar ve bazılarına karşı da evrensel risalet anlayışının bütünlüğünü bozan inançsızlık düzeyindeki temel yaklaşımlar kesinlikle tevhid inancına aykırı görülmüştür. Ayrıca Ehl-i Kitap'ca kutsal sayılan *Tevrat* ve *İncil* gibi kitaplar, gerek Kur'an gerekse Hz.Peygamber tarafından vahiy kaynaklı

olmaları açısından *doğrulanmış*, ancak zamanla bu kitaplarda oluşturulan tahrifatın son derece önemli boyutlara ulaştığı da vurgulanmıştır.

Hz.Peygamber'in namaz, oruç, hac, kible ve cuma gününün tayini gibi konulardaki uygulamalarına ilişkin batılilar bir takım iddialar ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bazılarına göre Hz.Peygamber, bu ibadet şekillerini dönemin Yahudi ve Hıristiyan kültüründen etkileşim sonucu dine kazandırmış; bazılarına göre de onun bu ibadetlerde oluşturduğu biçimsel farklılıklar, İslam'ı, Yahudi kültüründen uzaklaştırıp Araplara has millî bir din olarak sunma çabasının bir ürünüdür. Esasen batılilarca İslam'ın kaynağının tesbitine ilişkin ileri sürülen bu iddialardaki temel yanlışlık, İslam'a ve Elçisi'ne karşı önyargılı bir tavır takınmalarından kaynaklanmaktadır. Zira Hz.Muhammed'in @ getirdiği din, bütün peygamberlere indirilen ilahî mesajların özünü içermesi dolayısıyla, Hz.Musa ve Hz.İsa'ya indirilen herhangi bir mesajın reddedilmesi düşünülemez. Hz.Peygamber'in inanç konularındaki genel tavrı bu şekilde olmuştur.

Yaşadığı dönemde farklı kültürel kimliklerin temsil edildiği bir toplumun ferdi olarak Hz.Peygamber'in, Ehl-i Kitap'la sosyal alanlarda da bir takım ilişkilere girdiği görülmektedir. Öncelikle hukukî-siyasî açıdan bakıldığında, Medine vesikasında da görüldüğü gibi, onlara bu alanda önemli haklar ve yükümlülükler getirilmiştir. Buna göre inançlarının gereğine uygun olarak yaşamalarını sağlamak, din ve vicdan hürriyetinin teminatı açısından gerekli görülmüştür. Cizye yükümlülüğünü yerine getirmek kaydıyla, onlara İslam ülkesinin vatandaşı olma statüsü verilmiş ve kamu hukukunu ilgilendirmedeği sürece de hukukî özerklik hakkı tanınmıştır.

Hz.Peygamber, İslam'ın hiç bir baskıya maruz kalmadan insanlara ulaştırılmasını sağlamak amacıyla, cihadı önemli bir ilke olarak benimsemiştir. Buna göre cihadın bir şubesi sayılan savaş, bu amaca ulaşmak için başvuru araçlarından sadece

biri olarak dikkati çekmektedir. Bazılarının iddia ettiği gibi, Hz.Peygamber'in, gerek insanları zorla İslam'a sokmak, gerekse sadece pasif bir savunma anlayışından hareketle savaşa başvurduğu yaklaşımları gerçeği yansıtmamaktadır. Doğrusu O, bazen sadece savunmada kalmış, bazen de ya saldırılara karşı koymak, ya ihanetleri cezalandırmak, ya da mazlum müslümanları korumak amacıyla savaşa başvurmuştur. Bu durum, onun savaş ve barış stratejisinin ortam ve şartlara göre farklılık arzettiğini göstermektedir. Ayrıca Hz.Peygamber, hem savaş öncesi hem de savaş sonrası tutum ve davranışlarında, daima insanlık onur ve haysiyetine yakışır tavırlar almıştır.

İslam dini Hz.Peygamber'in olağanüstü çabalarıyla, on yıl gibi kısa bir süre içerisinde Arap yarımadasını tümüyle etkisi altına almayı başarmıştır. Medine'ye hicretle başlayan siyasî-diplomatik ataklar sonucunda, bir yandan Arap kabilelerinin büyük bir kısmı kendiliğinden İslam'a boyun eğerken; diğer yandan da İran, Bizans ve Mısır gibi ülke halklarına İslam daveti ulaştırılmıştır. Bu başarı, her şeyden önce O'nun diplomatik dehasının ve ileri görüşlülüğünün bir sonucudur.

Hız.Peygamber'in sosyal yaşantısının özellikle Medine'ye hicretten sonra farklı bir boyut kazandığı görülür. Bu dönemde Yahudi, Hıristiyan ve müşrik Araplarla ilişkileri neticesinde, komşuluk, giyim-kuşam, yeme-içme, evlilik, hediyeleşme ve ticaret gibi çeşitli konularda bir takım sosyal normlar oluşmuştur. O, bu tür konularda genel olarak İslam'ın temel hükümlerine ters düşmeyecek şekilde onlarla ilişki kurmaktan kaçınmamıştır. Nitekim Hz.Peygamber'in Ehl-i Kitap bir kadınla evlilik yaptığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, O'nun onayıyla ashaptan bazılarının onlarla evlenmesi, bunun ümmete bir ruhsat olduğunu göstermiştir. Aynı şekilde Hz.Peygamber onların yiyeceklerinden yiyip içmiş, ancak bunların, Allah'ın helal ve haram kıldığı hususlara uygun olmasına dikkat ve özen göstermiştir. Diğer taraftan bu dönemde iktisadî alanda bağımsızlıktan ödün vermemek koşuluyla, uluslar arası ticarî ilişkilerin geliştirilmesine de önem vermiştir.

Görülüyor ki Hz.Peygamber bu tavırlarıyla, müslümanların yanısıra farklı inanç gruplarının da yer aldığı bir toplumda, insanların birbirlerine karşı nasıl davranması gerektiğine dair son derece önemli mesajlar vermiştir. Buna göre O, inançta tevhidî anlayışa bağlı, hukukta temel insan haklarına duyarlı, diplomaside son derece atak, sosyal ilişkilerde ise inancının gerekleri doğrultusunda tavırlar alan bir yaşam modeli sunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Abbûd, Abdulganî, *el-Mesih ve'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm*, Kahire 1984.

Abdu'l-Ahad Davud, *Tevrat ve İncil'e Göre Hz.Muhammed*, (trc.Nusret Çam), İzmir, 1988.

Abdübâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul, 1982.

Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, (trc.E.Güvenç-Ş.Emre), İstanbul, 1992.

Abdurrezzak b.Hemmam es-Sanânî, *el-Musannef*, I-XI, Beyrut, 1970-75.

Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, (trc.İnkılab Yayınevi), I-IV, İstanbul, 1988-95.

Ağırman, Mustafa, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, I-V, İstanbul, 1994.

Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul, 1981.

Ahmed Deedat, *Mâ zâ Yekûlü'l-Kitâbu'l-Mukaddes an Muhammed*, Kahire, 1989.

Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, trz.

_____ *Fecru'l-İslâm*, Kahire, 1950.

Ahmed Hicâzî es-Sekâ, *Nakdu't-Tevrât:Esfâri Mûsâ el-Hamse*, Kahire, 1976

Ahmed İbrahim eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Rasûl*, Kahire, 1985.

Akdemir, Salih, *Hıristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. İsa*, (Basılmamış Dok. Tezi), Ankara, 1992.

Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam (Fitrî, Tabîî ve Umumî Bir Dindir)*, İstanbul, 1943.

Alâuddin Ali b.el-Müttakî, *Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, I-XVI, Halep, trz.

Altundal, Aytunç, *Üç İsa*, (trc.Sibel Özbudun), İstanbul, 1993.

Alûsî, Şihâbuddin Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Bulak, 1301.

Ana Britannica, "Kitap" md., İstanbul, 1989.

Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslam Tarihi*, (trc.Hasan Gündüzler), Ankara, 1982.

Atar, Fahreddin, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara, trz.

Ataurrahim, Muhammed, *Bir İslam Peygamberi: Hz.İsâ.* (trc.Kürşat Demirci), İstan-bul, 1985.

Ateş, Ali O., *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 1989.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XI, İstanbul,1988-93.

_____ "*Kur'an-ı Kerim'de Evlenme ve Boşanma ile İlgili Ayetlerin Tefsiri*", A.Ü.İ.F.D., sayı:23, Ankara, 1978.

Avn, Abdurraûf, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, Kahire, 1961.

Awan, Mahmud, "İslam'ın Bakış Açısından İnanç Toplumu ve Dünya Düzeni", *İbrahimi Dinlerin Diyaloğu*, (trc.Mesut Karaşahan), İstanbul, 1993.

Aydın, Mehmet Akif, "*Anayasa*" md., T.D.V.İ.A.

Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Genel Konsilleri*, Konya,1991.

_____ *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Konya, 1989.

Aynî, Bedrüddin Ebû Muhammed b.Ahmed, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXX, Beyrut, trz.

Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark Beyne'l-Firâk*, Kahire, trz.

Baron, S.W., *A Socian and Political History of the Jews*, Philadelphia,1952.

Basbûs, Ahmed A.Mübarek, *el-Akîdetü'l-Kitâliyye fî'l-İslâm*, Ürdün, 1986.

Belâzurî, Ebu'l-Hasen Ahmed b.Yahyâ, *Futûhu'l-Buldân*, Kahire, 1956.

Beyhakî, Ahmed b.Hüseyn, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Haydarabad, 1344.

Bicknell, E.J., *A Theological Introduction to the Thirty-nine Articles*, London, 1933.

Bright, J., *A History of Israel*, London, 1959.

Buhârî, Abdüllaziz, *Keşfü'l-Esrâr*, İstanbul, 1308.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b.İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul, 1981.

_____ *el-Edebü'l-Müfred*, Kahire,1379.

Buhl, Fr., *Das Leben Muhammeds*, Leipzig, 1930.

_____ "*Medine*" md., M.E.B.İ.A.

_____ "*Muhammed*" md., M.E.B.İ.A.

Bulaç, Ali, "Asr-ı Saâdet'te Bir Arada Yaşama Projesi: Medine Vesikası", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslâm*, I-V, İstanbul, 1994.

_____ "Bir Arada Yaşamının Mümkün Projesi: Medine Vesikası", *Bilgi ve Hikmet Der.*, Kış/1994, 5.sayı.

Burn, A.E., "Creeds and Articles (Ecumenical)" md., Encyclopaedia of Religion and Ethics, Edinburgh, 1911.

Bâtî, S.Ramazan, Fıkhü's-Sire. Dımeşk, 1977.

Caetani, Leon, Annali dell'Islam, I-X, Milano, 1905 (İslam Tarihi, trc.Hüseyin Câhit, I-X, İstanbul, 1924).

Çağatay, Neşet, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara, 1982.

Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerîm ve Sâbiiler", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1962.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Ali, Ahkâmu'l-Kur'ân, I-V, Kahire, trz.

Cevâd Ali, el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm, I-VII, Bağdat, 1980.

Cilacı, Osman, İlahi Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban, İzmir, 1980.

Clark, Francis, The Rise of Christianity, London, 1974.

Cürçânî, Ali b.Muhammed, Kitâbu't-Ta'rîfât, Beyrut, 1990.

Çelebî, Ahmed, Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik, (trc.Ö.F.Harman-A.M. Büyükçınar), İstanbul, 1978.

Çelebî, Raûf, Yâ Ehle'l-Kitâb Te`âlev ilâ Kelimetin Sevâin..., Kahire, 1985.

Danışmend, İ.Hami, İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1960.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b.Abdirrahman, es-Sünen, I-II, İstanbul, 1981 (ve 1992).

Davis, J.D., The Westminster Dictionary of the Bible, London, 1944.

Davudoğlu, Ahmed, Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, I-XII, İstanbul, 1977-80.

Derveze, Muhammed İzzet, Sîretü'r-Resûl, I-II, Kahire, 1965.

_____ *ed-Düstûru'l-Kur'ânî ..fî Şuûni'l-Hayât, I-III, Dımeşk, 1966.*

Dihlevî, Şah Veliyyullah, Huccetullahi'l-Bâliğa, I-II, Beyrut, trz.

DİA, "Diplomatik" md., T.D.V.İ.A.

Doğrul, Ömer R., Yeryüzündeki Dinler Tarihi, İstanbul, 1963.

Dozy, R., Tarih-i İslamiyet, (trc.Abdullah Cevdet), I-VIII, Kahire, 1908-9.

Ebû Dâvud, Süleyman b.el-Eş'âs es-Sicistânî, es-Sünen, I-V, İstanbul, 1981.

Ebû Süleyman, A.Ahmed, İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı, (trc.Fehmi Kuru), İstanbul, 1985.

Ebû Ubeyd, Kasım b.Sellâm, Kitâbu'l-Emvâl, Kahire, 1975.

- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim, Kitâbu'l-Harâc*, Kahire, 1396.
- Ebû Zehrâ*, Muhammed, *İslam'da Savaş Kavramı*, (trc.Cemal Karaağaçlı), İstanbul, 1985.
- _____ *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, Kahire, trz.
- Ebu'l-Ferec*, Ali b.Hasan el-İsbehânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, I-XVI, Kahire, 1927.
- Epiphanius, The Panarion of Epiphanius of Salamis*, Leiden, 1987.
- Erkal*, Mehmet, "Cizye", T.D.V.İ.A.
- Esad*, Mahmud, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1983.
- Ezrakî*, Ebu'l-Velîd Muhammed b.Abdillah, *Ahbâru Mekke ve mâ câe mine'l-Asâr*, Mekke, 1979.
- Fahruddîn er-Râzî*, Muhammed b.Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XVI, Kahire, 1992.
- Farukî*, İ.R., - Farukî, L.L., *İslam Kültür Atlası*, (trc.M.Okan-Z.Kibaroglu), İstanbul, 1991.
- _____ "İslam Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen", *İbrahimi Dinlerin Diyaloğu*, (trc.Mesut Karaşahan), İstanbul, 1993.
- Fayda*, Mustafa, *İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara, 1982.
- _____ *Hz.Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul, 1989.
- _____ "Arûbe" md., T.D.V.İ.A.
- Fazlur Rahman, İslam*, (trc.M.Aydın-M.Dağ), Ankara, 1992.
- _____ *Ana Konularıyla Kur'an*, (trc.Alparslan Açıkgenç), Ankara, 1987.
- _____ "İslam" md., *Encyclopedia of Religions*.
- Garaudy*, Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, (trc.Cemal Aydın), İstanbul, 1990.
- Gazâlî*, Muhammed, *Fıkhu's-Sire*, (trc.Resul Tosun), İstanbul, 1991.
- Goldziher*, İgnaz, "Muhammed und der Islam", *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1963.
- Barnabas, The Gospel of Barnabas*, Karachi-Pakistan, trz.
- Günaltay*, M.Şemseddin, *Yakın Şark III, Suriye ve Filistin*, Ankara, 1987.
- Gündüz*, Şinasi, *The Knowledge of Life*, Oxford University Press, 1994.
- _____ *Sâbiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, Ankara, 1995.
- _____ "Kuran'daki Sâbiilerin Kimliği Üzerinde Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye I.Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun, 1992.

_____ "Kur'an'ın Nasârâ Terimine Etimolojik ve Tarihsel Bir Yaklaşım", *Tezkire Der.*, Ankara, 1995.

Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, İstanbul, 1984.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, (trc.Kayıhan Yayınları) I-VI, İstanbul, 1987.

Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, I-IV, Beyrut, trz.

Halebî, Ali b. Burhanüddin, *es-Siretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-Uyûn)*, I-III, y.y., trz.

Hallağ, Abdulvahhab, *İslam Hukuk Felsefesi*, (trc. ve Giriş:Hüseyin Atay), Ankara, 1987.

Hamidullah, Muhammed, *Hız.Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (trc. Mehmet Yazgan), İstanbul, 1990.

_____ *Hız.Peygamber'in Savaşları*, (trc.Salih Tuğ), İstanbul, 1971.

_____ *İlk İslam Devleti*, (trc.İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, 1992.

_____ *İslam Hukuku Etüdüleri*, (Makaleler Külliyyatı trc.S.Tuğ-K.Kuşçu), İstanbul, 1984.

_____ *İslam Peygamberi*, (trc.Salih Tuğ), I-II, İstanbul, 1980.

_____ *İslam'da Devlet İdaresi*, (trc.Kemal Kuşçu), Ankara, 1979.

_____ *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye fi'l-Ahdi'n-Nebi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Kahire, 1941

_____ "İslamî İlimlerde İsrailiyât.." (trc.İbrahim Canan), A.Ü.İ.İ.F.D., Ankara, 1977.

_____ "el-İlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri", (trc.İsmail Cerrahoğlu), A.Ü.İ.İ.F.D., sayı:9, Ankara, 1961.

_____ "Hız.Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", (trc.Abdullah Aydın), A.Ü.İ.İ.F.D., sayı:4, Ankara, 1980.

Hatiboğlu, Mehmet S., *Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi) Ankara, 1967.

Hattâb, Mahmud Şit, *er-Rasûlü'l-Kâid*, Bağdat, 1960.

Hattâbî, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed, *Meâlimü's-Sünen: Şerhu Süneni Ebî Davûd*, I-IV, Beyrut, 1991.

Hazrecî, Ebû Ubeyd, *Beyne'l-İslâm ve'l-Mesîhiyye*, Kahire, 1972.

Healey, S.F., *The Nabataean Tomb Inscriptiions from Madâin Salih*, Oxford Press, 1993.

Heysemî, Nüdeddin Ali b.Ebî Bekr, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbâ'u'l-Fevâid*, I-X, Beyrut, 1986.

Hitti, K.Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. (trc.Salih Tuğ), I-IV, İstanbul, 1980.

Hodgson, M.G..S., *İslam'ın Serüveni*, (trc.İz Yayıncılık), I-III, İstanbul, 1993.

Horovitz, J., "Tevrat" md., M.E.B.İ.A.

Hüseyin Cısrî Efendi, *Risâle-i Hamidiyye*, İstanbul, trz.

Hüseyinî, Halef Muhammed, *el-Yahûdiyye beyne'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm*, Kahire, 1964.

Izitsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (trc. Süleyman Ateş) Ankara, 1975.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, Haydarabad, 1942.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b.Ali, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Kahire, 1986.

_____ *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VI, Beyrut, trz.

İbn Haldun, Abdurrahman b.Muhammed, *el-Mukaddime*, Beyrut, 1984.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl*, I-VI, Kahire, 1321.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, Mısır, 1971.

İbn İshâk, Muhammed, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Konya, 1981.

İbn Kayyim, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevzî, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I-II, Beyrut, 1961.

_____ *Hidâyetü'l-Hayârâ fî Ecvibeti'l-Yahûdi ve'n-Nasârâ*, Kahire, 1987.

_____ *İğâsetü'l-Lehfân min Mekâsidi's-Şeytân*, I-IV, Kahire, 1961.

_____ *Zâdu'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, I-V, Beyrut, 1987.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dımeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Kahire, 1988.

_____ *el-Biddâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, 1977.

_____ *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, Beyrut, 1976.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b.Ahmed, *el-Muğnî*, I-XII, Beyrut, 1972.

İbn Kuteybe, Abdullah b.Müslim, *el-Meârif*, Kahire, 1960.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b.Yezid, *es-Sünen*, I-II, İstanbul, 1981.

İbn Manzûr, Muhammed b.Mükerrem el-Mısri, *Lisânu'l-Arabi'l-Muhît*, I-III, Beyrut, 1970.

- İbn Sa'd*, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut, 1968.
- İbn Teymiyye*, Şeyhu'l-İslam Takiyyüddin Ahmed, *Mecme'u'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, Riyad, 1991.
- İbnu'l-Arabî*, Ebû Bekr Muhammed, *Ârizatü'l-Ahvezî bi Şerhi Sahîhi't-Tirmizî*, I-XIII, Beyrut, trz.
- İbnü'l-Esîr*, Ebu'l-Hasan Ali b.Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, I-XIII, Beyrut, 1965.
- _____ *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, I-V, Kahire, 1963.
- İbnu'l-Kelbî*, Hişâm b.Muhammed, *Kitâbu'l-Esnâm*, Ankara, 1979.
- İbrahim Halil Ahmed*, *Muhammed@ fi't-Tevrât ve'l-İncîl ve'l-Kur'ân*, Kahire, 1989.
- İşpirli*, Mehmet, "Elçi" md., T.D.V.İ.A.
- İzzetî*, Ebulfazl, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*. (trc.Cahit Koçtak), İstanbul, 1984.
- Kâdi İyâz*, *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, İstanbul, 1312.
- Kalkaşendî*, Ahmed b.Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, I-XIV, Beyrut, 1987.
- Karaman*, Hayreddin, "Cum'a" md., T.D.V.İ.A.
- _____ "Kur'an-ı Kerim'e ve Örnek Uygulamaya Göre Devlet", *İlim ve Sanat Der.*, Ocak-1994, sayı: 34.
- _____ *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1981.
- _____ *Mukayeseli İslam Hukuku*, I-III, İstanbul, 1987.
- Kardavî*, Yusuf, *el-Hasâisu'l-Âmme li'l-İslâm*, Beyrut, 1985.
- _____ *el-Helâl ve'l-Harâm fi'l-İslâm*, Kahire, trz.
- Kâsânî*, Ebû Bekr b.Mes'ûd, *Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâ'i*, I-X, Kahire, trz.
- Kastalânî*, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XV, Beyrut, 1990.
- Kaufmann*, F.-Eisenberg, J., "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", *A.Ü.İ.F.D.*, sayı: 29, Ankara, 1987.
- Kettânî*, Abdulhayy, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I-II, Beyrut, trz.
- Kıllıoğlu*, İsmail, "Savaş ve Hukuk", *İlim ve Sanat Der.*, Ankara, 1986.
- Kıllıoğlu*, İsmail, *Ahlak-Hukuk İlişkisi*, İstanbul, 1988, s.230-48.
- Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul, 1976.
- Koçyiğit*, Talat, *Kur'an-ı Kerîm Meal ve Tefsiri*, I-III, Ankara, 1985-7.
- _____ *Hadis Tarihi*, Ankara, 1981.

Köktaş, Eyüp, "Medine Vesikası: İslam'ın Çoğulculuk Referansı", *Bilgi ve Hikmet Der.*, Kış/1994, 5. sayı.

Krenkow, F., "Kitap" md., M.E.B.İ.A.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b.Ahmed, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XVIII; Beyrut, 1988.

Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. Ankara, 1965.

Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I-XXX, Beyrut, 1967.

Kuzgun, Şaban, *Dört İncil. Farklılıkları ve Çelişkileri*, İstanbul, 1991.

Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Dili*, Kayseri, 1992.

Mâlik b.Enes, *el-Muvatta'*, I-II, İstanbul, 1981.

Mevdudî, Ebu'l-A'lâ, *Teshîmu'l-Kur'an*, (trc. İnsan Yayınları), I-VII, İstanbul, 1991.

_____ *Hukûku Ehli'z-Zimme*, Kahire, trz.

_____ *Modern Çağda İslâmî Meseleler*, (trc. Yusuf Işıcık), Konya, 1980.

_____ *Cihad İslam'da Savaş Hukuku*, (trc. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1992.

_____ *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, (trc. Ahmed Asrar), İstanbul, 1992.

Meydan-Larouse, "Diplomasi" md., Büyük Lügat ve Ansiklopedi, İstanbul, 1981.

Mezrûa, Mahmûd Muhammed, *Dirâsât fi'n-Nasrâniyye*, Kahire, 1979.

Michel, Thomas, *Hiristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992.

Moorhead, John, "The Earliest Christian Theological Response to Islam", *Religion*, sayı: XI, London, 1981.

Müslim, b.Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahih*, I-III, İstanbul, 1981.

Naîm, Ahmed-Miras, Kâmil, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-XIII, Ankara, 1983.

Nedvî, Ebu'l-Hasen, *Rahmet Peygamberi*, (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1992.

Nevevî, Muhyiddin, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, I-XVIII, Beyrut, trz.

Nöldeke, T., *Geschichte des Qorans*, Leipzig, 1909.

Okiç, M.Tayyib, "İslamiyet'te İlk Nüfus Sayımı", *A.Ü.İ.F.D.*, sayı: VII, Ankara, 1958-9.

Olgun, Tahir Mevlevî, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, İstanbul, 1963.

Önkâl, Ahmet, *Resûlullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Konya, 1984.

Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul, 1966.

- Özel, Ahmet**, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul, 1986.
- Özkuyumcu, Nadir**, "Asr-ı Saâdet'te Yahudilerle İlişkiler". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslam*. I-V, İstanbul, 1994.
- Özsunay, Ergun**, *Medeni Hukuka Giriş*. İstanbul, 1981.
- Paret, Rudi**, *Mohammed und der Koran*, Stuttgart, 1966.
- Râgıb el-İsfehânî**, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, Mısır, 1970.
- Rahmetullah el-Hindî**, *İzhâru'l-Hakk Tercümesi*, (trc. Ömer Fehmi-Nüzhet Efendi), İstanbul, 1972.
- Renan, Ernest**, *İsa'nın Hayatı*, (trc. Ziya İhsan), İstanbul, 1992.
- Reşid Rızâ**, Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, I-XII, Beyrut, trz.
- _____ *el-Vahyu'l-Muhammedî*, Kahire, 1960.
- Rodinson, Maxime**, *Hız Muhammed*, (trc. Atilla Tokatlı), İstanbul, 1968.
- Rodolph, Kurt**, *Gnosis und Gnostizismus*, Darmstadt, 1975.
- Şâfî**, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut, 1975.
- _____ *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut, 1973.
- Sağiroğlu, Ekrem**, *Kur'an'da İnsan ve Toplum*, İstanbul, 1993.
- Said Ramazan**, *İslam Hukuku*, (trc. Saff Yayıncılık), İstanbul, 1988.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem**, "Batı Dinler Tarihinde İslam", *Uluslararası I. İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir, 1985.
- _____ *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, 1983.
- Schimmel, Annemarie**, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara, 1955.
- Semhûdî**, Nüreddin Ebu'l-Hasan, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Kahire, 1326.
- Serahsî**, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, I-XXX, Mısır, 1324.
- _____ *Şerhu Siyeri'l-Kebîr*, I-VII, Kahire, 1971.
- Serjeant, R.B.** "Sözde Medine Anayasası'nda Yer Alan Vesikaların Tahlil ve Tercümesi", *Bilgi ve Hikmet Der.*, sayı: 5, Kış-1994.
- Sezen, Yümnî**, *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul, 1988.
- Sırma, İhsan Süreyya**, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti ile İlgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet Der.*, sayı: 5, Kış-1994.

_____ "Asr-ı Saâdet'te Devlet Başkanlığı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm*, I-V, İstanbul, 1994.

Smart, Ninian, *The World's Religions*, Cambridge, 1992.

Sönmez, Abidin, *Rasûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri*, İstanbul, 1984.

_____ *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Mektupları*, İstanbul, 1984.

Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman, *er-Ravdu'l-Unuf*, I-VII, Kahire, 1969.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tenvîru'l-Hevâlik*, I-III, Beyrut, trz.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Kahire, 1948.

Şeltût, Mahmûd, *el-İslâm Akîdetün ve Şeriatün*, Kahire, 1992.

Şentürk, Habil, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, İstanbul, trz.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylû'l-Evtâr fî Şerhi Müntehâ'l-Ahbâr*, I-VIII, Kahire, 1961.

Tabbara, Afîf Abdulfettah, *Kur'an Açısından Yahûdî, Menşei ve Karakteri*, (trc. Mehmet Aydın), İstanbul, 1978.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, I-XXX, Mısır, 1968.

_____ *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-X, Kahire, 1967.

Tahtâvî, Muhammed İzzet, *en-Nasrâniyye ve'l-İslâm*, Kahire, 1987.

Tantâvî, M. Seyyid, *Benû İsrâîl fî'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Kahire, 1987.

Terzi, M. Zeki, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîd Döneminde Askerî Teşkilat*, Sam-sun, 1990.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen (el-Câmi)*, I-V, İstanbul, 1981.

Tuğ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969.

_____ *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul, 1984.

Tümer Günay-Küçük Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1988.

Turnagil, Ahmed Reşid, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul, 1977.

Uğur, Müctebâ, *Hicrî Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul, 1980.

Umerî, Ekrem Ziyâ, *Medine Toplumu*, (trc. Nureddin Yıldız), İstanbul, 1988.

Vâfi, Ali Abdolvâhid, *el-Esfâru'l-Mukaddese fî'l-Edyâni's-Sâbika li'l-İslâm*, Kahire, trz.

Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I-III, Beyrut, 1984.

Vaux, Carra de, "İncil" md., M.E.B.İ.A.

_____ "Sâbiiler" md., M.E.B.İ.A.

Wajda, George, "Ahl al-Kitâb", md., Encyclopedia of Islam, Leiden, 1979.

_____ *Juifs et Musulmans Selon le Hadit*, Paris, 1937.

Watt, Montgomery, "Muslims and Christians after the Gulf War", *Islam-ochristiana*, sayı: 17, Roma, 1991.

_____ *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, (trc.Turan Koç), İstanbul, 1991.

_____ *Hz.Muhammed Mekke'de*, (trc.M.Rami Ayas-Azmi Yüksel), Ankara, 1986.

_____ *Hz.Muhammed: Peygamber ve Devlet Adamı*, (trc.Hayrullah Örs), İstanbul, 1963.

_____ *Islamic Political Thought*, Edinburgh, 1968.

_____ *İslam Nedir?*, (trc.Elif Rıza), İstanbul, 1993.

_____ *Muhammad at Medina*, Oxford, 1956.

Wellhausen, J., *Das Arabische Reich und Sein Sturz*, Berlin, 1960 (Arap Devleti ve Sukûtu, trc.Fikret Işıltan, Ankara, 1963).

Wells, Calvin, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, (trc.Bozkurt Güvenç), İstanbul, 1984.

Wensinck, "Kible" md., M.E.B.İ.A.

Ya'kubî, Ahmed b.Ebî Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kubî*, I-II, Beyrut, 1960.

Yâkut, Ebû Abdillâh, el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1957.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Aşûrâ" md., T.D.V.İ.A.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, İstanbul, 1971 (ve İstanbul, 1992).

Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul, 1987.

_____ *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Ankara, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun (redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-X, İstanbul, 1986.

Zebidî, M.Muhammed Mürtezâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-VII, Kahire, trz.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b.Abdillâh, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I-IV, Kahire, trz.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b.Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, I-IV, Beyrut, trz.

Zeydan, Abdülkerim, Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'minîn fî Dâri'l-İslâm, y.y., 1963.

_____ *Usûlü'd-Da've, Bağdat, 1976.*

Züheylî, Vehbe, el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühü, I-X, Dımeşk, 1989.

